

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РӯДАКӢ**

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 809.155.0

ТКБ: 81.2 тоҷ

К - 21

Калонова Маҳина Чумабоевна

**ПАЖҶҶҶИШИ ЛУҒАВӢ - МАӢНОӢ ВА СОҲТОРИИ ВОЖАҒОНИ
ЗАБОНИ ТОҶИКӢ ДАР НАЗМИ АСРИ XIV**

(дар мисоли ашъори Ҳофизи ШерозӢ, Камоли ХучандӢ ва Салмони СовачӢ)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филология аз рӯйи ихтисоси

10.02.01 - Забони тоҷикӢ

Мушовири илмӢ:

доктори илми филология,

профессор Қосимов О.Ҳ.

Душанбе – 2024

МУНДАРИЧА

Сарсахифа.....	1
Мундарича.....	2
Номгӯи ихтисораҳо.....	5
Муқаддима.....	6
БОБИ 1. ВИЖАГИҶОИ ЛУҒАВИИ ВОЖАҶОНИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР НАЗМИ АСРИ XIV.....	21
1.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	21
1.2. Вожаҷони забони тоҷикӣ дар назми асри XIV.....	21
1.2.1. Хусусиятҳои сермаъноии воҳидҳои луғавӣ.....	21
1.2.2. Хусусиятҳои ҳамсонии воҳидҳои луғавӣ.....	32
1.2.3. Хусусиятҳои муродифии воҳидҳои луғавӣ.....	43
1.2.4. Хусусиятҳои зидмаъноии воҳидҳои луғавӣ.....	59
1.2.5. Хусусиятҳои наввожаҳои забони тоҷикӣ.....	74
1.2.6. Хусусиятҳои калимаҳои қуҳнашуда дар забони тоҷикӣ.....	85
БОБИ 2. ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ВОЖАҶОНИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР НАЗМИ АСРИ XIV.....	97
2.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	97
2.2. Воҳидҳои луғавии марбут ба касбу ҳунар.....	97
2.3. Номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо).....	103
2.3.1. Номи шаҳрҳо, деҳаҳо, маҳалҳо (ойконимия).....	105
2.3.1.1. Номи шаҳрҳо (полионимия).....	105
2.3.1.2. Номи деҳаҳо (комонимия).....	110
2.3.2. Номи боғҳо.....	112
2.4. Номи обҷойҳо (гидронимия).....	113
2.4.1. Номи дарёҳо (потамонимия).....	113
2.4.2. Номи баҳрҳо (пелагонимия).....	114
2.4.3. Номи ҳавзҳо (лимнонимия).....	115
2.5. Номи ҷонварон (зоонимия).....	115
2.5.1. Номи парандаҳо.....	116

2.5.2. Номи ҳайвоноти хонагӣ.....	119
2.5.3. Номи ҳайвоноти ваҳшӣ.....	121
2.5.4. Номи ҳашарот.....	122
2.6. Воҳидҳои луғавии марбут ба ҳешу табор.....	124
2.7. Воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи тиб.....	127
2.8. Номи рустаниҳо (фитонимҳо)	134
2.8.1. Номи гулҳо.....	136
2.8.2. Номи дарахтон.....	142
2.8.2.1. Номи дарахтони мевадиханда.....	142
2.8.2.2. Номи дарахтони бемева.....	144
2.8.3. Номи гиёҳҳо.....	149
2.8.3.1. Номи гиёҳҳои истеъмолшаванда.....	149
2.8.3.2. Номи гиёҳҳои истеъмолнашаванда.....	152
2.8.4. Номи донагиҳо.....	156
2.9. Номи узвҳои бадан (соматизмҳо)	160
2.10. Вожаҳои марбут ба динҳо.....	173
2.10.1. Вожаҳои марбут ба дини зардуштӣ.....	176
2.10.2. Вожаҳои марбут ба дини насронӣ.....	181
2.10.3. Вожаҳои марбут ба дини ислом.....	183
2.10.4. Номи Худо ва муродифоти он.....	189
2.10.5. Номи паёмбарон.....	192
2.10.6. Номи сураҳову оёти қуръонӣ.....	199
2.11. Калимаҳои марбут ба соҳаи мусиқӣ.....	204
БОБИ 3. БАРАСИИ СОХТИ ИСМҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР	
НАЗМИ АСРИ XIV.....	217
3.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	217
3.2. Сохтори исмҳо.....	221
3.2.1. Исмҳои сода.....	221
3.2.2. Исмҳои сохта.....	244
3.2.2.1. Исмҳои сохта тавассути пешванд.....	244

3.2.2.2. Исмҳои сохта тавассути пасвандҳо.....	253
3.3. Исмҳои мураккаб.....	285
3.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст.....	285
3.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ.....	295
Хулосаҳо.....	331
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот.....	336
Рӯйхати адабиёт.....	337
Интишороти илмӣ докталаби дараҷаи илмӣ.....	383
Замимаҳо.....	388

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҲО

1. БҚ- Бурҳони қотеъ
2. вил. – вилоят
3. ғ. – ғайра
4. диг. – дигарон
5. ЗАҲТ – забони адабии ҳозираи тоҷик
6. збш. – забоншиносӣ
7. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
8. Қ. – қисм
9. ЛД – Луғатномаи Деҳхудо
10. [М]. – муаллиф
11. маҷ. – маҷозан
12. ниг. – нигаред
13. с. - саҳифа/ соли
14. ФА - Фарҳанги Амид
15. ФБ - Фарҳанги беназир
16. ФВҲ – Фарҳанги вожанамои Ҳофиз
17. ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ
18. ФЗФ – Фарҳанги забони форсӣ
19. ФК - Фарҳанги ашъори Камол
20. ФО – Фарҳанги Онандроҷ
21. ФТЗТ - Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ
22. ФФМ - Фарҳанги форсии Муин
23. ФФС - Фарҳанги фишурдаи суҳан
24. ФФФ - Фарҳанги форсии фарҳехта
25. ФҶ – Фарҳанги Ҷаҳонгирӣ
26. ФШУЭ – Фарҳанги шаҳру устонҳои Эрон
27. ҳ.қ. – ҳичрӣ-қамарӣ
28. ҷ. – ҷилд

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот дар он зоҳир мешавад, ки омӯзиши паҳлуҳои гуногуни забони шеърӣ намояндагони адабиёти классик заминаи мусоиде барои рушди назарияи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ фароҳам меорад. Аз ҷумла, ҳаматарафа мавриди таҳқиқ қарор гирифтани мавзуи «Пажӯҳиши луғавӣ - маъноӣ ва сохтори вожагони забони тоҷикӣ дар назми асри XIV (дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ)» имкон медиҳад, ки манзарае аз вожагони забони адабии форсӣ-тоҷикии асри XIV пеши назари аҳли таҳқиқ қарор гирад ва муҳимтарин ҷанбаҳои забони он муайян гарданд.

Вожашиносӣ вожаҳои аз масоили муҳими илми забоншиносӣ муосир ба шумор рафта, омӯзиши онҳо ду самти илми мазкурро қувват мебахшад. Самти аввал, вожашиносӣ аз масоили мубрами илми забоншиносӣ маҳсуб ёфта, ба муҳаққиқи он имкон фароҳам меорад, ки маънову баромади воҳидҳои луғавии забони адабиёти муайян намояд. Мавзуи вожашиносӣ ба илми лексикология марбут буда, омӯзиши тамоми масоили вожаҳои забон, аз ҷумла муродифот (синоним), калимаҳои зидмаъно (антоним), калимаҳои ҳамсон (омоним), калимаҳои сермаъно (полисемия), наввожаҳо (неологизм), калимаҳои қуҳнашуда (архаизм)-ро фароғир аст. Самти дувум, калимасозӣ ҳодисаи басо мураккаб буда, муайян намудани усул ва ошкор сохтани қонунҳои он ба таҳлили дурусти шарҳи илмии сохтори калима ёрӣ мерасонад. Калимасозӣ ва таҳлили сарфии калима ба ҳам вобастагии зич доранд. Бинобар ин, таҳлил ва таҳқиқи калимасозӣ бо муайян намудани ҷузъҳои калима хотима намеёбад. Ин зинаи якуми таҳлили калимасозист, он тақозо мекунад, ки восита ва тарзҳои васлшавӣ, муносибат ва мавқеи ҷузъҳои калима, инчунин, қолиби калимасозии он муайян карда шавад.

Дар замони истиқлолияти давлатӣ мавзӯҳои марбут ба вожашиносӣ ва қисматҳои он таваҷҷуҳи забоншиносони тоҷикро ба худ ҷалб намуда бошад ҳам, вожагони ашъори намояндагони садаи XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ва қолибҳои калимасозии асри мазкур дар умум

ва дар муқоиса бо ҳам мавриди таҳқиқи алоҳидаи забоншиносон қарор нагирифтаанд. Диссертатсияи мазкур имкон фароҳам меорад, ки донишомӯзону муҳаққиқон дар риштаи забоншиносӣ аз ҳунари калимасозиву вожашиносии шоирони адабиёти садаи XIV оғаҳӣ пайдо кунанд ва бо маънии онҳо ошно гарданд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Масъалаи вожашиносиву вожасозии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар Тоҷикистони аҳди Иттиҳоди Шуравӣ ва замони истиқлолияти давлатӣ ба таври густурда ва васеъ мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор гирифта буд. Муҳимтарин корхоро дар ин самт забоншиносон – Самарқандӣ С. А. [с.1926], Ниёзӣ Ш. [1954], Ниёзмухаммадов Б. [1959; 1965], Рустамов Ш. [1981;1989], Амонова Ф. [1982], Камолова Г. [1984], Шарифов Б. [1985], Шоев Э. [1985], Додихудоев Р. [1988], Мирзоев Ф. [1988], Қосимов О. [1988], Қосимова М. [2003] ва дигарон ба анҷом расонидаанд.

Бо фаро расидани даврони истиқол ва воридшавии Тоҷикистон ба давраи нави фарҳанги технологӣ омӯзишу таҳқиқ дар забоншиносӣ, аз ҷумла дар соҳаи калимасозӣ шаклу мазмуни тоза пайдо кард. Дар ин давра дар навишти мақолаву диссертатсияҳои марбут ба калимасозӣ хидмати забоншиносон – Анварӣ С. [1992], Муҳаммадиев М. [1999], Саймиддинов Д. [2001], Бекмуродов М. [2002], Назарзода С. [2003], Кенджаев Ю. [2004], Мачидов Ҳ. [2007], Раҳматуллозода С. [2010], Қосимова М. [2011], Табаров Х. [2011], Азимова М. [2012], Олимҷонов М. [2013], Амлоев А. [2014], Низомова С. [2015; 2022], Оқилова Х. [2015], Тешаев Х. [2015], Бобомуродов Ш. [2016], Қосимов О. [2006; 2016], Мусоямов З. [2017], Саломов М. [2017], Назаров М. [2019], Гулназарова Ж. [2020] ва дигарон зиёд аст.

Аммо калимасозиву калимашиносӣ, ё умуман, омӯзиши вижагиҳои лингвистӣ дар доираи ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, бино ба таъкиди луғатшиноси маъруфи тоҷик Капранов В., аз соли 1970 дар баробари таҳқиқоти адабиётшиносӣ рӯ ба рушд овардааст [Капранов В 1971, с. 52-61].

Омӯзиши ашъори Камоли Хуҷандӣ бештар дар даврони истиқлол мавриди тавачҷуҳи муҳаққиқон қарор гирифта, солҳои 2016-2020 дар

саросари ҷаҳон ҷашни 696-солагӣ ва 700-солагии шоир баргузор гардид, ки давоми ин солҳои ҷашнӣ таҳқиқоти зиёде доир ба вижагиҳои забонии шеъри Камоли Хучандӣ рӯйи чоп омаданд. Вале, мутаассифона, осори Салмони Соваҷӣ низ, ки аз намояндагони мумтози адабиёти асри XIV ба шумор меравад, дар забоншиносии тоҷик камтар мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифтааст. Дар зер дараҷаи омӯзиши осори ҳар яке аз ин бузургони суҳанро, ки ашъорашон муаррификунандаи вожагони забони тоҷикии садаи XIV мебошад, ба таври алоҳида муайян хоҳем кард.

Дараҷаи таҳқиқи забони ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ. Ҳофизӣ Шерозӣ аз ҷумлаи шоиронест, ки ашъораш дар бештари манотиқи дунё мавриди баррасиву омӯзиш қарор гирифтааст. Дар Эрон таҳқиқи паҳлуҳои вижагиҳои забонии ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ нисбат ба пажӯҳишҳои адабиётшиносӣ маҳдудтар аст. Бо вучуди ин, муҳимтарин қорҳои забоншиносони эронӣ дар доираи пажӯҳиши забони шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ, бавижа, калимасозии он қобили эътибор аст. Муҳимтарин ва боарзиштарин мақола дар ин боб бо номи “Калима дар шеъри Ҳофиз” ба қалами Фаллоҳ Растагори Гетӣ тааллуқ дорад. Ӯ дар мавриди ҳунари калимасозии Ҳофизӣ Шерозӣ навиштааст: “Ҳофизӣ Шерозӣ аз калимот бозофаринӣ мекунад ва шеърро аз ибтизол (безътиборӣ – К.М.) раҳо мебахшад. Калимоти мураккаб... шеъри ӯро аз таровату ҳусн пурбор медорад” [Гетӣ 1355, с. 436]. Забоншиноси мазкур чунин андеша баён кардааст: “Зебой ва неруи калима дар сохтмони шеър таъсире сеҳромез дорад. Калима дар шеър танҳо васила ё абзори иблог (расонидан– К.М.)-и маънӣ нест” [Гетӣ 1355, с. 430]. Ҳофизӣ Шерозӣ, бино бар таъкиди Фаллоҳ Растагори Гетӣ, “бо васвосе тамом ба гузидани калимот пардохта, борҳо калимотро дастчин карда ва дар бофти шеър ҷо ба ҷо намуда ва он гоҳ, ки онро чун рангинкамон зебо ва осмонӣ ёфта, аз сари шеър бархостааст” [Гетӣ 1355, с.433]. Доктор Меҳиндухти Сиддиқӣ дар оғози “Чанд нуқтаи дастурӣ дар шеъри Ҳофиз” ном мақолааш, ки ба баррасии тағйирёбии ҷойи “ҳарф” (хиссаҳои номустақили нутқ) дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ бахшида шудааст, чунин менависад: “Чанд байт аз Ҳофизӣ

Шерозӣ меоварем, ки баъзе аз ҳарфҳо дар он бо муқоисаи имрӯзии он тағйир карда ва баъзе аз онҳо баҳсбарангез ҳам будааст» [Сиддиқӣён М. 1367, с. 64–65].

Далели мавриди омӯзиши ҷиддию дақиқ қарор гирифтани ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ аз тарафи муҳаққиқони эронӣ таҳия ва нашри “Фарҳанги воҷанамои Ҳофиз” аз тарафи Меҳиндухти Сиддиқӣён ва Абутолиби Миробиддинӣ аст. Дар фарҳанги номбурда тамоми калимоти ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ аз рӯи тартиби алифбой ҷойгузорӣ шуда, намунаи мисраъ низ оварда шудааст, ки барои калимаҷӯӣ ва омориҳои хонандагони форсизабон хеле осон мебошад. Ин ду муҳаққиқ фарҳанги мазкурро бар асоси нусхаи девони Ҳофизӣ Шерозӣ дар таҳияи Парвиз Нотили Хонларӣ омода кардаанд.

Нишонаҳои таҳқиқи масоили забонии ашъори Ҳофизӣ Шерозиро дар таъкираҳои асримиёнагӣ ва минбаъд дар шарҳҳои ба ашъори ӯ бахшида пайдо кардан мумкин аст. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ӯро «лисонулғайб ва тарҷумон-ул-асрор» гуфта, менависад: «Ашъори вай аз он машҳуртар аст, ки ба эрод эҳтиёҷ дошта бошад» [Абдурраҳмони Ҷомӣ 1386, с.611]. Адиби номбурда дар «Баҳористон» бетакаллуфу сода ва ба эрод ниёз надоштани шеъри Ҳофизӣ Шерозиро далели пухтагиву расоии сухани ӯ дониста, чунин гуфтааст: «Ва чун дар шеъри вай (Ҳофизӣ Шерозӣ –К.М.) такаллуф зоҳир нест, вайро «лисонулғайб» лақаб кардаанд [Абдурраҳмони Ҷомӣ 2014, с.155].

Маврид ба таъкид аст, ки осори Ҳофизӣ Шерозӣ дар Эрон нисбат ба дигар кишварҳои форсизабони олам мавриди омӯзиши ҳаматарафаи муҳаққиқон қарор гирифтааст. Вале бояд таъкид дошт, ки осори Ҳофизӣ Шерозӣ дар Эрон бештар аз нигоҳи адабиётшиносӣ, яъне поэтикаи шеъри шоир таҳқиқ шудааст.

Ҳофизшинос Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ дар боби «Суханварӣ ва санъатгарии Ҳофиз» менависад, ки “Ҳофиз дар эҷоди сухани мавзунӣ расо «дастуруламали Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ ва Саккокиву Тафтозониро ба кор

намебандад», яъне «осори балоғатнависон сармашки ū нест, осори ū сармашки балоғатнависон аст» [Хуррамшоҳӣ Б. 1378, с. 32]. Муҳаққиқи номбурда корбурди «иҳомҳои нозук», «радиғҳои феълӣ», «баёни малеҳи муҳовара» (таъбирҳои гуфтугӯйии мардумӣ), «саломати наҳви чумалот» (риояи қоидаҳои наҳв)-ро муҳимтарин вижагиҳои забони шеъри Ҳофизи Шерозӣ медонад [Хуррамшоҳӣ Б. 1378, с.32-33].

Ҳофизиносии дар миқёси собиқ давлатҳои шуравӣ, бавижа, дар Тоҷикистон, баъди соли 1971, ки 650-солагии Ҳофизи Шерозиро дар саросари дунё чашн гирифтанд, вусъати бештар пайдо кард. Муҳаққиқони тоҷик ҳамон сол дар рӯзномаву маҷаллаҳо мақолаҳои илмӣ дар бораи Ҳофизи Шерозӣ ва осори ū чоп карданд. “Ойини риндӣ ё маслаки Ҳофиз”-и Қурбон Восеъ, “Ҳофизинома”-и Аълоҳон Афсаҳзод муҳимтарин асарҳои мебошанд, ки то даври истиқлолият дар бораи Ҳофизи Шерозӣ таълиф ёфтаанд. Дар асарҳои номбаршуда роҷеъ ба забон ва мавзӯи калимасозии ашъори Ҳофизи Шерозӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир нашудааст. Таҳлилу баррасии аксар мақолоту асарҳои мазкур нишон дод, ки тамоми онҳо ба зиндагиномаву шарҳи хусусияти ғазалиёти ū бахшида шудаанд.

Дар замони истиқлол омӯзишу таҳқиқи ҷанбаҳои забоншиносии осори Ҳофизи Шерозӣ ба даври нав ворид шуда бошад ҳам, дар ин самт корҳои анҷомшуда ҳанӯз зиёд нестанд. Дар ин давра метавон, диссертатсияву мақолаҳои илмӣ Каримов Ш.Т. [1993], Саломов М. [2000; 2017], Ҷаъфарова Д. [2012] ва Ҳалимов С. [2022]-ро номбар кард.

С. Ҳалимов дар хусуси хизмати таърихии Ҳофизи Шерозӣ дар инкишофи забони адабӣ қайд мекунад, ки “...вай (Ҳофизи Шерозӣ - К.М.) воситаҳои тасвири бадеии забон ва санъатҳои лафзии ғазалиётро васеъ намуда, ибораҳои рехта ва калимаю тасвирҳои гуфтугӯйии забони зинда, хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии онро истифода бурдааст” [Ҳалимов С. 2022, с. 271].

М. Раҳимова соли 2011 дар мавзӯи «Ҳофизиносии дар Тоҷикистон» диссертатсияи арзишмандеро дифоъ намуд, ки дар хусуси шинохти Ҳофизи

Шерозӣ дар таърих чунин навиштааст: «Тоҷикон бо девони Ҳофиз аз дер боз ошно будаанд, яъне аз ҳамон даврае, ки шеърҳои хуши Ҳофиз Ироқу Порсро гирифта» [Раҳимова М. 2011, с.3-4].

Аз мақолаҳои, ки дар онҳо роҷеъ ба забони шеърҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ишораҳо мавҷуданд, мақолаи “Лутфи сухани худодод”-и М. Нарзиқулро метавон зикр намуд. Ба навиштаи ӯ, Ҳофизӣ Шерозӣ “дар масъалаи истифодаи калимоту иборот, таркиботи шинаму фасеҳ дар шеър нотақрор аст” [Нарзиқул М. 2013, с.152]. Бино бар таъкиди А. Насриддин, “забони ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, дар ҳақиқат ҳам, муъҷизаосост” [Абдулманнони Насриддин 2009, с. 572] ва “ниҳоят бовиқору зебо ва матину устувор аст. Суханҳои ӯ мунтахаб, хушсадо ва пурмаъно мебошанд” [Абдулманнони Насриддин 2009, с.574].

Дараҷаи таҳқиқи забони ашъори Камоли Хучандӣ. Бояд ёдовар шуд, ки нобиғагони тоҷик дар ташаккули илму фарҳанги башарӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Гуфтору навиштори онон садсолаҳо инҷониб қофилаи ҷомеаи ҷаҳониро ба сулҳу дӯстӣ, ободиву зебопарастӣ ва ҳаёти хушбахтона раҳнамоӣ менамояд.

Яке аз чунин ахтарони адаби миллати форсу тоҷик Камоли Хучандист. Ин бузургмарди миллати тоҷик дар арсаи байналмилалӣ мақоми хеле баланд дошта, бешак, шахсест, ки бузургии ӯро ҷаҳон эътироф кардааст.

Имрӯз дар илми забоншиносии тоҷик як қатор диссертатсияҳо доир ба вожагони ашъори Камоли Хучандӣ, аз ҷониби пажӯҳишгарон: Ширинбонуи Исмаилов [2007], М. Мирмуҳамедова [2012], М. Собирова [2018] ҳимоя шудаанд, ки доир ба хусусиятҳои луғавию маъноии ашъори Камоли Хучандӣ дар забони тоҷикӣ андешаҳои ҷолиб баён гаштаанд.

Лозим ба ёдоварист, ки аз ҷониби забоншиносон доир ба ашъори Камоли Хучандӣ мақолоти ҷудоғона бештар рӯйи ҷоп омадаанд, мисли Р. Ҳошим [1971], С. Анварӣ [1992; 1996; 2020], С. Собирҷонов [2016], В. Абдулазизов [2020], Ӯ. Аҳмадова [2020], Н. Ғиёсов, Н. Қўзиёева [2020], О.

Қосимов [2020], М. Қосимова [2020], М. Мирмухамедова [2020], О. Олимҷонов [2020], Д. Раҳматова [2020] ва дигарон.

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар рисолаи «Нафаҳот-ул-унс» [1386] ва дар боби ҳафтуми «Баҳористон» аз Камоли ориф ва шоир ёд карда, маҳз ҳунари маъниофаринӣ ва лутфи баланди сухани ӯро чунин зикр кардааст: «Вай дар латофати сухан ва диққати маонӣ ба мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест» [Абдурраҳмони Ҷомӣ 1378, с.1989].

Муҳаққиқи афғон Абдулқайюми Қавим Камоли Хучандиро «шоири ориф, раҳрави ироқӣ ва офаринишгари ғазалҳои зебо ва дилкаш, аз чехраҳои баландпояи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ» донистааст [Абдулқайюми Қавим 2016, с.24].

Забоншинос С. Мирзоев «мақоми маънавии Камоли Хучандиро бузург, суханаш, шеъраш тоза ва беғаш» [Мирзоев С. 2020, с. 90] ҳисобида, камолшинос М. Ҳисом «...забони осорашро хеле ғанӣ, рангоранг, гӯшнавозу дилчасп» [Ҳисом М. 2020, с.16] гуфтааст. Ҷамҷунин, мавсуф андешаи М. Мирмухамедоваро ҷоннок намуда, чунин зикр кардааст: «Пурбориву ғановати шеъри Камоли Хучандӣ ва ҳунари ӯ дар истифодаи захираи луғавии забони тоҷикӣ ӯро аз нигоҳи илми луғатшиносӣ миёни аҳли забону мантиқ мартабаи баланде додааст» [Ҳисом М. 2020, с. 16].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба осори Камоли Хучандӣ аз дидгоҳи забоншиносӣ ва нақди адабӣ назар намуда, рочеъ ба забони шоир, ҳунари шоирӣ, мақому манзалати он дар густараи адаби форсии тоҷикӣ ва банду басти адабии меросаш сухан гуфтааст, ки дар таърихи давлатдорӣ мо бесобиқа аст.

Эмомалӣ Раҳмон дар асари “Забони миллат – ҳастии миллат” қайд мекунад, ки “забони ашъори Камол ниҳоят ғанӣ буда, дар ғазалҳои ӯ забони тоҷикӣ бо тамоми рангорангӣ ва зебоиву фасоҳат ва балоғат инъикос ёфтааст” [Китоби 2, с. 2020, с.53-54]. Дар шинохти рисолати Камоли Хучандӣ ӯро «шоири тавоно, озода, вораства, донишманди ирфону адаби

Машрикзамин, орифи бузург, инсони комил» гуфта, ғазалиёти шоирро аз лиҳози банду басти адабӣ намунаи олии осори лирикии адабиёти форсу тоҷик шуморида, ашъори Камоли Хучандиро бо назардошти шаклу услуби ширину дилнишин, латофати калом ва камоли маънӣ бо ашъори Саъдии Шерозию Ҳофизии Шерозӣ ва Абдуррахмони Ҷомӣ дар як мавқеъ ҳисобида, каломи ӯро аз ҷиҳати фасоҳату балоғат дар ҳадди камол гуфтааст [Эмомалӣ Раҳмон 2015, с. 3;47].

Таҷлили бошукӯҳи 675 ва 700-солагии Камоли Хучандӣ, дар маркази шаҳри Хучанд қомат афрӯхтани муҷассамаи шоир, тармиму азнавсозии Маҷмааи таърихиву фарҳангии Боғи Камоли Хучандӣ, овардани кадре аз хоки мазори ӯ ба зодгоҳаш, таъсиси Муассисаи давлатии «Маркази илмии Камоли Хучандӣ», таъсиси фаслномаи илмию адабии Камоли Хучандӣ, ба табъ расидани девони шоир намунаи изҳори муҳаббати Сарвари давлат ба шахсияти нотакрор ва шарифи ин «булбули чаманистони адаб»-и форсу тоҷик аст.

Лозим ба зикр аст, ки рӯйи масоили мухталифи ашъори Камоли Хучандӣ, адабиётшиносон низ назари хоса дошта, А. Насриддин, ки ҳамчун пажӯҳишгари ашъори шоир миёни халқи Тоҷикистону Эрон соҳиби шуҳрати беандоза аст, зимни арзёбии ғазалиёти Камоли Хучандӣ ба ин ҷанбаи забонии шоир, махсусан, интиҳоби вожагону таркибсозӣ тавачҷуҳи хос мабзул доштааст. Ба андешаи ӯ, «Камоли Хучандӣ аз хирвори гавҳар муҳраҳои обдору пурчило ва бисёртеғаро интиҳоб карда, ҳар якеро ҷойи муносиб устувор месозад. Байни ин вожагону ибороти сайқалдидаи устодони салаф, таркибу ибораҳои барсохтаи шоир, баёни малеҳи муҳовараи мардумӣ ба чашм мерасад, ки ҷумлагӣ ҳадиси шоирро мумтоз кардаанд» [Насриддинов А. 2013, с. 571].

Дараҷаи таҳқиқи забони ашъори Салмони Соваҷӣ. Дигар аз намояндагони адабиёти асри XIV Салмони Соваҷист, ки вожагони саршор аз маониаш дар рушду такомули забони адабии тоҷику форси садаи мазкур сахми бориз дорад. Дар Эрон чанде аз мақолоти марбут ба ҳаёту фаъолият ва

вижагиҳои луғавии ашъори шоир аз ҷониби забоншиносону адабиётшиносон таълиф гаштаанд. Вале, мутаассифона, дар Тоҷикистон Салмони Соваҷӣ аз шоирони камшинохтааст ва то ҷое маълумот пайдо кардем, соли 1994 танҳо аз ҷониби адабиётшинос У. Казакова дар мавзӯи «Идейно-художественные особенности газели Салмана Соваджи» диссертатсия ба дифоъ расидааст.

Дар Эрон, тавре болотар ишора кардем, мақолаҳои ҷудогонаи марбут ба ҳаёту фаъолият ва осори Салмони Соваҷӣ зиёдтар таълиф гаштаанд. Забоншиноси эронӣ Тоҳира Эшонӣ дар мақолаи худ «Тафовутҳои сабкии ғазали Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ аз назари қорбасти феъл» дар хусуси забони ғазали шоирон чунин мефармояд: «Агарчи ҳардуи ин осор (осори Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ - К.М) дар як жанр муштарак навишта шудаанд ва дорои заминаи тақрибан мушобеҳе ҳастанд, аммо гузинишҳои феълии ангехта аз забони онон мутафовит аст. Ҳофизи Шерозӣ ба баҳрагирӣ аз фарояндҳои «зеҳнии орзӯӣ ва отифӣ» ва фарояндҳои «моддии табдилӣ» тавачҷуҳи бештаре нишон додаву тамоизи сабкии ғазалиёт ҳамзаминаи ӯ нест, ба ғазалҳои Салмони Соваҷӣ дар рангу бӯӣ отифиву ҳамчунин, пӯёии ғазали вай нуҳуфтааст» [Эшонӣ Т. 1398, с.1].

Доир ба мазомини ашъори Салмони Соваҷӣ низ андешаҳои олимони ҷолиби диққатанд. Заҳро Мансурии Нурӣ мегӯяд, ки «Салмони Соваҷӣ бо зебоии латиф аз таркиби ишқу ирфон, мазомини пурбасомаде ҳамчун ҳичоб будани ҷисму тан, ҳалқаи зулф, зулфи мушкину қуфри зулф, рухсору ҳамчунин, чашми масти маъшуку ҳусни рӯйи ӯ, лабу сухани маъшук, ҳичрону фироқи дӯстро бо ташхисе ҷадид бозофаринӣ кардааст. Ҳамчунин, бо истифода аз бархе мазмунҳои роиҷи қарни XIV дар қолиби вожаҳову ибороте ҳамчун муҳтасибу зоҳиди зоҳирпараст, майи ҷоми аласт, дар расидани ҷоми шомӣ аҷал бар дари сарои амалро дарёфтаву бо тавсифоти бас ҳунармандона ва бо тавачҷуҳи вофир аз ин гуна мазмунпардозӣҳо худро ба руҳ кашидааст. Аз ҳамин манзар аст, ки метавон Салмони Соваҷиро мазмунофарини бадеъ дар ғазали форсӣ ва мутахассиси ғазалсароии асри XIV ва баъд аз он ҳисобид» [Мансури 3. 1398, с.99]. Муҳаққиқи мазкур, ҳамчунин, дар хусуси

шеъри Салмони Соваҷӣ мегӯяд, ки “талфиқи дугонаи ғазали орифонаву ошиқона, бино ба иқтизои замону давр, ба гунаи бисёр табиӣ инъикос ёфтааст. Дар рӯнамоиҳо ва мазомини ин ашъор дарбаргирандаи маонии дақиқ ва зарифест, ки дар аснои калому дар зарфи алфоз ғунҷонида шудааст” [Мансурӣ З. 1398, с.99].

Ҳ. Шерхонӣ зимни таҳлили вожаҳои корбурди асаргузории Қуръон ва ҳадис дар шеъри Салмони Соваҷӣ чунин баён намудааст: «Авҷи мафоҳими қуръонӣ дар шеъри форсӣ бадеҳист, ки ин мафоҳим дар ашъори Салмони Соваҷӣ ва ҳамасронаш чилваҳои бехтару бештаре нисбат ба шоирони қарнҳои қаблу баъд аз онҳо дошта бошад ва чунонки дар шеъраш мебинем, ба сурати худҷӯш аз зехну забони ин шоир дар чилвагоҳи қасидаву ғазал таҷаллий намудааст” [Шерхонӣ Ҳ. 1395, с.25].

Гурӯҳе аз муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ: А. Мирзоев, Г. Аузли, Э. Браун, Ҳ. Этте, П. Ҳорн, А. Б. Кримский, Ш. Нуъмонӣ, А. Иқбол, Ш. Ризозода, Т. Тафаззулӣ, З. Сафо, Ҳ. Носирӣ, Ш. Баёнӣ, С. Нафисӣ, Н. Мансурӣ., Т. Сафо, А. Афсона, З. Осия, М. Саидмуртазо, Б. Мӯсо, М. Назрӣ, Ҳ. Шерхонӣ, И. Воҳид, М. Саидалӣ, Т. Эшонӣ ва дигарон низ дар хусуси зиндагиву мероси Салмони Соваҷӣ ишораҳо кардаанд, ки метавон аз гуфтаҳои эшон мавриде аз ҷанбаҳои забонии шеъри шоир иттилоъ гирифт.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқи диссертатсионӣ дар ҷаҳорҷӯбаи татбиқи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии шӯбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ барои солҳои 2020-2024, ки ба пажӯҳиши вожаҳои ашъори адибони асри XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Соваҷӣ равона шудааст, анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Аз нуқтаи назари луғавӣ ва калимасозӣ ашъори шоирони садаи XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Соваҷӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуда, таҳқиқ ва мушаххас намудани таҳаввулоти маъноӣ ва сохторӣ, таҳқиқи қонуниятҳои ғановати забон аз нигоҳи

вожагон ва таркиби луғот муаррифӣ мешавад. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтори вожағони забони назми асри XIV, муқоисаи вижагиҳои луғавӣ, қолибҳои калимасозии исми ашъори шоирони ин аср бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ бори нахуст сурат гирифта, аз ҷанбаи муҳимми ҳадафи таҳқиқот муаррифӣ мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба ҳадафҳои мазкур муаллифи диссертатсия ҳалли вазифаҳои зерро ба миён гузошт:

- таҳқиқу баррасии вижагиҳои луғавию маъноӣ ва сохтори калимаҳои мураккаби навъи пайваст ва тобеъ дар мисоли ашъори шоирони асри XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ;

- муайян кардани мавқеъ, дараҷаи истеъмоли вандҳо ва муқоисаи онҳо бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ;

- таҳлилу таҳқиқи ҷузъҳои исмҳои мураккаб аз рӯи мансубияти забонӣ;

- таъини қолибҳои ҳосаи исмҳои мураккаби пайвасту тобеъ;

- нишон додани саҳми калимаҳои тоҷикӣ дар ташаккули вожағони забони адабии садаи XIV;

- муайян намудани нақши вожаҳои иқтибосӣ (арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, юнонӣ) дар ташаккули вожағони забони назми садаи XIV;

- муайян кардани мақоми муродифот, калимаҳои зидмаъно, калимаҳои сермаъно, калимаҳои ҳамсон, наввожаҳо ва калимаҳои кӯхнашуда дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ;

- муайян кардани вожағони вижаи шоирони асри XIV.

Объекти таҳқиқотро вожағони забони тоҷикии асри XIV ташкил мекунад.

Предмети таҳқиқот. Пажӯҳиши луғавӣ - маъноӣ ва сохтори вожағони забони тоҷикӣ дар назми асри XIV (дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ).

Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори илмию назариявии олимони забоншинос, ки доир ба вожағони забони тоҷикӣ ва масоили вожасозӣ таҳқиқ анҷом додаанд, ташкил мекунад. Аз ин рӯ, ҳангоми баррасии

вожаҳои забони адабӣ ва назарияи калимасозӣ осори муҳаққиқони тавоноии соҳа, чун Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, Э.Бенвенист, Э. Бертелс, К.Г.Залеман, Е.А.Земская, Л.Г.Герсенберг, Д.Т.Чхеидзе, Т.А.Чавчавадзе, П.Н.Хонларӣ, А.Хумоюнфаррух, М.Шариат, Д.Тоҷиев, Ш. Ниёзӣ, Ш. Бобмуродов, Ш.Рустамов, М.Қосимова, Д.Саймиддинов, Ф.Амонова, А.Ҳасанзода, О.Қосимов, М.Ҳ.Султон, С.Ғаниева, М. Саломов, С.Айнӣ, Э.Раҳмон, Е.Э.Бертелс, Ш.Нуъмонӣ, В.А.Капранов, А.Насриддин ва дигаронро ба сифати асоси назариявӣ қарор додаем.

Барои таҳияву таълифи диссертатсия “Девон”-и Ҳофизи Шерозӣ (таҳияи Баҳоуддин Хуррамшоҳӣ, ки дар даҳсолаи охир яке аз муътабартарин нусхаҳои интиқодист), муқаррар шуд. Инчунин, нусхаҳои тоҷикистони девони шоир низ ҳангоми муқоисаи тарзи навишти баъзе калимаҳо ба кор бурда шуданд. Барои муайян кардани мавқеи вожаҳои ашъори Камоли Хучандӣ ва Салмони Совачӣ аз “Девон”-и Камоли Хучандӣ (таҳияи А. Шоҳаҳмад; таҳияи Б.Раҳматзод ва О. Оқилов) ва “Девон”-и Салмони Совачӣ (захираи интернетӣ: www.Ghaemiyeh.com) истифода намудем. Барои равшан сохтани маъно ва таркиби морфемавии баъзе калимаҳо аз фарҳангҳои форсӣю тоҷикӣ чун “Онандроҷ”, “Ғиёс-ул-луғот”, “Бурҳони қотеъ”, “Луғатномаи Деххудо”, “Фарҳанги Амид”, “Фарҳанги форсии фарҳехта”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги воҷанамои Ҳофиз”, “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ”, фарҳанги “Зебономҳои ориёӣ” ҳамчун сарчашмаи асосӣ истифода намудем.

Диссертатсия дар асоси методи таҳлили вижагиҳои луғавӣ, маъноӣ, сохторӣ, муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ, этимологӣ ва қисман омӯрӣ таълиф гардидааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Дар диссертатсияи мазкур бори нахуст вижагиҳои сохторӣ, хусусан, калимасозии сарфӣи исмҳо (вандҳои сермахсул, каммахсул, бемахсул), исмҳои мураккаби пайвасту тобеъ, хусусиятҳои луғавӣ (мақоми калимаҳои асливу иқтибосӣ) ва маъноии вожаҳои ашъори шоирони асри XIV дар мисоли ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони

Совачӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ҳамчунин, қолибҳои калимасозӣ ва хусусиятҳои луғавии ашъори шоирони мавриди таҳқиқ бо забони имрӯзаи тоҷикӣ мавриди қиёс қарор дода шудааст. Дар ин замина, таваҷҷуҳи алоҳида ба вожаҳои вижаи шоирони асри мазкур, ки бештари исмҳо дар қолиби ғайриизофат сохта шудаанд, равона шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- бори нахуст таҳқиқ гардидани вожаҳои марбут ба соҳаҳои гуногуни забони ғазали асри XIV дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Совачӣ ва муқоисаи онҳо бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ;
- яқсон набудани маъно, мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли калимаҳои ҳамсони асри XIV ва муқоисаи онҳо бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ;
- дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳамчун гурӯҳи алоҳида зикр нашудани калимаҳои зидмаъно, ки дар ашъори шоирони асри XIV ба кор рафтаанд;
- бо таъҷиб ба сарчашмаҳои этимологӣ муайян кардани сохти гурӯҳе аз вожаҳои мансуб ба мавзӯҳои ҳуҷрофӣ дар ашъори шоирони асри XIV;
- ба маънои маҷозӣ истифода шудани вожаҳои мансуб ба забонҳои гуногун (арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, юнонӣ) ва боиси пайдоиши ҳодисаи сермаъноӣ дар забони тоҷикӣ;
- бартариии корбурди калимаҳои иқтибосии арабӣ нисбат ба ҳиндӣ, туркӣ ва юнонӣ дар ашъори шоирони асри XIV;
- дар калимасозии исмҳои мураккаби тобеи бо роҳи факки изофат сохташуда каммаҳсул будани қолиби исм+исм ва бемаҳсул будани қолиби исм+сифати феълӣ;
- дар калимасозии исмҳои мураккаби тобеи бо роҳи ибораҳои ғайриизофӣ сохташуда сермаҳсул будани қолиби исм+исм ва каммаҳсул будани қолиби сифат+исм ва шумора+исм;
- аз ҷониби шоирони садаи XIV ба кор рафтани гурӯҳе аз калимоти ҳосилушуби онҳо;
- дар доираи назми шоирони асри XIV хусусияти муродифӣ ва зидмаъноӣ гирифтани гурӯҳе аз вожагон.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Пажӯҳиши хусусиятҳои сохториву маъноии вожагони забони адабии асри XIV ба омӯзишу дарки вижагиҳои луғавии ашъори шоирони асри мазкур – Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Соваҷӣ кумак менамояд. Таҳқиқи мавзуи мазкур дар муайян кардани мақоми калимаҳои тоҷикӣ ва иқтибосӣ дар ҷараёни вожасозӣ ва ташаккулёбии калимаҳои мураккаб мусоидат менамояд. Илова бар ин, вожаҳои аслии имконият доранд, ки воҳидҳои иқтибосии дигарро тобеъ намуда, калимаи мураккабро ташкил диҳанд. Дар ҷараёни таҳлили вожагони ашъори шоирони садаи XIV вижагиҳои маъноиву шаклии онҳо баррасӣ гардида, ғаномандии забони тоҷикиро ба субут мерасонад.

Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар таълими фанҳои тахассусии забоншиносӣ, мисли калимасозӣ, забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, таърихи забони адабӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ истифода шаванд. Ҳамзамон, бахшҳои алоҳидаи диссертатсия метавонанд, ки ба сифати курсҳои махсус барои ихтисосҳои забон ва адабиёти тоҷики макотиби олии кишвар мавриди таълим қарор гиранд. Маводи ҷамъоваришудаи диссертатсия метавонад дар таҳияи фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ, фарҳанги ашъори шоирони садаи XIV (дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Соваҷӣ) ба кор равад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Таҳқиқи мазкур барои муайян гардидани сарчашмаҳои зуҳури ин навъи унсурҳои луғавӣ (амсоли муродифот, калимаҳои зидмаъно, калимаҳои ҳамсон, калимаҳои сермаъно, наввожаҳо ва калимаҳои кӯхнашуда) ва таснифоти мавзуии вожаҳо мусоидат хоҳад кард.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба ихтисоси 10.02.01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат дорад.

Саҳми шахсии докталаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар заминаи омӯзиши ҷамаҷонибаи маводи таҳқиқшаванда бори нахуст сохтор, маъно ва мавқеи вожагони забони назми асри XIV (Ҳофизӣ Шерозӣ,

Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ) мавриди таҳқиқ қарор гирифта, аз рӯйи сохтор ва баромади забонӣ баррасӣ гардидаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои диссертатсия дар ҷаласа, семинарҳои илмӣ шуъбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Хулоса ва натиҷаҳои кори диссертатсионӣ дар ҳамоишҳои сатҳҳои гуногун – **байналмилалӣ:** “Вожаҳои “дард” ва даво” дар ашъори Ҳофиз” (ш. Душанбе, 23-юми ноябри соли 2018), “Гидронимҳо дар ашъори Ҳофиз” (ш. Душанбе, 3-юми июли соли 2018), “Як қолаби калимасозии исмҳои мураккаб” (ш. Душанбе, 29-уми ноябри соли 2019), “Чанд сухан доир ба муродифоти забони тоҷикӣ” (ш. Душанбе, 27-уми ноябри соли 2020), “Ҷойгоҳи вожаҳои тиббии садаи XIV дар забони ғазал” (ш. Душанбе, 27-уми ноябри соли 2020), “Назаре доир ба роҳҳои пайдоиши синонимҳо дар забони тоҷикӣ” (ш. Душанбе 17-уми ноябри соли 2021), “Вижагиҳои синонимии воҳидҳои луғавӣ дар забони ғазали асри XIV (ш. Душанбе 17-уми ноябри соли 2021); **ҷумҳуриявӣ:** “Нигоҳе ба назарияи исмҳои мураккаб” (ш. Душанбе, 19-уми апрели соли 2019), “Тобишҳои маъноии лексемаҳои ифодагари “гулҳо” дар ашъори шоирони садаи XIV” (ш. Душанбе, 15-уми ноябри соли 2021) муҳокима шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот дар 1 монография, 31 мақолаи илмӣ, аз ҷумла дар 16 мақолаи нашрияҳои илмӣ тақризшавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба нашр расидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия аз рӯйхати ихтисораҳо, муқаддима, 3 боб, 53 фаслу зерфасл, рӯйхати адабиёт, 2-то замима ва 7-то ҷадвал иборат буда, ҳаҷми умумии диссертатсия 418 саҳифаи компютериро ташкил мекунад.

БОБИ 1.

ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ ВОЖАГОНИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР НАЗМИ АСРИ XIV

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

Омӯзишу таҳқиқи забони адабиёти классикӣ, аз як тараф, барои муайян кардани хусусиятҳои забони адабии тоҷикӣ дар як давраи муайян аҳаммият дошта бошад, аз тарафи дигар, барои ташаккули инкишофи минбаъдаи забони адабии муосири тоҷикӣ аҳаммияти хоса дорад. Дар ин хусус ҳақ ба ҷониби луғатнигори тоҷик Абдучаббори Шоҳаҳмад аст, ки чунин гуфтааст: «Қавме, ки аз асолати забони хеш дур афтадааст, танҳо вожа ба вожа метавонад ба он наздик гардад ва гусастагиҳои деринро дубора бипайвандад» [ФК 2015, с. 3]. Барои таҳқиқи ҷустуҷӯии забони назму насри ниёғони худ ва барои дарёфти асолати забони хеш ҳар пажӯҳишгар талоши онро мекунад, ки бо ҷустуҷӯии маъниву асли калима, таркиб ва ё ибораҳои асрҳои гузашта дар рушду такомули забони адабии муосири тоҷикӣ саҳми худро гузорад ва ҳамчунин, барои пойдории миллати тоҷику забони он ифои вазифа намояд. Аз ин лиҳоз, дар ҷодаи илми забоншиносӣ пажӯҳишҳои зиёдеро пайдо менамоем, ки ба масоили таҳқиқи вожагони забони тоҷикӣ равона гардидаанд. Мо низ кӯшидаем, ки дар асоси забони назми асри XIV мавқеи вожагони забони адабӣ ва баъзе вижагиҳои луғавии ин садаро бо таъя ба таҳлили диахрониву синхронӣ муайян намоем.

1.2. Вожагони забони тоҷикӣ дар асри XIV

1.2.1. Хусусиятҳои сермаъноии воҳидҳои луғавӣ

Сермаъноӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят ғаъол ва маъмули системаи забон ба шумор рафта, тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. Ҳарчанд ин ҳодиса, пеш аз ҳама, ба калимаҳо мансуб бошад ҳам, мувофиқи таъкиди Ҳ. Мачидов [Мачидов Ҳ. 2007, с.38], воҳидҳои дигари забон, чун воҳидҳои фразеологӣ, сарфӣ, нахвӣ ва ҳодисаҳои мухталифи нутқ низ сермаъно шуда метавонанд.

Дар таърихи суханшиносии тоҷик ба таҳқиқу таҳлили маъно ва шинохти маъноии вожаҳо тавачҷуҳи зиёд зоҳир гашта, андешаҳои ҷолиб ва китобҳои арзишманде таълиф гардидаанд. Маҳз забони шеър ва воҳидҳои маъноии дар шеър зикргашта боиси он гардидаанд, ки илми шинохти маъно нуфузи бештаре ба худ гирад.

Сермаъноӣ ҳамчун категорияи луғавӣ дар забони ғазал доираи истифодаи фароҳ ва истеъмоли васеъ дошта, ду ҷиҳати муҳимми нутқи бадеиро фаро мегирад. Аввалан, шоирон аз вожаҳои сермаъно, ки дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ сершуморанд, ба таври фаровон истифода мебаранд. Дувум, ҳар як эҷодкори каломи бадеӣ барои пуробуранг гардидани забони осораш аз тобишҳои гуногуни маъноии калимаҳо, ки хоси нутқи бадеист, истифода карда, калимаҳои сермаъноӣ махсус меофарад.

Аксар муҳаққиқоне, ки ба таҳлили осори манзум даст задаанд, зимни таҳқиқ хусусиятҳои сермаъноии калимаҳоро низ таҳлил намуда, доир ба ифодаи маъноии онҳо андешаҳои ҷолибе баён кардаанд.

Забоншинос М. Аҳмедова бо таъя ба андешаи олими рус А.А.Потебня чунин қайд мекунад: «Дар мисоли шаклҳои грамматикӣ калимаи русии «верста, версти, версте» таъкид доштааст, ки камтарин тағйирот дар маъноӣ калима онро ба калимаи дигар табдил медиҳад» [Аҳмедова М. 2010, с. 24]. М. Саломов бар он андеша аст, ки калимаҳои сермаъно дар асоси маҷоз ба вучуд меоянд, ки ин андеша, пеш аз ҳама, аз Арасту маншаъ гирифтааст [Саломов М. 2018, с. 68].

Таҳлили калимаҳои сермаъно дар диссертатсияи А. Ҷобиров бо номи «Вижагиҳои забонии китоби «Бахше аз тафсири куҳан»» низ ба назар мерасад. Ӯ дар боби дуҷуми диссертатсияи худ проблемаи «Сермаъноии вожаҳо, муродифот ва антонимҳо» доир ба мавзӯи калимаҳои сермаъно андешаҳои олимон - Ҳ. Маҷидов, Д. Хоҷаев, М. Саломов ва дигаронро ҷонибдорӣ карда, қайд мекунад, ки «полисемия ё худ сермаъноӣ аз масъалаҳои мавриди тавачҷуҳи забоншиносон қарорёфта ба ҳисоб рафта,

пажӯхишҳои бешуморе аз мақола то монография таълиф ёфтаанд ва аз актуалӣ будани ин мавзӯ низ дарак медиҳанд» [Ҷобиров А. 2019, с.105].

Ба андешаи мо, на ҳама вақт маънии маҷозии калима боиси пайдоиши ҳодисаи сермаъноии калима мегардад. Зеро вожагони адабиёти классики муосири форсу тоҷик нишон медиҳанд, ки вобаста ба маҳорати суҳанпардозҳои шоирон садҳо калимаҳо маънии маҷозӣ гирифтаанд, ки ба гурӯҳи вожаҳои сермаъно дохил намешаванд. Масалан, вожаи тоҷикии «панд» дар абёти Камоли Хучандӣ дар ду маврид омада, дар байти яқум маънии «андарз, насиҳат», дар байти дуҷум маҷозан маънои «маслиҳат, пешниҳод»-ро соҳиб аст ва ба ҳодисаи сермаъноӣ рӯбарӯ шудааст, ки дар ин маврид ҷонибдори андешаи М. Саломов (калимаҳои сермаъно дар асоси маҷоз ба вучуд меоянд) мебошем.

Байти 1 ба маънии асли – андарз, насиҳат:

Бод аст ба гӯшу ҳуши маҷнун,

Панди падару насиҳати тир [Камоли Хучандӣ 2011, с. 273].

Байти 2 ба маънии маҷозӣ – маслиҳат, пешниҳод:

Ба ҳалқаҳои гуломӣ маро гарон шуд гӯш,

*Чунонки нашнавам ин бор **панди** некандеш* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 300].

Ва ё вожаи «пухта» низ, ки дар ашъори шоирон зиёд ба назар мерасад, ба ҳамин ҳодиса мансуб буда, ба маънии асли: *расида, зидди хом*, ба маънии маҷоз: *комиливу расоиро мефаҳмонад*, омадааст.

Вале ба вожаҳои дигар назар мекунем, ки маънии маҷозии онҳо бо маънии асли аз ҳеҷ самт иртиботе надорад. Масалан, калимаи «равон» ба маънии асли: *раванда, ҳаракаткунанда*, ба маънии маҷозӣ: *ҷойиз, раво*.

Байти 1 ба маънии асли - *раванда, ҳаракаткунанда*:

*На ҷӯест он **равон** дар қасри ширин,*

Ки гиряд санг бар Фарҳоди мискин [Камоли Хучандӣ 2011, с. 409].

Байти 2 ба маънии маҷозӣ – ҷойиз, раво:

Теги туро чу ҳоҷати руҳат ба хуни мост?

Бар халқи ташина ҳукм равон аст обро [Камоли Хучандӣ 2011, с. 409].

Тавре зикр кардем, калима аз рӯи зарурат дар баробари маънои асли, боз чанд маънии гуногунро ифода мекунад, ки ин ҳодисаро илми забоншиносӣ бо истилоҳи «маҷоз» ва «метафора» ном бурдааст. Бояд ёдовар шуд, ки дар илми адабиётшиносӣ яке аз саноеи адабӣ *маҷоз* ном дорад, яъне калимаҳои ба маънии ғайриаслӣ омадаро мефаҳмонад. Пас, аз ҷониби хонанда саволе ба миён меояд, бо ном бурдани истилоҳи «маҷоз», ки дар ҳарду қисми соҳаи филология - забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ истифода мешавад ва ифодагари як маъност (маънои ғайриаслӣ), бояд истилоҳи кадом соҳа ном бурда шавад?

Дар ин хусус, миёни муҳаққиқон ихтилофи назар аст. Гурӯҳе аз олимони калимаҳои ба маънии ғайриаслӣ омадаро дар илмӣ забоншиносӣ «маҷоз» (Шамси Қайси Розӣ, Қ. Тоҳирова, М. Саломов, М. Назаров, М. Мирмуҳамедова), дастаи дуюм «маҷоз - метафора» (Виноградов В.П. Москвин) номида, Ҳ. Сафаров «маҷоз - синекдоха» ном бурдааст.

Назари олимони дар ин хусус гуногун буда, ҳар яке бо диди худ вожаи *маҷоз* ва *метафораро* матраҳ намудааст. Дар ин хусус мо ҷонибдори чунин андеша ҳастем, ки воқеан, дар асоси маънии маҷозӣ қисме аз калимаҳо ба ҳодисаи сермаъношавӣ дучор мешаванд, вале набояд истилоҳоти *маҷоз* ва *метафораро* дар илми забоншиносӣ яксон истифода барем. Хуб мешуд, вожаҳои дорои маънии ғайриаслиро дар илми забоншиносӣ *метафора* ва дар адабиётшиносӣ *маҷоз* ном барем.

Дар ашъори шоирони асри XIV – Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ вожаҳои сермаъно серистеъмоланд ва аз рӯи мавқеи истеъмолашон, ғолибан, ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд. Ба гурӯҳи аввал, калимаҳои сермаъное шомиланд, ки дар сарчашмаҳои илмӣ зикрашон рафта, аммо ба дастаи дуюм, калимаҳои мансубанд, ки танҳо дар ашъори шоирон вазифаи сермаъноиро бар дӯш гирифтаанд ва ба хусусияти фардии эҷодкор мансубанд. Забоншинос М. Олимҷонов низ дар хусуси вожаҳои ашъори Камоли Хучандӣ қайд мекунад, ки «аксар як калимаро ба чанд маъно истифода

менамояд (Камоли Хучандӣ - К.М.), ки ин вижагӣ дар ашъори дигар шоирон кам ба назар мерасад» [Олимҷонов М. 2020, с. 258].

Яке аз вижагиҳои забони ғазали адибони асри XIV дар он мебинем, ки як вожаро вобаста ба мавқеи худ бо чанд маъно истифода карда, дар баробари он ки бо ин ҷанба ба шеърӣ худ лаззати маънавӣ бахшидаанд, ҳамчунин, вожаҳои эшон боис гардидаанд, ки фонди луғавии забони форсӣ-тоҷикӣ густариш ёбад. Ин сифати шоирони қарни мазкур, бахусус, Камоли Хучандиро Давлатшоҳи Самарқандӣ низ авло доништа, нигоштааст, ки «...табъи шарифӣ ӯ (Камоли Хучандӣ – К.М.) бар тариқи шоирӣ мубодарат намуд, аз он сабаб зикри шарифӣ ӯ дар ҳалқаи шуаро сабт мешавад» [Самарқандӣ Д. 1377, с.305].

Ба А. Ҷомӣ бештар латофати сухани Камоли Хучандӣ писанд омада, мегӯяд: «Вай (Камоли Хучандӣ - К.М.) дар латофати сухан ва диққати маонӣ бар мартабаест, ки беш аз он мутасаввир нест» [Абдурраҳмони Ҷомӣ 2008, с. 121]. Устод С.Айнӣ дар ин маврид гӯяд: «Камол устоди бузурги забон аст. Ӯ дар аксар байтҳои худ як ё ду сухани думаънодор, ё ки чандмаънодорро кор мефармояд, ки бо гирифтани ҳар кадоми он маъноҳо мазмуни он байт пурра мебарояд» [Айнӣ 1963, с.229].

Муҳаққиқ М. Мирмуҳамедова дар фасли «Калимаҳои сермаъно (полисемӣ)» (дисс., саҳ.69-80)-и диссертатсияи худ калимаҳои сермаънои ашъори Камоли Хучандиро вобаста ба хусусиятҳои маъноӣ таҳлил қарор додааст, ки бештар дар шакли ибора (*камони туркӣ, хониши булбул, ку-куи фохта*) омадаанд. Ӯ дар таҳқиқоти худ вожаҳои сермаънои ашъори Камоли Хучандиро бо таъҷиб ба чор усули сарчашмаҳои илмӣ тасниф намудааст, ки чунинанд: 1. Дар асоси шабоҳати ду предмет: *сӯзанҳои миҷгон*; 2. Дар заминаи монандкунӣ: *мардуми чаши* (*мардумаки чаши, гавҳараки чаши*); 3. Монандии предметҳо вобаста ба вазифаашон: *камони туркӣ*; 4. Дар заминаи ҳамоҳангии овоз: *ку-куи фохта, пурсиши ку-ку?* [Мирмуҳамедова М. 2012, с. 91-100].

Ҷойи дигар зимни таҳлили вожаҳои сермаъно муҳаққиқ калимаҳои «лаб, доғ ва зулф»-ро ниҳоят батафсил (дар ҳаҷми 7 саҳифа - К.М.) таҳлил

намудааст, ки шарҳи калимаҳои болоро дар диссертатсияи худ сарфи назар намудем.

Чустуҷӯву таҳқиқи осори ниёгон шаҳодат аз он медиҳад, ки дар баробари Камоли Хучандӣ, хидматҳои Ҳофизи Шерозиву Салмони Совачӣ низ дар созмони вожаҳои сермаъно беназиранд, зеро шоирон дар осори худ калимотро тавре бозофаринӣ кардаанд, ки дар баробари маънии асли, маънии ғайриаслиро низ ифода карда ва ин сифат ба ашъори онҳо маънии бикрро бахшидаву ашъори эшонро боз ҳам муассир гардондааст. Масалан, вожаҳое, ки дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ истифода шудаанд, ғайр аз маънии маъмулии худ, боз чанд маънии маҷозиро ифода кардаанд.

Салмони Совачӣ низ дар як вожа чанд маъниро ғунҷойиш додааст. Вожаҳои сермаъноии ашъори шоирони асри XIV метавон ба ду гурӯҳ мансуб донист: **1) вожагони сермаъноии мансуб ба истилоҳоти соматикӣ:** *лаб, чаши, даст, сар, рӯй, даҳон, гӯш, забон, миён ва ғ.* **2) вожагони ғайрисоматикӣ (мафҳумҳои ғайрисоматикӣ):** *хароб, камол, ришта, бар, сухан, баён ва ғ.*

Гурӯҳи якум - вожагони **сермаъноии мансуб ба истилоҳоти соматикӣ**. Дар сарчашмаҳои илмие, ки фарогири мавзӯи сермаъноии калимаҳо дар забони тоҷикианд, вожаҳои ифодагари узви бадан яке аз сермаҳсултарин вожаҳо дар ифодаи сермаъноӣ дониста шудаанд, ки ин ба табиати маъноии онҳо сахт вобаста аст.

Зимни баррасии хусусиятҳои забонии ашъори Камоли Хучандӣ маълум гардид, ки луғати сермаъноии забон дар назми шоир тез-тез дучор мешавад. Мувофиқи нишондоди М. Мирмухамедова, калимаи *сар* дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ бештар аз 40 тобиши маъноию услубӣ дошта, бо исмиҳои моддӣ ва маънӣ, сифатҳо, дар таркиби калимаҳои мураккаб, ибораҳои масдарӣ, сифати феълӣ, пешояндҳои номӣ ва воҳидҳои фразеологӣ фаровон ба кор рафтааст» [Мирмухамедова М. 2012, с. 80]. Исми *сар* дар ғазалиёти шоирони асри мавриди таҳқиқ зиёда аз 11 маъниро бар дӯш дорад: **1) узви бадани инсон, ки ба болои гардан аст ва мағзу чаши гӯшу бинӣ ва даҳон дар он қарор доранд, калла:**

Чун зулфи ту то **сарам** бувад бар гардун,
Шӯри ту зи **сар** бадар нахоҳам кардан [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 331].
Касе, ки саҷдагаҳаи хоки остонаи туст,
Фурӯ наёвард ӯ **сар** ба масҷиду меҳроб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.53].

2) маҷозан косахонаи сар; ҷома, ки аз косахонаи сар сохта шудааст:

Эй шах, **сари Ковус** агарат ҷоми шароб аст,
Ёд ор зи давре, ки ту пас ҷомиву косӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 484].

3) киноя аз тамомии вучуди инсон дар таркиби иборати «ҳар сари мӯй»:

Ҳар сари мӯйи маро бо ту ҳазорон кор аст,
Мо қучоему маломатгари бекор қучост [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с.186].

4) баландӣ, фароз:

Гуфтам ба дарахтон, ки қади ёр кадом аст?
Мурге зи **сари сарв** бизад бонг, ки ку-ку [ФК 2015, с. 668].

5) болои чизе, рӯйи чизе:

Ман бар **сари бистарат** бихобонаму ту,
Он наргиси мастро бихобониву ман [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 330].

6) оғоз, аввал, ибтидо:

Ман чу шамъам, ки гарам сӯз ба поён бирасад,
Сӯхтан пеши рухи дӯст зи **сар** оғозам [Камоли Хучандӣ 2011, с. 350].

7) маҷозан майл, таманно, орзу, хаёл:

То кай пайи ҳар нигори маҳваш, Салмон,
Гардӣ чу **сари зулф** мушавваш, Салмон [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 331].

8) нӯки чизе, қисми интиҳои чизе (нӯги сӯзан, қалам, тег, ришта):

Ба гирди ҷоҳат, агар зи он чиву доирае,
Кашад ба ҳам нарасаду ҳамро **сари паргор** [Салмони Соваҷӣ 1371,
с.329].

9) маҷозан даҳан, лаби кӯза, сари хум:

Суфӣ ба даври лаъли лабат сангсор бод,
Гар сар фидои хишти **сари хум** намекунад [ФК 2015, с. 668].

10) муҳаффафи сарвар, сардор, саркарда, пешво, подшоҳ:

Дили уишиоқ гирифти, ба сари зулф супор,

То ба ҳам барнаравад мулк, саре мебояд [ФК 2015, с. 668].

11) нурра, саропо:

Олам ҳама сар ба сар работест хароб,

Дар ҷойи хароб ҳам хароб авлотар [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 16].

Дигар аз вожаҳои сермаъно, ки ба истилоҳоти соматикӣ мансуб аст, калимаи *даст* аст, ки он низ дар забони ғазали садаи мазкур аз вожаҳои фаъолтарин ба шумор рафта, зиёда аз 12 маъноро ифода кардааст, ки абёти Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ин мушоҳидаҳоро собит месозанд: **1) узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, ё аз сари ангуштон то банди даст;** 2) дар истилоҳи суфиён «сифати қудратро гӯянд»; **3) маҷозан поя, дараҷа, мақом, мансаб, мартаба;** 4) маҷозан гуна, тавр, хел, навъ; 5) маҷозан ҳавас, ормон; тамаъ, ҳирс; **6) навбат, гашт; дафъа, бор;** 7) маҷозан андоза, ҳадд, дараҷа; 8) ҷониб, тараф; **9) маҷозан ихтиёр, доираи имкон, имконият;** **10) киноя аз сари зулфи дароз;** **11) шуморагузори маҷмуи чизҳои якҷинса;** 12) ёрӣ, кумак:

Тавре мебинем, вожаи *даст* зиёда аз 12 маъниро соҳиб аст, аммо ин ҷо қазоват карда наметавонем, ки дар асоси чунин маъниҳо вожаи мазкурро воҳиди луғавии сермаъно номем, зеро на ҳама маъниҳои боло ба ҳам рабт дошта, танҳо маъниҳои 1, 3, 6, 9 ва 10-умро ба эътибор гирифта, онро аз ҷумлаи вожаҳои сермаъно медонем. Ба таъбири дигар, ҳамагӣ 5 маънии номбаршудаи вожаи *даст* ба ҳам аз ҷиҳате алоқаманд буда, боиси сермаъноии он гаштаанд. Масалан, **1) ба маънии узви бадан:**

Дилиаб сари зулфи ёр бирифтам маст,

К-аз дасти мани дилиида чун хоҳӣ раст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 336].

3) маҷозан поя, дараҷа, мақом, мансаб, мартаба:

Ҳар ки дар зери пои мардон рафт,

Аз ҳама даст дасти ӯ болост [ФК 2015, с. 222].

6) навбат, гашт; дафъа, бор:

Бохтам шиқ ба он рӯву дилам пурдари аст,

То барад дасти дигар боз ҳамон хоҳам бохт [ФК 2015, с. 222].

9) мачозан ихтиёр, доираи имкон, имконият:

Дил меравад зи дастам, соҳибдилон, Худоро,

Дардо, ки рози пинҳон хоҳад шуд ошкоро [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 126].

10) киноя аз сари зулфи дароз:

Бо орази ту зулфат карда дароз дасте,

Ё Раб, бувад, ки бинам дастӣ варо бурида [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 435].

Соматизмҳои ифодакунандаи вожаҳои сермаъноӣ садаи XIV мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ рушду такомул ёфтаанду дар сохтмони вожаҳои дигар нақши муҳим доранд ва яке аз омилҳои асосии инкишофи таркиби луғавии забон гаштаанд. Миқдори чунин калимаҳои сермаъноӣ, ки ба узвҳои инсон мансубанд, ниҳоят зиёданд, ки шарҳи муфассали онҳоро дар фасли «Номи узвҳои бадан (соматизмҳо)» хоҳем овард.

Гуруҳи дуум - вожаҳои ғайрисоматикӣ (марбут ба мафҳумҳои гуногун). Вожаи «камол» аз калимаҳои сермаъноӣ ашъори шоирони ин аср ба ҳисоб меравад. Бо таъҷиб ба ду маъно, онро ба гуруҳи калимаҳои сермаъноӣ ворид намудем: 1) *пуррагӣ, мукамалӣ, комилӣ*, 2) *поёни рустаниро гӯянд*. Мувофиқи маълумоти «Фарҳанги беназир», «камол» *рустании алафӣ буда, соқааш рост ва хеле баланд мешавад* ва ин боиси чунин ном гирифтани рустани шудааст. Аз миёни 2 маънии номбурда маънии аввали он дар ашъори шоирон ба назар расид:

Заволи зулмати зулм аст аз ситора бадеъ,

Ҳамоли давлати фазл аст аз замона баид [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 327].

Ба ҳасту нест маранҷон замиру хуш мебош,

Ки нестист саранҷоми ҳар камол, ки ҳаст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 213].

Вожаи дигар *хароб* буда, аз зумраи калимоти арабиест, ки дар ғазалиёти шоирон бо 3 маънӣ омадааст: 1) *вайрон, табоҳ, зидди обод*:

На ҷойи туст дилам? Бо лабат бигӯ, охир,

Иморате бикун ин хонаи харобамро [Салмони Соваҷӣ 1371, с.48].

2) бадҳол, бемадор, нотавон, афтода:

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо,

Бубин тафовути раҳ, к-аз кучост то ба кучо [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.101].

3) гамгин, хаста, пурандуҳ:

Чӣ фиристам бари ту, ҷони хароб?

Пеши ту ин матоъ кам набувад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 171].

Дигар аз моддаи луғавии сермаъно калимаи «сухан» аст. Вожаи *суханро* ба он хотир ба ин даста дохил намудем, ки дар фарҳангҳои муосир [ФЗТ 1969, с.282] бо зикри ду маънӣ: 1) *ган, калом*; 2) *нақл, ривоят* омадаву дар ашъори шоирони асри мазкур бо 4 маънӣ: 1) *гуфтор, калом, гуфтугӯ*; 2) *киноя аз ашъор, газалиёт*; 3) *қисса, ҳикоят, нақл; маҷозан ситоиш, таъриф*; 4) *дар истилоҳи суфия шиорот ва танбеҳияи Илоҳиро гӯянд ва чун ба «ширинӣ» васфи он кунанд, иборат аз ваҳй ва илҳом бошад, ки ба анбиё ва авлиё ояд ва чун васфи он сухан ба дурри макнун кунанд, киноя аз эълон ва шиороти Илоҳӣ бошад, ки дар сурати маҳсусот зоҳир шавад»* [ФК 2015, с. 724]. Се маънии аввали онро ба инбат гирифта, вожаи «сухан»-ро сермаъно донистем:

Ман он наям, ки зи рози ту дам занам чун най

В-гар равад сухан аз нола, нола аз мо нест [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 72].

Мувофиқи таъкиди луғатнигори эронӣ Х. Амид, калимаи номбурда сарчашма аз забони паҳлавӣ дошта, дар гузашта шакли *saxvan*-ро доштааст [ФА 1389, с.637], ки имрӯз (давраи нав - К.М) дар шаклҳои *сухан, сахун ва сукун* дар истеъмол аст.

Аз миёни вожаҳои ба гурӯҳи калимаҳои сермаъно шомилбуда, исми *ришта* каме баҳснок ба назар мерасад, зеро баъзе забоншиносон онро калимаи ҳамсон медонанд, гурӯҳи дигар сермаъно. Андешаи мо дар ин хусус он аст, ки вожаи *риштаро* бояд дар радифи калимаҳои сермаъно донем,

чунки дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ зиёда аз 11 маънии он омадааст, ки ҳар яке аз як ҷонибе ба ҳам иртибот доранд ва ин маъниҳо чунинанд: 1) *он чи ресида шуда*; 2) *чизҳои ба ҳам муттасил*; 3) *шоҳаи илм*; 4) *он чи аз хамири орди гандум ба шакли нах ё навори борик мебуранд ва дар ош меандозанд*; 5) *робита*; 6) *нах, тор*; 7) *ресмон*; 8) *навъи беморӣ* [ФА 1342, с.544] ва ғ. Чунонки аз мисолҳои боло равшан мегардад, қариб ҳамаи маъниҳои номбурда аз лиҳози шаклу сохтор ба ҳам иртибот дошта, боиси воҳиди луғавии сермаъно маҳсуб ёфтани калимаи *ришта* мегарданд. Сарчашмаи таърихии калимаи *риштаро* луғатнигори эронӣ Ҳ. Амид аз забони ҳиндии бостон медонад. Вожаи мазкур дар забони ғазал низ сермаҳсулу серистеъмол буда, бо он аз ҷониби Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизии Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ чунин ибораҳо созмон ёфтаанд ва бештар маънии маҷозро доранд: *риштаи дурр*, *риштаи борик*, *риштаи умр*, *риштаи ҷон*, *сарӣ ришта*, *риштаи ақл*, *риштаи гавҳар*, *риштаи дандон*, *риштаи лаъл*, *риштаи тасбеҳ*, *риштаи сабр* ва ғ.

Риштаи ҷонам кай орад тоби шамъи рӯйи ту,

Чун чароғи ақдро бо шӯри шиқат тоб нест [Салмони Соваҷӣ 1371, с.73].

Риштаи тасбеҳ, агар бигсаст, маъзурам бидор,

Дастам андар домани соқии симинсоқ буд [Ҳофизии Шерозӣ 1378, с. 749].

Муҳаққиқ Ҳ.Талбакова дар мақолаи «Калимаи бар ва маъноҳои он» роҷеъ ба вожаи *бар*, ки мо дар радифии вожагони сермаъно ҷой додем, пешниҳод намудааст, ки калимаи *барро*, бояд ҳам сермаъно (бо таъя ба маъниҳои *васеӣ*, *тан*, *пахлу* - К.М.) ва ҳам калимаи ҳамсон (ҳангоми ба эътибор гирифтани маъниҳои *ҳосил*, *пешоянд*, *феъли фармоиш* - К.М.) ҳисобем, ки мо низ ҷонибдори чунин андеша мебошем.

Дигар аз чунин вожаҳо калимаи *баён* аст. Бо таъя ба таҳлили диахронӣ-синхронӣ маъниҳои имрӯзаву гузаштаи вожаи «баён»-ро ба инобат гирифта, онро дар радифии вожаҳои сермаъно ҷойгузорӣ намудем. Калимаи сермаъно мазкур дар забони ғазали садаи XIV маъниҳои *шарҳ*, *эзоҳ*, *изҳор*; *тавсиф*,

*тасвир кардан, илмро дорад. Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ зери вожаи баён, инчунин, яке аз аломатҳои китобат [ФА 1389, с. 253] низ фаҳмида мешавад. Шоирони садаи мавриди таҳқиқи мо ба маънии *изҳору тасвир* абёти ҷолибе офаридаанд:*

Он чи Камол аз он ду рух кард баён дар ин газал,

Саҳл мабин, ки фикри он ман ба ду моҳ кардаам [ФК 2015, с. 43].

Мекунад ранги рухам аз дили пурзор баён,

Худ дар ин ҳол чӣ ҳоҷат ба баён аст маро?! [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 49].

Ҳамин тавр, омӯзишу таҳқиқ нишон медиҳад, ки вожаҳои сермаъноӣ ашъори шоирони асри XIV ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд. Ба гурӯҳи аввал, калимаҳои сермаъноӣ шомиланд, ки дар сарчашмаҳои илмӣ зикрашон рафта (*лаб, чаши, даст, сар, рӯй, даҳон, гӯш, забон, миён ва ғ.*), аммо ба дастаи дуюм, калимаҳои мансубанд, ки танҳо дар ашъори шоирон вазифаи сермаъноиро бар дӯш гирифтаанд ва ба хусусияти фардии эҷодкор мансубанд (*хароб, сухан ва ғ.*).

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки забоншиносон истилоҳоти “маҷоз ва метафора”-ро ба таври гуногун шарҳ кардаанд. Гурӯҳе аз олимон (Шамси Қайси Розӣ, Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ, М. Саломов, М. Назаров) калимаҳои ба маънии ғайриаслӣ омадаро «**маҷоз**», дастаи дуюм (В.В. Виноградов В.П. Москвин) «**маҷоз - метафора**» номида ва Ҳ. Сафаров «**маҷоз - синекдоха**» гуфтааст.

1.2.2. Хусусиятҳои ҳамсонии воҳидҳои луғавӣ

Қишрҳои семантикии системаи забон барои муайян намудани хусусият, меъёр ва аломатҳои маъноҳои калима, роҳҳои ба вучуд омадани калимаҳои нав, алоқаи маъноӣ, тобишҳои он ва тафовути маъноҳои калимаҳо мусоидат менамоянд. Маъноӣ луғавии калима ва мафҳуми ифодакунандаи он аз муҳимтарин масоили омӯзиши илми лексикологияи муосир ба ҳисоб меравад.

Вожаҳои забони тоҷикиро аз рӯи мафҳум ва маъно ба хелҳои гуногун ҷудо мекунанд, ки яке аз онҳо калимаҳои ҳамсон мебошанд.

Омонимия (юнонии қадим «*homos*» - худи ҳамон, баробар ва «*onomata*» - ном) калимаҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати шакл, яъне қолиби навишт ба ҳам монанд, вале аз ҷиҳати маъно аз ҳам фарқ мекунанд [Мачидов Ҳ. 2007, с. 48; Муслимов Ҳ., Бобомуродов Ш., Мухторов З. 2016, с. 243; 2018. с.157]. Ба ибораи дигар, калимаҳои ҳамсон калимаҳои мебошанд, ки шаклан якхела буда, маъноҳои ифода мекунанд, ки ба ҳам робитае надоранд ва ё дар гузашта алоқае доштаанд имрӯз аз байн рафтаанд. Ин гуна вожаҳо дар ташаккули фонди луғавии забони тоҷикӣ муҳим буда, дар ҳар даври замон мавқеи истеъмолии фаровон доранд. Аз ҷумла, дар забони назми асри XIV низ калимаҳои ҳамсон ҷойгоҳи хоса дошта, намояндагони ин аср – Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Совачӣ дар шеърӣ худ онҳоро фаровон истифода кардаанд.

Лозим ба қайд аст, ки муҳаққиқони тоҷик А. Абдуқодиров, Ш. Исмаилов, М. Мирмуҳамедова дар пажӯҳиши худ баъзе калимаҳои ҳамсони ғазалиёти Камоли Хучандиро матраҳ намудаанд. Аз ҷумла, А. Абдуқодиров дар мақолаи худ «Лутфи каломи Камол» чанде аз калимаҳои ҳамсони ашъори Камоли Хучандиро таҳлил намудааст.

Ш. Исмаилов низ мақолаи худро бо номи «Корбурди вожаҳои ҳамсон ва хелҳои он дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ» нашр намудааст. Қисме аз вожаҳои, ки Ш. Исмаилов мавриди таҳлили худ қарор додааст, аз ҷониби А.Абдуқодиров низ таҳлил гардидаанд. Тафовут миёни мақолаҳои эшон дар он аст, ки Ш. Исмаилов калимаҳои ҳамсони ашъори шоирро аз рӯи таснифи забоншинос О.Давлатов: 1) вожаҳои ҳамшакли лексикӣ, 2) вожаҳои ҳамшакли морфологӣ, 3) вожаҳои ҳамшакли лексикӣ морфологӣ таҳлил намудааст [Исмаилов Ш. 2016, с.136].

М. Мирмуҳамедова дар таҳқиқоти худ “Хусусиятҳои луғавии ашъори Камоли Хучандӣ” як фасли алоҳидаро бо номи “Калимаҳои омонимӣ” маҳз ба таҳқиқи омонимҳои ашъори Камоли Хучандӣ бахшидааст, ки дар он

калимаҳои “ой, мазид, маймун, воқиф, каждум, каду, асб, фил ” ва ғ. мавриди таҳлил қарор гирифтаанд [Мирмуҳамедова М. 2012, с. 107-135].

Мақсад аз зикри таҳқиқоти А. Абдуқодиров, Ш. Исматуллозода ва М. Мирмуҳамедова он буд, ки таҳқиқоти эшон маҳз ба калимаҳои ҳамсони ашъори Камоли Хучандӣ бахшида шудааст ва мо дар фасли мазкур аз таҳлили дубораи калимаҳои ҳамсони зикркардаи онҳо худдорӣ хоҳем кард.

Дигар аз муҳаққиқини калимаҳои ҳамсон дар забони тоҷикӣ М. Ахмедова буда, бо таъя ба андешаҳои олимони калимаҳои ҳамсонро ба хелҳои пурраю нопурра ҷудо намуда, таъкид мекунад, ки омофон, омоформ ва омограф хелҳои омонимҳои нопурра мебошанд. Номбурда дар таҳқиқоти худ зикр мекунад, ки дар забоншиносии тоҷику форс доир ба омонимҳо (калимаҳои ҳамсон – К.М.) ба ҷуз мақолаҳо дигар таҳқиқоти алоҳидае рӯйи ҷоп наомадааст. Шояд, мақсади М. Ахмедова аз таҳқиқоти алоҳида, таҳлили калимаҳои ҳамсон дар осори назму насри адибони классик бошад, зеро дар бораи калимаҳои ҳамсон ва қисмҳои он забоншиносон С. Ҷ. Арзуманов, Б. Норматов, А. Муъминов ва дигарон маълумоти муфассал додаанд. Ҷамҷунин, худӣ ӯ низ дар саҳифаи дигар [Ахмедова М., с. 2010, саҳ.7-8] ишора мекунад, ки дар масъалаи калимаҳои ҳамсон аз таҳқиқоти олимони эронӣ, амсоли Баҳром Хоча, Аҳмади Бирҷандӣ ва диг. метавон ном бурд. Дар таҳқиқоти М. Ахмедова, ҷамҷунин, аз пажӯҳишоти М. Баҳор, Ш. Кабилов, А. Рустамов, Ҳ. Мачидов, Ш. Рустамов, Д. Саймиддинов, Р. Гаффаров, Б. Камолиддинов, М. Қосимова, М. Муҳаммадиев, Қ. Тоҳирова, Ҳ. Талбакова, В.С. Расторгуева ва дигарон ишора рафтааст, ки бори дигар зикри муфассали таҳқиқоти эшонро дар фасли худ зоида донистем.

Дар солҳои охири даврони истиқлол ном бурдани таҳқиқоти Ж. Гулназарова низ ба маврид хоҳад буд. Ӯ диссертатсияи доктории худро ба мавзӯи «Семантика глагола в таҷикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмона Джами)» бахшидааст, ки фасли 5-уми боби аввали он ба мавзӯи диссертатсияи мазкур иртибот дошта, «Типология семантики глагола» унвон дорад. Мавсуф калимаҳои ҳамсони

расад, расид, доди осори Абдурахмони Ҷомиро дар чадвал чой дода, таҳлили лексикиву грамматикӣ кардааст [Гулназарова Ж. с. 70-75].

Дар хусуси таҳқиқи калимаҳои ҳамсон, инчунин, аз олими рус М.Ф. Полевская, М.И. Фомин ва П.А. Соболева метавон ёд кард. П.А. Соболева хусусиятҳои чуфти калимаҳои ҳамсонро аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва нақши воситаҳои калимасозро дар сохтмони калимаҳои ҳамсон мавриди таҳлилу тарҳрезӣ қарор додааст [Соболева П. 1980]. Номбурда дар таҳқиқоти худ хусусиятҳои воҳидҳои луғавии сермаъно ва иртиботи онҳо бо калимаҳои ҳамсон ва роҳҳои пайдоиши онҳоро нишон додааст, ки мо низ дар мавриди муносиб ба таҳқиқоти пурарзиши олимони номбурда таъя намудаем.

Лозим ба ёдоварист, ки дар илми забоншиносӣ тафовут гузоштан миёни калимаҳои ҳамсон аз калимаҳои сермаъно масъалаи баҳснок аст. Олимони тоҷику рус дар ин хусус фикрҳои гуногун доранд, ки мувофиқи андешаашон метавон, онҳоро ба ду гурӯҳ дастабандӣ намуд. Бархе аз забоншиносон, ба монанди В. Виноградов, В.Кодухов, Л. Булаховский, Ю. Рубинчик, А. Муъминов, А. Ҳасанов А. Байзоев ва дигарон бар он назаранд, ки *калимаҳои сермаъно* ва *калимаҳои ҳамсон* ба ҳам умумият дошта, ҳангоми аз ҳамдигар дур шудани баъзе маъноӣ калима калимаҳои ҳамсон ба вучуд меоянд. Гурӯҳи дигари забоншиносон, чун А. Абдуқодиров, А. Давронов, В. Абаев, Н. Шанский ва ғайраҳо бар он боваранд, ки *калимаҳои сермаъно* аз калимаҳои ҳамсон ба кулӣ фарқ доранд ва дар ин бобат олими рус Н. Шанский чунин менависад: «Калимаҳои сермаъноро аз калимаҳои муносибати омонимидошта, бояд саҳеҳан ҷудо кард. Калимаҳои омонимӣ тарзи навишт ва талаффузи якхела дошта, маънояшон гуногун мебошад ва ба назар чунин мерасад, ки маъноҳои онҳо байни ҳамдигар иртиботе надоранд» [Шанский Н.1972, с.27].

М. Ахмедова дар таҳқиқоти худ бо таъя ба андешаи олимони калимаҳои ҳамсонро ба се гурӯҳ: *лексикӣ, грамматикӣ ё морфологӣ ва лексикӣ-грамматикӣ* ҷудо намуда, дар асоси чунин тасниф калимаҳои ҳамсонро шарҳ

кардааст. М. Ахмедова дар рафти таҳлили вожаҳои ҳаммаъно вожаҳои *даста* ва *тирро* мисол оварда, қайд мекунад, ки чунин калимаҳои ҳамсон дар заминаи сермаъноӣ пайдо шудаанд. Ба андешаи мо, вожаи *даста*, ки маъниҳои *чамъ*, *гурӯҳ*, *бригада*, *тоифаи дузdonу гаратгарон*, *тӯда*, *села*, *қабзаи гул* [ФЗФ 1387, с.639-640] яъне, дар умум, мафҳуми «чамъи чизе»-ро ифода мекунад, ҳамчун калима на ҳамсон, балки танҳо сермаъно ба ҳисоб меравад. Калимаи «тир» низ маънии *тири милтиқ*, *чӯби дароз*, *хода*, *номи моҳи чоруми тақвими ҳичрии шамсӣ (яздигурдӣ)* дар Эрон [ФЗФ 1387, с.414]-ро мефаҳмонад. Яъне, агар ба маънии ҳамаи инҳо назар кунем, равшан мегардад, ки *тири милтиқ*, *чӯб ва моҳ* аз рӯйи шакл ба ҳам шабоҳат доранд ва калимаҳои сермаъно маҳсуб меёбанд.

Муҳаққиқ Ҳ. Маҷидов ҳини таҳлилу баррасии калимаҳои ҳамсони забони тоҷикӣ калимаҳои *доира ва осӣ* [Маҷидов Ҳ. 2007, с. 59]-ро низ мисол овардааст. Агар ба назарияи пешниҳоднамудаи забоншиносон такя кунем, чунин вожаҳо низ бояд калимаҳои сермаъно маҳсуб ёбанд, чунонки худи М. Маҷидов поёнтар ишора мекунад: «...дар ҳар мавриде ки байни ин маъноҳои чудоғонаи силсилаи маъноӣ робитаи мантикию шайъӣ вучуд надошта бошад, ҳодисаи омонимино дидан лозим аст» [Маҷидов Ҳ. 2007, с. 60]. Бинобар ин, азбаски вожаҳои номбурда ба ҳам шаклан шабоҳат доранд, онҳоро калимаҳои сермаъно номем, ба мақсад мувофиқтар аст.

Дар таҳқиқи мавзуи калимаҳои ҳамсон М. Каримова низ саҳмгузор аст. Ӯ дар диссертатсияи худ роҳҳои гуногуни пайдоиши калимаҳои ҳамсон, таснифот ва шаклҳои онҳоро дар забони тоҷикӣ нишон додааст. М. Каримова назарияи олимони тоҷику русро перомуни калимаҳои ҳамсон зикр карда, аз миёни онҳо таърифи пешниҳоднамудаи олими рус Д.Н. Шмелёвро овардааст: «Омонимҳо калимаҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба ҳам мувофиқанд, яъне шаклан якхелаанд, вале маъноҳои ифода мекунанд, ки дар байни онҳо ягон хел умумият вучуд надорад. Омонимҳоро калимаҳои чудоғона, мустақил ва тавъам» шуморидааст, ки мо низ ҷонибдори ин назария ҳастем [Каримова М. 2013, с.5].

Осори назму насри адабиёти классикии форсу тоҷик, ки фарогири вожагони ғановатмандест, дар ташаккули забони тоҷикӣ ва бойгонии он ниҳоят сахмгузор аст. Баррасии осори манзуму мансури адабиёти классикӣ шоёни таҳсин буда, имкон медиҳад, ки вижагиҳои рушду такомули таркиби луғавии забон ва вазъи онро дар давраҳои гуногун муайян намоем.

Тавре болотар ишора кардем, чанд калимаи ҳамсони ашъори Камоли Хучандӣ аз ҷониби М. Мирмуҳамедова низ ба риштаи таҳлил кашида шудаанд, ки муҳаққиқ онҳоро ба ду гурӯҳ чудо намудааст: 1) калимаҳои иқтибосӣ: а) калимаҳои иқтибосие, ки бо қаринаи тоҷикии худ омоним шудаанд, масалан, «ой»-и туркӣ (моҳ) бо «ой»- (биё)-и тоҷикӣ, «мазид»-и арабӣ бо «мазид»-и тоҷикӣ, «маймун»-и арабӣ бо «маймун»-и тоҷикӣ; б) калимаҳои иқтибосие, ки ба забони шеърӣ шоир ворид шуда, бо қаринаи аслии худ аз ҳамон забон омоним шудаанд, масалан, «воқиф»-и арабӣ – донанда, огоҳ бо «воқиф»-и арабӣ – вақфқунанда, ройгон бахшанда, «ақраб»-и арабӣ – каждум бо «ақраб»-и арабӣ номи бурҷи осмонӣ ва назари инҳо [Мирмуҳамедова М. 2012, с.111-114]. 2) шаклан мувофиқат кардани калимаҳо дар забони модарӣ, маъноӣ мустақилро касб кардани яке аз маъноҳои калимаҳои сермаъно [Мирмуҳамедова М. 2012, с.116].

Мо калимаҳои ҳамсони ашъори шоирони асри XIV-ро аз рӯйи мансубияти забонӣ чунин дастабандӣ намудем:

1. Калимаҳои ҳамсони мансуб ба забони тоҷикӣ: *сарой, дод, хон, бар, боз, чанг, бод, чаро, ҷом, шона, бор, дам, дар, равон, ҳазор, хар, бахшидан, хор, дӯш, тоб, ком, тор, хон, боф;*

Вожаи «сарой» дар забони ғазалиёти шоирони асри XIV ба се маънӣ омадааст: 1) *қаср, боргоҳ, даргоҳ, хона, кошона* 2) *номи шахре дар дашти Қипчоқ ва* 3) *саройидан, сурудан* [ФК 2015, с. 682]. Бо назардошти маъноҳои 1-ум ва 3-юм, вожаи “сарой”-ро калимаи ҳамсон шуморидем:

Эй ҳафт фалак ба расми дар хост,

Ҳалқа шуда бар дари сароят [Салмони Соваҷӣ 1371, с.352].

Сарое ёфт чун айвони мину,

Париши бониву хуришед бону [Салмони Соваҷӣ 1371, с.434].

Вожаи «сарой» ба маънии *хона* имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои минтақаҳои гуногуни кишварамон бо каме тағйири маъно истифода мешавад. Агар «сарой» дар асрҳои гузашта *қаср*, яъне *бошишигоҳи шохро* фаҳмонад, имрӯз маънии мазкур бисёр маҳдуд гаштааст (вожаи «қаср» дар забони имрӯза танҳо дар таркиби ибораҳои Қасри сафед, Қасри миллат, Қасри фарҳанг, Қасри Наврӯз... ба кор меравад). Дар шеваи шимоли Ҷумҳурии Тоҷикистон (н. Мастчоҳ, Панҷакент - К.М) *сарой* гуфта, ҷоеро номанд, ки *гову гӯсфандон нигоҳдорӣ шаванд*, ҳамчунин, ба маънии *анбор* низ фаҳмида мешавад.

Вожаи «чок» низ чанд маъниро соҳиб аст. Ин вожа дар назми Камоли Хучандӣ танҳо ба маънии *дарিদагӣ, шикоф, пора* омадааст. Вале мувофиқи маълумоти фарҳангҳо [ФЗТ 1969, с.542], калимаи зерин, инчунин, маъниҳои 2) *дарида, пора-пора*, 3) *маҷозан кушод, боз, во ва дарзи тироҳанро* бар дӯш дорад, ки онҳоро дар назми Ҳофизӣ Шерозӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар шакли ибораи *чоки гиребон*, ки киноя аз *шукуфтани гул* аст, Ҳофизӣ Шерозӣ чунин байти зебӯе гуфтааст:

Дӯш бод аз сари кӯяш ба гулистон бигзашт,

Эй гул, ин чоки гиребони ту бе чизе нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с.99].

Имрӯз дар як қатор манотиқи Тоҷикистон «гул кардан» ба маънии «чок шудан» (вил. Хатлон) низ қорбурд дорад. Чунончи, дар лаҳҷаи мардуми водии Зарафшон ҷумлаи «мех дар пояш гул кард», ба маънии чок шудани пой ифода мешавад, ки дар вожаҳои ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ то андозае ба ҳамин маъно ифода ёфтааст.

Барои мушаххастар муайян кардани маъниҳои вожаи *чок* вожаҳои лаҳҷаҳои ҷустуҷӯ кардем ва калимаи мазкурро дар шеваи шимолӣ (н. Мастчоҳ), ҳамчунин, ба маънии *навъе аз олоти соҳаи хоҷагидорӣ* пайдо намудем, ки зикри чунин маънии калимаи *чок* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» наҷфтааст. Дар шеваи ҷанубу шарқии Тоҷикистон (н. Ванҷ) низ вожаи *чок*

мавриди истеъмол қарор дорад ва зери ин мафҳум *як навъ парандае, ки ба бум шабоҳат дорад*, фаҳмида мешавад.

Вожаи *чок* дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ бештар дар маънии *дарида*, *пора* мустаъмал аст:

Домане гар чок шуд дар олами риндӣ, чӣ бок?!

Ҷомае дар некномӣ низ мебояд дарид! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 810].

Розам аз чоки гиребон шуда фош,

Ки чунон буд, ки пӯшида нашуд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 184].

Тавре аён гашт, дар забони ғазали садаи XIV калимаҳои ҳамсони забони тоҷикӣ ғаёлол ҳастанд, ки ин ҳама аз хунару талоши соҳибони калом дар нигоҳдории вожаҳои забони адабии тоҷикӣ дарак медиҳад. Инчунин, натиҷаи мисолҳои бадастовардаи мо нишон медиҳанд, ки калимаҳои ҳамсони асри XIV, ки имрӯз ҳам роиҷанд, ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ шомиланд, чунончи: **а) исм** (*чанг, дар, бод, ҷом, хор, ком, тор*), **б) шумора** (*ҳазор*), **в) асоси замони ҳозираи феъл**; **исм** (*сарой, хар, тоб*), **г) асоси замони гузаштаи феъл**; **исм** (*дод*), **д) зарф**; **исм** (*боз, дам, равон, дӯш*).

2. Калимаҳои ҳамсони мансуб ба забони арабӣ: *хумор, ҳадис, асар, акс.*

Вожаи *хумор* яке аз калимаҳои ҳамсони баҳсталаби ашъори шоирони ин аср ба шумор меравад, зеро воҳиди луғавии «хумор» дар шеъри Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ танҳо ба ду маънӣ: 1) *ҳолати баъдимастӣ, сардардии баъд аз мастӣ*; 2) *дар истилоҳи суфия ручъатро гӯянд аз мақоми вусул ва итлоқ ба олами башарият ва ифтироқ омада* [ФК 2015, с. 845], айнан шарҳест, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [с.503] барои моддаи луғавии *хумор* баён шудааст. Вале Б.Мақсудов ҳангоми тартиб додани баргузидаи ашъори Камоли Хучандӣ дар матн ҷо-ҷо калимаҳоро шарҳ додааст ва он ҷо калимаи *хумор* ба маънии «кӯшиши беҳуда» [Камоли Хучандӣ 2014, с.106] омадааст. Яъне, агар ин байти зерини Камоли Хучандиро:

Чӣ судам зи савдои он чашми маст,

К-аз ӯ ҳосили ман хумор асту бас [Камоли Хучандӣ 2014, с.106].

Аз рӯйи шарҳи Б. Мақсудов ба наср гардонем, чунин мешавад: *Маро чӣ суд аст аз савдои он чаши маст, ки аз ӯ ҳосили ман танҳо кӯшиши беҳуда аст.*

Мувофиқи маълумоти шореҳон, вожаи *хумор* аз зумраи калимаҳои ҳамсон ба шумор рафта, гоҳо калимаи сермаъно низ маҳсуб меёбад, зеро дар фарҳангҳо ба маъниҳои 1) (*исм*) *сардари ва касолате, ки пас аз бартараф шудани кайфи шароб дар инсон пайдо мешавад, ҳолати баъдимасти;* 2) (*сифат*) *касе ки ба ҳолати хуморӣ гирифта шуда бошад;* 3) (*сифат*) *вижагии чаши, ки хумор дар он намоён бошад* [ЛД, ҷ.7, с.9949] омадааст.

Дигар аз калимаҳои ҳамсони мансуб ба забони арабӣ вожаи *ҳадис* буда, дар забони назми асри мавриди таҳқиқ 5 маъниро дорост: 1) *воқеаи нав, рӯйдоди нав;* 2) *сухан, ҳикоя, қисса, нақл, ривоят;* 3) *панду андарз ва гуфтори судманди пайгамбар Муҳаммад (с);* 4) *васф, тафсир, сифат;* 5) *маҷозан орзу, ҳавас, иштиёқ* [ФК 2015, с. 859]. Аз миёни маъниҳои номбурда дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ 4 маънии аввали он [ФЗТ 1969, с.715] дар истеъмоли буда, маънии панҷум ба хунари маъниофаринии шоирони қарни XIV вобаста аст.

Камоли Хучандӣ дар ин мавзӯ миёни дигар ҳамасрони худ чирадастӣ карда, ҳар панҷ маънии вожаи мазкурро дар шеърҳои худ ҷой додааст, масалан, ба маънии *орзу, иштиёқ* чунин гӯяд:

Чу аз лаби ту ҳадисе ба гӯши ҷон бирасид,

Дилам зи даст бирафту ҳадис дар ҷон аст [Камоли Хучандӣ 2014, с.24].

3. Калимаҳои ҳамсони мансуб ба забони арабӣ ва тоҷикӣ: *савдо, боб ва гайраҳо.*

Калимаҳои *савдо* ба маънии аввал хоси забони арабӣ буда, шомили 5 маъност [ФЗТ 1969, с.168-169] ва маънии дуюми он боис мегардад, ки онро марбут ба забони тоҷикӣ донем. Вожаи *савдо* дар ашъори шоирони қарни XIV сермаҳсул буда, бо 5 маънии худ дар вожаинтиҳобкунии шоирон хидмат кардааст:

1) савдо дар истилоҳи тибби қадим яке аз унсури чаҳоргонаи бадан (сафро, балгам, хун, савдо), молихулиё; маҷозан девонагӣ, ҷунун, шайдоӣ фаҳмида мешуд, ки бо така бар ин маънӣ Камоли Хучандӣ чунин байте гӯяд:

*Табиби шаҳр чӣ тасдеъ медиҳад моро,
Ки кас наёфт ба ҳикмат илоҷи савдоро.*

2) маҷозан орзу, хоҳиш, таманно:

*Агар Камол зи лаъли лаби ту ҷӯяд ком,
Аҷаб мадор, ки савдои тӯтиён шакар аст [ФК 2015, с. 652-653].*

Дар тоби тавба чанд тавон сӯхт ҳамчу уд,

Май деҳ, ки умр дар сари савдои хом рафт [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 410].

3) дар истилоҳи аҳли тасаввуф «ҷазбаи Илоҳиро гӯянд, ки оқибаташ ба инҷизоби тамом ва инсилоб (нест шудан, гум шудан)-и ом муаддӣ (сабаб) гардад»:

*Эй отаиши савдои туам сӯхта чун уд,
Касро набарояд зи таманнои ту мақсуд.*

4) маҷозан ишқ, меҳр, дӯстӣ, муҳаббат:

*Сари савдои ту танҳо на марост,
Ҳар дилеро ба гамат бозорест [ФК 2015, с. 652-653]*

Ман, ки дар отаиши савдои ту оҳе назанам,

Кай тавон гуфт, ки бар доғи дилам собир нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.70].

5) тиҷорат, харидуфурӯи:

Рӯзгорест, ки савдои бутон дини ман аст,

Ғами ин кор нишоти дили гамгини ман аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 310].

Дигар аз чунин калимаҳои ҳамсон вожаи «боб» мебошад. Вожаи мазкур дар асрҳои X-XII фарогири 4 маънӣ буда, дар асри XIV 3 маънии он ба кор рафтааст. Яъне, маънии аввали он: *падар ва падари падарро* дар ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ пайдо накардем.

Абёти Фирдавсӣ, Асадӣ ва баъдан, Саъдии Шерозӣ далел бар онанад, ки дар садаи X-XII калимаи «боб» маънии *падар* ва *падарбузургро* низ бар уҳда доштааст, чунончи:

Як аз дигар истод он гоҳ дур,

Пур аз дард бобу пур аз ранҷ пур [Фирдавсӣ, ФЗТ 1969, с.188].

Як бор табъи одамиён гиру мардумон,

Гар одам аст бобату фарзанди бобакӣ [Асадии Тӯсӣ, ФЗТ 1969, с.188].

Дар ашъори шоирони қарни XIV вожаи «боб» бо чунин маъниҳо омадааст: 1) *шоиста, лоиқ, муносиб*:

На одамист, ки ҳайвони мутлақаш хонанд,

Гараш тааллуқи бобе бад-он париваш нест [ФК 2015, с. 110].

2) *фаслу баҳш аз китоб, дар дастхатҳои қадим расм буд, ки боби ҳар китобро бо ранги сурх нависанд*:

Нақши дарат ҳамеша ба хун баркашад сиришк,

Ҳамчун муҳаррирон, ки ба сурхӣ кашанд боб [ФК 2015, с. 110].

Баҳор шарҳи ҷамоли ту дода дар як фасл,

Биҳишт зикри ҷамили ту карда дар ҳар боб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.54].

3) *дар, дарвоза; равзан; дар борон умеди фатҳи боб аст, яъне аз борон дари неъмату арзонӣ кушода мешавад, борони раҳмат равзанаи неъмату арзониро мекушояд, мисол*:

Камол, он хоки тар аз гиря тар соз,

Ки дар борон умеди фатҳи боб аст [ФК 2015, с. 110].

Дигаронро ҳаваси ҷаннат, агар мебошад,

Равзаи ҷаннати Салмон дари туст аз ҳама боб [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 53].

Рақибам сарзанишҳо кард, к-аз ин боб рух бартоб,

Чӣ афтод ин сари моро, ки хоки дар намеарзад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 151].

Доир ба калимаи ҳамсони «боб», ҳамчунин, як нуктаро бояд зикр намуд, ки дар шеваи шимолии Тоҷикистони имрӯза, бахусус, лаҳҷаи ноҳияи Мастчоҳ, Айнӣ, Панҷакент вожаи «падарбузург»-и забони адабӣ бо калимаи «бобо» ифода мешавад. Ба андешаи мо, калима «бобо»-и лаҳҷаи имрӯзаи мо идомаи калимаи адабии «боб»-и асрҳои X-XII мебошад, ки ҳар ду як маънӣ «падарбузург»-ро мефаҳмонанд.

Хулоса, калимаҳои ҳамсон дар садаи XIV мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он зиёд мавқеи истеъмоли дошта, ашъори бузургони классик шаҳодат аз он медиҳанд, ки калимаҳои ҳамсон бо фарогирии чандмаъноии худ дар рушду такомули фонди луғавии забони тоҷикӣ сахмгузоранд. Зимни пажӯҳиш, кӯшидаем, ки вижагиҳои луғавии калимаҳои ҳамсони асри XIV-ро дар асоси забони ғазали ин қарн бо таҷлили диахронӣ-синхронӣ муайян намоем. Дар рафти таҳқиқот, маълум гардид, ки дар ашъори шоирони садаи мазкур калимаҳои ҳамсони мансуб ба забони тоҷикӣ нисбат ба забони арабӣ серистеъмоланд (*сарой, дод, хон, бар, дам, дар, равон, ҳазор, хар, бахшидан, хор, тоб, ком, тор*), инчунин, калимаҳои ҳамсоне корбаст шудаанд, ки бо як маъно хоси забони арабӣ (савдои I - яке аз чор унсури бадани инсон), бо дигар маъно хоси забони тоҷикианд (савдои II - тичорат).

1.2.3. Хусусиятҳои муродифии воҳидҳои луғавӣ

Нишонаи муҳими калима хусусияти маъноифодакунӣ доштани он мебошад. Аксари калимаҳои забон ба хосияти сермаъноӣ ва зидмаъноӣ моликанд, ҳамчунин, қобилият доранд, ки як маҳфумро дар шаклҳои гуногун ифода намоянд. Ин ҷиҳатҳо ба ташаккул ва рушди падидаҳои луғавию семантикии забон, чун *калимаҳои сермаъно, калимаҳои ҳамсон, муродифот ва калимаҳои зидмаъно* мусоидат кардаанд. Дар миёни ин чор самт мавзӯи муродифот, нисбатан, пурратар дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мавриди пажӯҳиши забоншиносон қарор гирифтааст.

Дар ин самт забоншиносоне, чун М. Муҳаммадиев [1962; 1977], И. Ҳасанов [1966], С. Ҳошимов [1973], Б. Камолиддинов [1988], Н. Ҳикматуллаева [1993], З. Мухторов [2001], Ф. Негматзода [2001], Ш. Буриев [2002], Ш. Ҳайтова [2002], Ҳ. Маҷидов [2007], М. Норматов [2007], М. Ҷумаев [2009], С. Ҷураева [2009], З. Курғонов [2009], Х. Табаров [2011], М. Мирмуҳамедова [2012], Д. Фозилов [2013], М.Саломийён [2017] ва дигарон муродифотро бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ дар мақолаву диссертатсияҳои худ ба риштаи таҳқиқ кашида, ҳар яке дар таҳқиқи худ муваффақ гаштааст.

Яке аз нахустин асарҳои забоншиносии тоҷикӣ дар давраи пеш аз истиқлолият китоби «Синонимҳо дар забони адабии тоҷик»-и М. Муҳаммадиев мебошад, ки ба таҳқиқи муродифот бахшида шуда, соли 1962 ба таърифи расидааст. Асарҳои дигари ӯ дар бораи масъалаҳои таҳқиқи силсилаи муродифот ва муродифоти услубӣ услубӣ баҳс мекунад. Дигар аз хидматҳои М.Муҳаммадиев дар таҳқиқи муродифот таҳияи луғати синонимҳои забони тоҷикӣ, ки бори нахуст соли 1975 дар шакли мухтасар ва соли 1985 бо тақмили иловаҳо ҷоп шудааст.

Саҳми забоншинос Ҳ.Маҷидов низ дар шинохти муродифоти забони тоҷикӣ зиёд буда, дар китоби худ «Забони адабии муосири тоҷик» [2007] доир ба муродифоти забони тоҷикӣ андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Мавсуф таъкид мекунад, ки «дар забоншиносии тоҷик баъзе масъалаҳои муродифоти луғавӣ ва нахвӣ омӯхта шудаанд, ҳамчунин, баъзе қайдҳои умумиро доир ба муродифоти фразеологӣ пайдо кардан мумкин аст. Аммо қонуниятҳои зиёди мавҷудият ва истеъмоли ин категорияи ниҳоят муҳимми забон, баҳусус, хосиятҳои фарқнокӣ он, гурӯҳбандӣ, тафовут ва умумияти он аз вариантнокӣ, синонимияи воҳидҳои нутқ ва масъалаҳои монанди инҳо таҳқиқ нашудаанд [Маҷидов Ҳ. 2007, с. 61-62].

Доир ба масъалаи муродифот донишмандони эронӣ низ таҳқиқоти судманд анҷом дода, фарҳангҳои муътабар таълиф кардаанд. Дар ин радиф, метавон аз «Фарҳанги муродифот ва истилоҳот»-и луғатнигори эронӣ Муҳаммадподшоҳ ном бурд. Фарҳанги мазкурро бо номи дигар «Маҷмуаи муродифот ва истилоҳоти форсӣ» [Муҳаммадподшоҳ 1343] ном бурдаанд, ки

аз фаслҳои *муродифот*, *истилоҳот*, *ташбеҳот*, *киноёт* ва *истиорот* иборат буда, дар маҷмуъ, фарогири 3850 истилоҳ ва ибораҳои фразеологию маҷозӣ мебошад.

Дар омӯзиши муродифоти забони тоҷикӣ ва қиёси онҳо бо муродифоти русӣ саҳми мурағибони «Лугати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ синонимҳо» [Капранов В. 1985] низ кам нест ва ин асар ҳам иқдоми муҳимме дар таҳқиқи муродифоти забони тоҷикист.

Доир ба омӯзиши муродифот аз олимони рус низ метавон ном бурд, ки исми В.Г. Белинский, Л.С. Пейсиков, А.А. Брагина, Е.А. Земская, М.Ф. Палевская, Ю.Д. Апресян, С.В. Римар ва дигарон қобили зикранд.

Дар робита ба ин, доир ба назарияи муродифот ва роҳҳои пайдоиши онҳо забоншиносон дар марҳилаҳои гуногуни таърих ибрози андеша кардаанд, ки назари онҳо гуногунанд. Гурӯҳе ба муродифот вожагонеро дохил кардаанд, ки маънои якхела доранд, гурӯҳи дигар, ба ҳам наздикии маънои калимаҳоро асос донистаанд, гурӯҳи сеюм, ифода намудани як мафҳумро ба инобат гирифтаанд. Бинобар ин, чунин печидагиҳоро ба инобат гирифта, дар фасли мазкур пеш аз таҳлили муродифоти қарни XIV, масъалаи омӯзиши муродифотро ба қисмҳои а) *андешаи олимони оид ба назарияи муродифот*; б) *қолибҳои сохташавии муродифоти ҷуфт*; в) *роҳҳои пайдоиши муродифот* ҷудо намудем.

А. Андешаи олимони оид ба назарияи муродифот. Мутафаккири асри XIV Насируддини Тӯсӣ дар китоби «Асос-ул-иктибос» калимаро аз рӯи маъно ба чор гурӯҳ ҷудо кардааст: 1) *калимаҳое, ки як маъно доранд*; 2) *калимаҳое, ки чанд маъноро соҳибанд*; 3) *гурӯҳи калимоте, ки ифодагари як маъноанд*; 4) *калимаҳои шаклан як, вале маъниҳои гуногун доранд* [Асадии Тӯсӣ, с.16]. Яъне, аз ин пешниҳод маълум мегардад, ки Н. Тӯсӣ муродифот гуфта, *гурӯҳи калимотеро медонад, ки ифодагари як маъноанд*.

Мувофиқи андешаи забоншиносон М.Муҳаммадиев, Ҳ.Талбакова ва Ю. Нурмаҳмадов, муродифот калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати маъно наздик ё як буда, бо маъно ва тобишҳои иловагии худ, бо худуд ва андозаи

истеъмолашон дар забон аз якдигар фарқ мекунад [Мухаммадиев М. 1997, с. 36-37]. К. Сафавӣ чунин пешниҳод дорад, ки «ду ва ё зиёда калимаҳое, ки бе тағйири мазмун ҳамдигарро иваз мекунад, синонимҳо мебошанд» [Сафавӣ К., с.68]. Ҳ. Мачидов «ду ва ё зиёда калимаҳоеро, ки бо яке аз маъноҳои луғавии худ ба ҳам наздик ва гоҳо баробар, ки мансуби як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ буда, аз ҳам бо тобишҳои дигари маъноӣ, мавридҳои истеъмол ва рангубори мухталифи эҳсосоти худ фарқ мекунад» [Мачидов Ҳ. 2007, с. 76], муродифот меҳисобад.

Дар мавриди назарияи муродифот мо ҷонибдори андешаи забоншиносони номбурда буда, чунин мешуморем: гурӯҳи калимаҳое, ки аз лиҳози мазмуни луғавӣ ба ҳам баробар ва баъзан наздик буда, дар мавридҳои гуногуни истеъмол аз ҳам тафовут доранд, муродифот мебошанд.

Б. Масъалаи дуом қолибҳои сохташавии муродифоти чуфт мебошад. Муродифоти чуфтро забоншиносон - А. Ҷобиров, М. Мухаммадиев, Ҳ. Талбакова ва Ю. Нурмаҳмадов ва диг. дар забони тоҷикӣ *муродифоти чуфт истеъмол* ва олимони рус «*парасинонимы*» номидаанд. Муродифоти чуфт бо пайвандаҳои «ва, -у, -ю» (мисол: қодирӣ ва тавоноӣ, бартарӣ ва бузургтарӣ) сохта шуда, ба пиндори муҳаққиқ А. Ҷобиров, «бештар хоси насл мебошанд» [Ҷобиров А. 2019, с. 188]. Мо чунин шакли сохташавии муродифоти чуфтро дар асри XIV бештар дар забони ғазал пайдо намудем, ки дар ашъори шоирони ин аҳд, баҳусус, Камоли Хучандӣ ниҳоят серистеъмоланд. Ин гурӯҳ муродифот аз забонҳои гуногун таркиб ёфта, аз рӯйи сохташавӣ каме баҳсноканд, чунки масъалаи дар кадом қолиб сохташавии муродифоти чуфт низ мисли назарияи ба муродифот пешниҳоднамудаи забоншиносон каме норавшан аст.

Забоншинос Ҳ. Мачидов дар хусуси муродифоти чуфт чунин таъкид мекунад: «Гурӯҳи таркибҳои мавҷуданд, ки як ҷузъашон ба маънии асливу ҷузъи дуом вожаи архаистӣ шудааст ва ё баръакс, ҳарду ҷузъ маънии аслии худро гум кардаанд ва барои истинод муродифоти чуфти *долу дарахт, каму кост, кирму чирм, бозору учор* ва дигаронро мисол меорад. Зимни шарҳи

муродифоти чуфт Ҳ. Мачидов қайд мекунад, ки таркиби рехтаи «*карру фар*» аз гунаҳои воҳидҳои фразеологӣ идиоматикӣ ба шумор рафта, маъноӣ яқлухтӣ он *ҳашамату дабдаба* мебошад. Чузӣ аввали он *кар(р)* то вақтҳои наздик ба маъноӣ *қувва, зӯрӣ, калонӣ* дар истифода буд. Он дар калимаи мураккаби *карнай* ба маъноӣ *наӣ ниҳоят калони филизӣ, ки дар ҷашну тӯйҳо ба кор мебаранд*, маҳфуз мондааст. Чузӣ дуҷумлаи ин таркиби рехта, яъне калимаи *фар(р)* низ дар забони адабӣ ба шакли мустақил истифода намешавад. Он дар баъзе калимаҳои рехтаву унсурҳои ҷудоғонаи шеваю лаҳҷаҳо боқӣ мондааст. Калимаи *фар(р)* дар забони адабии классикӣ аз ҷумлаи вожаҳои ниҳоят серистеъмол ва сермаъно ба шумор меравад. Воҳиди луғавӣ мазкур дар сарғаҳи форсии дарӣ, хосатан, дар забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба маъноӣ *хушоянди сабки мутантан: бузургӣ, тавоноӣ, дураҳи, ҳашамат* корбурд шудааст. Масалан, дар калимаи рехтаи *Фаррух, Фаршед, Фарҳод, Фарзона, фарҳанг* низ дар ҳиссаи аввал ҳамон *фар(р)* таърихро бо тобишҳои ҷудоғонаи маъноҳои номбурда таҷзия кардан мумкин аст [Дӯстов Ҳ. 2017, с. 289-290].

Доир ба муродифоти чуфт М.Мухаммадиев, Ҳ.Талбакова ва Ю.Нурмаҳмадов низ дар китоби «Лексикаи забони адабии тоҷик» рӯшанӣ андохта, қайд мекунанд, ки муродифоти чуфт дар 4 қолиб амал мекунанд: 1) муродифоти чуфт аз ду калима иборатанд: *имову ишора, ақлу хирад, муроду мақсад*, 2) яке аз калимаҳои таркиби муродифоти чуфт қуна шудааст: *боғу рог, қачу қилеб, қаму қост, ишқасту рехт, дору дарахт*, 3) муродифоти чуфте, ки дар шакли таркиб амал карда, ҳарду чузӣ он маъноӣ луғавӣ худро гум кардаанд: *карру фар, бачу қач, ҳангу манг*, 4) яке аз калимаҳои таркибии муродифоти чуфт бо пешванд меояд, ки ба калимаи дигар ҳам мансуб аст: *боақлу хирад, серишваю ноз, пурайшу нишот*. Дар идомаи матлаб муҳаққиқон дар хусуси муродифоти чуфт чунин илова мекунанд: «Калимаҳое, ки пай дар пай омада, барои пурра ифода намудани маъно ёрӣ мерасонанд, *синонимҳои чуфт* меноманд» [Мухаммадиев М. 1997, с. 43;45].

Ин пешниҳоди забоншиносро мо низ ҷонибдор буда, чунин андеша дорем, ки дар забони адабӣ ва шеваҳо ду ва ё зиёда муродифоте тавассути ҳиссаҳои ёрирасони «ва, -у, -ю» ба ҳам алоқаманд гаштаанд, яке аз ҷузъҳо ба маънии асли омадаву дигаре бо гузашти таърих маънии аслии худро аз даст додааст ва чун ҷузъи ёрирасони калимаи асосӣ хидмат мекунад ва ё баръакс, ҳарду ҷузъ дар шакли алоҳида маъниҳои гуногунро ифода карда, дар якҷоягӣ як маънии тодро мефаҳмонанд. Масалан, муродифоти «*долу дарахт, сару сомон, қору бор, обу ҳаво ва ғ.*

Тавре маълум аст, таркиби *қору бор* аз ду калима: *қор* ва *бор* иборат аст, ки ҳар яке дар алоҳидагӣ маънии гуногунро дорад. Вожаи *қор* маънои *амал, фаъолият, шугл* ва *бор* маънии а) *мева*, б) *қабул*, в) *дафъа*-ро мефаҳмонад, ки ба ҳам аз лиҳози мазмун рабте надоранд, вале чун дар шакли таркиб меоянд, муродифоти ҷуфт ба ҳисоб мераванд ва *маънии муомилаву шуглро* мефаҳмонанд [ЛД, ҷ.12, с.17987]. Дар ҳамин қолиб таркиби *сару сомон* аст, ки дар ҳамбастагӣ маънои *оростагӣ, низому тартибиро* дорад, аммо калимаи сермаъноии *сар* маъниҳои *узви бадан, оғоз, сарвар, болои чизе, нӯги чизе, майлу рағбат* ва ғ. дошта, вожаи *сомон* ба маънии *тартиб, молу мулк ва маҷолу мадор* меояд.

Ҷунонки болотар қайд намудем, муродифоти ҷуфти осори назми асри XIV низ мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҷойгоҳи хоса дошта, дар асри мазкур муродифоти ҷуфте, ки тавассути пайвандакҳои «-ва, -у, -ю» сохта шудаанд, нисбат ба муродифоте, ки ҷузъҳои маънии мустақилро аз даст додаанд, серистеъмолтаранд. Дар забони ин давра чунин муродифоти ҷуфт ба назар мерасанд: *масту хароб, нозукию лутф, лутфу равонӣ, ризвону бихишт, дилрабоёну бутон, зулму ситамкорӣ, нолаву зорӣ, доғу дард, ҷому суроҳӣ, оҳу нола, ҷусту ҷобук, масту мадҳуш, ҷӯшу хурӯш, боғу гулишан, боғу рог, нолаву фарёд, макру фан, болу пар, хомиву содадилӣ, поку софӣ, аҳду паймон, қаду боло, меҳру вафо, ҳусну ҷамол, роҳату осоиш, захмату ранҷ, фиску фасод, якрӯву якҷиҳат, фарёду фиғон, ҷавру ҷафо* ва ғайраҳо.

Саҳми муродифоти чуфт дар ташаккули вожагони забони тоҷикӣ басо муҳим буда, таркиби онҳо аз ҷузъҳои *тоҷикӣ-тоҷикӣ*, *тоҷикӣ-арабӣ*, *арабӣ - тоҷикӣ* ва *арабӣ - арабӣ* иборат мебошанд. Мавқеи муродифоти чуфтро дар ташаккули фонди забони тоҷикӣ пажӯҳишгар С.Ҳалимов низ таъкид карда, менигорад, ки «калимаҳои арабӣ дар забонамон қатори нави синонимҳоро ба вучуд овардаанд ва чуфтҳои синонимӣ (молу хоста, адлу дод, сабру шикебо) захираҳои услубии забонамонро бой гардониданд» [Ҳалимов С. 2022, с.144].

Муродифоти чуфти ашъори шоирони асри XIV аз рӯйи мансубияти забонӣ чунин тасниф мешаванд:

а) **тоҷикӣ+тоҷикӣ**: *дилрабоёну бутон, доғу дард, ҷому суроҳӣ, оҳу нола, ҷусту чобук, ҷӯшу хурӯш, боғу гулиан, нолаву фарёд, болу пар, хомиву содадилӣ*:

Ба болу пар марав аз раҳ, ки тири партобӣ,

Ҳаво гирифт замоне, вале ба хок нишаст [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с. 22].

б) **тоҷикӣ+арабӣ**: *поку софӣ, масту хароб, нолаву зорӣ, нозукию лутф, зеру фуруд, масту мадҳуш, якрӯву нозу неъмат*:

Нозукию лутф дуздид аз баногӯши ту дур (р),

Гӯтаҳо доданд дар об, он гаҳаш овехтанд [Ҷамоли Ҳучандӣ 2014, с.25].

Бо ҳама тақову зуҳд, ар бишнавад номат, Камол,

Аз даруни савмаа масту хароб ояд бурун [Ҷамоли Ҳучандӣ 2014, с. 17].

в) **арабӣ+тоҷикӣ**: *лутфу равонӣ, ризвону биҳишт, зулму ситамкорӣ, аҳду паймон, қаду боло, заҳмату ранҷ*;

Эй вучудат сабаби роҳату осоиши халқ,

Ба вучудат, абадо, заҳмату ранҷе марасад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 304].

г) **арабӣ+арабӣ**: *макру ҳила, ҳусну ҷамол, фисқу фасод, макру фани ва ғ.:*

Ба макру ҳила бар ӯ дастрас на имкон аст,

Ки ҳамчу сарви баландаш ҳазор дастон аст [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 70].

Рӯй бинмо ба ман, эй ойинаи хусну ҷамол,

Ки ҷамоли ту зи ойинаи дил занг задаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 182].

Тавре аз таснифи баромади забонии муродифоти ҷуфти ашъори шоирон бармеояд, дар асри XIV муродифоти ҷуфт аксар аз ҷузъҳои *точикӣ+точикӣ* таркиб ёфтаанд. Новобаста аз таъсиррасонии миллату забонҳои ғайр, бахусус, туркону муғулон, ғолибан, истифодаи вожаҳои тоҷикӣ аз ҷониби шуарои садаи XIV – Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ бори дигар аз талоши онҳо дар нигоҳдории фарҳангу забони асили тоҷикӣ дарак медиҳад.

Лозим ба зикр аст, ки дар забони адабии тоҷикӣ гурӯҳи муродифоте дар истеъмоланд, ки вобаста ба тобиши услубиашон бо маъниҳои гуногун ба кор мераванд. Масалан, вожаи «чашм» ва «дида», ки ҳарду муродифанд, калимаи «дида» дар забони назм, фолклор ва нутқи шифоҳӣ дар баробари калимаи «чашм» бештар ба кор меравад, вале дар соҳаи тиб ва қисмҳои он (анатомия ва физиология) фақат вожаи *чашм* мавриди истифода қарор мегирад. Ин гуна муродифот дар адабиёти асри XIV низ ба назар мерасанд. Масалан, вожаи «зақан», ки Ҳофизӣ Шерозӣ дар шеъри худ зиёд истифода кардааст ва гунаи он «манаҳ» аст, дар илми тиб танҳо шакли *манаҳи* он истифода шуда, *зақан* хоси услуби бадеист.

В. Масъалаи сеюми мавриди назар *роҳҳои пайдоиши муродифот дар забони тоҷикӣ* мебошад.

Масъалаи роҳҳои пайдоиши муродифот дар забони адабии тоҷикӣ ба таври аниқ зикр нагаштааст ва дар ин хусус олимони андешаҳои гуногун доранд. Забоншиноси тоҷик М.Мирзоева низ чунин мешуморад, ки «роҳҳои пайдоиши муродифот ба таври дақиқ муайян нашудаанд ва дар қатори синонимҳое, ки аз ҳисоби эвфемизм пайдо шудаанд, вулгаризмро низ бояд ҳамроҳ кунем» [Мирзоева М. 2018, с. 21]. Ҳ.Мачидов андеша дорад, ки

муродифот аз ҳисоби архаизм ва эвфемизму вулгаризм ташаккул меёбанд, дар ин масъала тафовут дар услуби баёни муҳаққиқ аст, ки *ӯ* калимаҳои кӯхна (архаизм)-ро *муродифи услубӣ* (мисол: ситора, кавкаб; сарвазир, кӯшбегӣ) ва эвфемизму вулгаризмро *муродифоти эҳсосотӣ* (мисол: ҳомила, дучон: сода, гӯл, аблах; пиразан, кампир, ачуза) номидааст [Мачидов Х. 2007, с.80-81].

Дар ин маврид ҳақ ба ҷониби андешаи Х.Мачидов аст, ки яке аз роҳҳои пайдоиши муродифотро аз ҳисоби *калимаҳои малех (эвфемизм), калимаҳои қабех (вулгаризм)* ва *калимаҳои кӯхнашуда* меҳисобем, зеро калимаҳои кӯхнашуда, ки муродифи ҳамдигар ба шумор мераванд, дар адабиёти классикии форсу тоҷик кам нестанд (мисол: **қалъа** (дар забони имрӯза)- **диж** (дар асри X), **райҳон** (дар забони имрӯза)- **испарғам** (дар асри X) ва ғ.).

М. Мирзоева дар диссертатсияи доктории худ назари олимони тоҷику русро дар хусуси муродифот шарҳ дода, қайд мекунад, ки «муҳаққиқи рус А.А.Брагина исми ашхос, чун «*Екатерина-Катерина-Катенька-Катюша-Катя-Кэт-Каталин*»-ро низ муродиф доништааст, ки ин навъи муродифот дар забони тоҷикӣ низ мавҷуданд, вале то имрӯз касе онҳоро дар таҳқиқоти худ ишора накардааст: *Гуландом-Гули-Гуля-Гулҷон-Гул; Нозофарин-Нозачон-Ноза*» [Мирзоева М. 2018, с.30]. Ба андешаи мо, исмҳои хоси мазкур танҳо решаи ягона дошта, муродиф ба шумор намеравад, онҳо варианти услубии як калима ҳастанд.

М.Муҳаммадиев 3 роҳи пайдоиши муродифотро нишон додааст: 1) калимасозӣ: *солхӯрда, кӯҳансол*; 2) шеваю лаҳҷа: *пазмон шудан, ёд кардан*; 3) калимаҳои иқтибосӣ: *дил, қалб* [Муҳаммадиев М.1997, с.19].

Бояд қайд намуд, ки роҳи якуми пайдоиши муродифот - **бо роҳи калимасозӣ** норавшан аст. Маълум аст, ки бо роҳи аффиксҳо сохташавии муродифот, мисли вожаҳои «*бодавлат, давлатманд*» дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, аммо вожаҳои дар китобҳои дарсӣ [ЗАХТ 1973, қ.1, с. 26] чун мисоли шохид зикргашта –*қодир, муқтадир ва қудратнок* ба талаботи қолибҳои калимасозии забони тоҷикӣ ҷавобгӯ нестанд. Танҳо калимаи «*қудратнок*», ки

аз решаи *қудрат* ва пасванди *-нок* таркиб ёфтааст, вожаи сохта ба ҳисоб рафта, хоси калимасозии сарфист. Калимаҳои «*қодир*» ва «*муқтадир*» аз рӯи қолиби калимасозии забони арабӣ созмон ёфтаанд, ки ба роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ бегонаанд. Чунин қолиби калимасозӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ (хаёл, тахайюл - *Маро саргашта медорад хаёли зуҳди беҳосил...*; *Дил ба ангушти тахайюл баски зулфаи мекашад...*) ва Ҳофизии Шерозӣ (маҳрам, ҳарам - *Ҳар ки шуд маҳрами дил, дар ҳарамии ёр бимонд...*) низ ба назар мерасад, вале чун ин қолибро яке аз роҳҳои пайдоиши муродифоти забони тоҷикӣ ба ҳисоб нагирифтаем, аз баррасии мисолҳои мазкур канора ҷустем.

Дар забони адабии тоҷикӣ дар баробари мавҷуд будани роҳҳои маъруфи пайдоиши муродифот (аз ҳисоби калимасозӣ, аз ҳисоби калимаҳои иқтибосӣ, аз ҳисоби калимаҳои шевагӣ), ба андешаи мо, ҳамчунин, се роҳи дигари пайдоиши онҳо (аз ҳисоби эвфемизм (калимаҳои малех), вулгаризм (калимаҳои қабех); калимаҳои кӯхнашуда ва аз ҳисоби калимоте, ки дар матн вобаста ба тобиши услубиашон маънии ба ҳам наздикро ифода мекунанд)-ро бояд ба эътибор гирифт.

Аз миёни панҷ роҳи номбурда роҳи дуюми он – *аз ҳисоби калимаҳои иқтибосӣ* дар ашъори шоирони асри XIV серистеъмол аст. Хусусияти умдаи эҷодии Ҳофизии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷиро, аз як ҷониб, дар он мебинем, ки дар баробари вожаҳои тоҷикӣ аз муродифоти арабии онҳо хуб истифода кардаанд ва онҳоро дар ҷадвали зер аз рӯи баромади забонӣ ва мисолҳои шоҳид чунин ҷой додем.

Ҷадвали 1. - Муродифоти мансуб ба забони тоҷикӣ ва арабӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ

Забони тоҷикӣ	Забони арабӣ	Байти шоҳид	Муаллиф: Камоли Хучандӣ; Саҳифа
1.Андеша	Хаёл	<i>Маро саргашта медорад хаёли</i>	[Камоли Хучандӣ]

		<i>зуҳди беҳосил , Биё, соқӣ, гузар созем аз ин андешаи ботил.</i>	2020, с.1029]
2.Дил, хилватсаройи дӯст	Замир	<i>Дӯстиҳои ҳама олам бирӯб аз дил, Камол, Пок бояд доштан хилватсаройи дӯстро. Дар дил ба қадри зарра нагунҷад хаёли гайр, К-аз меҳри ӯ нур аст замири мунири мо.</i>	[Камоли Хучандӣ 2020, с.38; 1212]
3.Дармон	Шифо	<i>Шифои чони ошиқ нест илло шарбати дардат, Табибонро аз ин дармон, агар бошад, аҷаб бошад.</i>	[Камоли Хучандӣ 2020, с.350]
4.Пайк	Хабар	<i>Хабаре зи ҳеч қосид зи диёри ман наёмад, Чӣ сиёҳнома пайке, ки зи ёри ман наёмад.</i>	[Камоли Хучандӣ 2020, с.363]
5.Чашм	Назар	<i>Чашм накшуд ба рӯйи гул аз он рӯй, Камол, Ки назар бар гули худрӯйи ту хуш меояд.</i>	[Камоли Хучандӣ 2020, с.458]
6.Орзу	Мурод	<i>То ту наёӣ чу орзу ба канорам, Ҳеч муродем дар канор наёяд.</i>	[Камоли Хучандӣ 2020, с.337]
7.Чавонмарг, зудмир		<i>Бо он ки чун чароғи саҳар шуд чавонмарг, Ҳам дер зист муддаии зудмири мо.</i>	[Камоли Хучандӣ, 2020, с.26]

Ҷадвали 2. - Муродифоти мансуб ба забони тоҷикӣ ва арабӣ дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ

Забони тоҷикӣ	Забони арабӣ	Байти шоҳид	Муаллиф: Ҳофизи
---------------	--------------	-------------	-----------------

			Шерозӣ; Саҳифа
1.Сухан	Ҳадис	<i>Ҳадиси дӯст нагӯям, магар ба ҳазрати дӯст, Ки ошно сухани ошно ниғаҳ дорад.</i>	[Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 43]
2.Чарх	Фалак	<i>Чарх барҳам занам, ар гайри муродам гардад, Ман на онам, ки забунӣ кашам аз чархи фалак.</i>	[Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 301]
3.Гавҳар, ганчина	Дурр	<i>Насиҳат гӯи кун, к-ин дурр баче беҳ Аз он гавҳар, ки дар ганчина дорӣ.</i>	[Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.448]

Ҷадвали 3. - Муродифоти мансуб ба забони тоҷикӣ ва арабӣ дар ашъори Салмони Соваҷӣ

Забони тоҷикӣ	Забони арабӣ	Байти шоҳид	Муаллиф: Салмони Соваҷӣ; Саҳифа
1.Панд	Насиҳат	<i>Бирав, оқил, мадеҳ пандам, ки ман девонаву риндам, Насиҳат дигареро кун, ки ман мадҳушу ҳайронам.</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 137].
2.Чашм	Басар	<i>Эй рӯшани басар, чаши аз ту дорам як назар, Бе он ки ёбад з-он хабар он гамзаи гаммодро.</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 48]
3.	Савдо, чунун	<i>Зи банди зулфи ту зад бар димоги ман бӯе, Насими субҳ зи савдо чунун гирифт маро .</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 49].
4.Ришта	Расан	<i>Расани зулфи ту дар</i>	[Салмони Соваҷӣ

		<i>риштаи</i> чони ману шамъ, <i>Ҳар як аз оташи рухсори ту</i> <i>тобе дорад .</i>	1371, с. 86].
5.Чокар, банда		Чокаруну бандагон бисёр <i>дорӣ неку бад,</i> <i>Гир Салмонро зи ҷамъи</i> <i>чокаруну бандагон.</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 142].
6.Осоиш	Роҳат	<i>Эй вучудат сабаби роҳату</i> осоиши халқ, <i>Ба вучудат, абадо, заҳмату</i> <i>ранҷе марасад.</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 312].
7.Дӯст, ошно		<i>Ҳама шаб хаёли рӯят</i> <i>гузарад ба чаими Салмон,</i> <i>Ки хаёли дӯст</i> донад <i>шаби</i> <i>тира ошноро.</i>	[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 46]

Муродифоти ғазалиёти шоирони асри XIV-ро, ки дар ҷадвали боло ҷамъоварӣ шудаанд, ба се гурӯҳ тасниф намудем:

1. Ба гурӯҳи аввал муродифоте шомиланд, ки дар ашъори шоирон бештар ба маънии аслии худ корбаст шудаанд, чун: **панд, насиҳат; пайк, хабар; шифо, дармон; сухан, ҳадис; хаёл, андеша ва ғ.**

Бирав, оқил, мадеҳ пандам, ки ман девонаву риндам,

Насиҳат дигареро кун, ки ман мадҳушу ҳайронам [Салмони Соваҷӣ 1371, с.137].

Хабаре зи ҳеҷ қосид зи диёри ман наёмад,

Чӣ сиёҳнома пайке, ки зи ёри ман наёмад [Ҷамоли Хуҷандӣ 2014, с. 83].

Аз абёти боло равшан мегардад, ки шоирон дар як байт аз муродифоти ду забон - *тоҷикӣ ва арабӣ* ба маънии аслии истифода намуданд. Муродифоти мазкур муродифи ҳамдигар ба ҳисоб раванд ҳам, аз рӯи вазифа ва доираи маъно аз ҳам фарқ доранд. Масалан, воҳиди луғавии **панд** аз забони паҳлавӣ гирифта шуда, калимаи ҳамсон низ ба шумор меравад ва мувофиқи шарҳи А.

Деххудо 4 маъниро дорост: 1) он аст, ки ба арабӣ насиҳат гӯянд; 2) қисмате аст аз тақсимоти боғистон (дар Қазвин); 3) нишастгоҳро гӯянд ва ба арабӣ мақъад хонанд; 4) номи кӯҳе дар шимоли Юнони қадим миёни Тасоливу Атир, махсус Апулун ва Музҳо. Акнун онро Агрофо хонанд [ЛД, ҷ.4, с.5750-5752]. Муаллифони фарҳанги «Вожагони мутародиф ва мутазад» муродифоти дигари онро калимаҳои *андарз, тазкир, дарс, раҳнамун, ибрат ва мавъиза* нишон додаанд [www.vajahyab]. Луғатнигорон вожаи *насиҳатро* арабӣ дониста, аз маъниҳои *насиҳат* ва *андарзи* он ёд мекунанду бас. Яъне, вожаҳои *панд* ва *насиҳат* бо ҳам муродиф ба шумор раванд ҳам, аввалӣ аз дуҷумла маънии фарохтарро ифода мекунад.

Ба ҳамин монанд муродифоти *пайк* ва *хабар* низ аз ҳам мавридани фарқ доранд. *Пайк* калимаи тоҷикӣ буда, дар забони адабӣ дар баробари вазифаи муродифӣ гирифтаниш, калимаи сермаъно (полисемӣ) низ маҳсуб меёбад, зеро мувофиқи шарҳи луғатҳо [ЛД, ҷ.4, с.6004] фарогири 3 маъно аст: 1) *қосид, мухбир, хабарбиёр, паёмбар*; 2) *хидматгор*; 3) *хабар, паём*; ва вожаи арабии *хабар* калимаи ҳамсон буда, шомили 6 маънист: 1) *матлабе дар бораи як рӯйдоди қадид*; 2) *огоҳӣ*; 3) *ҳадис*; 4) *ҳодиса, рӯйдод*; 5) *газора*; 6) *номи деҳа дар ҷануби Бохтар*. Бо шарҳи чунин муродифот ишора бар он дорем, ки муродифот аз рӯйи вазифаи луғавӣ дар тобиши услубӣ аз ҳам фарқ мекунанд ва на ҳама маънии онҳо дар забони ғазали қарни XIV ҷашмрас аст.

2.Ба гурӯҳи дуҷумла муродифотеро чой додем, ки дар матн бештар ифодагари маънии маҷозанд: *ришта, расан; ҳамдам, ҳамнишин; чок шуд, дарид ва ғ.*

Вожаҳои *расан* ва *ришта* дар маънии асли муродифи ҳам ба ҳисоб раванд ҳам, дар байти зер дар шакли ибора ва ба маънии маҷоз омада, муродиф маҳсуб намеёбад, чунки муроди шоир аз ибораи *расани зулф* «кокул ва зулфи ёр» буда, *риштаи ҷон* маънои «вучуди инсон»-ро дорад, чунончи Салмони Соваҷӣ гӯяд:

Расани зулфи ту дар риштаи ҷони ману шамъ,

Ҳар як аз оташи рухсори ту тобе дорад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 86].

Дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ калимаҳои сохтаи *ҳамдаму ҳамнишин* муродиф шудаанд, ки дар таркиби ибораҳои *саодат ҳамдам гаштану давлат ҳамнишин доштан* маънии ғайриаслии *соҳиби бахту саодат ва давлату молу мулк*ро ифода мекунанд, масалан:

Ҳар он к-ӯ хотире маҷмуву ёре нозанин дорад,

Саодат ҳамдаму ӯ гашту давлат ҳамнишин дорад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 123].

3.Ба гурӯҳи сеюм муродифотеро чой додем, ки шоирон дар ашъори худ онҳоро вобаста ба матн чун муродиф истифода кардаанд. Масалан, калимаи «*чора*» ҳамчун муродифи вожаи «*даво, дармон*» истифода шудааст: *Кас чораи дарди мани бечора надонист...*[ФК 2015, с. 914]. Барои калимаи «*шифо*» - «*зиндагӣ, зистан, илоҷ, марҳам, наҷот, орамидан*» муродиф ба ҳисоб рафтаанд: *...Ҷуз ҳаваси зиндагӣ дар сари бемор нест; ...Дардо, ки умеди зистан нест; Тадбири илоҷи дили бемор надорам; ...Ёфтаӣ марҳам дили абгори мо; Аз шиfoxонаи эҳсони ту аз баҳри наҷот; ...Дармон мабодам, ар талабам орамиданаиш* [ФК 2015, с. 311, 312, 325, 397, 483].

Барои калимаи «*орзу*» вожаҳои «*барг II*»: *Ошиқи рӯйи туро барги гули бӯстон не...*; «*дард*»: *Ману дарди ту в-он гаҳ ёди марҳам...*; «*дарюза*»: *Нест ҷуз васле аз ӯ дарюзаи ҷони Камол...*; «*дилхоҳ*»: *... Ки ӯро дар гамат ин аст дилхоҳ*; «*доия*»: *...Доия ин аст, ҳар киро дилу дин аст*; «*иродат*»: *То доманат ба дасти иродат гирифтаам...*; ...«*ком II*»: *Коми муҳиббон ба ҷуз ҳабиб надонист* [ФК 2015, с. 78, 213, 221, 252, 256, 329, 349]-ро чун муродиф мавриди истифода қарор додаанд.

Лозим ба зикр аст, ки суҳансароёни асри XIV дар пайдо кардани муродифот барои вожаҳои тоҷикӣ на танҳо дунболи калимаҳои иқтибосӣ гаштаанд, балки кӯшидаанд, ки аз вожаҳои ҳуди забони тоҷикӣ бар эшон муродиф пайдо кунанд. Ба ин гуфтаҳо вожаҳои зерини ашъори Камоли Хучандӣ ҳамчун истинод хидмат карда метавонад: *гулшан - боғ, канор – лаб - гӯша, сӯхтан - бигдохтан* ва калимаҳои шеърӣ Ҳофизӣ Шерозӣ, Салмони

Соваҷӣ: ҳамдам - ҳамнишин, тоҷ - кулоҳ, шоҳон - хусравон, чок шуд - дарид, низ - ҳам, ҷавонмарг - зудмир ва ғ. Мисол:

Мабин ҳақир гадоёни шиқро, к-ин қавм,

Шаҳони бекамару хусравони бекулаҳанд! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.201].

Домане, гар чок шуд дар олами риндӣ, чӣ бок?

Ҷомае дар некномӣ низ мебояд дарид! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с.810].

Чун сар омад давлати шабҳои васл,

Бигзарад айёми ҳичрон низ ҳам [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.363].

Канори обу лаби ҷӯйбору гӯшаи бог,

Хуш аст бо санами сарвақад ба шарти фарог [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2020, с.563].

Гар доияи сӯхтани ҷони манат нест,

Чун шамъ вуҷудам зи чӣ бигдохтаӣ боз? [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2020, с.518].

Ҳамин тавр, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони тоҷикӣ доир ба назарияи муродифот миёни забоншиносон ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Гурӯҳи яқум ба вожаҳои муродифӣ калимаҳоеро дохил кардаанд, ки маъноӣ якхела доранд [Н.Тӯсӣ]. Гурӯҳи дуюм ба муродифот калимотеро мансуб медонанд, ки аз ҷиҳати маъно наздик ё як буда, ба маъно ва тобиши иловагии худ бо ҳудуд ва андозаи истеъмолашон дар забон аз якдигар фарқ мекунанд [Муҳаммадиев М., Талбаков Ҳ., Нурмаҳмадов Ю., Маҷидов Ҳ., Мирзоева М.]. Инчунин, роҳҳои пайдоиши муродифот низ дар забони тоҷикӣ ба таври комил муайян нагардидааст, ки ба се роҳи пайдоиши муродифоти сарчашмаҳо бояд роҳҳои чорум, панҷум ва шашум (аз ҳисоби эвфемизм (калимаҳои малех), вулгаризм (калимаҳои қабех), калимаҳои кӯҳнашуда ва аз ҳисоби калимаҳои, ки вобаста ба тобиши услубиашон дар матн муродифот ба ҳисоб мераванд)-ро низ ҳамроҳ кард.

Таҳқиқи ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Ҳамоли Ҳуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ маълум месозад, ки шоирон бештар аз муродифоти ҷуфтеро истифода

кардаанд, ки ҳарду чузъашон маънии мустақилро доранд (*масту хароб, лутфу равонӣ, ризвону бихишт, зулму ситамкорӣ, богу гулишан ва ғ.*) ва муродифоти мавриди истеъмоли онҳо ба се гурӯҳ тасниф мешаванд: 1) муродифоте, ки дар ашъори шоирон, ғолибан, ба маънии асли омадаанд (*панд, насиҳат; пайк, хабар; шифо, дармон*); 2) муродифоте, ки бештар маънии маҷозӣ гирифтаанд (*риштаи ҷон – вучуди инсон, расан – зулф*), (*ҳамдам, ҳамнишин – соҳиби бахту саодат*); 3) вожаҳое, ки вобаста ба ҳунари шоири шоирон дар матн хусусияти муродифӣ доранд (**чора** муродифи вожаҳои даво, дармон, зиндагӣ, зистан), (*вожаҳои барг (маънии II), дард, дарюза, дилхоҳ, ком II муродифи вожаи орзу*).

1.2.4. Хусусиятҳои зидмаъноии воҳидҳои луғавӣ

Калимаҳои зидмаъно низ мисли муродифот ва калимаҳои сермаъно яке аз категорияҳои муҳимми луғавӣ ба ҳисоб рафта, гуногунталаффуз, маъноӣ муқобил ва мафҳумҳои ба як мавзӯ муносибатдошта мебошанд. Тавре забоншинос Ҳ. Маҷидов қайд мекунад: «Дар забони тоҷикӣ на ҳама калимаҳо антоним доранд. Антоним бештар хоси он гурӯҳ калимаҳоест, ки мафҳуми аломату хусусиятро соҳибанд. Аз ин рӯ, онҳоро бештар дар ҳиссаҳои нутқи сифату зарф мушоҳида мекунем. Антоним нисбат ба муродифоту калимаҳои сермаъно камтар дучор мешавад. Онҳо мисли муродифот аз ҷиҳати услубу эҳсос фарқ накарда, аз рӯи ифодаи мафҳум тафовут доранд» [Норматов М. 2007, с. 55]. Ҳ. Маҷидов калимаҳои зидмаъноро аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ дониста, чунин мешуморад, ки «мутақод ё антонимҳои луғавӣ аз ҳодисаҳои ниҳоят инкишофёфтаи забони тоҷикӣ ба шумор рафта, бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди табиат ва ҷамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои паҳлуҳои мухталифи он буда, он тазодҳои олами воқеиро дар шакли воҳидҳои ифоданоки луғавӣ акс мекунонанд. Аз ҳамин нуқтаи назар, маъноҳои ба ҳам зидди калимаҳои

гуногун ва ё маъноҳои ба ҳам зидди худи як калимаи ҷудогона мутақод ё антоним номида мешавад» [Мачидов Ҳ. 2007, с.120].

Муҳаққиқ А. Ҷобиров дар китоби «Бахше аз тафсири куҳан», ки тафсири Қуръон аст, мавқеи калимаҳои зидмаъноро нишон дода, онҳоро «маъноҳои ба ҳам зид ва маъноҳои муқобили мантиқан ба ҳам мутобиқатдошта» номидааст. Дар мақолаи «Антонимҳо дар ғазалиёти револуционии А. Лоҳутӣ», ки муаллифи он Н. Каримов аст, доир ба антонимҳо чунин ҷумла ба назар мерасад: «Ғазалҳои А. Лоҳутӣ, ки пур аз санъати тазоданду он тазодҳо ба воситаи калимаҳои антонимӣ сурат гирифтаанд, аз як тараф, эҳсоси хонандаро бедор менамоянд» [Каримов Н. 2013, с.40]. Яъне, ба андешаи муаллифи мазкур тазод ва антонимҳо ду мафҳуми гуногунанд. Айнан ҳамин матлабро муаллифи мақолаи «Антонимҳои феъл дар забони тоҷикӣ» - Ҳ. Талбакова низ таъкид кардааст, ки «антониму тазод айнан як чиз нестанд, вожаҳои антонимӣ тазодҳоро ба вучуд оварда метавонанд, аммо ҳамаи тазодҳо антоним шуда наметавонанд [Талбакова Ҳ. 2013, с. 60]. Ҳ. Талбакова, ҳамчунин, қайд мекунад, ки «...табиист, ки ин навъи санъати лафзӣ (санъати тазод – К.М.) аксар вақт ба воситаи калимаҳои зидмаъно – антонимҳо сурат мегирад [Талбакова, Ҳ. 2010, с. 14]. Ба гуфти Т.Зехнӣ: “Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвири бадеӣ ҳамоно муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва ё бо таъбири дигар гӯем, сифат ва хислатҳои ду кас ва ё ду чизро ба таври муқоиса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки санъати тазод ва муқобила ном дорад” [Зехнӣ, Т. 1960, с. 82].

Аз рӯйи ақидаи баъзе забоншиносон, он калимаҳое зидмаъно мешаванд, ки маънои сифатӣ дошта бошанд ва баромадашон аз решаҳои гуногун иборат аст [Мунтахаби мақолаҳои илмӣ, с. 2013. саҳ. 59]. Бар хилофи ин ақида олими рус А. Булаховский қайд мекунад, ки “антонимҳо гуфта, на фақат калимаҳоеро мегӯянд, ки хусусияти сифатӣ доранд, балки калимаҳое ҳам антоним шуда метавонанд, ки амал ва ҳолатро ифода карда, характери инкоршавиро дошта бошанд” [Бухаловский 1953, с.45].

М. Муҳаммадиев бар он назар аст, ки дар илми забоншиносӣ *антоним* ва *тазод* вазифаи гуногун доранд. *Антоним* ба маънии *калима* ва *тазод* ба маънии *байт* вобаста аст. *Антоним* истилоҳи забоншиносӣ буда, ба маънии луғавии *калима* вобаста аст. *Тазод* дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» чунин шарҳ шудааст: «*Муқобила, яке аз санъатҳои бадеист, ки шоир образ ва воқеаҳои ба ҳам муқобилро як ҷо оварда, бо ҳамин ҳодисаи мусбат ё манфиро равшан нишон медиҳад*» [Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ 1960, с.64].

Чунин духӯрагиҳо ва дар баробари илми забоншиносӣ ба таври омехта корбурди истилоҳоти адабиётшиносӣ, хонандаи навшинохтро дар роҳи илм раҳгум месозад. Ба андешаи мо, хуб мешуд, дар ҳар як соҳаи илм, ҳар як мафҳум бо як истилоҳ ном бурда шавад (ин, пеш аз ҳама, хусусияти аввалиндараҷаи истилоҳот ба шумор меравад) ва *калимаҳои муқобилмаъноро* дар илми забоншиносӣ «*калимаҳои зидмаъно*», дар адабиётшиносӣ «*тазод*» (тавре ки гурӯҳе аз забоншиносон ҷонибдори ҳамин андешаанд) ном барем.

Таҳлили *калимаҳои зидмаъно* аз ҷониби муҳаққиқи рус А.Л. Дмитриев дар ашъори шоири рус А.А. Ахматова низ ба назар мерасад, ки ба андешаи ӯ, *калимаҳои зидмаъноро* ба гурӯҳҳои «*калимаҳои зидмаъно аз рӯйи синну сол* ва вазифаи одамон - *надарбузург - набера, сардор - коргар*; аз рӯйи ҷинс - *хоҳар-бародар, арӯс - домод*» ва ғайра ҷудо намудан мумкин аст. Ин навъи *калимаҳои зидмаъно* дар сарчашмаҳои илмии забони тоҷикӣ зикр нагардида бошанд ҳам, ба андешаи мо, пазируфтани онҳо мувофиқи мақсад хоҳад буд.

Дар китоби «*Забони адабии ҳозираи тоҷик*» [1973, с.27-28], *калимаҳои зидмаъно* ба гурӯҳҳои зерин ҷудо шудаанд, ки намунаи чунин гурӯҳи вожаҳо дар ашъори адабиёти асри XIV низ ба назар мерасад, ки мисолҳои шоҳидро аз ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучанд ва Салмони Соваҷӣ оварда, *калимаҳои зидмаъноро* чунин тасниф намудем:

1. **Калимаҳои зидмаъное, ки ҳодисаҳои табииро ифода мекунанд.** Муаллифони китоби «*Забони адабии ҳозираи тоҷик*» [1973, с.28] барои ин гурӯҳ *калимаҳои «рӯшноӣ - торикӣ, гарм - хунук, гармӣ - хунукӣ, хушк - тар,*

шукуфтан - пажмурдан, хомӯш - пурғавго»-ро мисол овардаанд. Агар гурӯҳи якуми калимаҳои зидмаъноро чун «калимаҳое, ки ҳодисаҳои табииро ифода меkunанд» шарҳ диҳем, пас, ба ин даста чуфти вожаҳое чун «*ҳастӣ – нестӣ, фано – ҳастӣ*»-ро низ бояд дохил намоем, чунки вожаи «ҳодиса» маънои *воқеа, тасодуф ва воқеаи гуногуни нугуворро* дорад ва мисолҳои марбут ба ин гурӯҳ дар забони тоҷикӣ зиёданд [ФЗТ 1969, с.750]. Ба андешаи мо, на ҳама вожаҳои дар боло номбурда, мисли *гарм - хунук, хомӯш - пурғавго* ва *тар - хушк* ба калимаҳои зидмаъноӣ ифодагари ҳодисаҳои табиат мансуб буда, чунин мафҳумро комилан, ифода карда метавонанд, зеро, аввалан, дар зер банди алоҳидае ҳаст, ки забоншиносон ба он сифатҳои *сиёҳ - сафед*-ро ҷой дода, калимаҳои зидмаъноӣ муйянкунандаи сифат номидаанд ва дар ҳақиқат, калимаҳои зидмаъноӣ мазкур ба саволҳои чӣ хел? ҷавоб шуда, ҳамчун ҳиссаи номии нутқ сифатанд ва вожаҳои *гарм - хунук, хомӯш - пурғавго* ва *тар - хушк* низ сифат буда, мансуби ҳамин гурӯҳанд. Баъдан, вақте ҳодисаи табиатро ном бурданӣ шавем, ҳатман иборай *ҳавои гарм* ва ё *ҳавои сардро* ба кор мебарем, яъне бе исми ҳаво сифати гарм ҳодисаро мутлақ ифода карда наметавонад ва дар ин маврид ҳам танҳо сифати ҳодисаи табиатро мефаҳмонад. Инчунин, агар ҳодисаи табиатро дар назар дошта бошем, *гармӣ* ва ё *сардӣ* ном мебарем, ки дар ин ҳолат пасванди исмсози «-ӣ» боис мегардад, на сифат ва исми мазкур ҳодисаи табиатро фаҳмонад. Ба ҳамин масъала сифатҳои *хомӯш* ва *пурғавго* низ шомиланд. Ба таъбири дигар, калимаҳои зидмаъноӣ *хомӯш* ва *пурғавго* низ ба саволҳои чӣ хел? ҷавоб шуда, сифат мебошанд, ҳамчунин, барои ифодаи ҳодисаи табиат дар таркиби ягон ибора намеоянд. Яъне, мисоли хелҳои калимаҳои зидмаъно ба таври комил ва дақиқ матраҳ нагаштаанд. Шояд, ин аз он сабаб бошад, ки забони ноби форсӣ-тоҷикӣ таърихи тулониро дар се давра аз сар гузаронидааст ва забоншиносон кӯшиш карда истодаанд ҷанбаҳои мухталифи онро зеро омӯзиши худ қарор диҳанд. Боварӣ дорем, ки бо мурури замон бо саъю кӯшиши содиқонаву дастачамъонаӣ забоншиносон камбудиву мушкилиҳои забони миллии мо, комилан, бартараф хоҳанд гашт.

Мансуб ба ҳамин роҳи пайдоиш дар забони ғазали шоирони садаи XIV чунин калимаҳои зидмаъноро чамъоварӣ намудем: *ҳастӣ - нестӣ, ҳастӣ - фано, гармӣ - сардӣ ва ғ.*

Калимаҳои зидмаъноӣ *ҳастию нестӣ* хоси забони тоҷикӣ буда, аз асоси замони ҳозираи феълҳои *ҳаст, нест* созмон ёфтаанд. Вожаҳои мазкур бо қабул кардани пасванди «-ӣ» ба исм гузашта, дар асри XIV ва забони адабии имрӯза, ғолибан, ду маъниро соҳиб гаштаанд: вожаи *ҳастӣ*: 1) *зиндагӣ, зиндагонӣ, ҳаёт, мавҷудият*. Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ гӯянд:

Дар вучуди ман зи ҳастӣ ҳар сари мӯе, ки ҳаст,

Дӯст медорад маро, то дӯст медорам туро [ФК 2015, с. 876].

Ай дил, ар сели фано бунёди ҳастӣ баркашад,

Чун туро Нуҳ аст киштибон, зи тӯфон гам махӯр! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 255].

2) *дар истилоҳи суфия «истеъмоли ҳақиқии он дар вучуди Ҳақ бошад, аммо ба ҳасби киноя аз маҷоз бар вучуди мумкин итлоқ намоянд ба алоқаи сабаб ва шабоҳат дар аҳком»:*

Гумкардаи ному нангу ҳастӣ

То ҷуст зи ту нишон, нишон ёфт [ФК 2015, с. 876].

вожаи нестӣ: 1) *адам, ҳеч, фано, нобудӣ, зидди ҳастӣ*, мисол:

Меҳнати мо ҳама - роҳат, гами мо - ҷумла нишот,

Ҳастии мо - ҳама не, нестии мо - ҳама ҳаст [ФК 2015, с. 485].

Эй писар, нестӣ зи ҳастӣ беҳ,

Бутпарастӣ зи худпарастӣ беҳ [Салмони Соваҷӣ 1371, с.151].

3) *маҷозан аҷзу нотавонӣ, дарвешӣ, нодорӣ; аз нигоҳи орифон мурод аз зоил шудани тафриқа ва тамйиз дар миёни ҳудусу қидам:*

Нестию тангдастӣ бошадат доим, Камол,

Чун надорӣ дил, ки дорӣ даст аз он шириндаҳан? [ФК 2015, с. 485].

Ҷуфти вожаҳои *гармӣ - сардӣ* дар қарни XIV ба ҷуз маънии *ҳодисаи табиат*, ҳамчунин, дигар маъниҳоро ифода мекарданд. **Вожаи гармӣ**: 1) *гармо; мансуб ба гарм,*

Чун сараи зери қулоҳи баҳя аз гармӣ бисӯхт,

Бар мисоли косаи нав бонги тингон мекунад [ФК 2015, с. 157].

2) маҷозан тундӣ; тезӣ; густохӣ; оташин шудан, беқарорӣ; ҷӯшу хурӯш; **гармӣ кардан** а) мағрурӣ кардан, худнамоӣ кардан; б) тундӣ кардан, ба ғазаб омадан; в) тангӣ кардан, мувофиқ наомадан; г) киноя аз беқарорӣ кардан, оташин ва ноором шудан (чун сухани Камоли Хучандӣ аксар ихом аст, метавон, чор маънии мазкурро дар маърифати байти зер истифода кард).

То чаро пероҳан аввал он тани нозук бисуд?

Мекунад аз ғайрати он дар бараи гармӣ қабо [ФК 2015, с. 157].

Чӣ дидӣ зи гармиву сардии ман,

Ки рафтӣ чу гул ногаҳон аз чаман? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 380]

г) маҷозан завқ кардан; ҷӯшу хурӯш кардан:

Воизо, наъраи мастона кучову ту кучо?

Ошиқаш ношуда гармӣ макун, эй ношуданӣ! [ФК 2015, с. 157].

Бе ту гармӣ хӯрдаам, дар синаам хун бастаам,

Бе ту гар гул чидаам, дар дидаам хор омадаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 68].

Ту хуш мебош бо Ҳофиз, бирав, гӯ, хасми ҷон май деҳ,

Чу гармӣ аз ту мебинам, чӣ бок аз хасми дамсӯзам [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с. 318].

Воҳиди луғавии **сардӣ** яке аз вожаҳои каммаҳсулу камистеъмоли забони ғазали қарни XIV буда, дар ашъори Камоли Хучандӣ 1 маротиба [Камоли Хучандӣ 2011, с.58], Салмони Соваҷӣ 3 бор [Салмони Соваҷӣ 1371, с.137, 157, 380] зикр шуда, дар шеъри Ҳофиз Шерозӣ ба назар намерасад. Дар ашъори шоирон бо чунин маъниҳо омадааст:

1) мансуб ба сард, зидди гармӣ; 2) маҷозан бахилӣ, дуруштӣ, дилсахтӣ, бемеҳрӣ.

Аз хоки пош буд хабар боди субҳро,

Сардӣ нигар, ки он хабар аз ман дарег дошт [ФК 2015, с. 680].

Гар имшаб субҳдам сардӣ кунад дар маҷлиси гармам,

Ба оҳи сина бархезам, чароги субҳ бинишонам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 137].

2. **Калимаҳои зидмаъно, ки ҳолат ва фаъолияти инсонро ифода мекунанд:** *ҷавонӣ - тирӣ, зинда - мурда, хушбахтӣ - бадбахтӣ, фаъоли - танбалӣ, сиҳат - бемор, пурзӯр - суст, заиф*, [ЗАҲТ 1973, с.28] Ба баъзе мисолҳои гурӯҳи дуҷумла калимаҳои зидмаъно, ки дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (с.1973) омадааст ва муаллифи он С.Ҷ.Арзуманов аст, чандон ҳамфикр нестанд, зеро, аз як тараф, маънии якуми вожаи «ҳолат» [состояние - К.М] *чигунагӣ, вазъият, ҳолат, чигунагии саломатӣ* ва *тандурустӣ* [ФЗТ 1969, с.751] буда, маънии дуҷумла *қарор, осоиш* мебошад. Яъне, агар ҳолати инсонро ифода карданӣ шавем, *ҷавон* ва *ё тир* мегӯем, вале дар мавриди *ҷавонӣ* ва *тирӣ* гуфтан, голибан, замон фаҳмида мешавад, масалан: *давраи тирӣ, айёми ҷавонӣ* ва ғ. Ба андешаи мо, калимаҳои зидмаъноии *тирӣ* ва *ҷавонӣ* бештар шомили гурӯҳи вожаҳои меанд, ки замонро ифода мекунанд.

Ба дастаи мазкур чунин калимаҳои зидмаъноии абъти шоирони асри XIV-ро ҷой додем, ки ба назари мо, ифодагари ҳолат ва фаъолияти инсонанд: *демона - фарзона, маст - ҳушёр, сер - гурусна, сахт - суст, ранҷ - роҳат, тир - шубоб, обод - вайрон, ошкор - пинҳон ва ғ.* Бояд қайд намуд, ки ба калимаҳои зидмаъно на танҳо калимаҳо, балки таркибҳо, ибораҳо ва баъзан ҷумлаҳо низ шомиланд, ки намунаи онҳо дар ашъори шоирон зиёд аст. Забоншинос Н. Гадоев низ таъкид мекунад, ки «вожаҳои антонимӣ на танҳо бо калимаҳои алоҳида, балки дар таркиби ибораҳо ва таркибҳои рехта (фразеологизмҳо)» низ меоянд [Гадоев Н. 2019, с. 194]. Дар абъти шоирон чунин омадааст:

Хоҳӣ, ки сахту сустӣ ҷаҳон бар ту бигзарад,

Бигзар зи аҳли сусту суханҳои сахти хеш! [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 291].

Базми висоли туро чашми ту хуш соқӣ аст,

К-аз назараи мешавад мардуми ҳушёр маст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.59].

Гар ранҷ пешат ояду гар роҳат, ай ҳаким,

Нисбат макун ба гайр, ки инҳо Худо кунанд! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 687].

Аз миёни чунин калимаҳо вожаҳои зидмаъноӣ *сахту суст* истисноанд, зеро чунин вожаҳо дар танҳои ба саволҳои ҷӣ хел? ҷавоб шуда, сифат маҳсуб ёбанд ҳам, дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ ба вазифаи исм омада, водор месозанд, ки онҳо ба гурӯҳи калимаҳои зидмаъноӣ ифодагари ҳолати инсон ҷой диҳем, чунки таркиби *сахту суст* бо вожаи *ҷаҳон* дар шакли ибора омада, маънии *мушкилиҳои зиндагиро* ифода кардааст. Ибораи *сахту сусти ҷаҳонро* ба ҷуз Ҳофизӣ Шерозӣ дар ашъори шоирони дигари то замони шоир умрбасарбурда пайдо накардем ва шояд он аз калимаҳои зидмаъноӣ вижаи худи шоир бошад.

Калимаҳои зидмаъноӣ гурӯҳи мазкур аз зумраи вожаҳоеанд, ки чанд маъноро бар дӯш гирифтаанд. Масалан, воҳиди луғавии *девона* аз гурӯҳи вожагони сермаъно буда, маъниҳои 1) *каси аз ақлу ҳуш бегона, беҳуд, ошуфтаақл, маҷнун*; 2) *пайрав, мурид*; 3) *ошиқ, дилдода*-ро касб кардааст [ФК 2015, с. 235]. Дар қиёс бо вожаи *девона*, калимаҳои зидмаъноӣ он – *фарзона* каммаҳсул буда, бештар маънии *оқилро* ифода кардааст ва дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ зикр нагаштааст. Салмони Соваҷӣ ба маънии *оқилӣ* чунин байтро сурудааст:

Муҳтасиб гӯяд, ки бишкан, соғару паймонаро,

Ғолибан, девона медонад мани фарзонаро [Салмони Соваҷӣ 1371, с.50].

Ҳофизӣ Шерозӣ:

Суфӣ маҷлис, ки дӣ ҷому қадаҳ мешикаст,

Боз ба як ҷуръа май оқилу фарзона шуд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 647].

3. **Калимаҳои зидмаъноӣ, ки замонро мефаҳмонанд:** *рӯз - шаб, зимистон - тобистон, пагоҳӣ - бегоҳӣ, барвақт - бевақт, пеш - баъд, рӯзона - шабона* [ЗАҲТ 1973, с.28]. Мисли забони адабии ҳозираи тоҷикӣ чунин гурӯҳи калимаҳои зидмаъноӣ дар забони ғазали қарни XIV низ сермаҳсуланд.

Шоирони ин аср, голибан, чунин вожаҳои муқобилмаъноро ба кор бурдаанд: *шаб - рӯз, азал - абад, дер - зуд, оғоз - анҷом, гоҳ - бегоҳ ва ғ.*

Шабу рӯз гайри дарде нахӯрам бар остонат,

Ки давои хубрӯён нарасад мани гадоро [Камоли Хучандӣ 2020, с.901].

Ман агар дер в-агар зуд бувад охири кор,

Бо сари хам равамӯ дар сари паймона шавам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 138].

Аз карон то ба карон лашқари зулм аст, вале

Аз азал то ба абад фурсати дарवेशон аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 292].

Калимаҳои зидмаъноӣ гурӯҳи мазкур бештар моли забони тоҷикӣ буда, аксар маврид ба маънии асли омадаанд, ки байтҳои боло далел бар ин назаранд.

Тавре болотар қайд намудем, вожаҳои *пир* ва *шабоб*, калимаҳои зидмаъноӣанд, ки ҳолати инсонро фаро мегиранд, лекин дар баъзан маврид бо таъна ба мазмуни байт лозим дорем, ки онҳоро чун калимаи зидмаъноӣ *ифодагари замон* низ ҳисобем, зеро дар байти зерини Ҳофизӣ Шерозӣ мурод аз калимаҳои зидмаъноӣ «*пир ва шабоб*» *даврани ҷавонӣ* ва *пирӣ* дар назар аст.

Ба андешаи мо, калимаҳои зидмаъноӣ дар забони адабӣ мавқеи истифодашавии озод дошта, онҳоро ба як гурӯҳи дақиқ дохил намудан, аз имкон берун аст, чунки вобаста ба матн метавонанд гурӯҳи маъниифодакунии худро иваз намоянд.

4. **Калимаҳои зидмаъноӣ, ки сифат ва хислатҳои гуногуни предметро ифода мекунанд:** *калон - хурд, сафед - сиёҳ, бад - нағз, хуб, талх - ширин, рост - дурӯғ, арзон - қимат, ҳушёр - маст, далер - тарсонҷак, буздил ва ғ.* [ЗАХТ 1973, с.28].

Осори сунъи туст, ки бар тоқи нилгун,

Субҳи сафед рӯй намуд бар шаби сиёҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 24]

Дар мавриди калимаҳои зидмаъноӣ муҳаққиқ Ҳ. Маҷидов чунин мешуморад, ки набояд рангҳоро, баҳусус, ранги *сафед* ва *сиёҳро*, ба ҳам антоним ҳисобид, чунки ҳар як ранг дар табиат ба таври нотакрор вучуд

дорад ва яке бо дигаре муносибати бо ҳам зид дошта наметавонад [Мачидов Ҳ. 2007, с.83]. Забоншинос Н. Гадоев дар ин бобат андешаи Ҳ. Мачидовро ҷонибдор буда, дар идомаи фикр чунин меҳисобад, ки «калимаи ифодагари рангҳо дар сурате антоним мешаванд, ки маъноҳои иловагии аломату хусусиятро соҳиб шаванд: сурх ба маънои «инқилобчӣ» (аскари сурх), сафед ба маънои «аксулинқилобчӣ» бо ҳам антоним мешаванд» [Гадоев Н. 2019, с.192].

Ба ин андешаи Ҳ. Мачидов чандон ҳамфикр нестем, зеро рангҳо, бахусус, рангҳои сафед – сиёҳ, зард – сурх дар соҳаи адабиётшиносӣ ва тиб (дар илми тиб ранги сурх метавонад нишона аз солимии шахс бошад ва ранги зард нишонаи беморӣ) ба маънии муқобили ҳам меоянд.

Тавре ки гуфтем, дар соҳаҳои гуногун истеъмоли айни як калима метавонад, калимаҳои зидмаъноӣ мухталиф дошта бошад. Масалан, одатан, зидмаъноӣ калимаи *сафед* вожаи *сиёҳ* аст, вале дар соҳаи сиёсӣ муқобили вожаи *сафед* калимаи *сурх* ба қор фармуда мешавад. Дар бозиҳои ҳарбӣ бошад, калимаҳои зидмаъноӣ *сурх* ва *қабудро* истифода мекунанд [ЗАҲТ 1973, с.28] ва чунин вожагузинӣ дар илмҳои забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ низ дида мешавад, ки дар каломҳои шоирони мавриди таҳқиқ қарордодаи мо вожаи *сурх* - *зард* калимаҳои зидмаъноӣанд. Камоли Хучандӣ фармояд:

Ашк, ки бувад сурх чу рухсори ту дорем,

Моро зи ту таширф на танҳо рухи зард аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 114].

Ва ё Салмони Совачӣ гӯяд:

Рӯят гули ду рӯй ба як рӯй чун надид,

Сад бор зарду сурх баромад зи инфиол [Салмони Совачӣ 1371, с.234].

Аз миёни калимаҳои зидмаъноӣ дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» (с. 1973) номбаршуда, вожаҳои *ҳушёр* - *маст* низ аз зумраи калимаҳои зидмаъноӣанд, ки вобаста ба маъно гурӯҳи маъниифодакунии худро иваз карда метавонанд. Ба ибораи дигар, чунин вожаҳои муқобилмаъноро шакли мутлақи мансуб ба гурӯҳи *калимаҳои зидмаъноӣ*

ифодакунандаи сифат ва ё ҳолат гуфта наметавонем, чунки вобаста ба маъно тағйири ҷо мекунанд. Бинобар ин, вожаҳои *хушёр* ва *мастро* дар ду гурӯҳ ҷой медиҳем: 1) *гурӯҳи* калимаҳои зидмаъно, ки *ҳолатро мефаҳмонанд*; 2) *гурӯҳи* калимаҳои зидмаъно, ки *ифодагари сифатанд*.

Калимаҳои зидмаънои ифодакунандаи сифат дар садаи мазкур чунинанд: *сурх - зард, гамгин - шод, обод - вайрон, талх - ширин ва ғ.* Масалан:

Суду зиёни моя чу хоҳад шудан зи даст,

Аз баҳри ин муомала гамгин мабошу шод! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1371, с. 34].

Ҳар сурати ободон, к-аз бода шавад вайрон,

Маъмураи маънидон, яъне чӣ ки вайрона [Салмони Соваҷӣ 1371, с.152].

5. Калимаҳои зидмаъно, ки ҳиссиёт ва кайфиятро мефаҳмонанд: *дӯстӣ - адоват, душманӣ; муҳаббат – нафрат; зиндадилӣ – маъюсӣ; хурсандӣ – гамгинӣ; бадӣ – некӣ* [ЗАҲТ 1973, с.28]. Чунин хели калимаҳои зидмаъно низ нисбӣ гурӯҳбандӣ шудаанд, зеро вожаҳои *некӣ* ва *бадӣ* бештар амалро (*некӣ/бадӣ кардан*) ифода карда, мансуб ба гурӯҳи калимаҳои зидмаъноанд, ки *амали шахсро* ифода мекунанд ва бидуни пасванди «-ӣ» сифат месозанд, ки гурӯҳи он низ дигар аст (ниг: гурӯҳи 4). Калимаҳои зидмаънои ифодагари ҳиссиёт дар ашъори шуарои садаи XIV камистеъмоланд, мисли *ҷудой – ошноӣ, дӯстӣ – душманӣ ва ғ.*

Ҳарчанд ки дар абёти зер дар як байт ду калимаи зидмаъно: *ошноӣ - ҷудой ва дӯстӣ - душманӣ* ба кор рафта бошад ва ифодакунандаи ҳиссиёти шахс ба ҳисоб равад ҳам, мазмун нишон медиҳад, ки дар мисраҳои поён чунин калимаҳои зидмаъно на *ҳиссиёт*, балки *амалро* мефаҳмонанд:

Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,

Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с. 114].

Ё ҷойи дигар Ҳофизӣ Шерозӣ чунин фармояд:

Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад,

Ниҳоли душманӣ баркан, ки ранҷи бешумор орад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 496].

Зимни баррасӣ маълум гардид, ки дар як байт омадани калимаҳои зидмаъноӣ ифодакунандаи ҳиссиёт дар ашъори шоирони асри XIV камистеъмоланд. Масалан, Салмони Соваҷӣ аз калимаҳои зидмаъноӣ *дӯстӣ - душманӣ*, Ҳофизӣ Шерозӣ аз *муҳаббат – нафрат* ва Камоли Хучандӣ аз *шодӣ - ғамгинӣ* маротибае ҳам истифода накардаанд.

6. **Калимаҳое, ки мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд:** *дур - наздик, васеъ - танг, ғафс - борик, шимол – ҷануб, шарқ – ғарб, боло – поён, пеш- ақиб, қафо* [ЗАҲТ 1973, с.28].

Дар гурӯҳи шашум низ С.Ҷ. Арзуманов мисолҳоеро меорад, ки ба гурӯҳҳои болоӣ мансубанд, ки ин масъала таснифи мушаххаси забоншиносро меҳақад.

Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ, ҳамчунин, калимаҳои зидмаъноеро дар шеъри худ ба кор бурдаанд, ки мебояд ба онҳо боз гурӯҳҳои алоҳидаро ҷудо намуд:

1. **Калимаҳои зидмаъноӣ, ки шахсро аз рӯйи касбу ҳунар ва вазифааш таъйин мекунанд:** *султон - гулом, дарвеш – подшоҳ, хоҷа – дарвеш, хоҷа – хидматгор:*

Гул дар бару май дар кафу маъшуқа ба ком аст,

Султони ҷаҳонам ба чунин рӯз гулом аст! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 284].

Аксари калимаҳои зидмаъноӣ мазкурро, дар маҷмӯъ, ду вожа - *подшоҳ* (*хоҷа, султон*) ва *дарвеш* (*гадо, хидматгор, мискин*) ташкил дода, боқимонда муродифоти ононанд, ки вобаста ба мавқеъ ва мазмунҳои маҷозӣ шоирон гунаҳои онҳоро ба кор бурдаанд.

Воҳиди луғавӣ «дарвеш» аз вожаҳои калидии ашъори шоирони адабиёти классикии форсу тоҷик маҳсуб ёфта, чанд маъноро фароғир аст. Ба андешаи муҳаққиқ Абдучаббори Шоҳаҳмад, ин моддаи луғавӣ, аслан, шакли *даровезро* дошта, маъноҳои 1) *бечора, тижидаст, бенаво*; 2) *гадо, қаландар,*

дарбадар, дарюзагар; 3) мурод аз инсони комил, суфши ба мақоми махсуси шинохти Худо расида; киноя аз солики навроҳи тариқати Худошиносӣ [ФК 2015, с. 212] фаҳмида мешаванд. Шарҳи калимаи «дарвеш» дар дигар луғатҳои муътабар низ ба ҳамин маънист, танҳо фарқ сари он аст, ки луғатнигори эронӣ Х. Амид, «дарвеш»-ро баргирифта аз забони паҳлавии *drios-darvis* медонад [ФА, с.93]. Зидмаънои он, вожаи «подшоҳ» калимаи тоҷикии сермаъност, ки 3 маъниро ифода кардааст: 1) *фармонрави мамлакат, соҳибтоҷу соҳибтахт, султон, малик, шахриёр, кайвонхудо, подшоҳ, шоҳ, шах*; 2) *маҷозан доро, сарватманд, бодавлат, зидди гадо*; 3) *мурод аз Худо, ки сифаташ маликулмулук аст* [ФК 2015, с. 590]. Калимаи *подшоҳ* дар забони ғазали асри XIV сермахсул буда, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ вожаи кӯхнашуда маҳсуб меёбад. Калимаи *подшоҳ* имрӯз дар забони тоҷикӣ чун вожаи кӯхнашуда аз рӯйи сохт сода ба ҳисоб меравад, вале мувофиқи нишондоди шорехон, он дар гузашта шаклҳои гуногун доштааст. Масалан, мувофиқи шарҳи Деххудо, «подшоҳ» сифати мураккабест, аз асли паҳлавии *потахшай* ё *потахшос* гирифта шудааст ва муодили он дар форсии бостон калимаи *патӣ хшай сия* (касе, ки ба иқтидор фармон ронад) мебошад [ЛД, ҷ.4, с.5331]. Х. Амид онро ҳамчун ҳиссаи номии нутқ - исм хонда, вожаи паҳлавие медонад, ки шакли *pataxša* доштааст [ФА, с. 248].

2. Калимаҳои зидмаъно, ки маконро ифода мекунанд: *кулбаи эҳзон – гулистон, кулбаи фақр - шоҳнишини хусравон:*

Қасри амал чӣ мекунӣ? Равзани дилкушо бубин,

Кулбаи фақр хуштар аз шоҳнишини хусравон [Камоли Хучандӣ 2011, с. 390].

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, ғам махӯр,

Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр! [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с. 826].

Дар мисраи «**Кулбаи эҳзон** шавад рӯзе гулистон, ғам махӯр!»-и Ҳофизи Шерозӣ бори дигар аз ҳунари шоириву маҳорати суханофарии ӯ оғаҳ мегардем, ки ибори «*кулбаи эҳзон*»-ро бо вожаи сохтаи «*гулистон*» ҳамчун

калимаи зидмаъно ба кор бурдааст. Яъне, «кулбаи эҳзон» дар фарҳангҳо ба маънии «хонаи ғам, ғамхона» [ФТЗТ 2008, с.704] шарҳ дода шудааст, ки маконро ифода мекунад. Пасванди «-истон» низ вазифаи маконсозиро бар уҳда дошта, якҷоя бо калимаи «гулистон» ҷойи ободу сарсабзро мефаҳмонад.

4. Калимаҳои зидмаъно, ки амалро ифода мекунанд: *табассум кун – бинол, баргирифтани – ниҳодан, ханда кардан – гиря кардан, шикастанд – пайванд, гум кард – пайдо кард, гум кард – ёфт ва ғ.*

Он чон, ки ба ғам додам, аз бӯйи ту шуд ҳосил,

В-он умр, ки гум кардам, дар кӯйи ту шуд пайдо [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 46].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ муродифоти ҷуфт (парасинонимы) ба назар мерасанд, ки мисолашон *болу нар, тарсу ҳарос* ва ғ. буда, дар фасли «Хусусиятҳои муродифии воҳидҳои луғавӣ» доир ба ин масъала андешаҳои худро матраҳ намудаем. Чунин қолиби сохташавӣ дар калимаҳои зидмаъно низ ба ҷашм мерасад, ки мисолашон дар ғазалиёти шоирони адабиёти форсу тоҷик кам нестанд ва доир ба ин масъала М.Муҳаммадиев низ дар забони адабии тоҷикӣ мисли муродифот, калимаҳои зидмаъноро ҷуфт номидааст ва барои исботи ақидааш роҳҳои сохташавии калимаҳои зидмаъноӣ ҷуфтро бо мисолҳо зикр намудааст [Муҳаммадиев М. 1997, с.54].

Калимаҳои зидмаъноӣ ҷуфтистеъмол, ки дар ашъори шоирони қарни мазкур ба кор рафтаанд, чунинанд: *ғаму шодӣ, тору нуд, обу гил ва ғ.*

Масалан, Салмони Соваҷӣ калимаи зидмаъноӣ ҷуфтистеъмоли «ғаму шодӣ»-ро дар шеъри худ ба маънии асли чунин ба кор бурдааст:

Тарки ғаму шодии ҷаҳон гояти ақл аст,

Сарриштаи ин кор зи девона талаб кун [Салмони Соваҷӣ 1371, с.95].

Муроди шоирони ин аср аз калимаи зидмаъноӣ ҷуфтистеъмол *обу гил* ду маънист:

1) *олами имкон, ки парваришгоҳи ҷисми инсон аст:*

Бӯйи вафодорӣ равад то рӯзи ҳашир аз обу гил,

Дар ҳар замин, к-аз ману шикаш ҳикоятҳо равад [ФК 2015, с. 524].

2) киноя аз сурат, зоҳир, тан, пайкар, ҷисм:

*Меҳри рухат зи **обу гили** мо шуд ошкор,*

Пинҳон ба гул чӣ гуна кунанд офтобро? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 47].

Эй саронардаи султони хаёлат дили мо,

*Карда дарду гами ту хона ба **обу гили** мо* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 29].

Ба андешаи М. Мачидов, антонимҳое, ки дар шакли таркибии *шабу рӯз*, *фоидаву зиён*, *зимистону тобистон* ва монанди инҳо меоянд, ба ҳодисаҳои нутқ мансуб буда, антонимҳои *зеру забар*, *обу оташ*, *доду гирифт* дар баъзан маврид рехта шуда, ба ҳодисаҳои забон табдил меёбанд ва ба воҳидҳои фразеологӣ мегузаранд [Мачидов Ҳ. 2007, с.84].

Хулоса, калимаҳои зидмаъно аз ҷумлаи вожагони ғаъоли забони адабианд, ки намуду гурӯҳҳои маъниифодакуниашон дар забони имрӯза мушаххас баён нагаштаанд. Мисли забони имрӯза калимаҳои зидмаъно дар забони назми асри XIV дар ғанигардии забони адабӣ нақши бориз доранд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ба хелҳои калимаҳои зидмаъно чунин гурӯҳҳо: 1) калимаҳои зидмаъноии *ифодакунандаи синну сол ва вазифаи одамон* (падарбузург – набера, сардор – коргар), 2) калимаҳои зидмаъноии *ифодакунандаи ҷинс* (хоҳар – бародар, арӯс – домод)-ро дохил намудан мувофиқи мақсад хоҳад буд. Ҳамчунин, натиҷаи таҳқиқ муайян кардааст, ки шоирони асри XIV калимаҳои зидмаъноеро ба кор бурдаанд, ки мебояд ба онҳо гурӯҳҳои алоҳида ҷудо намуд, зеро чунин хели калимаҳои зидмаъно дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ маъмуланд:

- **калимаҳои зидмаъно, ки шахсро аз рӯи касбу хунар ва вазифааш мефаҳмонанд** (султон – ғулом, дарвеш – подшоҳ, хоҷа – дарвеш, хоҷа – хидматгор);
- **калимаҳои зидмаъно, ки баёнгари маконанд** (кулбаи ғақр – кулбаи хусравон, кулбаи эҳзон - гулистон);
- **калимаҳои зидмаъно, ки амалро ифода менамоянд** (табассум кун – бинол, баргирифтган – ниҳодан, шикастанд – пайванд, гум кард - ёфт).

Калимаҳои зидмаъно дар забони адабӣ ва дар ашъори шоирони садаи мазкур мавқеи истифодашавии озод дошта, вобаста ба матн метавонанд гурӯҳи маъниифодакунии худро иваз кунанд (мисол: **пир - шабоб** на ҳолати инсон, балки замонро ифода кардаанд; калимаҳои зидмаъноии чуфти **сахту суст** на сифат, балки ифодагари ҳолат аст (сахту сусти ҷаҳон - *мушкилиҳои зиндагӣ*); калимаҳои зидмаъноии **хушёр – маст** ҳам ҳолат ва ҳам сифатро фаҳмонидаанд).

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки шоирон дар ғазалиёти хеш на танҳо аз калимаҳои зидмаъноии мавҷуда суд ҷустаанд, балки худ низ талош кардаанд, ки ҳунари волои шоирии худро рӯнамо созанд ва калимотеро дар абёт ҷой диҳанд, ки вобаста ба матн маънии зид пайдо кунанд, ба монанди *қулбаи эҳзон - гулистон* (Ҳофиз Шерозӣ).

1.2.5. Хусусиятҳои навроҷаҳои забони тоҷикӣ

Таркиби луғавии забон манзараи умумии забонро инъикос намуда, зиёд будани калимаҳо дар забон нишондиҳандаи будани вожагони он аст. Ҳамеша инкишоф ва такмил ёфтани забон дар вожагони забони тоҷикӣ инъикос меёбад. Таърихи забон бо таърихи халқ алоқаи ногусастанӣ дошта, дар ҳаёти ҷамъият ба сабаби инкишофи доимии он мафҳумҳои зиёде пайдо мешаванд, ки барои ифода намудани онҳо, мувофиқи таъкиди забоншинос М. Муҳаммадиев, “калимаҳои нав лозим мешаванд ва ин гуна калимаҳои нав “неологизмҳо” ном дошта, аксар аз калимаҳои ҳуди забон сохта ё интиҳоб карда мешаванд” [Муҳаммадиев М. 1997, с. 59]. *Навроҷаҳо* калимаҳоеанд, ки дар аввали пайдоиши худ дар забон ғайрифайёл буда, баъдан, бо мурури замон ба гурӯҳи вожагони файёл шомил мешаванд. Мавзӯи *навроҷаҳо* ҳама вақт дар мадди назари забоншиносони маъруфи дунё қарор доранд.

А.А. Брагина - олими рус, навроҷаҳои солҳои 60-умро ҳамачониба омӯхта, омили пайдоиш, ифодаи маъноҳо, сохтори грамматикӣ ва этимологии аксари онҳоро мавриди таҳқиқ қарор додааст [Брагина А. 1973].

Дар хусуси калимаҳои нав Д.И.Писарев - олими рус, чунин меандешад, ки «ҳар як ифода ҳамчун формула ва ё лавҳаи ин ё он ғояи қимати муайяндошта табдил меёбад. Адибони боистеъдод инро мушоҳида карда, ҳамон замон эҳсос мекунанд, ки он ифода батамом кудрати худро аз даст додааст ва зарурати пешниҳод кардани ифодаи нави тару тозае ба ҷойи он расидааст» [Писарев Д.1984, с. 251].

Р.А. Будагов - олими рус, назарияҳои маъмули замони Шуравиро таҳлил намуда, ба хулосае меояд, ки калимаҳои нав “бо роҳи сунъӣ ба вучуд намеоянд”. Онҳо аз захираҳои мавҷудбудаи забон бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ сохта мешаванд [Будагов Р. 2002].

Дар масъалаи таҳқиқи наввожаҳои забони тоҷикӣ вазъият дигаргунтар буда, доир ба ин масъала таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик нисбат ба забоншиносони рус хеле камтар ба назар мерасад. Дар ин мавзӯ навиштаҳои З. Шарифова, Ф. Ҷӯраев, С. Фатхуллоев, М. Муҳаммадиев, Ҳ.Талбакова ва Ю. Нурмаҳмадов иқдоми нахустин маҳсуб меёбанд [Нурмаҳмадов Ю. 2007, с. 6]. Дар соли 2007 зимни таҳқиқ муаллифи диссертатсияи «Категорияҳои лексикӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо дар ашъори Лоик Шералӣ» [Нурмаҳмадов Ю.] қайд намуда буд, ки «дар забоншиносии тоҷик ҳанӯз масъалаи наввожаҳои забони ашъори ягон шоири муосири тоҷик мавриди таҳқиқоти алоҳидаи илмӣ қарор нагирифтааст, дар ҳоле ки адабиёти форсу тоҷик аз замонҳои гузашта то имрӯз яке аз маъхазҳои асосии забони адабии муосир ҳисоб меёбад [Нурмаҳмадов Ю. 2007, с.6]. Вале, хушбахтона, тайи 10 соли охири даврони истиқлоли кишварамон метавонем, чанд корҳои таҳқиқотиро ном барем, ки ба пажӯҳиши наввожаҳои забони тоҷикӣ равона шудаанд.

Забоншиносон М. Муҳаммадиев, Ҳ.Талбакова ва Ю. Нурмаҳмадов, ки аз муҳаққиқини наввожаҳо дар даврони истиқлол ба шумор мераванд, дар хусуси наввожаҳо андеша доранд, ки “калимаҳо дар як замони муайян наввожа мешаванд ва ба назари хонанда чун мафҳуми ғавқуллода тозаӣ ҳаёти воқеӣ таассуроти нави ғайриодӣ мебахшанд” [Муҳаммадиев М. 1997, с.79].

Дар радифи муҳаққиқони даврони истиқлол, инчунин, метавон аз М.О.Музофиршоев ном бурд, ки диссертатсияи худро ба мавзуи “Наввожаҳо ва усулҳои тавлиди онҳо дар забони адабии муосири тоҷик (дар асоси маводи матбуоти солҳои 90-уми асри XX ва ибтидои асри XXI)” бахшидааст. Мавсуф тавонистааст, ки дар диссертатсияи худ наввожаҳои солҳои 90-уми садаи гузаштара ба риштаи таҳқиқ кашад ва дар ин самт муваффақ ҳам гаштааст. Забоншиноси номбурда қайд мекунад, ки “дар эроншиносии муосир таҳқиқоти наввожаҳо мавзуи нав буда, дар ин хусус олимони - Амирпуёни Шево, Мирзочалолидини Каззоӣ, Дориюши Ошӯрӣ, Алиашраф Содирӣ, Саид Вораста, Ҳасан Ҳабибӣ бо таъя ба забоншиносии хориҷӣ ибрази ақида кардаанд. Масалан, А.Шево наввожаҳоро чунин муқаррар кардааст: “Ба таърифи доиратулмаориф Википиде, наввожаҳо калимаҳоеанд, ки ба тозагӣ ибдоъ шудаанд, ё метавон онҳоро амали сохти як вожа ё гурӯҳ донист”. Наввожагӣ метавонад, мустамзили корбурди вожаҳои қадимӣ дар маънои тоза бошад, монанди ин ки ба вожаҳо ё гурӯҳҳои мавҷуд маонии тоза бубахшем” [Музофиршоев М. 2012, с.5].

Ҳамчунин, доир ба ин масъала аз ҷониби муҳаққиқи тоҷик А.М. Тураев чанд мақола (1. 2016 №4-5, с.74-76; 2. 2019 №1, с.115-118; 3. 2019 №3, с.155-159) таълиф гаштааст.

Наввожаҳо мувофиқи пешниҳоди забоншиносон се хел мешаванд:

1. **Наввожаҳои луғавӣ.** Ба ин гурӯҳ номҳои нави предметҳо, амалу ҳолатҳо, ҳодисаю воқеаҳо, муродифоти нави калимаҳои кӯҳнашудае шомил мебошанд, ки ба нутқ на танҳо маънои нав, инчунин, мазмун ва мундариҷаи нав ҳам медиҳанд.
2. **Наввожаҳои маъноӣ.** Дар ифодаи наввожаҳои маъноӣ маънои нав гирифтани калима ба назар мерасад.
3. **Наввожаҳои ғардӣ.** Ба ин даста наввожаҳое шомиланд, ки шоир ё нависанда дар осори худ эҷод мекунад. Ҳамаи адибон дар асарҳои худ кӯшиш мекунанд, ки ба объекти тасвири худ як ифодаи нав, маънои тару тозае диҳанд, ки хонандаро ба ваҷд оварад, вале чунин навовари адибон на

хамеша муваффақона аст. Дар мавриди роиҷ нагаштани наввожаҳои фардӣ дар ҷомеа, онҳо ҳамчун услуби баёни хоси адиб дар маҳдудии ашъори ӯ боқӣ мемонанд. Дар фасли мазкур наввожаҳои шоирони асри XIV (дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ) мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки мансуби нави сеюми наввожаҳо - фардӣ мебошанд.

Пажӯҳиши мутуни осори адабӣ собит месозад, ки шоирону нависандагони форсу тоҷик дар тури таърихи пайдоишу рушди забону адабиёти форсии тоҷикӣ зимни таълифу иншо ба иқтисоии вазн ва дигар омилҳо ба эҷоди калимаҳои мураккаб, ихтиёрӣ ё ғайриихтиёрӣ ноил гаштаанд. Шоирони нотақрори асри XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ дар иншоии шеър на танҳо аз таркиби луғавии забон истифода кардаанд, ҳамчунин, худ низ вожаҳои сохтаанд, ки дар инкишофи фонди луғавии забон саҳми боризро соҳибанд. Дар хусуси вожасозиву вожагузинии шоирони мазкур, бахусус, Ҳофизӣ Шерозӣ забоншиносони эронӣ, аз ҷумла Фалох Растагор Гетӣ дар мақолаи хеш “Калима дар шеъри Ҳофиз” чунин ибрози назар кардааст: “Ҳофиз аз калимот бозофаринӣ мекунад ва шеърро аз ибтизол (беътиборӣ, куҳнагӣ – К.М.) раҳой мебахшад. Калимоти мураккаб... шеъри ӯро аз таровату ҳусн пурбор медорад [Гетӣ 1355, с. 436]. Забоншиноси мазкур ақида дорад, ки “зебӣ ва нерӯи калима дар сохтмони шеър таъсире сеҳромез дорад. Калима дар шеър танҳо васила ё абзори ибтоғ (расонидан, интиқол додан – К.М.)-и маънӣ нест [Гетӣ 1355, с. 430]. Ҳофизӣ Шерозӣ, бино бар таъкиди Фалох Растагори Гетӣ, “бо васвосе тамом ба гузидани калимот пардохта, борҳо калимотро дастчин карда ва дар бофти шеър ҷобачо намуда ва он гоҳ, ки онро чун рангинкамон зебо ва осмонӣ ёфта, аз сари шеър бархостааст [Гетӣ 1355, с. 433].

Ин андешаҳо собит мекунанд, ки калимаҳо дар забони ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ на як бору ду бор, балки муқарраран мавриди бозсозиву коркард

қарор гирифтаанд. Аз ин рӯ, онҳо дар шеъри шоир бо тобишҳои маъноии ғайриҷашмдошт ба назар мерасанд.

Ҳангоми омӯзиши осори шоирони садаи XIV диққати моро бархе аз калимоту таркибҳо ва ибораҳо ҷалб намуданд, ки онҳоро дар “Девон”-и Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ, барномаи электроники “Ганҷури рӯйимизӣ” (ашъори шоирони форсӣ), фарҳангҳои форсии тоҷикӣ, фарҳангҳои шомии сомонӣ “vajehyab.com” ҷустуҷӯ намуда, ба хулосае омадем, ки аз миёни онҳо «*хуморкаш, шириқаландар, сахту сусти ҷаҳон, дарди худпарастӣ*» вожаҳои ибораҳои вижаи Ҳофизи Шерозӣ буда, ба наврожаҳои фардии шоир мансубанд. Сарҷашмаҳои дастрас нишон медиҳанд, ки чунин вожаҳо дар осори шоиру нависандагони то замони Ҳофизи Шерозӣ зиндагӣ ва эҷодкарда ва ҳамчунин, ҳамасронӣ ӯ истифода нашудаанд. Ин калимаҳо (шириқаландар, хуморкаш) баъдан, дар осори адибони асрҳои XVI-XVII, аз қабилҳои Асири Шаҳристонӣ, Шайх Баҳойӣ, Бедилҳои Деҳлавӣ ва Соибӣ Табрезӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки, албатта, аз таассури адабии Ҳофизи Шерозӣ ба шоирони баъдӣ хабар медиҳад.

Вожаи *шириқаландар* дар қолиби сифат+исм сохта шуда, шарҳи онро дар фарҳангҳо дарёфт накардем, ҳади калимаи *қаландар* маъноии «дарवेशи овозагард, марди муҷарради аз дунё дасткашида» [ФЗТ 1969, с.670]-ро дорад, ки шоир онро бо сифати *ширин* пайваस्ताаст. Калимаи мураккаби мазкур дар ин шакл ҳам ҳамон маъноии «дарवेश»-ро ифода кардааст ва дар шеъри шоир як маротиба истифода шудааст:

Вақти он шириқаландар хуш, ки дар атвори сайр,

Зикри тасбеҳи малак дар ҳалқаи зуннор дошт [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.77].

Хуморкаш исми мураккаб буда, он низ дар қолиби исм+асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтааст ва дар фарҳангҳо ба маъноии «он ки хуморӣ аст, ё ки махмур мераваду хуморро бо худ мебарад ё мекашонад» омадааст. Шоир дар ашъори худ ду бор аз он суд ҷустааст:

Салом кардаму бо ман ба рӯйи хандон гуфт,

Ки, эй хуморкаши муфлиси шаробзада [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 421].

Наввожаҳои хоси Ҳофизӣ Шерозӣ аз рӯи мансубияти забон ба ду гурӯҳ: а) тоҷикӣ+тоҷикӣ (*ширин+қаландар*) ва б) арабӣ+тоҷикӣ (*хумор+каши*) чудо мешаванд.

Ҳамчунин, наввожаҳои вижаи Ҳофизӣ Шерозӣ бештар калимаҳои мураккаб буда, аз ибораҳои ғайриизофӣ сохта шудаанд.

Дар сохтани наввожаҳои асри XIV дар баробари Ҳофизӣ Шерозӣ саҳми Камоли Хучандӣ низ калон аст. Ҳини ҷустуҷӯ аён гардид, ки Камоли Хучандӣ бо тақя ба маърифату диди худ чунин вожа, таркиб ва ибораҳоро сохтааст, ки ба наввожаҳои услуби фардӣ шомиланд: *майкадапарвард, риштакорӣ, лаби ниёзи суфӣ, ҳайи Лайло, гулбарги таҳаммул, дидаи холӣ зи нур ва ғ.*

Натиҷаи ҷустуҷӯ аз ашъори шоирону фарҳангҳои муътабар равшан намуд, ки иборои *ҳайи Лайлоро* ба ҷуз Камоли Хучандӣ дигар соҳибони каломи мавзун истифода накардаанд. Шоир бо зикри иборои «ҳайи Лайло» ба санъати талмеҳ тақя дорад ва дар маънӣ ба *тарзи зиндагии Лайло* ишора мекунад:

Ба нури ақл натвон рафт роҳи ишқ, эй оқил,

Зи Маҷнун нурс, агар дорӣ тариқи ҳайи Лайлоро [Камоли Хучандӣ 2011, с. 45].

Иборои “лаби ниёзи суфӣ” ба ҷуз Камоли Хучандӣ, дар ашъори дигар шоирон пайдо нашуд. Аз рӯи байти шоҳид чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки иборои мазкур маънии «майлу хоҳиш доштани суфӣ»-ро ифода мекунад:

Чу маҷоли бӯса афтад ба лаби ниёзи суфӣ,

Туву остини зоҳид, ману остини риндон [Камоли Хучандӣ 2011, с. 395].

Тавре болотар ишора кардем, чанде аз муҳаққикон кӯшидаанд, ки вожагони ашъори Камоли Хучандиро мавриди таҳқиқ қарор диҳанд. Аз ҷумла, Абдуманнони Насриддин дар асари худ [2013, с. 571] гурӯҳе аз вожаву

ибораҳо (*ҳавасобод, остинкӯтах, баргрезон, чони улвӣ*)-ро вижаи шоир шуморидааст. Натиҷаи пажӯҳиши мо нишон дод, ки чунин воҳидҳои луғавӣ пеш аз Камоли Хучандӣ низ дар каломи манзуми Заҳири Форёбӣ, Саноии Ғазнавӣ, Низомии Ғанҷавӣ ва Ҳофизии Шерозӣ ба кор рафтаанд, чунончи:

Биной умр харобӣ гирифт, чанд кунам,

Зи рангу бӯйи касон хонаи *ҳавасобод* [Заҳири Форёбӣ, گنجور].

Дар *баргрези умр* адӯ сарсари аҷал,

Наврӯзро табиат фасли хазон диҳад [Заҳири Форёбӣ, گنجور].

Дар ин масъала дигар забоншиносон низ пешниҳоди худро доранд, масалан, М. Мирмуҳамедова қайд мекунад, ки “калимаи «майкадапарвард» низ аз вожаҳои вижаи Камоли Хучандӣ мебошад” [Мирмуҳамедова М. 2012, с. 57]. Андешаи М. Мирмуҳамедоваро ҷонибдорем, зеро натиҷаи ҷустуҷӯ нишон дод, ки исми мазкур аз ҷониби дигар шоирон ба кор нарафтааст. Мувофиқи шарҳи А. Шоҳаҳмад, он ду маъниро соҳиб аст: 1) *парвардаи майхона, шаробхора, майпараст*; 2) *аммо аз нигоҳи шоири ориф мурод аз солике, ки аз майи шиқи Илоҳӣ маст аст ва дар истилоҳи тасаввуф зери мафҳуми май «таҷаллиётӣ Илоҳиро гӯянд, аъм аз он ки осорӣ бошад, ё афъоли, ё сифатӣ, ё зотӣ ба қадри вусъи маирав бувад»* [ФК 2015, с. 381]. Чунончи:

Қадри маю маъшуқу харобот чӣ донад?

Он кас, ки чу ман майкадапарвард набошад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 178].

Инчунин, забоншинос А. Абдусатторов ибораи «чаши бемор»-ро моли Камоли Хучандӣ доништа, қайд мекунад, ки «...бемор, аслан, сифат аст, вале он дар натиҷаи рехта шудани маънои ибораи «каси бемор» ба исми гузаштааст ва дар назми Камоли Хучандӣ он дар вобастагӣ бо «чашм» маънои нави тавсифӣ пайдо кардааст. Ибораи *чаши бемор*ро бо ду шакл: *чаши бемор* ва *бемори чаши* дар абёти Камоли Хучандӣ, Ҳофизии Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ низ пайдо намудем, ки чунинанд: “*Чаши бемори маро хоб на дархӯр бошад... /Бемори чаши ту бубрид аз дастам...* [Ҳофизии Шерозӣ 1385, с.313]”. Дар байти Камоли Хучандӣ чунин омадааст: “*Чаши бемори*

маро гар хоб меӯшад назар.../ Чаиши бемор бар аёдати туст.../ ...Ба гӯши ӯ расонидӣ ҳадиси чаиши беморам [Камоли Хучандӣ 2011, с. 62; 196; 199]”. *Чаиши бемори ту дар хоб асту абру бар сараш.../Чаиши бемори туро мирам, ки дар ҳар гӯшае.../...Чаиши бемори маро одати шабпоие* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 58; 66; 167]. Аз мисолҳои боло маълум мегардад, ки ибораи мазкур дар абёти ҳар се шоири асри XIV ба чунин маъниҳо: 1) *чаиши пурдard ва захмӣ, дидан дардманд*, 2) *киноя аз чаиши махмур, чаиши пурхумор* (дар мисраи дуоюм) ва 3) *дар истилоҳи суфия «сатри аҳволи мақомоти солики орифро гӯянд, ки аҳёнан бошад ва гоҳе ҷиҳати муҷовирати табъи унсурӣ ва муҳомилаи нишони башарӣ зоҳир шавад ва чун кам воқеъ мешавад, ба ҳасби авқот мутафовит аст»* [ФК 2015, с. 898] омадааст ва ин ҷо, дақиқан, гуфта наметавонем, ки “чаиши бемор” ибораи вижаи кадоме аз ин адибон (Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Салмони Соваҷӣ) аст.

Мувофиқи таъкиди муҳаққиқ Н.Нуров, гурӯҳе аз ибораҳову таркибҳо, ки тавассути вожаи “гул, савсан ва сунбул” сохта шудаанд, монанди “*гулбарги тар, гулбарги рух, сарви гулбор, гулгунсавор, гулистони маърифат, гулистони рух, гулистони ҷамол, гулбӯён, аз шохи давлат гул чидан, гул бар сари гул рехтан, гулбез шудани бод, лоларухи савсанбӯӣ, сунбули тар, сунбули голиясо, сунбули гулбӯ, хатти сунбул, сунбули тоза, гули райҳон, хатти райҳон, турраи райҳон, бӯйи райҳон, барги раёҳин, гулу райҳони дӯстӣ бӯйидан* дар коргоҳи тахайюли ҳуди шоир (Камоли Хучандӣ – К.М.) ҳузур пайдо кардаанд” [Нуров Н. 2016, с. 227-233].

Дар мавриди мазкур ба андешаи муҳаққиқ Н. Нуров ҳамфикр шуда наметавонем, зеро ҳангоми ҷустуҷӯ маълум гардид, ки вожаҳои мураккабу ибораҳои мазкур: “*гулгунсавор, гулбӯён, гулистони ҷамол, бӯйи райҳон, сунбули тар, сунбули гулбӯӣ, сунбули голиясо, хатти райҳон, гули райҳон, гулбарги тар, барги раёҳин*” дар ашъори шоирони пеш аз Камоли Хучандӣ, амсоли Вафоии Шуштарӣ, Воизи Қазвинӣ, Низомии Ганҷавӣ, Саноии Ғазнавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ ва шоирони ҳамасри ӯ Ҳоҷӯи Кирмонӣ, Туркии Шерозӣ ба қор рафтаанд:

Бӯйи мушқу бӯйи райҳон лутфи мост,

Рост гӯям, нури Яздон омада [Низомии Ганҷавӣ, گنجور].

Кокули мушқфишон бар маҳи шаб пӯш, мапӯш,

Сунбули голиясо, бар гули худрӯй масоӣ [Ҳоҷӯи Қирмонӣ, گنجور].

Гар аз он сунбули гулбӯйи суманфарсо нест,

Чист ин бӯйи диловез, ки бо боди сабост [Ҳоҷӯи Қирмонӣ, گنجور].

Арақ бар хеш чун аз тоби он гулбарги тар печид,

Сиришк аз гайратам дар дида чун оби гуҳар печид [Воизи Қазвинӣ, گنجور].

Суман хатти райҳонкашаш бар варақ,

Чаман тоси нарғисниҳиш бар табақ [Ҳоҷӯи Қирмонӣ, گنجور].

Ҳамчунин, ибораи “сунбули тоза” низ моли Камоли Ҳучандӣ ба шумор намеравад, чунки дар ашъори Низомии Ганҷавӣ ибораи “тозатарин сунбул” ба чашм расид, ки бо ибораи боло дар маъно ҳамвазифа аст, танҳо фарқ дар он аст, ки Низомии Ганҷавӣ дар сохтмони ин ибора аз дараҷаи олиӣ сифат истифода карда, на ибораи изофӣ, балки ибораи ҳамроҳӣ сохтааст.

Тозатарин сунбули саҳрои ноз,

Ҳосатарин гавҳари дарёи роз [Низомии Ганҷавӣ 2012, с. 28].

Сунбули тоза ба он орази гулранг туро,

Хатти сабзест, ки бар дафтари хубон задаӣ [Камоли Ҳучандӣ 2011, с. 461].

Вожаву ибораҳои боқимондае, ки Н. Нуров моли Камоли Ҳучандӣ меҳисобад, мо низ ҷонибдорем ва дар ашъори шоир ба маъниҳои зер омадаанд: *гулбарги рух* (мурод аз тароват, хушрангӣ, тозагӣ ва назокати чехра), *сарви гулбор* киноя аз ниғори хушқад ва гулчехра), *гулистони маърифат* мурод аз олами ирфон, мақоми шинохти асрори Илоҳӣ), *гулистони рух* (таҷаллигоҳи дидор (ин ҷо таҷаллигоҳи ҷамоли Худо мурод аст), *гул бар сари гул рехтан*, *лоларухи савсанбӯй* (зебоии ёр), *хатти сунбул* (мӯйҳои бисёр нозук ва зебои перомунӣ рӯю лаби наврасон).

Дар баробари Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ, дар созмони наввожаҳои услуби фардии садаи XIV ва дар ташаккули вожагони забони тоҷикӣ саҳми Салмони Соваҷӣ низ беназир аст. Ҳини ҷустуҷӯ чанд вожаву ибораҳои дарёфт намудем, ки моли худи шоиранд, аз ҷумла калимаи мураккаби *шикастабаста*, ибораҳои *панҷ сутуни хонаи шаръ*, *савдои хомпухта*, *давлати тез*, *савдои вараъ*, *бодпойи азимат*, *фартти бениёзӣ* ва *ҷумлаи хирқа қабо соз*.

Мурод аз иборати *панҷ сутуни хонаи шаръ* *пайгамбар(с)* ва *хулафои рашиддин* бошанд:

Карда сари осмон мутавваҷ.

Юмни қадами бузургворат.

Эй *панҷ сутуни хонаи шаръ*,

Қоим ба вучуди чор ёрат [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 353].

Маънои «савдои хомпухта» байъи зуданҷомёфта, (ин ҷо бештар ба маънои орзуи амалинашаванда, ҳаёли хом аст, ки ба «умеди ком» марбут аст ва маънии байт «умре умеди ком дорам, аммо ин орзу ба ҳаёли хом монанд аст»).

Умре бад-он умед, ки рӯзе расам ба ком,

*Савдои хомпухта*аму норасидаам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 131].

Маънои байт он аст, ки «ҷомаат зарқ – риёву тазвир аст ва дар ин роҳ либосот – либосҳо, ҷомаи тазвир айб аст, хирқа – либоси дарвешон, маҷозан либоси тазвиру риё ошкоро ҷӣ мекунӣ, қабо – як навъ либоси рӯйпӯши дарози пешкушодаи мардона (якта) ба худ соз ва пӯш».

Ҷома зарқеву либосот дар ин раҳ айб аст,

Ошкоро ҷӣ кунӣ *хирқа қабо созу* бипӯш [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 125].

Дар байти зер маънои «бодпойи азимат» бодпо – тезрав, тездав, маҷозан аспӣ тезрав, азимат – қасд, хоҳиш, дар маҷмуъ, хоҳиши босуръат ҳаракаткунанда аст ва маънои байт он, ки «ту бодпойи азимат, хоҳиши тезсуръат ҳастӣ ва мисли бод меравӣ, ман боз дар фироқ оби дида мерезам».

Ту *бодпойи азимат*, чу бод меронӣ,

Ман оби дидаи гулгун чу об меронам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 137].

Шикастабаста маънои бастанӣ чизи шикастаро (масалан, пой, даст) дорад. Шикастабастаи зулф мӯйи шикастаи гесуро ба ҳам бастан, ки душвор аст ва гираҳ дорад. Маънои байт он, ки «мӯйи шикастаи зулфи туам, ки парешонам – аз ту чудо шудаам, ту раво мебинӣ, ки маро фурӯ гузорӣ, яъне аз худ чудо кунӣ. Чун ман шикастабастаам, яъне ҳам хусро мекоҳам ва ҳам дар шона кардан халал меорам».

Шикастабастаи зулфи туам, раво дорӣ

Фурӯ гузоштан, охир чунин парешонам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 137].

Дар байти зер «давлати тез» ишора ба тезии шамшер ва киноя аз давлати бошитоб, гузаранда, суръатнок, шӯранда омадааст.

Маро ҳар захми шамшерат нишони давлате бошад,

Надонам оқибат бар сар чӣ орад *давлати тезам*? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 134].

Дар байти зер «фарти бениёзӣ» ба маънои бениёзии аз ҳад зиёд омадааст.

Гуфтамаш нозу итобат чист бо аҳли назар?

Гуфт Салмон, ин зи *фарти бениёзӣ* мекунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 138].

Дар байти зер «савдои вараъ» ба маънои парҳезгорӣ, хоҳиши порсой омадааст. Маънои байт он, ки «дар сари Салмон, шӯру шавк, хоҳиши порсой ҳаст, аммо ҳалқаи зулфи бутон – киноя аз хубрӯйии маъшуқа ин фикрамро аз сар мебарад».

Ҳаст *савдои вараъ* дар сари Салмон, лекин

Ҳалқаи зулфи бутон мешиканад бозорам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 130].

Ҳамин тавр, метавон хулоса намуд, ки дар адабиёти асри XIV бештар наввожаҳои фардӣ ба кор рафта, наввожаҳои *хуморкаш*, *ширинқаландар*, *сахту сусти ҷаҳон*, *дарди худпарастӣ* хоси Ҳофизи Шерозӣ; *майкадапарвард*,

лаби ниёзи суфӣ, ҳайи Лайло, гулбарги таҳаммул, гулбарги тар, гулбарги рух, сарви гулбор, гулистони маърифат, гулистони рух, аз шохи давлат гул чакидан, гул бар сари гул рехтан, гулбез шудани бод, лоларухи савсанбӯй, гулу райҳони дӯстӣ бӯидан ва ғ. моли Камоли Хучандӣ ва наввожаҳои *панҷ сутуни хонаи шаръ, давлати тез, бодпойи азимат, фартӣ бениёзӣ, ишкастабаста, савдои вараъ, савдои хомпукта, хирқа қабо соз* мансуб ба Салмони Соваҷианд.

1.2.6. Хусусиятҳои калимаҳои кӯхнашуда дар забони тоҷикӣ

Дар забони тоҷикӣ калимаҳое, ки бо хусусияти хоси худ аз дигар гурӯҳҳои луғавӣ, масалан, аз калимаҳои умумистеъмол фарқ мекунанд, хеле бисёранд ва онҳоро дар забони тоҷикӣ *калимаҳои таърихӣ* ва *калимаҳои кӯхнашуда* ном мебаранд. *Историзмҳо* калимаҳои кӯхнашудаи таърихӣ буда, предмету мафҳумҳоеро ифода мекунанд, ки манбаи материалии онҳо кайҳо аз байн рафтааст. Гурӯҳи дигари вожаҳои кӯхнашударо архаизмҳо (калимаи юнонӣ *archaios* - калима) ташкил медиҳанд. Калимаҳои кӯхнашуда аз дигар вожагон бо он фарқ мекунанд, ки шакл ва маъниашон кӯхна шудааст ва дар забон кам қор фармуда мешаванд, ё умуман, истифода намешаванд [ЗАҲТ 1973, с. 52-53].

Олимон яке аз сабабҳои кӯхна шудани калимаҳоро дар он медонанд, ки дар ҳаёти ҷомеаи инсонӣ дигаргуниҳо ба вуқӯъ меоянд ва дар забон инъикос меёбанд. Ин аст, ки бо мурури вақт баъзе вожаҳо аз истеъмол мебароянд, ё ки таҳаввулоти маъноиро аз сар гузаронида, дар натиҷа мафҳуми ашё ва ё ҳодисаи пештар роиҷбуда тадриҷан аз истифода берун мемонад ва ба архаистӣ табдил меёбад. Р.А. Будагов дар хусуси кӯхна шудани калимаҳо ва архаистӣ шудани онҳо чунин менигорад, ки “агар наввожаҳо доимо аз ташаккули доимии таркиби луғавии забон шаҳодат диҳанд, калимаҳои кӯхнашуда аз фонди забон берун омада, аз гурӯҳи калимаҳои фаъол ба гурӯҳи калимаҳои ғайрифавол мегузаранд [Будагов 2002, с.109]. Дар ин хусус М. Каримова андешаи муҳаққиқ М. Муҳаммадиевро чунин меорад: «Истеъмоли онҳо (калимаҳои кӯхнашуда - К.М.) аввал дар забони умумии

гуфтугӯӣ маҳдуд мегардад ва минбаъд, тадричан ба кор бурда намешавад. Аммо баъд аз ин, дар забони адабӣ мавҷудияти худро муддати зиёде нигоҳ медорад» [Каримова М. 2013, с. 77].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои илмӣ, калимаҳои кӯхнашуда ба гурӯҳҳои луғавӣ ва маъноӣ ҷудо мешаванд. Калимаҳои кӯхнашудае, ки нисбат ба муродифҳояшон (калимаҳое, ки онҳоро танг карда, ба гурӯҳи ғайрифайзоли луғавӣ дохил кунонидаанд) тамоман шакли дигар доранд, калимаҳои кӯхнашудаи луғавӣ номида мешаванд. Мисол: *руд* (дар замони гузашта) - *видоъ* (дар замони имрӯза), *гурд* (дар замони гузашта) - *пахлавон* (дар замони имрӯза). Гурӯҳи калимаҳое, ки дар забони адабии имрӯза бо тағйири маъно истифода мешаванд, калимаҳои кӯхнашудаи маъноӣ ном доранд. Масалан: *чома* дар замони гузашта маънии *ҳар матои нодӯхтаро* ифода мекард, дар замони имрӯза *навъи либоси дӯхташуда* фаҳмида мешавад [ЗАХТ 1973, с. 54].

Дар ин маврид забоншинос М. Аҳмедова зимни таҳлили калимаҳои ҳамсони кӯхнашуда вожаи *часбиданро* мисол оварда, қайд мекунад, ки дар давраҳои аввали адабиёти классикӣ ба маънои *чафта*, *қачу хамида* ба кор рафтааст. Феъли *часб/часп* ба маънии аслии он *қачу хамида шудан*, *мунҳариф шудан*, ба як *сӯ шудан*, ба *тараф ва сӯйи ғайри рост гаштан* аст, ба эҳтимоли зиёд, бо афзуда шудани ҷузъи бостонӣ, яъне *s*-*(оғозӣ)* мебоист, асоси замони ҳозираи феъли *чафт* (масдараш *чафтан*) бошад. Дар фарҳанги “Бурҳони қотеъ” чунин маълумот илова шудааст, ки *чафта* бар вазни *ҳафта*, *сарӣ гӯсфандро* гӯянд ва ҳам ба маънои *туҳмат* ва *буҳтон* омадааст [БК, с. 350]. Тавре ки М. Аҳмедова қайд мекунад: “Ба андешаи муҳаққиқ М. Қосимӣ, вожаи *часбидан* асоси замони ҳозира ва *чафт* асоси замони гузаштаи феъл буда, маънои *хамидан*, *қач шуданро* ифода мекард ва зоҳиран ҳудуди қарни XVII маънои маҷозии *пайвастан*, *васл гардиданро* гирифт [Аҳмедова М. 2010, с. 79]. Бо дарназардошти абёти зерини Камоли Хучандӣ, ки дар онҳо 2 маротиба вожаи *часпидан* ба маънои *пайвастан* омадааст, саҳеҳии андешаи М. Қосимӣ зерини шубҳа қарор мегирад:

Дару девор дар рақсанд, суфӣ, дар самои мо

*Чӣ бар девор **часпидӣ**, на охир нақши деворӣ?! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 432].*

Чавоне гуфт бо маҳбуби хушгӯй,

Ки чун бинӣ ҳавохоҳӣ ту, ёрам.

*Чаро қоғаз **начаспонӣ** ба бинӣ,*

Сиреш, ар нест бо қоғаз, ман орам? [Камоли Хучандӣ 2011, с. 445].

Натиҷаи чувстучӯву муқоисаи ашъори шоирони садаи X бо асри XIV маълум сохт, ки як қатор вожаҳо дар асри XIV ба гурӯҳи калимаҳои кӯхнашуда ворид шудаанд, ки вожагони кӯхнашудаи садаи XIV маҳсуб меёбанд ва инҳоянд: *симсоқ, зарқа, алфактан/алфакдан, вотгар, кобук, нисол, шахкоса, шафак, шаман, набахра, ҷофҷоф, сан, жагӯр/жакӯр, зүфт, соим, зайгам, кунна, офрӯша/афрӯша, мустӣ, вид, булкома, шилк, басагда, гоб, котура, вагеш, васнод, фалч, нагил, кӯж/кӯз.*

Бештари вожаҳои номбурда ба калимаҳои кӯхнашудаи луғавӣ мансуб буда, ҳамагӣ чандтои он калимаҳои кӯхнашудаи маъноӣ мебошанд, чунончи:

1. Калимаҳои кӯхнашудаи луғавӣ: *симсоқ, зарқа, алфактан/алфакдан, вотгар, кобук, нисол, шахкоса, шафак, шаман, набахра, ҷофҷоф, сан, жагӯр/жакӯр, зайгам, кунна, офрӯша/афрӯша, мустӣ, вид, булкома, шилк, басагда, гоб, котура, вагеш, васнод, фалч.* Калимаҳои кӯхнашудаи мазкурро аз рӯйи баромади забонӣ тасниф намоем, ба чунин гурӯҳҳо чудо мешаванд:

а) калимаҳои кӯхнашудаи луғавии мансуб ба забони тоҷикӣ: *симсоқ, алфактан/алфакдан, вотгар, кобук, шахкоса, шафак, шаман, набахра, ҷофҷоф, сан, жагӯр/жакӯр, зайгам, офрӯша/афрӯша, мустӣ, вид, булкома, шилк, басагда, гоб, котура, вагеш, васнод, фалч.*

Калимаи «симсоқ» дар асрҳои XI-XII вожаи ғабол маҳсуб ёфта, дар ғазалиёти шоирони классик чун Низомии Ғанҷавӣ ва Ҷалолиддини Румӣ дар таркиби чунин абёт ба назар мерасад:

*Ҳамон ҷуфта ниҳод он **симсоқаш**,*

Ба ҷуфте дигар аз худ кард тоқаш [Низомии Ғанҷавӣ 2012, с. 326].

Дар тутуқи синаи ушишоқи ту,

Маҳрухони қандалебон симсоқ [Ҷалолиддини Румӣ, گنجور].

Вожаи мазкур дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ чунин шарҳ ёфтааст: «Симсоқ сифати мураккаб аст. Он ки соқи пойи ӯ чун сим сафед аст» [ЛД, ҷ.9, сах.13900]. Сифати мураккаби *симсоқ*, аслан, аз ду реша - *симин ва соқ* иборат буда, дар асоси ибораи исмии *соқи симин* созмон ёфтааст ва чунин шакл низ дар ашъори шоирони номбурда ба чашм вомерӯрад, масалан:

Шаҳаншоҳ пойро бо банди заррин,

Ниҳода бар ду симинсоқи ширин [Низомии Ганҷавӣ 2012, с. 423].

Калимаи мазкур дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ (асри XIV) як маротиба бо ҳамин маънӣ ба кор рафта, дар ашъори ҳамасрони ӯ дар заминаи сарчашмаҳои зеридастдоштаи мо зикр наёфтааст. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ калимаи мазкур дар истеъмол нест ва он хоси адабиёти классикии садаҳои X-XII будааст. Ҳофизӣ Шерозӣ гӯяд:

Соқии симсоқи ман, гар ҳама дурд медиҳад,

Кист, ки тан чу қоми май ҷумла даҳан намекунад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 699].

Вожаи «шафак» дар «Луғатномаи Деҳхудо» ба маънии яқум, *куҳна, фарсуда, аз ҳам рафта* ва ба маънии дуюм, *нобақор* маънидод шудааст, ки гунаи дигари онро «шафар» ҳам номидаанд. Ин вожа дар шеъри Рӯдакӣ бо ҳамин маънӣ зикр гаштааст, ки онро дар асри XIV пайдо накардем. Вале дар забони имрӯза дар баъзе лаҳҷаҳо ин калима бо ҳамон маънии дуюмаш, аммо дар шаклҳои *шафок* (н.Истаравшан), *шафтал* (н.Мастҷох), *шафтела* (н.Восеъ) зухур мекунад. Бо истифода аз вожаи *шафак* устод Рӯдакӣ чунин байте фармояд:

Анде, ки амири мо бозояд пирӯз,

Марг аз паси дидан-и раво бошаду шояд.

Пиндошт ҳаме ҳосид, к-ӯ бознаёяд,

Бозомад, то ҳар шафаке жоғ нахоёд [Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 2007, с.31].

Шоирони асри XIV маънии *фарсуда*, *куҳнаро* бо калимаҳои гуногун ифода кардаанд, масалан Камоли Хучандӣ зери ин маънӣ калимаи *гардолуд*, *гардхӯрдаро* истифода мекунад, чунончи:

Агар ту фахр надорӣ ба далқи гардолуд,

Аёзи хос набошӣ ба ҳазрати Маҳмуд [ФК 2015, с. 156].

Чоно, зи гарди кӯят пур бод домани мо

В-ин далқи гардхӯрда сад пора бар тани мо [ФК 2015, с. 156].

Вотгар аз зумраи калимотест, ки дар асри X дар шеъри Рӯдакӣ ва Абулаббоси Рабанҷанӣ истифода шуда, маънии *пӯстиндӯзро* ифода мекард ва дар қарни XIV аз истеъмол боз мондааст. Вожаи мазкурро луғатнигорон А. Деххудо ва Ҳ. Амид «суханвар, қиссагӯ» ва М. Муин «пӯстиндӯз» шарҳ кардааст. Ба маънии *пӯстиндӯз* Рӯдакӣ гӯяд:

Ниҳод рӯй ба ҳазрат, чунон ки рӯбаҳи тир,

Ба тими вотгарон ояд аз дари тимос [Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 2007, с. 68].

Абулаббос Фазл ибни Аббоси Рабанҷанӣ – ҳамасри Рӯдакӣ гуфтааст:

Ниҳода рӯй ба ҳазрат, чунонки рӯбаҳи тир,

Ба тими вотгарон ояд аз дари тимос [Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ 2007, с.203].

Кобук дар асри X дар ашъори Рӯдакӣ, А. Балхӣ ва Анварӣ мавриди истеъмол қарор доштааст. Ин вожа маънии *сабаде*, *ки ба шифт меовезанд*, *то ки кабӯтар дар он лона созад*, *кафтархона*, *лона*, *ошёна* дошт, ки дар садаи XIV маънии он кухна шудааст. Бо истифода аз вожаи *кобук* Анварӣ чунин мефармояд:

Ту парваридаи кобуки осмон будӣ,

Аз он қарор накардӣ дар ошёнаи паст [Анварӣ, **گنجور**].

Дигар аз чунин калимаҳо вожаи **шаман** аст. Он, голибан, дар шеъри Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Манучеҳрӣ ва Муиззӣ истифода шудааст ва маънии *бутпараст*, *санампарастро* дошта, мувофиқи таъкиди Деххудо, аз луғати санскрити *сарман* муштақ шуда, дар забон аз ибрии руҳониён истеъмол

мешудааст ва *сарман* касест, ки *хона* ва *касонро тарк гӯяд*, дар *хилват ба ибодат гузорад* [ЛД, ҷ.10, с.14501].

Сан растание бошад, ки бар дарахтҳо печад ва ба арабӣ онро *ашақа* хонанд [ЛД, ҷ.9, с.13769]. Дар садаи X калимаи тоҷикии *сан* мустаъмал буд, чунонки устод Рӯдакӣ гӯяд:

Ҳаст бар хоҷа пехта рафтан

Рост чун бар дарахт печад сан [Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ 2007, с. 39].

Дар забони адабии имрӯза ва баъзе лаҳҷаҳои он (н. Мастҷоҳ) шаклҳои *ошиқпечон* ва *зарпечак* истифода мешавад, ки ҳамон растании *сан* дар назар аст.

Зайғам аз вожагони фаъолу серистеъмоли садаи X буда, маънии *шер*, *шери қавиро* дорад ва аз ҷониби Рӯдакӣ, Саъдии Шерозӣ, Носири Хусрав, Ҷалололдини Балхӣ ва Фарруҳии Систонӣ ба кор рафтааст:

В-аз халқ яке ба сони меш аст,

Пурхайру яке ба шарри зайғам [Носири Хусрав, **گنجور**].

Дар асри X ҳам калимаи арабии *зайғам* ва ҳам вожаи тоҷикии *шер* истифода мешуд, вале дар асри XIV дар ашъори шоирон гунаи *шери* он бештар истифода шудааст:

Дар асри X:

То фузун аст боз аз саъва,

То нади даст рӯбаҳ аз зайғам [Саной, **گنجور**].

Париву паланг анҷуман карду шер,

Зи даррандагон гургу бабри далер [Фирдавсӣ, **گنجور**].

Дар асри XIV:

Мори раҳмат ба синон муҳрашикоф омадааст,

Шерро ёди ту дар маърака сафдар шудааст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 192].

Мустӣ мувофиқи шарҳи Ҳ. Амид, калимаи сермаъноӣ паҳлавиест, ки 1) *ишқояту гила*, 2) *нолаву зорӣ* ва 3) *гаму андуҳро* [ФА, с. 904] фаҳмонад. Илова бар ин, Деххудо онро *беҳи гиёҳи хушбӯе* донад, ки ба арабӣ *саъд* гӯянд [ЛД,

کے نچور]. Ин вожа дар асри X дар ашъори Рӯдакӣ ва Лабибӣ бештар фаъол будааст:

Мустӣ макун, ки нангарад ӯ мустӣ,

Зорӣ макун, ки нашнавад ӯ зорӣ! [Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 2007, с. 48].

Агар дар садаи X-XIII дар забони ғазал калимаҳои *муст* ва *шикоят* дар истеъмол бошанд, дар асри XIV калимаҳои *шикоят* ва *гила* роиҷ будаанд, ки абёти шоирони ин аср истинод бар ин гуфтаҳоанд:

Завқи азоб то кай бегонаро чашонӣ?

Аз раҳмати ту моро ҳаст ин қадар шикоят [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 61].

Туам зи чашим фикандиву мани фитодачаишмам,

Зи чашими худ гила дорам, надорам аз ту шикоят [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 80].

Вид калимаи архаистии садаи XIV ба шумор рафта, дар асрҳои гузашта аз ҷониби Рӯдакӣ, Шамси Фаҳрӣ зикр шудааст ва маънии *гумишуда*, *нопайдоро* дошт:

Умре, ки мар турост сари моя,

Вид асту корҳот бад-ин зорӣ?! [Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ 2007, с. 49].

Аз рӯйи шарҳи Х. Амид, вожаи *вид* сермаъно буда, маъниҳои 1) *кам*, *андак*, 2) *гум*, 3) *гумишуда* [ФА, کے نچور] -ро соҳиб аст.

Булкома сифати мураккаб аст, ки аз ҷузъҳои *бул+ком+а* таркиб ёфта, маънии *пурорзу* ва *бисёркомро* дорад. Х. Амид таъкид дорад, ки бул (*bol*) пешванд буда, маънии *пур*, *бисёрро* дорад ва дар таркиби бархе аз вожаҳо, монанди *булҳавас*, *булаҷаб* [ФА 1389, с. 241] меояд. Муин ба ин гуфтаҳо чунин илова дорад, ки «ҷузъи бул пешванд буда, маънии *фаровонро* дорад ва бо исмҳои хос меояд, мисли *Булҳасан* ва дар аввали исмҳои маънии арабӣ меояд, чун *булҷаб*=*абулаҷаб* (بلعجب=آبولعجب) [ФФМ, с.568]. Аз нигоҳи илми забоншиносии имрӯзаи тоҷикӣ вожаи *булкома* сифати рехта ҳисоб меёбад, зеро дар калимасозии забони имрӯзаи тоҷикӣ пешванди бул вучуд надорад.

Ин калима дар асри X танҳо аз ҷониби Рӯдакӣ дар ду маврид зикр шудааст ва шояд аз калимоти вижаи худӣ ўст:

*Дар пеши худ он нома чу **булкома** ниҳам,*

Парвин зи сиришки дида бар ҷома ниҳам [Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ 2007, с. 55].

Басагда ҳамчун ҳиссаи нутқ сифат аст, ки маънии *сохта, омода, муҳайёро* дошта, шаклҳои дигари он *пасагда* ва *осагда* аст. Он дар асри X, ғолибан, аз тарафи Рӯдакӣ ва Унсурӣ ба қалам расидааст:

Ҳаме бояд-т рафту роҳ дур аст,

***Басагда** дор яксар шугли роҳо!* [Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ 2007, с. 60].

Дар забони ғазали асри XIV ба ҷойи калимаи *басагда* вожаи *муҳайё, омода, тайёр* дар истеъмол буд, ки дар байтҳои зерини Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ омадааст:

*Аз зулфи хеш дилро занҷир кун **муҳайё**,*

Гар абруят намояд девонаро ҳилоле [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 174].

Дар хонаи дарвеш чӣ асбоби нишот аст,

*Гар давлати гамҳои ту **омода** набошад?* [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 241].

Атрофи билоди ту шуд аз амн музайян,

*Асбоби муроди ту шуд аз фатҳ **муҳайё*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 225].

Котура вожаест, ки дар садаи X аз ҷониби Рӯдакӣ ва Манучехрӣ истифода шуда, маънии *ошуфтагӣ, саргаштагӣ* ва *ҳайрониро* бар дӯш дошт, тавре ки Манучехрии Домғонӣ гӯяд:

*Он булбули **котура** барҷаста зи матмӯра,*

Чун дастаи танбӯра гирад шаҷар аз чангал [Манучехрӣ, **کنجور**].

Дар асрҳои X-XIII муродифи он вожаи *ошуфта* низ дар истеъмол буда, ки ба асри баъдӣ гунаи *ошуфтаи* он чун вожаи фаъол мустаъмал гашта, гунаи **котура** архаистӣ шудааст, мисол: ... *Оламеро дили **ошуфта** зи ҷо*

бархезад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 254]; *Маҷмӯъ мерӯӣ туву ошуфта оламе...*[Салмони Соваҷӣ 1371, с. 266].

Вағеш вожаест, ки то садаи X дар абёти Рӯдакӣ, Кисоии Марвазӣ ба чашм мерасад ва маънии *бисёр, анбухро* дорад.

Эй дарего, ки мавриди зор маро,

Ногаҳон боз хӯрад барфи вағеш [Кисоӣ, گنجور].

Маъзурам доранд, к-андух вағеш аст,

Андӯҳи вағеши ман аз он чағди вағеш аст [Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ 2007, с. 61].

Ҳарчанд калимаи *вағеш* аз асрҳои XII – XIII ин чониб дар забони тоҷикӣ ба назар нарасад ҳам, Ҳ. Амид таъкид мекунад, ки он се маъниро дорост: 1) *фаровон*, 2) *беша ва* 3) *найистон*. Азбаски этимологияи ҷузъи «ва» дар калимаи *вағеш* ба мо маълум нест ва Деҳхудо низ маънои *ғеш-ро гаму андӯҳи бисёру бадҳолии фаровон* пиндоштааст, дақиқан, соҳти калимаи мазкур (сохта ва ё мураккаб будани он) норавшан боқӣ мондааст. Дар асри XIV низ мисли забони имрӯза ба ҷойи калимаи *вағеш* калимаҳои *бисёр, фаровон* дар истеъмол буданд.

Зуфт калимаи тоҷикист, ки дар садаҳои X-XII фаъл буда, маънии *хасис, бахил ва мумсикро* ифода мекард, вале аз асрҳои XIII-XIV ин чониб дар адабиёти форсу тоҷик ба назар намерасад.

Нағил калимаест, ки имрӯз бо тағйири шакл дар истеъмол аст, вале дар забони назми садаи XIV ин вожаро пайдо накардем. Дар забони имрӯза тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он шаклҳои *оғал, оғил ва оғули* он истифода шуда, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» моддаи луғавии мазкур дар ду ҷилди он [ФТЗТ 2010, с.927- шакли нағил, ФТЗТ 2010, с.17- шакли оғил] ба маънои *молхона, говхона* зикр шудааст. Зери вожаи «оғил II» маънии *аз рӯйи хаши ба гӯшаи чаши нигаристан* низ дар назар аст [ФТЗТ 2010, с. 17].

Кӯж/кӯз вожаи серистеъмоли садаи X ба шумор рафта, муродифи он калимаи *хамида* мебошад. Аз асрҳои XIII-XIV то имрӯз, дар забони адабӣ,

маъмулан, гунаи *хамида* ва баъзан маврид шакли дигари *кӯж*, яъне вожаи *каҷ* истифода мешавад. Ҳофизи Шерозӣ сифати *хамидаро* дар таркиби сифати мураккаби *хамидақомат* овардааст:

Чанги хамидақомат мехонадат ба шират,

Бишинав, ки панди тирон ҳечат зиён надорад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 516].

Ва ё Салмони Соваҷӣ фармояд:

Қаддам хамида гашт, зи бори балост ин,

Ашкам равон шудаст, зи айни аност ин [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 147].

Шахкоса исмест, ки дар забони паҳлавӣ дар шакли *tagarg* [ФА 1342, с. 667] ва дар аввали зуҳури забони форсии нав *шахкоса* ва муродифи он *жола* истифода мешуд. Дар садаи X шакли *шахкоса* танҳо дар шеъри Рӯдакӣ зикр шуда, баъдан, аз байн рафтааст ва дар асри XIV гунаи *жолаи* он ба кор мерафт: **Дар асри X:**

Бар маволи-т бипошад ҳама дурру гуҳар,

Бар аъоди-т биборад ҳама шахкосаву хор [Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ 2007, с. 33].

Биборед чун жола зи абри сияҳ,

Паеро набуд бар замин ҷойгоҳ [Фирдавсӣ, گنجور].

Дар асри XIV:

Мечакад жола бар рухи лола,

Алмудом, алмудом ё аҳбоб [Ҳофизи Шерозӣ 1371, с. 13].

Бод гулбез шуду бар сари гул жола чакид,

Об дар ҷӯву зи тиромуни ҷӯ сабза дамид [Ҷамоли Хуҷандӣ 2011, с. 168].

б) **калимаҳои кӯхнашудаи луғавии мансуб ба забони арабӣ** инҳоанд, ки дар адабиёти асри X роиҷ буда, дар ашъори шоирони садаи XIV ба назар нарасиданд: **зарқа** (дурӯягӣ, ҳила, макру фиреб), **нисол** (нӯги тир) **кунна** (1) пилтаи чароғ, 2) соябон).

2. Калимаҳои кухнашудаи маъноӣ калимаҳоеро номанд, ки дар забони имрӯза маънӣ тағйир ёфта, шакл боқӣ мондааст ва ё баръакс. Дар осори шоирони мавриди таҳқиқ чунин гурӯҳи вожагон ниҳоят камистеъмол буда, вожаҳои мисли *хунук*, *оҳу* ва *деҳқон*ро пайдо намудем, ки ба андешаи мо, дар асри XIV калимаҳои кухнашудаи маъноӣ махсуб меёбанд, зеро ҳарчанд ки баъзан, бо каме тағйири шаклӣ омада расида бошанд ҳам, маънӣ дигар шудааст.

Калимаҳои кухнашудаи маъноии мансуб ба забони тоҷикӣ: *деҳқон*, *оҳу*, *хунук*.

Калимаи *деҳқон* дар асри X *заминдори калон* фаҳмида мешуд, ки имрӯз танҳо *кишоварз* дар назар аст. Ё калимаи *мукофот* дар гузашта маънии *ҷазоро* низ ифода мекард [ФЗТ 1969, с. 724], ки имрӯз дар забони тоҷикӣ танҳо ба маънои *ҷойиза*, *туҳфа* фаҳмида мешавад.

Калимаи *оҳу* ду маъниро ифода мекунад: 1) *ҳайвони алафхӯри ваҳише*, ки *дасту пойҳои дароз* ва *чашимони зебо дорад* ва 2) *маънии камбудӣ*, *нуқсон*, *айб*. Маънии дуюми он дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ архаистӣ шуда бошад ҳам, дар шеъри Камол ба чашм мерасад:

Ба маънии аввал:

Бад-он чашимон туро оҳу тавон гуфт,

Вале оҳу чунин мушкин набошад [ФК 2015, с. 559].

Ба маънии дуюм:

Бар кас он беҳ, ки нагирӣ оҳу,

Ки сагӣ бошад оҳугирӣ [ФК 2015, с. 559-560].

Вожаи *хунук* низ се маъниро соҳиб аст: 1) *сард*, 2) *нозоб*, *маҷозан беzeb*, 3) *хуррам*, *хуш*. Аз миёни инҳо маънии сеюми вожаи *хунук* дар забони адабии садаи XIV архаистӣ бошад ҳам, дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ ба чашм мерасад, мисол:

Хунук он чон, ки шуд аз оташи савдои ту гарм,

Хуррам он дил, ки ба гамҳои ту хуррам бошад [Камоли Хучандӣ 2011, с.172].

Гуфтам: Хушо ҳавое, к-аз боди субҳ хезад,

Гуфто: Хунук насиме, к-аз рӯйи дилбар ояд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 73].

Ҳамин тавр, вожаҳои архаистӣ дар забони адабии классикии форсу тоҷик мавқеи назаррас дошта, мисолҳои бадастоварда гувоҳанд, ки баъди гузашти чанд аср шакли луғавию маъноии онҳо дар забони халқ боқӣ мондааст ва ё дубора барқарор шуда истодааст, ки ин барои арзи ҳастии забони тоҷикӣ дар асрҳои баъдӣ боис мегардад. Инчунин, аз таҳқиқи фасли мазкур метавон ба хулосае омад, ки дар садаи XIV калимаҳои кӯҳнашудаи луғавӣ нисбат ба маъноӣ серистеъмол буда, калимаҳои кӯҳнашудаи луғавии асри XIV ба забони тоҷикӣ ва арабӣ мансубанд.

БОБИ 2

ТАСНИФОТИ МАВЗУИИ ВОЖАГОНИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР НАЗМИ АСРИ XIV

2.1. Матолиби муқаддамотӣ

Таркиби луғавии забони тоҷикиро, ки имрӯз фарогири зиёда аз 80 ҳазор калима аст [ФТЗТ 2008], аз рӯйи мавзӯ тасниф намоем, қисми маъмули онро вожагони мансуб ба касбу ҳунар, номвожаҳои чуғрофӣ, номи шаҳрҳо, деҳаҳо, маҳалҳо, боғҳо, номи дарёҳо, баҳрҳо, ҳавзҳо, номи парандаҳо, чонварони хонагӣ, чонварони ваҳшӣ, ҳашарот ва номи хешу табор фаро мегирад, ки ҳамагӣ дар ташаккули вожагони забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҷойгоҳи махсус доранд. Бинобар ин, мавқеи чунин вожаҳоро дар адабиёти асри XIV ҷустуҷӯ намуда, ба чунин натиҷа расидем.

2.2. Воҳидҳои луғавии марбут ба касбу ҳунар

Касбу ҳунар аз ҷумлаи машғулиятҳои оғозӣ, ки ниёгони мо аз қадимулайём бо онҳо ошно будаву тавачҷуҳи зиёд доштанд ва рӯзгори худро маҳз тавассути ин амалҳои худ пеш мебарданд. Беҳуда нест, ки намояндагони адабиёти форсу тоҷик дар каломии манзуму мансури худ моҳияти чунин ҳунаро тавсиф кардаанд, ки аз зумраи намунаи барҷастаи чунин адабиёт асарҳои “Анвори Суҳайлӣ”, “Футувватномаи султони”-и Кошифӣ, “Шаҳрошӯб”-и Саййиди Насафист. Ҳарчанд ки воҳидҳои луғавии марбут ба касбу ҳунар ва моҳияти қисме аз онҳо, ки дар қарнҳои гузашта мавриди қорбурди ҳамагон будаву имрӯз истифодашон миёни мардум камтар гашта буд ва ё баъзе аз онҳо рӯ ба нобудӣ оварда истода буданд, хушбахтона, бо ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Тоҷикистон соли 2018 “Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунаро мардумӣ” эълон гардид ва ҳунаро қадимаи мардуми тоҷик дубора эҳё гардида истодаанд.

Муҳаққиқони риштаҳои гуногун, аз ҷумла, забоншиносон дар баёни мафҳумҳои “касбу ҳунар” ва вижагиҳои луғавии онҳо иброи назар намуда,

тахқиқоти судманд рӯйи чоп овардаанд. Забоншинос Ҳ.Талбакова дар ин хусус мақолаи пурарзишро бо номи «Истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи касбу ҳунар (дӯзандагӣ) дар «Маъвои дил»-и Р.Ҷалил» навишта, дар таълифоти худ калимаҳои соҳавии «биғиз, ченҷӯб, қолиб, чарм, хиром, уфака, лок, зог, ёрикор, такгир» ва ғайраҳо [Талбакова Ҳ. 1973, с.71-80]-ро таҳлил намудааст. Ҷамчунин, дар ин мавзӯ таҳқиқоти пажӯҳишгарон Ҷаборова М. [2018, с.102], Темирова Х. [2018, с.155], Раҷабова З., Ҷалилова Х. [2018, с.187], Раҳматова Д. [2018, с.192], Кӯчмуродов А., Маҳмаризоева М. [2018, с.309], Аҳророва Г. [2018, с. 452] низ қобили зикранд.

Мо низ дар ин самт талоши худро карда, ҳангоми баррасии вожагони мансуб ба касбу ҳунари ашъори шоирони асри XIV вожаҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо намудем.

Ба гурӯҳи аввал, вожагонero мансуб медонем, ки исми шахс буда, *нафарero аз рӯйи ин ё он касбу ҳунараш* ифода мекунанд ва ба забонҳои тоҷикӣ ва арабӣ нисбатдоранд: ***боғбон, ҷомабоф, атрсоз, аттор, тақвимсоз, чангсоз, заргар, кӯзагар, бофтан, сарроф, чармгар, гилкор ва ғ.***

Яке аз чунин калимот вожаи *чангсоз аст*. Агар ба қолиби сохташавии он назар кунем, гӯё ки аз исми «чанг» ва асоси замони ҳозираи феъли «соз» ташкил ёфтааст ва маънии «нафаре, ки асбоби мусиқӣ - чангро месозад» дошта бошад, зеро бо ном бурдани вожаи «соз» дар назари аввал, феъли амрии «чизеро сохтан» фаҳмида мешавад. Вале мувофиқи шарҳи фарҳанго, калимаи «чангсоз» дар якҷоягӣ маънии «навозандаи чанг, мутриб» [ФЗТ 1969, с.523]-ро дорад. Агар ҷузъҳои онро дар алоҳидагӣ бинем, «чанг»-у «соз II» ҳар ду навъе аз асбоби мусиқиянд, вале ин ҷо, решаи “соз” ивазкунандаи феъли “навоз” аст. Бо ҳамин шакли маънӣ ин вожа ҳанӯз дар асри X, дар ашъори Фирдавсӣ ба назар мерасид:

Пас аз нав яке базм карданд боз,

*Ба бозигару майдеҳу **чангсоз** [ФЗТ 1969, с. 523].*

Вожаи мазкур дар асри XIV доираи истеъмоли маҳдуд дошта, дар шеъри Камоли Хучандӣ 1 маротиба ба маънии «навозандаи чанг» омадааст:

Ҳофизи барбатнавозу чангсоз,

Бо манат аз бенавоӣ чанг чист?! [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 508].

Дар ашъори Салмони Соваҷӣ ибораи *аз маю чанг соз кардан* зикр шудааст, ки феъли таркибии номӣ аст ва манзури шоир дар мисраи зер *баргу навои субҳдамро аз маю чанг (соз кардан) омода кардан* аст:

Субҳ расиду меравад якдамае, ки ҳозир аст,

Аз маю чанг соз кун баргу навои субҳдам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 360].

Вожаи *атрсоз* аз исми арабӣ ва феъли амрии тоҷикӣ созмон ёфтааст. Мувофиқи шарҳи Абдуҷаббори Шоҳаҳмад, «атрсоз» нафареро ном баранд, ки «хушбӯиҳо аз судаҳои гуногун мураккаб созад. Яъне, ба ибораи дигар, *созандаи хушбӯиҳо, парокандаи хушбӯӣ, интишиордиҳандаи атриёт, атрпои, атрафион, аттор* [ҶК 2015, с. 49] мебошад. Ба ҳамин маънӣ Ҷамоли Ҳучандӣ гуфтааст:

Гар нагардад уд пеши зулфу холаш атрсоз,

Хуб мебояд нахустин андаке сӯзонданаиш [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 295].

Дар адабиёти классикӣ шакли «аттор» ғаъол буда, имрӯз дар истеъмол нест ва ҷойи онро вожаи «атрфуруш» иваз кардааст.

Ҳангоми мутолааи ашъори шоирони асри XIV маълум мешавад, ки бо истифода аз калимаи «аттор» Ҷамоли Ҳучандӣ ба шайхи маъруфи садаи XII - Аттори Нишопурӣ низ ишора мекунад, зеро шоир нисбати Аттори Нишопурӣ ва Мавлонои Балхӣ иродату ихлоси хоса дошта, эшонро раҳнамои руҳи худ мешуморид. Вале Салмони Соваҷӣ ба *касб* ва Ҳофизи Шерозӣ ба *хушбӯӣ* ишора мекунад:

Ёр чун бишинид гуфтори Камол,

Гуфт Мавлоноиву Аттори мо [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 46].

Дар боғ магар базми сабуҳ аст, ки гулро

Аттор саҳаргоҳ ба дӯш аз чаман овард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 90].

Заргар калимаи тоҷикӣ буда, *нафареро гӯянд, ки аз тиллову нуқра асбоби зинат месозад*. Корбурди вожаи мазкур дар ашъори адибони асри XIV (Ҳофизӣ Шерозӣ, Салмони Соваҷӣ ва Камоли Хучандӣ) ба нудрат ба чашм мерасад. Аз ин рӯ, метавон чунин андешид, ки доираи истеъмоли вожаи «заргар» дар ин аср то андозае маҳдуд будааст.

Камоли Хучандӣ калимаи мазкурро дар як байт на ба маънии *касби заргарӣ*, балки ба мазмуни *офарандаи маънӣ* истифода кардааст:

Вақт аст, ки устоди сухан заргари маънӣ

Монанди зар аз бӯта ба мо соф барояд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 516].

Кӯзагар калимаи тоҷикӣ буда, исми шахсест, ки аз рӯйи шакл сохта мебошад. Дар ашъори шоирони асрҳои қаблӣ мисли забони имрӯза вожаи соҳавии «кӯзагар» нафареро, ки ба касби кӯзасозӣ машғул аст, ифода мекунад:

Ҳамчунон аз шавқи он лаб ман бигирям пеши ҷом,

Гар суроҳӣ созад аз хоки вучудам кӯзагар [ФК 2015, с. 358].

Ман гирди мастон гаштаам, донам, ки гардад ҳамчунин,

Аз косаи сарҳои мо, гар кӯзагар согар кунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.105].

Охируламр гили кӯзагарон хоҳӣ шуд,

Ҳолиё, фикри сабӯ кун, ки пур аз бода кунӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 481].

Дар забони имрӯза миёни мардум ҳунари ҷомадӯзӣ маъмул аст, ки исми ҳамин ҳунарро дар абёти шоирони асри мазкур низ пайдо кардем, вале Салмони Соваҷӣ онро дар шакли ҷомабофӣ меорад ва мазмун ҳамон дӯхтан аст:

Ҷомае бофтаам бар қадди мадҳи ту зи мӯй,

Бихар ин ҷомаи зебо, ки беҳ аз сад дебост [Салмони Соваҷӣ 1371, с.174].

Ба гурӯҳи дуҷум, калимоте ворид мешаванд, ки номи олотро ифода карда, дар соҳаҳои гуногуни касбу ҳунар истифода мешаванд, мисли *табар*, *сандон*, *теша ва ғ.*

«Дуредгарӣ» як соҳаи касбу ҳунар ба шумор меравад. Ҳарчанд ки вожаи зеринро дар ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ пайдо накардем, лекин олотро, мисли *табар*, *теша* ва ғайраро дарёфтем, ки ба ин касб мансубанд. Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ин вожаро чун исми сода/*табар* ва чун сифати феълӣ/*табархӯрда* истифода бурдаанд ва он маънои *василаи филизиви буранда бо дастаи чӯбе, ки барои шикастани чӯбу дарахт ба кор меравад*, омадааст:

Ба даъви қадат сарви сарафроз

Табар бар пойи худ хоҳад задан боз [Камоли Хучандӣ 2011, с. 281].

Ва ё:

Ту фикри тиру табар мекунӣ ба қасди қасон,

Макун, ки новаки тири заиф коргар аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 180].

Дилам ба захми забонҳо нагардад озурда,

Ки ошиқи ту бавад кундаи табархӯрда [Камоли Хучандӣ 2011, с. 441].

Дигар аз чунин олот «теша» буда, мувофиқи шарҳи фарҳангҳо [ФЗТ 1969, с.361; ФК, 2015, с. 760] асбобест аз оҳан ва бо дастаи чӯбӣ, ки барои тарошидани чӯб, санг ва ғайра ба кор меравад. Ҳ. Амид онро исми паҳлавӣ номида, аввал дар шакли *tīšak* баъдан, *tīše* истифода шуданахро ишора кардааст [ФА, с.357]. Ба андешаи А. Деххудо, он аз решаи «теш» ба маънии «табар» гирифта шуда, маъхуз аз забони паҳлавист ва дар шакли «тешак» роиҷ буд [ЛД, ҷ.5., с.7224]. Вожаи соҳавии *теша* дар ғазалиёти асри мавриди назари мо бемаҳсул буда, 2 бор дар шеъри Камоли Хучандӣ зикр шудааст:

Бӯсе ба ширинкорӣ, ар кардам тарош аз ту, чӣ шуд?

Айбе набошад сӯйи худ теша задан Фарҳодро [Камоли Хучандӣ 2011, с. 34].

Сандон калимаи тоҷикиест, ки дар соҳаи оҳангарӣ, дуредгарӣ ва заргарӣ истифода шуда, *асбобест, ки рӯйи он оҳан ва ё филизи дигарро монда, бо хоиску* (болға - К.М.) *кӯба мезананд* [ФЗТ 1969, с.241; ФК 2015, с. 667]. Вожаи мазкур дар сарчашмаҳо ду шакли навишт «сандон/синдон»-ро дошта, Абдучаббори Шоҳаҳмад таъкид мекунад, ки варианти «синдон»-и ӯ саҳеҳ аст. Дар нусхаи кириллии «Девон»-и Камоли Хучандӣ, ки аз ҷониби мавсуф мураттаб гаштааст, ин калима се маротиба (Камоли Хучандӣ, с. 94,282,395) дар шакли «сандон» омадааст. Фирдавсӣ дар «Шоҳнома»-аш [Фирдавсӣ 2007] аз ҳарду гунаи он: *сандон* (с.1315,1316,3144...), *синдон* (с. 214, 235, 577...) ва Рӯдакӣ дар «Девон»-аш [Рӯдакӣ 2007] танҳо шакли *сандон*ро зикр кардааст. Мувофиқи маълумоти ФА, *сандон* мансуб ба забони сурёнӣ буда, шакли ҷамъи он *санодин* аст [с. 633]. Ин калима дар забони адабии имрӯза шакл ва маънии худро нигоҳ доштааст.

Дар ашъори шоирони асри XIV калимаи соҳавии «сандон» бештар ба маънии маҷозии «чизи саҳт ҳамчун санг ва оҳан, чизи маҳрум аз эҳсосот» омадааст. Камоли Хучандӣ фармояд:

Дили саҳтат ба сандон саҳт ёр аст,

Даҳонатро миён бас роздор аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 94].

Инчунин, ба маънии аслиаш мавриди дигар Хоча Камол чунин байтро меорад:

Ба бутони оҳаниндил, нашавӣ, дило, муқобил,

Ки ту обгина дориву най ҳарифи сандон [Камоли Хучандӣ 2011, с. 395].

Вожаи *сандон* дар асрҳои X-XII доираи истифодаи васеъ дошта, дар забони ғазали садаи XIV бемаҳсул гаштааст. Камоли Хучандӣ дар шеъраш 1 маротиба ёд кардаву Салмони Соваҷӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ боре ҳам зикр накардаанд.

Сафол калимаи тоҷикӣ буда, дар шаклҳои «суфол» ва «сифол» [ФЗТ 1969, с. 281] ҳам истифода мешавад. Дар ФА шаклҳои сафола (سفاله) ва савфор (سوفار) низ зикр шудаанд [с.619]. Он *зарфи гилинеро мефаҳмонад, ки дар хумдон*

пухта шудааст ва ба касби кулолгарӣ тааллуқ дорад. Калимаи «сафол» чунонки аз байтҳои зерини Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ бармеояд, дар забони ғазали асри XIV низ *ашёро* ифода мекард ва чун ҳиссаи нутқ исми моддӣ (сафол) ва сифат (сафолин) ба шумор мерафт:

Тан чӣ кор ояд, агар чон сӯйи ҷонон биравад,

Сел чун рехт ба дарё, чӣ кашӣ ранҷи сафол? [Камоли Хучандӣ 2011, с. 316].

Дар сафолин косаи риндон ба хорӣ мангаред,

К-ин ҳарифон хидмати ҷоми ҷаҳонбин кардаанд [Ҳофизи Шерозӣ 1371, с.12].

Воҳиди луғавии мазкур дар забони имрӯзаи тоҷикӣ ба вазифаи сифат бештар хидмат мекунад. Яъне, дар забони халқ ибораи «*зарфи сафолин*» роиҷ аст ва манзурашон ҳамон зарфест, ки *аз гил омода шудааст*.

Хулоса, вожагони ифодакунандаи касбу ҳунар дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мисли садаи XIV маънии худро маҳфуз доштаанд ва дар ашъори шоирон бемаҳсуланд. Ҳамчунин, таҳлилҳо нишон доданд, ки вожагони мансуб ба касбу ҳунари ашъори шоирони асри XIV ба ду гурӯҳ чудо шуда, гурӯҳи аввалро *вожагоне, ки нафареро аз рӯйи ин ё он касбу ҳунараш* ифода мекунанд, мисли **аттор, тақвимсоз, чангсоз, заргар, кӯзагар** ва гурӯҳи дуюмро номи олоте, ки дар соҳаҳои гуногуни касбу ҳунар истифода мешаванд: **табар, сандон, теша** ташкил кардаанд. Шоирони асри XIV дар баробари истифодаи маънии аслии калимаҳо, ҳамчунин, аз маънии маҷозии онҳо истифода бурдаанд (*заргари маънӣ - офарандаи маънӣ*), (*сандон - чизи маҳрум аз эҳсосот*).

2.3. Номвожаҳои чуғрофӣ (топонимҳо)

Яке аз қабатҳои луғавии забони адабии тоҷикиро номвожаҳои чуғрофӣ ва ё бо истилоҳи дигар, *топонимҳо* ташкил медиҳанд. *Топонимика* (қал. юн. «топос» - ҷой ва «онимия» - ном) илм дар бораи номҳо ва мавзӯҳои чуғрофист. Ба пиндори забоншиноси белорус С.Н. Басик, «топонимика ба

ягон илми алоҳида тааллуқ надорад. Он ҳам ба илми забоншиносӣ, ҳам ба чуғрофия ва ҳам ба илми таърих мансуб аст» [Басик С. 2006, с.8].

Номвожаҳои чуғрофӣ, дар навбати худ, вобаста ба фарогирии номҳои мухталифи чуғрофӣ ба чандин зергурӯҳҳо чудо мешаванд, ки забоншиносони рус: Абаев В.И. [1969], Абрамов М.М. [1971], Бартолд В.В. [1971], Хромов А.Л. [1980], Агеева Р.А. [1985] ва муҳаққиқони тоҷик: Додихудоев Р.Х. [1969], Раҳматов Т. [1973], Зеҳнӣ Т. [1979], Бердиев Б. [1984], Офаридоев Н. [1984], Ҳасанов А. [1986], Маҳмадҷонов О. [1992; 2000; 2001], Исмоилов Ш. [1994], Алимӣ Ҷ. [1996; 2015] ва ғ. доир ба онҳо тадқиқоти судманде рӯйи ҷоп овардаанд.

Ҳарчанд ки аз ҷониби забоншиносон доир ба номҳои ашхоси ғазалиёти Камоли Хучандӣ мақолаҳои алоҳидае [2016, с. 239-244] ҷоп гашта бошанд ҳам, дар забоншиносии тоҷикӣ махсус дар хусуси номвожаҳои чуғрофии ашъори шоирони садаи XIV (дар мисоли ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ) таҳқиқоти алоҳидае ба анҷом нарасидааст. Биноан, тасмим гирифтём, дар фасли мазкур чанде аз номвожаҳои чуғрофии асри мазкурро мавриди пажӯҳиш қарор диҳем.

Муҳаққиқон пеш аз тадқиқи номвожаҳои чуғрофии ин ё он маҳал ва ё осори бузургон, албатта, ба методҳои гуногуни тадқиқ таъя намудаанд ва олимони номшинос, мисли В.А.Никонов, Н.В.Подолская, С.Роспонт, А.Л.Хромов ва дигарон оид ба муҳим ва ба мақсад мувофиқ будани методи сохторӣ дар тадқиқи номҳои чуғрофӣ ибрази андеша намуда, аз аҳаммияти хоса бархӯрдор будани ин метод махсус таъкид кардаанд. Дар хусуси тадқиқоти структуравии ономастикӣ ва аҳаммияти он забоншинос С. Роспонт махсус таваҷҷуҳ зоҳир намуда, чунин навиштааст: «Тадқиқоти сохтории ономастикӣ ҳам барои забоншиносӣ ва ҳам барои таърих аҳаммияти беандоза калонро молик аст» [Роспонт С.1962, с.46]. Қобили қабул аст, ки пеш аз ҳама, таҳлили сохториву маъноии номвожаҳои чуғрофӣ барои илми забоншиносӣ, чуғрофия ва ҳам таърих арзиши хоса дорад, вале азбаски топонимҳои ашъори шоирони садаи XIV дар забони имрӯза,

голибан, шаклан сода ба шумор мераванд, аз ин лиҳоз, чунин номвожаҳоро на аз рӯи сохт, балки аз рӯи маъно тасниф намудем, ки чунинанд: 1) номи шахрҳо, деҳаҳо, маҳалҳо (ойконимия); а) номи шахрҳо (полионимия); б) номи деҳаҳо (комонимия); 2) номи боғҳо; 3) номи обҳо (гидронимия); а) номи дарёҳо (потамонимия); б) номи баҳрҳо (пелагонимия); в) номи ҳавзҳо (лимнонимия).

2.3.1. Номи шахрҳо, деҳаҳо, маҳалҳо (ойконимия)

2.3.1.1. Номи шахрҳо (полионимия)

Ойконим, аслан, номи нуқтаи маскунӣ ва аз ин ҷо ойконимия маҷмуи номҳои мавзёҳои ҷуғрофӣ аст, ки ба навъҳои нуқоти маскунӣ марбутанд ва ба чунин мавзёҳои ҷуғрофӣ ҷудо мешаванд: шахр, ноҳия, ҷамоатҳо, маҳалла, кӯча, гузар ва ғ.

Аз миёни номвожаҳои ҷуғрофӣ номи шахрҳо дар забони ғазали садаи XIV серистеъмоланд, ки номгӯи онҳо ба тариқи зайланд: *Хучанд, Сарой, Тӯр, Шероз, Сова, Табреш, Исфаҳон, Ҳиндустон, Ироқ, Доруссалом (номи ифтихории шаҳри Бағдод), Туркистон, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва ғ.*

Табреш номи шахр дар Эрон, ки Камоли Хучандӣ он ҷо даргузашта ва мазораш он ҷост. Шоирони ин аср дар ашъори худ ҳар яке аз исми мазкур ном мебаранд ва манзурашон ҳамон шаҳри Табреш аст:

Бифрифт, Камол, ин ғазали тар сӯи Табреш,

Чун сели сиршикат раҳи Сурхоб гирифтаст [ФК 2015, с. 734].

Шаҳри Табреш аз қудуми мавкиби Султони Увайс,

Чун мақоми Каъба аз пайгамбар омад бо сафо [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 168].

Дар бораи сохтмон ва номгузории шаҳри Табреш андешаҳо ва доварҳои гуногун баён гардидаанд. Ҳамидуллоҳи Муставфӣ ва Ёкути Ҳамавӣ сохтмони онро аз Зубайда - ҳамсари Ҳорунарашид доништа ва гуфтаанд, ки рӯзе чанд дар он наздикӣ ба сар бурда, дар асари ҳавои поку дилангези он ҷо бемории Зубайда дармон ёфта, дастур додааст, шаҳре дар он ҷо бисозанд ва

номи онро «Табрез» бигузоранд. Авлиёи Чалабӣ вожаи «Табрез»-ро *резандаи тафу тоб* номида, онро *бо отаишфишонии дерини кӯҳи Саҳанд* вобаста донистааст.

Таърихнигорони арманӣ ҳам Табрэро давриж ё тавриж, ба маънии *интиқомгоҳ* дониста ва навиштаанд, ки “Хусрави Аршакӣ ва Ашконӣ ҳукмрони Арманистон аст, ки он шаҳро ба ёд гирифтани интиқоми Артабонус ё Ардавон – охирин подшоҳи ашконӣ аз Ардашери Бобакон бунёд ниҳода ва номи онро «*da-e-vrez*» ниҳодааст. Бо тавачҷуҳ ба гуфтаи Чалапӣ, чун перомуни ин шаҳр дар доманаи кӯҳи Саҳанд чашмаҳои оби гарми резон ва ҷӯшон вучуд дошта, шояд ба ин ангега ин ҷоро «Тафрез» ва «Табрез», яъне «гарморез», «гармобез» ном дода бошанд ва ё ба ангегаи оташкадае, ки дар гузашта дар ин ҷо вучуд доштааст. «Тафрез» ном ниҳодаанд, ки бо гузашти замон ба «Табрез» тағйир ёфтааст [ФШУЭ 1392, с. 402].

Шероз номи шаҳре дар Эрон аст. Дар мавриди тафсири он луғатшиноси эронӣ Эраҷ Афшори Систонӣ таъкид мекунад, ки «равшан нест ин вожа аз кадом замон ва аз кадом қавм аст [ФШУЭ 1392, с. 900,]. Ба андешаи Тедеско, номи ин шаҳр аз ду ҷузъ: «*шер*» - *хуб* ва «*роз*» гирифта шудааст. Вале баъзе аз пажӯҳишгарон ва соҳибназарон, аз ҷумла Ҳеннинг ин номгузориро напазируфта, бар ин бовар аст, ки «*шер*» ба маънии *хуб* дар гӯйиши ховарии Эрон омада, вале дар гӯйишҳои ҷанубӣ ва бохтариин Эрон пешина надорад. Ба боварии Истахрӣ, Шероз – *шиками шер* ва бад-ин рӯ, шаҳро ба ин ном хондаанд, ки аз тамомӣ перомуни он хӯроқӣ меоварданд ва нобуд мешудааст. Шероз дар рӯзгорони куҳан дорои арзишу эътибор будааст. Дар бархе аз достонҳо сохтмони он ба Шероз писари Форс бинни Таҳмурас нисбат дода шуда ва ҳамин афсонаҳо гувоҳи дирангии ин шаҳр аст [ФШУЭ 1392, с.900-901].

Вожаи «Шероз» дар забони ғазали асри XIV камистеъмол буда, дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ 12 бор, дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ 5 дафъа ва дар ашъори Салмони Соваҷӣ ҳамагӣ 1 маротиба ба ҳайси полионим хидмат

кардааст. Шоирони асри мазкур исми *Шероз*ро дар таркиби чунин ибораву таркибҳо зикр намудаанд: *турки шерозӣ, равзаи Шероз, хоки Шероз, Шерози мо, мардуми Шероз, ҳавои хиттаи Шероз, Шерозу Табрес, Шерозу оби Рукнӣ, Шерозу мавзеи бемисол:*

Хаёли оби Рукнобод мепухт,

Ҳавои хиттаи Шероз мекард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 89].

Сабаби дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ бештар истифода шудани номвожаи чуғрофӣ мазкурро дар он мебинем, ки Ҳофизӣ Шерозӣ худ зодаи ҳамин диёр будаву Камоли Хучандӣ ба шаҳри мазкур сафар кардааст, тавре ки дар байти ӯ ишора шудааст:

Бо лутфи табъ мардуми Шероз, эй Камол,

Бовар намекунад, ки гӯйӣ хучандиям [Камоли Хучандӣ 2011, с. 348].

Шероз ҷойи мардуми соҳибкамол нест,

Ҳон, эй Камол, озими Доруссалом бош! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 301].

Вале аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки Салмони Соваҷӣ бештари умри худро дар Сова ба тарбияи Султон Увайс - писари шоҳи Ҷалоириён гузаронидааст, аз ин лиҳоз, ба андешаи мо, шоир ба Шероз нарафтааст ва ин боис гардида, ки дар ашъори худ аз он ёд накунад.

Дигар аз номвожаҳои чуғрофӣ шаҳри *Сова* буда, решаи «Сова» (зари судаву резарезашуда) [ЛД, ҷ.9, с.13374] ва пасванди «ҷӣ» (мансуб ба маҳалле) иборат аст. Муаллифи «Фарҳанги шаҳру устонҳои Эрон» Эраҷ Афшори Систонӣ бо таъя ба фарҳангҳои муътабарӣ форсӣ, сараввал, чор маънии вожаи «Сова»-ро овардааст: **1)** Сова ё Совашоҳ паҳлавони тӯронӣ аз хешони Қомусшоҳ аст, ки дар ҷанг бо Рустам кушта шуд; **2)** Сова ё Сов зари холиси шикаста ва реза-реза, буридаи тилло ва буттаи заргариро гӯянд. Гуфтаанд ба далели ҳосилхезии заминҳои Сова ба ин ном ҳаммонанд шудааст; **3)** Сова номи машҳур дар аҷам ва гӯянд дарёчае дар он ҷо буд, ки ҳар сол як касро дар он ғарқ мекарданд, то аз селон эмин монанд ва дар шаби валодати ҳазрати Муҳаммад (с) он дарёча хушк шуд; **4)** Вожаи «Сова» кӯчакшудаи «се

ов», яъне «се об» аст, дар баробари рустои «Ова», ки дар он чо чашмаи об ва корез будааст. Пас аз зикри андешаи луғатнигорон, Э.А.Систонӣ андешаи худро чунин меорад: «Дар бораи номи «Сова» боистӣ аз «Ова» ва ё «Овач» бахши Чаъфарободи шаҳристони Қум, ки дар 30 км Бохтаршаҳри Қум бар канори Заринарӯд қарор дорад, ки бо сухани юнонӣ ба гунаи «Обахина» ё «Обакина» навишта шудааст. Ба гуфтаи Тумашк, «Ова» дар паҳлавӣ «авака» ё «Обака» ва «Опак» ва гунаи пешинаи он «Овакаина» будааст. Сипас, меғӯянд, ин ном ҳаммонанди номҳои модист. Гунаи форсии бостон ё модии номи Ова ё Оба, ки дар навиштаҳои Шуш Дориюши Ҳахоманишинӣ ба гунаи «Овахана» навишта шуда ва ба мафҳуми ислоҳии даҳ барои нуқтаи маскунӣ ба кор рафта, ки ба гуфтаи Даёкунов, бо «Ова»-и арманӣ санчида мешавад. Даёкунов навиштааст: «Ба ақидаи бархе аз муҳаққиқон, ин калима мафҳуми шаҳрии санъатӣ ва бозаргониро мерасонад ва ба ақидаи бархеи дигар, ба маънои «истгоҳи Чопор» аст. Ҳамчунин, ин калима аз мавриди нуқоти маскунӣ ғайриэронӣ ба кор рафтааст». Аз баъзе муқаддимон ҳикоят аст, ки «Оба» дарёе будааст. Яке аз подшоҳони ачам, ки бар он бигзашт, дар канори он дарёча сайд кардан хуш ёфт, бифармуд, то он обро бидушоданд ва кӯшке бад-он мавзеъ сохтаву ба болои он баромад, осори кӯшна ва қадима дид. Он чи аз ин достони кӯхан бармеояд, ҳамон аст, ки Қуме аз Оба маънии «бар об, обгиру обгоҳ, ё шояд ободу ободон»-ро хостааст. Решаи вожагони паҳлавӣ ва форсии «обод»-у «оподон» ҳам вожаи «ападана»-и модӣ ё форсии бостон аст, ки ба маънии «коҳ ё айвон» аст ва «ападана» дуруст дар мафҳум ва ҳам гуфтаи пешин «ободона ё ободӣ» таркиб ёфта, аз оп - об ва дон - пасванди макон аст, яъне ободон аст ва ҷойи обод, на коҳу айвон, ҳарчанд ки коҳ ва айвон ҳам ҷойи ободу ободгардида аст. Бархе аз забоншиносон вожаи «обод» ва «оподон»-ро таркибшуда аз «О» нафӣ+ «потан» гирифтаанд ва гунаи дигар барои вожаи «Оба» ҳам ин аст, ки шояд онро гунаи форсии «опӣ»-и модӣ ва ё форсии бостон донист, ки ба маънии *дар об ё андар об* аст.

«Пас аз гуфтугӯ дар бораи Овакаина ва санчидани он бо Совакаина мавҷуд бар рӯи навиштаи Путингароё, ошкор аст, ки ин вожагон дар пасванди «-каина»-и модии пешин ва форсии миёна аст, ки пасванди макон ё нишонпазириву вобастагӣ аст ва ба яқин, гунаи модӣ ё форсии бостон вожагони *савокаина*, *совокаина* ё *овокаинаи* юнонӣ навишта шуда, дар катибаҳои юнонӣ, *савогон*, *совагон*, *совагин*, *овагин* будааст, ки пас аз андохтани пасванди «-гон» ва «-гин» он чи мемонад, пораи нахуст ва решаи онҳо: «Соваг ва Оваг» хоҳад буд. Ҳарфи «г» дар забони паҳлавӣ низ ҳамон «х»-и ғайригуфтаи форсии миёна аст, ки бад-ин сон «Сова ва Ова» ба даст меояд. Ҳамин «г»-и паҳлавӣ аст, ки бо «ч»-и арабӣ арабӣ мешавад ва Соваҷ ва Оваҷ ба даст меояд. «Ҳо»-и ғайригуфта дар таркиб ё пасванди вобастагӣ ва нишонпазирӣ низ табдил ба «г» мешавад, монанди вожаи «бора - асб» дар таркиб бо «ё»-и вобастагӣ табдил ба «г» шудааст. Бинобар ин, гунаи баёни ҷадиди «Сова ва Ова» ҳукм мекунад, ки баёни пешини онҳоро «Соваг ва Оваг» бо пасванди «-он» ё «-ин» бидонем. Чунонки дар рӯзгори бостон *Совагон/Овагон* ё *Совагин/Овагин* мегуфтанд ва ҳамон гуна, ки гузашт, пораи «-гон» ё «-ин» дар юнонӣ ба гунаи «каина» баён мешудааст. Дар гузари садаҳо *Совагон/Овагон* ва *Совагин/Овагин* чузъи пасванди «-он» худро дар аз ҳам фаро гирифтани мардумон аз даст дода, ба гунаи *Сова* гузаштааст [ФШУЭ 1392, с.862-866].

«Сова» аз номвожаҳои камистеъмоли адабиёти қарни XIV ба шумор меравад. Шоир Салмони Соваҷӣ, ки худ зодаи ҳамин шаҳр буд, дар ашъори худ ҳамагӣ 4 маротиба [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 217 (2), 313, 351] ба маънии *шаҳр* аз он ёд мекунад. Вале Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ боре ҳам зикр накардаанд. Салмони Соваҷӣ гӯяд:

*Аз харобободи шаҳри **Сова** кардам азми ҷазм,*

Соате маймун ба фоли саъду рӯзи ихтиёр [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 217].

Кунун тасвири он мекунад, ки бартобад,

*Ба сӯйи **Сова** ирони азимат аз Бағдод* [Салмони Соваҷӣ 1

371, с. 313].

Номвожаи чуғрофии *Сарой* мувофиқи шарҳи А. Деххудо, деҳаест аз деҳистони Шарафхонаи баҳши Шабистарии Шаҳристони Табрез, ки оби он чо аз чашма таъмин мешавад. Вожаи «Сарой» дар шеъри Ҳофизии Шерозӣ бештар ба маънии *саройидан ва хонаву кӯшк* омада, дар шеъри Камоли Хучандӣ ҳам ба маънии *қаср, боргоҳ, даргоҳ, хона, қошона* ва ҳам ба сифати исми шаҳр хидмат кардааст. Ҳофизии Шерозӣ ба маънии *саройидан ва хона* чунин фармояд:

Шӯри шароби шиқи ту он нафасам равад зи сар,

К-ин сари нурҳавас шавад хоки дари саройи ту [Ҳофизии Шерозӣ 1385, с. 389].

Камоли Хучандӣ ба маънии шаҳр чунин байте гӯяд:

Шаҳри Сарой чун дилат ошуфта шуд, Камол,

Вақт аст, агар азимати Табрез мекуни [ФК 2015, с. 682].

Хулоса, дар баробари дигар номвожаҳои чуғрофӣ зикри номи шаҳро низ дар ашъори шоирон ба назар мерасад, вале басомади чунин вожагон аз камистеъмол будани онҳо дарак медиҳад.

2.3.1.2. Номи деҳаҳо (комонимия)

Яке аз чунин комонимҳо *Чаъфаробод* аст. Он деҳаи кӯчакест дар Исфаҳони Эрон. Тавре ки Эраҷи Систонӣ таъкид мекунад, «номи ин шаҳр дар гузашта «Юшнобод» буда, «юш» ва «шон» ба маънии шана, панҷа ва абзоре, ки хирманро бо он бод медиҳанд. Ҳамчунин, ба маънии «афшон, чустучӯ намудан, сад ва миқдори зиёд» низ омадааст. Баъдҳо, *Юшнобод* ба *Шоҳобод* тағйир ёфтаву пас аз инқилоб *Чаъфаробод*, яъне *чое*, ки *Чаъфар* номи онро обод ё эҷод сохтааст, номида шудааст. *Чаъфаробод* дар замони муосир шакли *Чаъфарияро* гирифта, аз чузъҳои «Чаъфар» – исми шахс ва «-ия» – пасванд таркиб ёфтааст [ФШУЭ 1392, с.448-449].

Вожаи мазкур аз чумлаи вожагони бемахсули забони ғазали асри XIV ба ҳисоб рафта, танҳо дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ 1 маротиба ба маънии асли ёд шудааст:

Миёни Ҷаъфарободу Мусалло,

Абиромез меояд шимолаш [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 279].

Валиёнкӯх вожаи мураккабаст, ки номи маҳал ва кӯҳе дар Табрези Эронро ифода мекунад. А. Деҳхудо қайд мекунад, ки «аз касрати таваққуфи авлиёӣ ва фуқароӣ ба ин ном маъруф шудааст» [www.vajehyab.com]. Вожаи мазкур дар забони ғазали садаи XIV доираи истифодаи маҳдуд дошта, танҳо дар ду байти Камоли Хучандӣ зикр ёфтааст:

Зоҳидо, ту бихишт чӯ, ки Камол,

Валиёнкӯх хоҳаду Табрез [Камоли Хучандӣ 2011, с. 287].

Ҷуз лола намеруст, Камол, аз Валиёнкӯх,

Гар сели сиришки ту зи Сурхоб гузашти [Камоли Хучандӣ 2011, с. 482].

Кӯшк вожаест, ки ба маънии *коҳ ё қаср* аст, ки шумори зиёди русто ва шаҳрҳои Эрон бад-он номваранд. Ин кӯшк маскани бузургону тавонгарони пешин будааст, ки аз шаҳр ба русто рафтаанд ва чойгоҳи онон ва кӯшкашон ба номи маҳал низ хонда шудааст. Бо гузашти замон аз тавсияи онон коста шуда, то саранҷом аз миён рафтаанд, вале номи коҳашон бар рустоҳо ва шаҳрҳо барҷой мондааст [ФШУЭ 1392, с.1118-1119]. Мувофиқи таъкиди Ҳ. Амид, ин вожа таърихи қадима дошта, дар забони паҳлавӣ дар шакли *kūšk* бо ҳамин мазмун роиҷ будааст [ФА, с. 850]. Вожаи «Кӯшк» дар забони ғазали асри XIV камистеъмол буда, танҳо дар шеъри Камоли Хучандӣ 3 бор бо чунин маъниҳо зикр шудааст: **а) ба маънии бино:**

Шуд ба тоқи ҳар дарича об наздик ончунон,

К-он замон шустем мову ҳар ки буд аз кӯшк даст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 511].

б) номи маҳаллае дар Сарой:

Селҳое, к-аз Саканд омад, ману ёрон зи Кӯшк

Мавҷи он болову авҷи бом медедем наст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 511].

Ҳамин тавр, натиҷаи пажӯҳишу ҷустуҷӯ маълум месозад, ки вожагони марбут ба номи деҳаҳо дар каломи мавзуни Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ доираи истифодаи маҳдуд доранд.

2.3.2. Номи боғҳо

Мусалло исми арабиест, ки ду маъниро ифода мекунад: 1) *ҷойнамоз*, *саҷҷода* ва 2) *номи боге дар Шероз*, ки оромгоҳи Ҳофизи Шерозӣ он ҷост. Он дар забони ғазали асри XIV ба гурӯҳи калимоти камистеъмол мансуб буда, дар шеъри Камоли Хучандӣ 1 бор ба маънии *ҷойнамоз* ва дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ 3 бор ба маънии *бог*, 1 бор - *ҷойнамоз* омадааст:

Камоли Хучандӣ ба маънии *саҷҷода* чунин гӯяд:

Зоҳид аз гиря гар андохт мусалло бар об,

Ошиқи рӯйи ту саҷҷода дар отаи фиканад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 233].

Ҳофизи Шерозӣ ба маънии *бог* чунин менигорад:

Намедиханд иҷозат маро ба сайри сафар,

Насими боди Мусаллову оби Рукнобод [Ҳофизи Шерозӣ 1371, с. 101].

Ирам исми арабӣ буда, номи боғест, ки Шаддод ном шоҳе, гӯё дар Яман ба манзалаи биҳишт сохтааст ва онро «биҳишти заминӣ ва биҳишти Шаддод» низ гуфтаанд [ФК 2015, с. 329]. Он аз ҷумлаи вожаҳои камистеъмоли ашъори шоирон ба ҳисоб рафта, дар шеъри Камоли Хучандӣ 4 дафъа ва дар ашъори Салмони Соваҷӣ 5 маротиба зикр шудааст:

Ошиқи рӯйи туро барги гули бӯстон не,

Булбули боги Ирам майл надорад ба гиёҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 433].

Бигзашт Камол аз *Ираму* равзаи Фирдавс,

То роҳи гузар ёфт ба хоки сари кӯе [Камоли Хучандӣ 2011, с. 480].

Ин гулистон аст? Ё *сахни Ирам*? Ё бӯстон?

Ин шабистон аст? Ё байтулҳарам: ё осмон [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 259].

Ҳамин тавр, таҳқиқи номи боғҳо дар ашъори шоирон маълум месозад, ки воҳидҳои луғавии гурӯҳи мазкур дар ашъори шоирон бемаҳсул буда, моли забони арабианд.

2.4. Номи обҷойҳо (гидронимия)

2.4.1. Номи дарёҳо (потамонимия)

Гидронимҳои ашъори шоирони мавриди таҳқиқро дар навбати худ ба се гурӯҳ ҷудо намудем: 1) номи дарёҳо (потамонимия); 2) номи баҳрҳо (пелагонимия); 3) номи ҳавзҳо (лимнонимия).

Ба гурӯҳи яқум вожаҳову ибораҳои *оби Хуҷанд (Сир), Нил, Ҷайхун, Дачла* шомиланд.

Нил вожаест, ки дар забони форсӣ-тоҷикӣ фарогири ду маъно мебошад: 1) номи дарёи бузург дар Африқо, 2) ранги лочувардӣ, ки аз фишурдаи нил ном гиёҳе ҳосил мешавад ва онро ранги нилобӣ ҳам меноманд. Камоли Хуҷандӣ дар ғазалиёти худ ибораи *нил шудани чашмо* истифода кардааст, ки ба ду маънӣ омадааст: а) киноя аз пуроб шудани чашм; б) ва низ ишора ба кабуд шудани перомунӣ чашм аз захм ва ё зарбаи мушт.

Рақиб сохт ду чашми тарам ба захм кабуд,

Ду Дачла буд равон чашми мо, кунун шуд Нил [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 313].

Салмони Соваҷӣ низ, ғолибан, зери мафҳуми *Нил* дар шеъри худ *дарёро* дар назар дорад:

Ҷонам омад бар лабу куштиши бар хок, ӯ фитод,

Оҳи ман то баҳри Ниле рафту з-он бартар гузаит [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 77].

Оби Хуҷанд мурод аз дарёи Сайхун (Сирдарё низ мегӯянд) мебошад, ки онро А. Деххудо номи *рӯдхонае дар Мовароуннаҳр наздикии Хуҷанд* шарҳ кардааст. Ибораи мазкур дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ

пайдо нашуд. Камоли Хучандӣ, ки худ зодаи Хучанд асту аз мавҷудияти ин дарё хуб огоҳ буд, потамонимияи *Сирдарё* ва ё *Сайхунро* дар ғазалиёти худ ба кор набурда, танҳо ибораи «Оби Хучанд»-ро зикр намудааст ва мурод ҳамон *Сирдарё* аст:

Аз оби Хучанд бигзару кӯҳ,

Дар шахри ту ин ба чуз масал нест [Камоли Хучандӣ 2011, с. 89].

2.4.2. Номи баҳрҳо (пелагонимия)

Бо дарназардошти маълумоти пешовардаи шорехон, чунин ба назар мерасад, ки вожаи *Рукнобод* аз ҷиҳати сохтор мураккаб буда, дар қолиби исм+сифат сохта шудааст. «Рукн» шакли кӯтоҳшудаи бунёдкунандаи он - Рукнуддини Дайламӣ буда, маънои ободкардаи Рукн - Рукнободро дорад. Мисли вожаи «Ҷаъфаробод», ки болотар шарҳ шудааст.

Бидеҳ соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт,

Канори оби Рукнободу гулгашти Мусаллоро [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 2].

Шерозу оби Рукниву он боди хушнасим,

Айбаш макун, ки холи рухи ҳафт кишвар аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 18].

Хаёли оби Рукнобод мепухт,

Ҳавои хиттаи Шероз мекард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 89].

Таърихнигорон дар бораи гуворои *оби Рукнӣ* тавсифҳои зиёде навиштаанд. Аз ҷумла, муаррихи англис Э. Браун менависад, ки «аз дидани оби Рукнӣ лаззат бурдам. Оби зулоле, ки аз сарчашмаи кӯхистони Рукнобод берун меояд, чашм ва садои зери шаш гӯшро навозиш медиҳад. Ман наёмада будам, ки оби Рукнободро барои худи ӯ дӯст бидорам, зеро медонистам, ки чуз муште об чизи дигаре нест. Вале Рукнободро аз ин ҷиҳат дӯст доштам, ки номи ӯ бо чизҳои дигаре, ки дӯст медоштам, қарин ва шояд мушобеҳ буд, зеро ҳар кас ки Ҳофизро дӯст бидорад, табъан, Шерозу Рукнободро дӯст дорад ва ҳатто ба ақидаи ман, агар касе Ҳофизро ҳам дӯст надошта бошад,

наметавонад аз дӯст доштани Рукнобод худдорӣ кунад, зеро ин наҳр бар асари фикру қариҳаи як шоир (Ҳофизӣ Шерозӣ) ҷузъи осори ҷовидони табиат шудааст» [ЛД, ҷ.8, с.12216].

Вожаи *Рукнобод* дар ғазалиёти шоирони асри мазкур камистеъмол буда, Салмони Соваҷӣ 1 маротиба зикри онро меорад ва Камоли Хучандӣ маротибае ҳам аз он ишора накардааст. Бештар Ҳофизӣ Шерозӣ ин калимаро ба қор бурдааст ва бешубҳа, сабаб он аст, ки дарёи Рукнобод дар Шероз – ватани Ҳофизӣ Шерозӣ ҷойгир буд.

2.4.3. Номи ҳавзҳо (лимнонимия)

Ба гурӯҳи мазкур лимноними *Кавсар* шомил аст. Он ҳоси забони арабӣ буда, дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ ба чунин маъниҳо омадааст: 1) *фаровон, анбуҳ дар бихишт; ҳавзи Кавсар номи чаишаи бихишт*; 2) *номи сураи 108-уми Қуръон* [ФА 1342, с.848]. Аз миёни маъниҳои боло “ҳавз” дар ашъори шоирон бештар маъмул аст:

Зоҳид шароби Кавсару Ҳофиз ниёла хост,

То дар миёна хостаи Кирдигор чист? [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 228].

Боди ӯ чун боди Исо дилкушову руҳбахш,

Оби ӯ чун оби Кавсар гамзадаву созгор [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 217].

Хулоса, гидронимҳо дар адабиёти асри XIV, бахусус, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ камистеъмол буда, ҳоси забони форсӣ-тоҷикӣ ва забони арабианд.

2.5. Номи ҷонварон (зоонимия)

Мавзуи зоонимҳо мавриди баррасии забоншиносони ватаниву хориҷӣ қарор гирифта, чунин муҳаққиқон дар ин самт пажӯҳишоти арзишманд таълиф намудаанд: Гафарова К. [2007], Тағоева Т. [2023], Тешаев Х. [2015], Григорева Г. [1985], Клушин Н. [1991], Бабаскина О. [2002], Пейбонен Р. [2013] ва дигарон.

Мисолҳои ҷамъовардаи фасли мо нишон медиҳанд, ки шоирони адабиёти асри XIV дар шеъри худ дар баробари зикри дигар номвожаҳо, ба номи ҷонварон, баҳусус, парандагон низ таваҷҷуҳи хоса зоҳир кардаанд, аз ин лиҳоз, лозим донистем, ки онҳоро чунин тасниф намоем: *номи парандаҳо, ҳайвоноти хонагӣ, ҳайвоноти ваҳшӣ,*

2.5.1. Номи парандаҳо

Номи парандагон ва анвои онҳо таърихи қадима дошта, сарчашмаҳо [ФТЗТ 2010, с. 2; ФА] нишон медиҳанд, ки ханӯз аз давраи қадим ва ё аз забони паҳлавии давраи миёна сарчашма мегиранд ва имрӯз бо каме тағйири сохториву, тағйироти фонетикӣ то замони мо омада расидаанд ва дар ташаккули таркиби забони тоҷикӣ саҳми ниҳоят зиёд доранд. Мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ дар забони ғазали асри XIV номи парандагон серистеъмоланд. Муҳаққиқ С. Хоркашев сермаҳсулии онҳоро дар шеваҳо, баҳусус, шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ низ таъкид намуда, қайд мекунад, ки “номи парандагоне, ки дар забони адабӣ истифода мешаванд, бо анвои он дар гӯйишҳо тавъаманд” ва мавсуф дар таҳқиқоти худ номи парандагонро ба се даста ҷудо намудааст: хонагӣ, хонагӣ-саҳроӣ, саҳроӣ [Хоркашев С. 2014, с. 158-160]. Дар ашъори шоирони асри XIV чунин номи парандаҳо ба кор рафтаанд, ки онҳоро аз рӯйи мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

1. Номи парандагони мансуб ба забони форсӣ-тоҷикӣ: *мурғ, ҳумо, булбул, зог, заган, товус, боз, тӯтӣ, боша/воша, гунҷишк ва ғ.*

Яке аз зооними серистеъмолу сермаҳсули ғазалиёти шоирони асри XIV вожаи «мурғ» аст. Калимаи *мурғ* мувофиқи шарҳи Ҳ. Амид, дар забони паҳлавӣ ба шакли *morv* [ФА, с.944] роиҷ будааст. Дар адабиёти садаи XIV он яке аз вожагони калидии шеъри шоирони ин аср маҳсуб меёбад, зеро соҳибони калом кӯшидаанд, ки бо ибораҳои гуногуни мавҷудаи забони адабӣ (*мурғи арзанхора, мурғи баландпарвоз, мурғи дил, мурғи зирак, мурғи маълуф, мурғи обӣ, мурғи парандохта, мурғи руҳ, мурғи ҷон, мурғи сапедадам, мурғи саҳар, мурғи чаман, мурғи ғариб, мурғи ҳумоюн, мурғи умед, мурғи шиқастабол,*

мурғи Исо, мурғи назар, мурғи сухан, мурғони ҳарам, мурғу моҳӣ ва ғ.)
суханбозӣ кунанд. Басомади ин вожа дар ашъори шоирон чунин аст: дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ 50 бор, Салмони Соваҷӣ 51 бор ва Камоли Хучандӣ 49 бор. Вожаи *мурғ* дар забони назми садаи мазкур, ғолибан, чор маъниро ифода кардааст: 1) *ҳар ҷонваре, ки пару бол дошта бошад ва парвоз кунад, паранда:*

Пеши ту карданд васфи нози қади сарв,

Мурғ ба бонги баланд гуфт, ки наст аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 82].

То бубандад хоби наргис, то кушояд кори гул,

Гоҳ мурғ афсона хонад, гоҳ бод афсун кунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 105].

2) *киноя аз ошиқ, дилбохта, ёр:*

Бигӯ, он сарвақад хуш дор чун ман андалеберо,

Ки дар қарне падид ояд чу ман мурғе хушалхонаш [Камоли Хучандӣ 2011, с. 301].

Саҳни бӯстон завқбахшу суҳбати ёрон хуш аст...

Мурғи хушхонро башорат бод, к-андар роҳи шиқ,

Дӯстро бо нолаи шабҳои бедорон хуш аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.38].

3) *киноя аз инсонӣ пок:*

Эй шоҳиди қудсӣ, ки кашад банди ниқобат,

В-эй мурғи биҳиштӣ, ки диҳад донаву обат [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.73].

4) *маҷозан орзу, ҳавас:*

Донист, ки хоҳад шуданам мурғи дил аз даст,

В-аз он хати чун силсила доме нафуристод [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.109].

Ҳумо мувофиқи шарҳи Ҳ. Амид, дар забони паҳлавӣ ба шакли *humāk* истифода мешуд [ҲА, с.1091]. Он дар ашъори шоирони асри XIV каммаҳсул

буда, басомади он нишон медиҳад, ки дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ 1 бор, Камоли Хучандӣ 3 бор ва Салмони Соваҷӣ 4 бор ба ду маънӣ истифода шудааст: 1) *мурғи афсонавӣ, ки густурда шудани сояи он ба сари касе боиси хушбахтиву саодати он кас мегардад:*

Он ҳумое, ки соягустари мост,

Бол нақишуд аз остона ҳанӯз [Камоли Хучандӣ 2011, с. 288].

То ҳумои чатри ӯ боли ҳумоюн боз кард,

Боз боли хешро чатри кабӯтар мекунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 208].

2) дар истилоҳи суфия муродифи симург аст ва вучуди мутлақро гӯянд:

Аршоён ҳумой, мо ҷумла сояи ту,

Бо ин сифат чӣ донанд ин мушти устухонат? [Камоли Хучандӣ 2011, с. 62].

Воҳиди луғавии «ҳумо» бештар дар таркиби ибораи «мурғи ҳумоюн» омада, маънии *мурғи афсонавӣ* ва маҷозан *дили ошиқро* ифода кардааст. Салмони Соваҷӣ нисбат ба Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ ба вожаи *ҳумо* бештар аҳаммият зоҳир карда, ғайр аз калимаи *ҳумо* ибораи *мурғи ҳумоюнро* мавриди истифода қарор додааст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 58; 171; 188; 208] ва маъниҳои *эҳсон, хуштолеъ ва баландиқболро* дар зеҳн дорад.

2.Номи парандагони мансуб ба забони арабӣ: *анқо, саъва, андалеб, гуроб, уқоб ва ғ.*

Вожаи *анқо* дар забони ғазали садаи XIV бо фарогирии 4 маъно калимаи ҳамсон мебошад: 1) *мурғи афсонавӣ*; 2) *сози мусиқӣ*; 3) *сози мусиқие, ки имрӯз дар истеъмол нест*; 4) *сахтӣ, бало*. Вожаи мазкур дар ашъори чанде аз шоирони садаи XIV, мисли Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ серистеъмол ва ба маънии *паранда* омадааст, вале дар шеъри Камоли Хучандӣ бемаҳсул ба шумор меравад, чунки Камоли Хучандӣ муродифи ин калима - *симургро* 1 маротиба: *Толиби симург бошу кимӣ, лекин маҷӯй...* [Девони Камол, 384] ба қор бурдааст. Дар ашъори шоирони ин аср ба маънии *паранда* чунин абёт эҷод шудаанд:

Анқо шикори кас нашавад, дом боз чин,

К-он ҷо ҳамеша бод ба даст аст ҷомро [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.8].

*Бубар зи халқу чу **анқо** қиёси кор бигир,*

Ки сити гӯшанишинон зи қоф то қоф аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.44].

*Зоти ӯ чун зоти **анқо** кас надид, аммо рас ид,*

*Сайти ӯ чун сайти **анқо** Қоф то Қофи ҷаҳон* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 259].

Маврид ба зикр аст, ки дар забони тоҷикӣ номи анвои парандагоне, ки мансуб ба забони тоҷикианд, ба назар мерасанд, ки онҳоро дар забони назми асри XIV пайдо накардем, мисли *заргулдор, зогсар, мургу//мурғӯ, бедона, бодхӯрак ва ванҷ*. Ин вожаҳоро (ба ҷуз калимаи «бедона») на танҳо дар шеъри шоирони асри XIV, балки дар забони назми классикӣ дарёфт накардем, ки шояд ҳамагӣ калимаҳои кӯхнашуда маҳсуб ёбанд. Ҳамчунин, воҳиди луғавии «ванҷ» танҳо дар шеъри Унсурӣ 1 бор ба кор рафтааст, ки он ҳам бемаҳсул ба ҳисоб меравад.

Шикори боз харчолу куланг аст,

*Шикори воша **ванҷ** асту кабутар* [Унсурӣ, گنجور].

Хулоса, натиҷаи пажӯҳиш нишон медиҳад, мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ дар забони ғазали асри XIV номи парандагон серистеъмол мебошанд. Ҳамчунин, онҳо таърихи қадима дошта, ҳанӯз аз давраи қадим ва ё аз забони паҳлавии давраи миёна сарчашма мегиранд ва имрӯз бо каме тағйири сохториву, тағйироти фонетикӣ то замони мо омада расидаанд ва дар ташаккули таркиби забони тоҷикӣ саҳми ниҳоят зиёд доранд.

2.5.2 Номи ҳайвоноти ҳонагӣ

Таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ дар баробари дигар воҳидҳои луғавӣ тавассути калимаҳои ифодакунандаи анвои ҳайвонот низ ғанӣ гардидааст. Пайдоиши онҳоро С. Хоркашев «баробари ҳаёти мардумон» [Хоркашев С. 2014, с. 133] доништа, қайд мекунад, ки «...аксарияти онҳо ба

фонди асосии луғати забони меъёр ва шеваҳо дохиланд» [Хоркашев С. 2014, с. 133].

Дар ашъори шоирони асри XIV гурӯҳи воҳидҳои луғавие ба назар мерасанд, ки ифодагари номи ҳайвоноти хонагӣ буда, ба тариқи зайланд: *хар/маркаб, асп, саманд, саг, гурба ва ғ.* Номи ҳайвоноти хонагии мазкур, ба чуз исми *маркаб*, дигар ҳамагӣ хоси забони тоҷикианд.

Вожаи *саг* мувофиқи шарҳи Х. Амид [ФА 1389, с. 656], дар забони форсии бостон шакли - *sako*, санскрит - *sun* ва паҳлавӣ шакли *sak/sag* -ро дошт. Ин калима дар ашъори шоирон ба се маънӣ омадааст: 1) *ҳайвон*; 2) *киноя аз одами гирифтдор, гулом, ошиқ*; 3) *киноя аз рақиб*, чунончи:

Сокини кӯйи ту ба чанги рақиб

Чун ба саги хона гадо мубтало [Камоли Хучандӣ 2011, с. 28].

Фармудаӣ, ки Салмон, камтар сагест пешам,

Яъне, ки ман ба пешат ин эътибор дорам? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 134].

Ба дарат мекунадам манъ зи дарюза рақиб,

Саг нахоҳад, ки насибе ба гадои ту расад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 216].

Калимаи *хар* дар забони паҳлавӣ ба шакли *хар* роиҷ буд. Он дар забони адабӣ ҳам ба исм ва ҳам ба асоси замони ҳозираи феъл мансуб буда, калимаи ҳамсонест, ки чор маъниро фаро мегирад: 1) *ҳайвони чорпо*; 2) *масдари харидан*; 3) *бузург*; 4) *маҷозан аблаҳ*. Вожаи *хар* дар забони ғазали асри XIV ғолибан, ба ду маънии боло корбаст шудааст:

1) чорпои боркаш:

Он чо, ки буроқи азм ронда,

Афтода хари Масеҳ дар гил [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 352].

2) *киноя аз одами кундфаҳм, нодон ва аблаҳ*:

Бор агар бандем дар кӯйи ту, боре бар рақиб

Чун ба азми роҳ боре бар харе хоҳем баст

Хулоса, вожагони ифодакунандаи номи ҳайвоноти хонагӣ дар ашъори шоирон вазифаи сермаъноиро бар дӯш дошта, бо се-чор маънии худ дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ саҳмгузоранд.

2.5.3. Номи ҳайвоноти ваҳшӣ

Дар ашъори шоирони садаи XIV номи чунин ҳайвоноти ваҳшӣ зикр гаштаанд: *пил (фил), шер, паланг, рӯбах, маймун, гург, шағол, хирс, юз, бабр, санҷоб ва ғ.*

Маймун вожаи арабӣ буда, ба маънии I *хучаста, муборак, саодатманд* ва ба маънии II *бӯзина, ҳамдуна, навъе аз ҳайвони ваҳшӣ* фаҳмида шавад [ФТЗТ 2010, с.780]. Он дар шеъри шоирон бо ифодаи ҳар ду маънӣ омадааст, мисол ба маънии *саодат, масъуд* Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ чунин абёт офаридаанд:

Шуд аз хуруҷ раёҳин чу осмон равшан,

Замин ба ахтари маймуну толеи масъуд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.203].

Бод моҳи рӯзаат маймуну ҳар соат зи нав,

Ибтидои давлате, к-онро набошад интиҳо [Салмони Соваҷӣ 1371, с.

170]

Ба маънии ҳайвон:

Бирав, эй тойири маймуни ҳумоюносор,

Пеши анқо сухани зоғу заған боз расон [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.389].

Кучо дуруст кунанд аҳли зӯҳд тахтаи шиқ,

Ки мушкил аст ба маймун дурӯгарӣ омӯхт? [ФК 2015, с. 56].

Фил калимаест, ки дар забони паҳлавӣ ба шакли *рīl* маъмул буда, дар забони имрӯза вожаи муаррабшуда маҳсуб меёбад ва маънии *ҳайвони калонҷуссаро* дорад. Воҳиди луғавии мазкур дар адабиёти классикӣ ҳам маънии *ҳайвони бузургҷусса* ва ҳам *муҳраи шоҳмотро* бар дӯш дошт. Шоирони асри XIV аз ҳарду маънии он зикр кардаанд:

Камол, зулфи бутон гар хаёл мебандӣ,

Марав ба хоб, ки Ҳиндустон набинад фил [Камоли Хучандӣ 2011, с. 348].

Ба маънии муҳраи шохмот:

Ба илму ақл фурӯ мондӣ аз ҳама, аҷаб аст ин,

Ки фил дориву асбу пиёда чун шаҳи оҷӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 457].

Аз миёни исмҳои мазкур танҳо калимаҳои *фил* ва *маймун* арабӣ буда, боқӣ моли забони тоҷикианд. Яъне, шоирон бештар кӯшидаанд, ки вожагони хоси забони тоҷикиро ба кор баранд, вале аз гунаи арабии онҳо низ суд чустаанд: фил (арабӣ)/ пил (тоҷикӣ).

Хулоса, шоирон номи ҷонварони ваҳширо ҳам ба маънии асли ва ҳам маҷозӣ зикр карда, бархе аз онҳо моли забони тоҷикӣ ва шумораи ками онҳоро калимаҳои арабӣ ташкил мекунанд.

2.5.4. Номи ҳашарот

Дар забони шеърӣ асри XIV номи чунин ҳашарот зикр гаштаанд: *анкабут, паиша/магас, качдум/каждум, мӯр ва ғ.*

Анкабут калимаи арабӣ буда, шакли чамъи он *анокиб* аст ва онро бо форсӣ *тананда* низ гӯянд. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳо, *анкабут* ҳашароти кӯчаки дорои чаҳор чуфт пойи дароз буда, дар зери шикамаш ғадудҳое аст, ки аз онҳо луобе тарашшух (чакидан - К.М.) мекунад ва торҳое дар камоли назм метанад ва ба василаи он торҳо шикори худро ба дом меандозад. Вожаи мазкур дар забони ғазали асри XIV камистеъмол буда, Салмони Соваҷӣ аз он 5 маротиба, Камоли Хучандӣ 6 бор истифода кардааст, вале дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ маротибае ҳам ба назар нарасид. Шоирони ин аср вожаи *анкабутро* ғолибан, ба маънии асли ба кор бурдаанд:

Накунам аз магаси холи ту бас, к-аз паси марг

Анкабут ояду бар хоки мазорам битанад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 233].

Гаҳе Ҷабраилаш буд мири бор,

Гаҳе анкабутаиш буд пардадор [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 297].

Дидам заиф чонваре мисли анкабут,

Гуфтам, к-аз ин матоъ маро дар саро басест [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 307].

Дигар аз вожагони мавриди таҳқиқи мо вожаи *пашиа* аст. А. Деххудо вожаи *пашиаро* ҳашароти болдори аз хонаводаи магас, ки неши хартуммонанд дорад, шарҳ кардааст. Ҳ. Амид бар ин шарҳ илова намуда, қайд мекунад, ки магас дар забони форсии миёна, яъне забони паҳлавӣ шакли *takas*-ро дошт, ки дар забони имрӯза ба шакли *магас* ба кор меравад [ФА 1389, с. 980].

Пашиаи хокӣ, ки парад дар ҳавои лутфи ӯ,

Дар дамаи созад азимушишон чу мунчи ангубин [Салмони Соваҷӣ 1371, с.265].

Ҳофизи Шерозӣ ба ҷойи вожаи *пашиа*, ки бештар хоси забони гуфтугӯист, калимаи *магасро* ба кор мебарад:

Эй магас, ҳазрати Симуриг на чавлонгаҳи туст,

Арзи худ мебариву заҳмати мо медорӣ [Ҳофизи Шерозӣ 1371, с.450]

Воҳидҳои луғавии ифодагари номи ҳашарот дар забони ғазали асри XIV камистеъмол буда, бештар дар шакли сода ва барои возеҳтар баён намуди матлаби шоир дар шакли ибораҳо (*тори анкабут, пари магас, магаси холи ту, орзуи магас, гавгои магас, магаси ангубин, пашиаи пилтан, пашиаи хокӣ*) омадаанд. С. Хоркашев низ таъкид мекунад, ки барои баёни номҳои гуногуни анвои ҳайвоноти хонагию ваҳшӣ ва парандагон мисли вожагони ифодакунандаи дигар соҳаҳо танҳо калимаҳои сода, сохта ва мураккаб кифоя намекунанд. Ин аст, ки соҳибони шеваҳо (аз ҷумла, дар забони адабӣ – К.М.) аз таркибу ибораҳо истифода кардаанд” [Хоркашев С.2014, с.133-134]. Ҳамчунин, шоирон ҳамагӣ чанд калимаро дар шакли сохта ва мураккаб зикр кардаанд: *каждумгазида, магасвор*.

Ҳамин тавр, натиҷаи ҷустуҷӯи номи ҷонварон дар ашъори шоирон аён месозад, ки чунин гурӯҳи номи ҷонварон бештар маъмул будаанд: а) **НОМИ**

парандагон (*анқо, мург, ҳумо, уқоб*); б) **номи ҳайвоноти хонагӣ** (*хар/маркаб, асп, саманд, сағ, гурба*); в) **номи ҳайвоноти ваҳшӣ** (*пил (фил), шер, паланг, рӯбаҳ, маймун, гург, шағол, хирс*), г) **номи ҳашарот** (*анкабут, паишиа/мағас, қачдум, мӯр*). Ҳамчунин, шоирон дар мавриди қорбурди исми ҷонварон бештар аз вожағони забони тоҷикӣ истифода намуда, мавридан, муродифи онҳоро аз забони арабӣ ҷустуҷӯ кардаанд.

2.6. Воҳидҳои луғавии марбут ба ҳешу табор

Калимаҳои ифодагари номи ҳешу табор мисли забони адабӣ ва шеваҳо, дар забони назм, баҳусус, забони ғазали асри XIV низ мавқеи хоса доранд. Ташаккули ин қабати луғавиро С. Хоркашев бо ду роҳ медонад. “Аввалан, ин воҳидҳои луғавӣ, бунёдани, идомаи таърихи гуфтори мардуми ҳавзаи оилаи ҳиндуаврупоӣ буда, тадриҷан дар ҳамнишинӣ бо дигар қавму миллатҳо ва ҳаводиси сиёсӣ иҷтимоӣ тақмил ёфта, синонимҳо пайдо кардаанд ва барои ифодаи як мафҳум чандин вожа дар истифода қарор гирифтааст. Роҳи дигари тақомули вожағони ҳешутаборӣ тариқи роҳи василаҳои вожағозӣ ва истилоҳсозии забон сурат гирифтааст, ки ҳам қолибҳои сермаҳсул ва ҳам қаммаҳсул дорад” [Хоркашев С. 2014, с. 5]. Вожағони марбут ба ҳешу табор аз ҷониби забоншиносону шевашиносон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки дар ин самт таҳқиқоти олимон: Писарчик А. [1953], Розенфелд А. [1976], Ҷӯраев Ғ. [1970], Зайниддинова З. [1980], Хоркашев С. [2014] назаррас аст.

Мисолҳои бадастовардаи мо дар фасли мазкур нишон медиҳанд, ки вожағони мансуб ба *номи ҳешу табор*, дар маҷмӯъ, ифодагари номи аъзои оила буда, калимаҳои аслии тоҷикианд: **падар, модар, писар, бародар, фарзанд, тифл, зан, мард, ҳамсар, арӯс, домод ва ғ.**

Модар вожаи тоҷикиест, ки дар забони паҳлавӣ ба шакли *mātar* роиҷ буд. Вожаи *модар* дар адабиёти классику муосир аз вожаҳои қалидии ашъори шоирон ба шумор рафта, адибони асри XIV аз маъниҳои асливу маҷозии он

суд чустаанд. Масалан, ба маънии аслии Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ чунин гӯянд:

Гар он ширинтисар хунам бирезад,

*Дило, чун **шири модар** кун ҳалолаш* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.279].

Ман аз кучову фироқ аз кучову гам зи кучо,

*Магар ки зод маро **модар** аз барои фироқ* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.152].

Агарчи меҳрубон бошад бародар,

*Набошад ҳеҷ касро **меҳри модар*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 424].

Дар баробари ин, шоирон кӯшидаанд, ки ибораву таркибхоеро ба кор баранд, ки бо вожаи *модар* созмон ёфтаанд. Ибораҳои *модари гетӣ*, *модари даҳр*, *модари замона*, *модари рӯзгор*, *модари фитрат*, дар маҷмӯъ, маҷозан дунё ва тақдири инсонро ифода мекунанд, чунончи:

Кавкаби бахти маро ҳеҷ мунаҷҷим нашинохт,

*Ё Раб, аз **модари гетӣ** ба чӣ толеъ зодам* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.317].

Дил бад-он рӯди гиромӣ чӣ кунам, гар надихам,

***Модари даҳр** надорад писаре беҳтар аз ин* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.405].

Охир, эй сарви чаман, дил бандаи болои туст,

*В-арна аввал **модари фитрат** маро озод зод* [Ҳоҷоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 258].

Калимаи *падар* дар забони форсии бостон ва авестой *pita* ва дар забони паҳлавӣ ба шакли *ritar* роиҷ буда, зери вожаи *падар* низ шоирони асри XIV чунин маъниҳоро ифода кардаанд: 1) *марди фарзанддор* ва 2) *ҳазрати Одам*;

Ба маънии марди фарзанддор:

Ало, эй Юсуфи мисрӣ, ки кардат салтанат мағрур,

***Падарро** боз пурс охир, кучо шуд меҳри фарзандӣ?* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.441].

Моҳ дар ҳусн ба рухсори ту хешованд аст,

Офарин бар падаре, к-аш чу туге фарзанд аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 136].

Ба маънии ҳазрати Одам:

На ман аз пардаи тақво бадар афтодаму бас,

Падарам низ бихишти абад аз даст бихишт [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.77].

Одам аз худ бихишт, нек бихишт,

Мард бояд ба ҳиммати падарат [Камоли Хучандӣ 2011, с. 100].

Тавре дар боло гуфтем, вожағони **писар** (Камоли Хучандӣ – 8 бор; Ҳофизи Шерозӣ 7 бор; Салмони Соваҷӣ 21 бор), **бародар** (Ҳофизи Шерозӣ 2 бор; Камоли Хучандӣ 5 бор; Салмони Соваҷӣ 15 бор), **фарзанд** (Ҳофизи Шерозӣ 2 бор; Камоли Хучандӣ 1 бор; Салмони Соваҷӣ 13 бор), **тифл** (Ҳофизи Шерозӣ 3 бор; Камоли Хучандӣ 11 бор; Салмони Соваҷӣ 11 бор), **зан** (Ҳофизи Шерозӣ 2 бор; Камоли Хучандӣ 1 бор; Салмони Соваҷӣ 6 бор), **мард** (Ҳофизи Шерозӣ 16 бор; Камоли Хучандӣ 42 бор; Салмони Соваҷӣ 47 бор), **ҳамсар** (Ҳофизи Шерозӣ - нест; Камоли Хучандӣ 2 бор; Салмони Соваҷӣ 3 бор), **арӯс** (Ҳофизи Шерозӣ 10 бор; Камоли Хучандӣ 1 бор; Салмони Соваҷӣ 33 бор), **домод** (Ҳофизи Шерозӣ 1 бор; Камоли Хучандӣ - нест; Салмони Соваҷӣ 7 бор) низ дар забони ғазали шоирон ба кор рафта, дар хусуси таърихи баромади онҳо [Алгебра родства 2015; Муродзода М. 2018, с.511] андешаҳои ҷолиб баён гаштаанд.

Ҳамин тавр, дар асри XIV номвожаҳои хешутаборӣ бештар ифодакунандаи аъзои оила (*падар, модар, фарзанд, писар, духтар, арӯс, домод, зан*) буда, калимаҳои решагии забони адабии тоҷикӣ ба шумор мераванд. Вожағони *падар, модар, писар* ва *духтар* дар ашъори Салмони Соваҷӣ нисбат ба Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ серистеъмоланд, зеро Салмони Соваҷӣ чунин вожаҳоро дар маснавии «Ҷамшед ва Хуршед» ба кор бурдааст, ки қаҳрамонҳои асосии маснавиро аъзои хонаводаи ду шоҳ ташкил мекунад. Воҳидҳои луғавии марбут ба хешу табор бештар дар таркиби ибора

омада, ғайр аз маънии аслӣ, маънии маҷозиро низ ифода кардаанд (**модари даҳр, модари гетӣ, модари фитрат** - *дунё, тақдир*).

2.7. Воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи тиб

Воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи тибби имрӯзаи забони тоҷикӣ натиҷаи рушду такомул, таҳаввул ва дастовардҳои тибби ҷаҳонӣ, тибби Шарқ ва тибби суннати мардуми тоҷик маҳсуб мешаванд. “Дар истилоҳоти тиббӣ тамоми неру, дониш ва таҷрибаи донишмандон ва табибони мамолики мухталифи дунё, донишҳо дар хусуси дарки табиати инсон, сохтор ва вазифаи организм, сабабҳои беморӣ ва ихтирои усулҳои муолиҷаи онҳо фароҳам омадаанд. Тибби мардумӣ ва касбӣ таърихи чандҳазорсола дошта, доир ба онҳо зимни тамаддуни қадим, монанди шинохту муолиҷаи бемориҳо, гиёҳҳои шифобахш аз катибаҳои меҳии Бобулистон, Ведҳои ҳиндӣ қадим, папирусҳои Миср ва осори бузургон маълумот пайдо кардан мумкин аст” [Юсуфов А. 2009, с. 3]. Дар хусуси тибби мардуми эронӣ муҳаққиқ А. Юсуфов менигорад, ки “дар оғози пайдоиш мисли ҷӯйборе буд, ки аз сарчашмаи бузурги Донишгоҳи Гундишопур ба сӯйи Бағдод равон шуд ва ба кӯшиши донишмандони эронӣ густаришу такомул ёфт” [Юсуфов А. 2009, с. 3].

Осори олимони соҳаи тиб – Ибни Сино, З. Розӣ, Берунӣ ва ашъори шоирони асрҳои баъдӣ бори дигар гувоҳи онанд, ки илми тиб таърихи қадима дошта, калимаҳои он мавқеи қорбурди зиёд доранд. Мутаассифона, аз замони Иттиҳоди Шуравӣ то имрӯз миёни мардуми тоҷик вожагони соҳаи тиббӣ роиҷ буданд, ки ба дигар забонҳо, бахусус, ба забони ҷонӣ, лотинӣ ва русӣ тааллуқ доштанд. Хушбахтона, баъди ба даст овардани Истиқлолият дар кишвари маҳбубамон Тоҷикистон, Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва мутахассисони соҳаҳои гуногун кӯшиш ба харҷ дода истодаанд, то гунаи форсӣ-тоҷикии онҳоро барои соҳибони забон пешниҳод намоянд. Аз ҷумла, имрӯз чунин саодатро дар соҳаи тиб низ мушоҳида мекунем, ки вожагони иқтибосии соҳаи мазкур

гунаи тоҷикии худро пайдо карда истодаанд. Вожағони соҳаи тиббии асри XIV -ро чамъоварӣ намуда, метавон, хулоса намуд, ки чунин калимаҳо, ки то имрӯз мавриди истеъмоли мардуми тоҷику форс гашта истодаанд, ҳанӯз дар асри XIV аз забони Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ баён гардидаанд, чунончи: *шифо, дард, табиб, дармон, хун, дорухона, даво, захм, шифохона, қалбшинос, чаширдард, пизишк, амроз ва ғ.* Дар зер тасмим гирифтем, ки калимоти мазкурро бо таъя ба баромади забонӣ ба гурӯҳҳои **а) вожаҳои мансуб ба забони тоҷикӣ, б) калимаҳои хоси забони арабӣ, в) вожаҳои тоҷикӣ+тоҷикӣ** ғ) **вожаҳои арабӣ+тоҷикӣ** ҷудо намуда, мавқеи луғавии иддае аз онҳоро дар ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ таҳлил намоем.

а) вожаҳои мансуб ба забони тоҷикӣ: *дард, даво, шифо, дармон, хун, захм, шифохона, пизишк* ва ғ.

Калимаи «дард» дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маъноҳои зерин омадааст: 1) *ҳисси нохушии ягон узв, ранҷ, озор, азият,* 2) *беморӣ, касалӣ, мараз* [ФТЗТ 2010, с.412].

Соқӣ, биё, ки ҳотифи гайбам ба мужда гуфт:

«Бо дард сабр кун, ки даво мефиристамат» [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 40].

Дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ вожаи мазкур дар таркиби калимаву ибораҳои зерин ба назар мерасад: *дард, дардманд, дардолуд, ҳамдард, дарди сар, дарди ӯ, дарди шиқ, дарди ту, дарди дил, дарди шабнишинон, дарди ҷонсӯз, дарди шитиёқ, дарди фироқ, аҳли дард, дарди худпарастӣ, дарди бешумор, чошнии дард, дарди худой, дарди бедаво, дарди дӯст, дарду бало* ва ғ. Дар бештари байтҳо вожаи «дард» бо дигар калимаҳо дар шакли ибора омада, маънии ғайриаслӣ, яъне *шиқи Илоҳиро* ифода кардааст, чунончи:

Ҳофиз, андар дарди ӯ месӯзу бе дармон бисоз,

3-он, ки дармоне надорад дарди беороми дӯст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.29].

Дарде зи ту бар ҷони Камол аст, ки онро

Илло ба висоли ту мудово натавон кард [ФК 2015, с. 213].

Ҳамчунин, барои истинод ибораи *дарди худпарастии* Ҳофизӣ Шерозиро низ мисол оварда метавонем, ки дар таркиби он вожаи «дард» исми «худпарастӣ»-ро ба худ тобеъ карда, на маънои *беморӣ, ранҷурӣ*, балки *кибру гурур, худбинӣ, шахсияти худро аз Ҳама касу аз Ҳама чиз боло гузоштан*-ро ифода кардааст. Ибораи зерин дар ашъори шоирони ҳамасри Ҳофизӣ Шерозӣ ба назар нарасид, ки шояд яке аз ибораҳои вижаи ҳуди шоир бошад.

Бо муддаӣ мағӯед асрори шиқу мастӣ,

То беҳабар бимирад дар дарди худпарастӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.194].

Чунонки зикр намудем, ибораи «дарди худпарастӣ»-ро дар осори дигар шоирон дарёфт накардем, аммо бо ҳамин мазмун бузургони адабиёти классики муосири тоҷик абёти зиёде офаридаанд. Масалан, дар ин маънӣ Саъдии бузург чунин гӯяд:

Лофи бекибрӣ мазан, к-он аз нишони пойи мӯр,

Дар шаби торик дар санги сияҳ пинҳонтар аст.

В-аз дарункардан бурун осон мағир онро, к-аз он,

Кӯҳро қандан ба сӯзан то замин осонтар аст [Саъдии Шерозӣ, گنجور].

Калимаи “дард” дар шеъри Камоли Хучандӣ ва Салмони Совачӣ низ дар шакли ибора сермахсул буда, ибораҳои *дард доштан, дард кашидан, дарди афзун, дарди бедармон, дарди беёрӣ, дарди дӯст, дарди шиқ, дарди корӣ (гузаранда), дарди қадим, дарди ниҳон, дарди сар, дарди по, дарди чашим* ва ғайраҳо сохтааст. Мақсади шоирон аз истифодаи ин вожа на танҳо ифодаи *дарду ранҷи худ, ҳамчунин, орзуву ормон ва таманнову ноз, яъсу ноумедӣ, азоби руҳӣ* [ФК 2015, с. 213] низ будааст:

Ману дарди ту в- он гаҳ ёди марҳам,

Набошад ин қадар дарде маро ҳам [ФК 2015, с. 213].

Аз мисолҳои бадастоварда маълум мешавад, ки дарди чунин шоирон низ баъзан он беморие, ки дар соҳаи тиб фаҳмида мешавад, ҳамон аст. Танҳо фарқ сари он аст, ки агар бемории мо бо доруи дармон табобат шавад,

бемории шоирон бо дидани рухи ёр ва васли он муолича мешавад, чунон ки дар ин мазмун Ҳофиз фармояд:

Дардам аз ёр асту дармон низ ҳам,

Дил фидои ӯ шуду ҷон низ ҳам [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.162].

Шукри чашми ту чӣ гӯям, ки бад-он беморӣ,

Мекунад дарди маро аз рухи зебои ту хуш [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.127].

Зикр намудан бамаврид аст, ки шоирони асри XIV дар баробари он ки калимаи «дард»-ро ба маънии маҷозӣ, падидаи лексикологӣ, яъне метафора шоиронаву моҳирона истифода кардаанд, ҳамчунин, кӯшидаанд, онро дар қолибҳои гуногуни калимасозӣ истифода кунанд. Чи тавре ки аз сарчашмаҳои илмӣ [Грамматика 1985; ЗАҲТ 1973; Бобомуродов Ш. 2016] огоҳӣ дорем, яке аз қолибҳои калимасозӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, қолиби сарфӣ мебошад, ки дар калимасозии он вандҳо нақши муҳим доранд. Шоирони қарни XIV калимаи «дард»-ро маъмулан ҳамроҳ бо вандҳои *ҳам-ҳамдард*, *-о/дардо*, *-манд/дардманд* овардаанд, масалан:

Диле ҳамдарду ёре маслиҳатбин,

Ки истизҳори ҳар аҳли диле буд [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.97].

Мешуд наку ба захми дигар реши синаам,

Дардо, ки марҳами дигар аз ман дарег дошт [Қамоли Хуҷандӣ 2011, с. 57].

Осудагон чӣ донанд аҳволи дардмандон?

Ошуфтаҳол донанд ошуфтагии ҳолам [Салмони Соваҷӣ 1371, с.135].

Калимаи *дард* на танҳо бо ҳамойии вандҳо вожаи фаъол ба шумор меравад, ҳамчунин, он калимаи мураккаб низ месозад. Масалан, вожаи «дармон» аз решаи *дард* ва масдари *мондан* иборат буда, аз ибораи *мондани дард* ташкил ёфтааст ва мисли асри XIV дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ бо ҳазви ҳамсадои «д» вожаи рехта ба ҳисоб рафта, маънии *дору* ва *даворо* дорад, чунончи Салмони Соваҷӣ гӯяд:

Толиби дармон на марди кор дарди ошиқист,

Дардмандони гаматро бо гами дармон чӣ кор? [Салмони Соваҷӣ 1371, с.120].

Дигар аз вожагони соҳаи тиб, ки мавриди таҳлил қарор гирифтааст, вожаи «даво» мебошад. Он дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ бо ибораҳои *даво кардан, даво овардан, давои дарди дил*, дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ бо ибораҳои «*давои дард, давои ту, давои худ*» ва дар абёти Салмони Соваҷӣ ибораҳои «*давои дил, давои мулк*» ба назар расид». Калимаи «даво» дар фарҳангҳои муътабари форсӣ-тоҷикӣ ба маънии 1) *он чи беморро бо он муолиҷа мекунанд, дору, дармон; даво кардан, табобат кардан, муолиҷа намудан*; 2) *маҷозан чора, илоҷ, ба дарде даво шудан ҳоҷати касеро баровардан, сабаби бартараф шудани мушкил, ё камбудии касе гардидан* [گنجور] шарҳ шудааст. Шоирони ин аҳд бештар кӯшидаанд, дар абёти худ маънии якуми он - *табобат карданро* ба кор баранд:

Маниҳед, гӯ табибон ба Камол марҳами ҷон,

Чу супурд ҷон ба ҷонон, чӣ кунад дигар даворо?

Илоҷи заъфи дили мо караишмаи соқист,

Барор сар, ки табиб омаду даво овард [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.63].

Он ки килки ӯ давои мулк дорад дар давои,

В-он ки лутфи ӯ шиғои халқ дорад дар шиғот [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 272].

Вожаи «даво» дар осори шоирон ба маънии дуюм (чора, илоҷ) низ фаъол аст:

Ашки хунин бинамудам ба табибон, гуфтанд,

«Дарди шиқ асту ҷигарсӯз давое дорад» [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.55].

б) калимаҳои хоси забони арабӣ: *табиб, тиб.*

Вожаи арабии «табиб», ки яке аз калимаҳои сермаҳсулу серистеъмоли асри XIV ба шумор меравад, дар ашъори шоирон ба маънии *пизишк, дорусоз, чорагар* ва *маҳбуба* омадааст:

Шиғои ҷони ошиқ нест илло шарбати дардат,

Табибонро аз ин дармон, агар бошад, аҷаб бошад [Камоли Хучандӣ 2020, с. 350].

*Табиби халқи ту дарде, ки дар даруни ман аст,
Ба ҳусни тарбият онро даво нахоҳад кард* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.314].

в) вожаи тоҷикӣ+тоҷикӣ: дорухона

Дорухона исми мураккаби тоҷикӣ буда, *дӯконеро ифода мекунад, ки дар он доруҳо ва давоиҳо фурӯхта шаванд*. Исми мазкур дар забони назми асри XIV камистеъмол буда, танҳо дар абёти Камоли Хучандӣ 2 маротиба ба кор рафтааст ва маънии ғайриаслиро ифода мекунад:

*Дил зи дорухонаи дардат даво дорад умед,
Шарбати хосе аз он дорушиифо дорад умед* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 201].

*Дили худро, ки аз реши к уҳан шуд навбанав тоза,
Ба дорухонаи дардат даво кардам, даво кардам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 323].

Ҳамчунин, Камоли Хучандӣ барои ифодаи мафҳуми *дорухона* аз ибори *дори шифо* суд ҷустааст, ки вожаи *дор* соҳиби чанд маъно буда, ба маънии *дуом хона, манзил* фаҳмида мешавад, мисол:

*Дарди моро нарасад доруву дармон, чӣ кунем?
Гар расад доруе, аз дори шифои ту расад* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 263].

г) вожаи арабӣ+тоҷикӣ: қалбиносо.

Қалбиносо вожаи мураккабест, ки маънии 1) *он ки зару сими носароро биносад*, 2) *он ки ботилро аз ҳақ тамиз бинмояд*, 3) *касе ки мардуми рибокорро таших диҳад* соҳиб буда, дар забони ғазали асри мазкур, ғолибан, маънии *касе, ки чизи асилро аз ғайри асил ва сараро аз носара фарқ мекунад* [ФК 2015, с. 990], фаро гирифтааст. Абёти шоҳид маълум месозанд, ки шоирон мурод аз *қалбиносо* на мутахассиси соҳаи тиб, яъне истилоҳи юнонии имрӯза *кардиолог*, балки маҷозан *нафареро зери назар меоранд, ки мақсаду*

нияти касеро мешиносаду дарк карда метавонад. Калимаи қалбиносо дар забони назми ин аср аз нодиртарин вожа ба шумор рафта, дар шеъри Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ 1 маротиба омада, дар назми Салмони Соваҷӣ дучор нашуд:

Камол, бо лаби соқӣ зи май макун парҳез,

Ҳариф қалбиносо аст, зоҳидӣ мафрӯи [Камоли Хучандӣ 2011, с. 294].

Гуфту хуш гуфт, бирав, хирқа бисӯзон, Ҳофиз,

Ё Раб, ин қалбиносоӣ зи кӣ омӯхта буд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.212].

Дар назми Камоли Хучандӣ иборай «каманди бунафша» дар байти *Сабо гирифта каманди бунафша дастовез, Ки шаб ба ҳалқаи он зулфи мушкбӯ ояд* [Камоли Хучандӣ 2014, с.97] омадааст, ки мурағбии ғазалҳои Камоли Хучандӣ - Б. Мақсудов иборай мазкурро «нуктаҳое, ки қуввати идрок дар он кор накунад» маънидод кардааст. Муаллифи «Фарҳанги ашъори Камол» А. Шоҳаҳмад онро киноя аз *соқои бунафша* [ФК 2015, с. 337] медонад. Ҳамчунин, Б. Мақсудов байтеро моли Камоли Хучандӣ медонад, ки дар он таркиби *римиму руфот* истифода шудааст ва ба андешаи ӯ, манзури шоир аз ин таркиб «устухони фарсудаи пӯсида» бошад:

Хуш оядаш, ки бубинад танам римиму руфот,

Магар парист, ки ҷуз устухон надорад ҳаз [Камоли Хучандӣ 2014, с.116].

Хулоса, омӯзиши воҳидҳои луғавии марбут ба соҳаи тиб дар ашъори шоирони асри мазкур маълум месозанд, ки чунин калимаҳо мисли сарчашмаҳои гузашта ва забони имрӯза дар забони адабӣ, бахусус, дар осори бузургони назму наср нақши назаррас доштаанд, зеро шоирони асри XIV, ҳарчанд ки мутахассиси соҳаи тиб набошанд ҳам, чунин вожаҳоро ба маънии асливу маҷозӣ истифода кардаанд ва ин аз як тараф, боис гардида, ки калимаҳои марбут ба соҳаи тиб бо ҳамон шаклу мазмун то замони мо моҳияти худро ҳифз намоянд.

2.8. Номи рустанихо (фитонимхо)

Осори тиббию дорусозии он таърихи дерина дошта, омӯзишу баҳрабардорӣ аз онҳо имрӯз хеле бамавриду муфид мебошад. Дар таърихи илми тиб ва омӯзиши номи рустанихо, пеш аз ҳама, метавон аз хидмати табиби асри X - А. Берунӣ ёдовар гардид, ки асари худро бо номи «Китоб-ус-сайдана фи тиб» таълиф намудааст. Соли 2013 луғатнигори тоҷик А. Имомов дар асоси «Сайдана фи тиб» фарҳангеро бо номи «Фарҳанги беназир» навишта, дар он рустаниҳоро муфассал шарҳ додааст ва мо дар рафти таҳқиқоти худ барои шарҳи баъзе аз олами наботот аз он суд चुстем.

Дар таҳқиқи номи рустанихо корҳои таҳқиқии забоншиносон С. Назарзода [1990], А. Юсуфов [2008], О. Қосимов [2011], М. Қосимова [2018], М. Назаров [2019]; Г. Баҳромӣ [1379/2001], С. Шумбасова [2010], Ю. Дяченко [2012], Ю. Лисенко [2016] ва дигарон низ лозим ба зикранд.

А. Юсуфов дар мақолаи «Ал абния ан-ҳақоик-ул-адвия» - куҳантарин матни гиёҳшиносӣ дар забони тоҷикӣ» доир ба мавқеи гиёҳҳо дар асари мазкур андеша ронда, таъкид мекунад, ки «Муваффақиддин Абумансури Ҳиравӣ гиёҳхоро ба чор гурӯҳ тасниф намудааст: 1) *гиёҳоне, ки фақат масрафи хӯроқӣ доранд*; 2) *гиёҳоне, ки ҳам масрафи хӯроқӣ ва ҳам доруӣ доранд*; 3) *гиёҳоне, ки фақат масрафи доруӣ доранд*; 4) *гиёҳоне, ки чун захр ҳастанд*» [Юсуфов А. 2008, с. 4].

Забоншинос М. Назаров дар диссертатсияи номзадиаш «Вижагиҳои маъноӣ, услубӣ ва сохтории вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV форсу тоҷик» ду фаслро бо унвони «Тобишҳои маъноии вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ» ва «Тобишҳои маъноии вожаи гул дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ» номгузорӣ карда, доир ба мавриди истифодашавии баъзе фитонимҳои шоирони асрҳои XIII-XIV ибрази назар намудааст. Ба андешаи ӯ, мавриди пажӯҳиш қарор додани вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ барои муаррифии ҳунари суҳаншиносию маъноофаринии Ҳофизӣ Шерозӣ мусоидат хоҳад кард. Мавсуф пеш аз таҳқиқи фитонимҳои ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ дар назди

худ ду савол (1.Шоирон то кадом андоза бо вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ ва вижагиҳои табиӣ онҳо шиносӣ доштаанд? 2. Шоирон зимни истифодаи вожаҳои мазкур барои баёни муассир кадом ҷанбаҳои маъноии ин вожаҳоро дар таносуб бо вожаҳои дигар мавриди истифода қарор додаанд?) гузошта, дар асоси чунин саволҳо таҳқиқоти ғаслҳои мазкурро ба анҷом расонидааст. Ӯ дар диссертатсияи худ танҳо мафҳуми «гулу гиёҳро» таҳлил намуда, ҷое аз навъҳои гул чунин қайд мекунад: «Ҳофизи Шерозӣ навъҳои гулро, ба монанди *бунафша, лола, савсан, ёсуман, нарғис* бомавриду хушоҳанг корбаст менамояд» [Назаров М. 2019, с. 70-72].

Зимни таҳлили вожаҳои ифодагари *гулу гиёҳ* дар шеъри Камоли Хучандӣ, хунари шоириаш мефармояд, ки осораш хеле ғанӣ, рангоранг, гӯшнавоз ва дилчасп бошад. Ҳар қадар осори ӯро бештар бихонем, ҳамон қадар бо хусусиятҳои ҷолибу гуногунии забонӣ ошно мешавем. Бояд гуфт, ки дар асри XIV дар эҷоди жанри ғазал ва рушди он Камоли Хучандӣ чун Ҳофизи Шерозӣ саҳми муайян дорад, ки мисолҳои диссертатсия саропо далел бар ин гуфтаҳоанд.

Муҳаққиқ М. Султонзода дар таҳқиқоти худ фитонимҳои забони тоҷикиро дар қиёс бо забони англисӣ мавриди таҳлил қарор дода, гурӯҳи вожагони мансуб ба растании забони тоҷикиро ном мебарад, ки дар забони имрӯзаи тоҷикӣ маъмул буда, дар адабиёти асри XIV зикр нагаштаанд, масалан: *шумтол, чормағз, (ясень), чалғӯза(кедр), ақоқиёи сафед (белая акация), тӯси сиёҳ (чёрная берёза), қочӣ сафед (белый ель), губайро (рябина), дардар (ильм), ақоқиёи зард (жёлтая акация), ёси сафед (сирень), марминҷон (ежевика), чукрӣ (ревень), турб (редька)* [Султонзода М. 2019, с. 57-59; 105-106].

Яке аз бартариҳои таҳқиқи М. Султонзодаро дар мавриди фитонимҳо дар он мебинем, ки ҳарчанд диссертатсияаш ба илми забоншиносӣ мансуб бошад ҳам, муаллиф вожагони мансуб ба олами растаниро шарҳи тиббӣ низ кардааст, ки ин ба хонанда имкон медиҳад, хусусияти лингвистиву тиббии фитонимҳоро ҳамҷониба бишносад.

Бо така ба сарчашмаҳои илмиву таърихӣ профессор О. Қосимов таъкид мекунад, ки «растанӣ, аввалан, дар об, баъдан, рӯи хушкӣ сабзидааст ва он аввалин сарчашмаи ғизо барои тамоми мавҷудоти олам ба ҳисоб меравад» [Қосимов О. 2016, с. 240]. Таърихи чандҳазораи инсоният собит кардааст, ки растанӣ дар ҳаёти тамоми мавҷудоти зинда мавқеи назаррас дошта, имрӯз аксар хӯрокаву пӯшока ва бештари маводи доруворӣ аз он вобаста аст. Чунонки маълум аст, Ибни Сино, А. Берунӣ, З. Розӣ ва садҳо нафар бузургони илму адаб тамоми умри худро сарфи омӯзиши рустаниҳо карда, дар асоси олами наботот дари муолиҷаи ҳазорон бемориҳоро ба мо во кардаанд. Рустаниҳо мавҷудотеанд, ки зикри онҳоро на танҳо аз забон ва осори табибону мутахассисони соҳаи тиб тули чандин солҳо мехонему мешунавем, ҳамчунин, намояндагони дигар соҳаҳо, аз ҷумла меъморон, бинокорон ва ҳатто шоиру нависандагон низ ҳар яке бо услуби худ дар ашъорашон аз фитонимҳо ном бурда, матлабу дарди худро ифода кардаанд. Албатта, дар ҳар даври замон шоир ва ё адибе нест, ки дар суҳанҳои намакини худ аз фитонимҳо ном набурда бошад. Дар ин раванд намояндагони адабиёти асри XIV - Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ низ аз олами наботот истифода кардаанд, ки мехоҳем мавқеи рустаниҳо, ба истилоҳи дигар, истилоҳоти фитонимиро дар ашъори шоирони номбурда дар чор гурӯҳ: 1) *номи гулҳо*; 2) *номи дарахту меваҳо*; 3) *номи гиёҳҳо* ва 4) *номи донагиҳо* муайян намоем.

2.8.1. Номи гулҳо

Ба назари муаллифи мақолаи «Варақе аз дафтари гулвожаҳои «Девон»-и Камоли Хучандӣ» Н. Нуоров, «...шуарои форсу тоҷик ҳанӯз аз рӯзгорони кӯҳан дар ағлаби забонҳои ҷаҳон бо табиат унс доштаву аз аносири он ва дигар воситаҳои ҷасоҳатбахши калом истифода кардаанд ва бештар асмои гулу гиёҳ ва дарахтон дар коргоҳи маъниофарӣ ва халлоқияти аҳли суҳан авлавият касб намудаанд [Нуоров Н. 2016, с. 223-227]. Н. Нуоров барои шарҳи фитонимҳои ашъори Камоли Хучандӣ, пеш аз ҳама, вожаи «гул»-ро ба

тахлил кашида, чунин маъниҳои онро шарҳ додааст: 1) *унсури табиат*; 2) *таҷассумгари ҷамоли илоҳӣ*; 3) *рамзи кӯтоҳии умр*; 4) *бебақо будани ҳусни зоҳирӣ* [Нуров Н. 2016, с. 223-227]. Аз рӯйи таъкиди луғатшинос А. Шоҳаҳмад, вожаи «гул» дар назми Камоли Хучандӣ маъниҳои зеринро фаро гирифтааст: 1) *шукуфа, гунҷаи шукуфта, ки баргҳои рангини ба ҳам пайваста дорад ва маъруф аст; гули садбарг, вард*, 2) *киноя аз нигори ҷавонрӯ ва зебо, ёри хушрӯ ва ҷавон*, 3) *киноя аз рухсори нигор, рӯйи маҳбуба*, 4) *мачозан суд, баҳра, ком, фоида ва* 5) *дар истилоҳи суфия натиҷаи илмро гӯянд, ки дар арсаи дили ориф зухур намояд* [ФК 2015, с. 168]. Дар ин хусус ба андешаи ҳарду муҳаққиқ ҷонибдорем, зеро ҳини мутолиаи ашъори Камоли Хучандӣ ҳамаи маъниҳои боло ба назар мерасанд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 93; 107; 130; 395...].

Дар забони ғазали асри XIV номи гулҳои зерин мавҷуданд: *ёсуман, савсан, нилуфар, бунафша, лола, садбарг, нарғис, насрин ва ғ.*

Ёсуман гулест хушбӯй, рангҳои сафед, зард, кабуд ва пушти гули баъзе навъаш бунафш аст. Навъҳои дигараш бӯстонӣ, саҳроӣ ва кӯҳӣ мешаванд. Навъи сафеди он хушбӯй буда, бештар во меҳӯрад, вале навъи кабудаш камёб аст [Зоҳидов А.1993, с. 469]. Луғатшинос А. Зоҳидов қайд мекунад, ки *ёсаминро ёсаман* гуфтан ҳам дуруст мебошад, на балки *ёсуман*. Варианти *ёсамин* ва *ёсаман*-ро Ҳ. Амид [ФА 1989, с. 1104] низ ҷонибдор аст. Бояд қайд намуд, ки шорехон дар мавриди шарҳи вожаи «ёсаман/ёсамин» ва «саман» яънан як шарҳро (номи гуле, ки се барг ё панҷ барг дорад) меоранд, вале ҷузъи «ё»-и он ба мо маълум нест, аз ин рӯ, гуфта наметавонем, ки сохти он дар гузашта чӣ гуна буд. Вожаи зеринро аз «Девон»-и Шайх Камол (нусхаи тартибдодаи А. Шоҳаҳмад ва С. Саидов – К.М.) ҷустуҷӯ кардем, ки шоир онро дар шакли *ёсуман* 2 маротиба [Камоли Хучандӣ 2011, с. 56, 185], *ёсамин* 1 дафъа (с.213) ва дар намуди *ёсаман* маротибае ҳам истифода накардааст. Барои мушаххас кардани ин масъала ба «Фарҳанги ашъори Камол» рӯ овардем, ки он ҷо шаклҳои *ёсаман* ва *ёсамин* оварда шудааст. Ба андешаи мо, чунин духӯрагӣ, шояд аз он сар зада бошад, ки ҳангоми аз нусхаи форсӣ ба

кириллӣ баргардон кардани матншиносон, вожаи یاسمن , ки бидуни фатҳаву заммаву касра меояд, ду шакл навишта шуда бошад.

Он сарв, ки омад бари мо, аз чамани кист,

В-он гунча, ки дилҳо шуд аз ӯ хун, даҳани кист?

Чун талъати хуриед, ки пӯшид губораи,

Зери хатти райҳон рухи чун ёсамани кист? [ФК 2015, с. 288].

Камоли Хуҷандӣ гули «ёсуман»-ро дар баробари маънии аслӣ, чун *киноя аз рӯйи маҳбуб* низ донистааст ва чунин мефармояд:

Пирояи ёқути лабат дурчи гуҳар шуд,

Машиоташ гулбарги рухат ёсуман омад [ФК 2015, с. 288].

Вожаи мазкур дар ашъори Ҳофиз Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ низ мавқеи хоса дорад:

Каманди турраи шастат бибурд тобамро.

Обест, ки бо рӯйи гули ёсаман овард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 48].

Ҳофиз манишин бе маю маъшуқ замоне,

К-айёми гулу ёсаману иди сиём аст [Ҳофиз Шерозӣ 1378, с. 284].

Савсан мувофиқи маълумоти фарҳангҳо, аслан, ифодагари *мавзунию зебоӣ* ва номи эзидбонуи ҳусни занон ва ё номи ҷодугари созанда дар асотири Тӯрони қадим буда, баъдтар ба об фарқ мешавад ва гӯё ба гул табдил меёбад. Истилоҳи *савсан* дар шеъри Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ ба маънои 1) *ғиёҳест, ки дорои соқои борику дароз, баргҳои нозуку борик ва гулҳои рангоранг ва хушбӯ бошад. Ҳамчунин, киноя аз нигори гулрӯ ва зебо ба кор рафтааст:*

Он сарвиноз рафт ба гулишан, назар кунед,

Дар боғ гул баромаду савсан, назар кунед.

Савсан андар чаман озодиш қадаш мекард,

Норунро зи ҳасад ларза бар андом афтод [Салмони Соваҷӣ 1371, с.81].

Калимаи дигари ин гурӯҳ «нилуфар» аст. Мувофиқи маълумоти «Канзи шифо», вожаи *нилуфар*, аслан, аз «нилупаҳл»-и забони ҳиндӣ гирифта шуда,

маънои «нил» -об ва «пахл»- самар аст [Зоҳидов А.1993, с. 459]. Вале дар забони тоҷикӣ он вожаи сода маҳсуб ёфта, як навъи гулро ифода мекунад ва бо забони русӣ *лотос* ном бурда мешавад.

То ҷое оғаҳ гаштем, Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ маротибае ҳам вожаи «нилуфар»-ро дар абёташон ҷой надодаанд, вале зикри он дар ашъори Салмони Соваҷӣ бо чунин ибораҳо ба назар мерасад: *гулшани нилуфарӣ, гунбади нилуфарӣ, чу нилуфар ба хуршед моил будан* ва ғ., мисол:

Акси рухсори гулу гулбонги булбул медиҳад,

Гулшани нилуфариро гунагун баргу наво [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 184].

Бунафша аз вожаи «бунафш», ки ифодагари ранг аст, бо илова кардани пасванди калимасози «-а» сохта шудааст. Бино ба истиноди «Ғиёс-ул-луғот», дар шаклҳои *бануфша* ва *бунуфша* низ корбурд мешавад [Шокиров Т.2018, с. 25-26; ФБ 2013, с.151]. Ҳ. Амид қайд мекунад, ки ин калима «дар забони пахлави дар шакли *vanafšak* ба маънии гул» [ФА 1389, с.245] дар истеъмол буд. Вожаи зерин дар «Фарҳанги ашъори Камол» чунин шарҳ ёфтааст: 1) *ғиёҳест кӯтоҳ, дорои соқаҳои борик ва гулҳои кабудчатоб ё бунафши, ки дар боғистон ва канори ҷӯйбор пеш аз гулҳои дигар дар навбахор мерӯяд ва шамими хуш дорад. Бунафша, аслан, худрӯст, вале онро дар боғчаҳо низ коштан мумкин аст; 2) дар шеър истиораи зулф аст.*

Бунафша дастае бар аргувон аст,

Гарат бар лола сунбул соябон аст [ФК 2015, с. 127].

Муҳаққиқ М. Саломов низ дар фасли «Вижагиҳои семантикии баъзе вожаҳои ғаъол дар забони ғазал»-и диссертатсияи худ бо овардани мисолҳо аз абёти Ҳофизи Шерозӣ ҳаммаъноии фитоними *бунафшаро* бо вожаи *зулф* муайян намудааст:

Зи бунафша тоб дорам, ки зи зулфи ӯ занад дам,

Ту сиёҳи камбаҳо бин, ки ҷӣ дар димоғ дорад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.129].

Ё чойи дигар вожаи *бунафшаро* бо *турра* дар таносуби маъноӣ дидааст, ки *турра* низ маънии «зулф»-ро дошт.

Бунафша дӯш ба гул гуфту хуш нишоне дод,

Ки тоби ман ба ҷаҳон турраи фалонӣ дод [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.113].

Бунафша аз рӯйи шакли зоҳириаш ба зулф хеле монанд аст ва он гули хушбӯй аст. Яъне, аз рӯйи таҳлили М. Саломов, Ҳофизӣ Шерозӣ аз шаклу бӯйи гули бунафша дар итоб аст, ки он зоҳиран ба зулфи маъшуқа шабеҳ аст ва зулф низ дар навбати худ мисли гули бунафша бӯйи форамеро ба димоғи ӯ меорад.

Дигар аз вожагони сермаҳсули адабиёти асри XIV *лола* аст. Дар илми тиб ва хусусан, як шоҳаи он - фармакогнозия, вожаи *лоларо* бо истилоҳи *озариюн* низ ном мебаранд, ки дар «Фарҳанги беназир» он ба маънии *озариюн* ва *гули хайрӣ* - *лолаи сурх* омада, ба гули ҳамешабахори озар (оташ, сурх) монанд аст. *Озариюн* шакли арабишудаи *озаргун* аст. Ибораи *лолаи сурх* аз исми *лола* (дар забони форсии қадим: лол - сурх) ва сифати сурх (ишора ба ранги гулҳои рустанӣ) иборат буда, ҳарду ҷузъ як маъниро ифода мекунанд [ФБ 2013, с. 173].

Вожаи «*лола*»-ро Камоли Хуҷандӣ, аввалан, ба маънии *гул*, баъдан, *киноя аз рухсори маъшуқ* ҳисобидааст. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки вожаи «*лола*»-ро яке аз калимаҳои калидии ашъори шоирони садаи XIV ҳисобем ҳам, хато намекунем. Он дар ашъори шоирон дар калимасозиву ибораорӣ низ маъмул будааст, чунончи: *лолаи сероб*, *лолаи сӯхтадил*, *лолавор*, *лолагун*, *лолазор*, *лоларанг*, *лоларух* ва ғ. Мисол:

Лаъли дурахшон нигар, гайрати ёқути ноб,

Лолаи сероб бин, бастаи сунбул ниқоб [ФК 2015, с. 371].

Ҳар к-ӯ накошт меҳру зи хубӣ гуле начид,

Дар раҳгузори бод нигаҳбони лола буд! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.215].

Ҳаст машиотай боғ аз руҳу қадди ту ҷамил,

Ки чаманро ба гулу лолаву шамшод орогт [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 182].

Дар баробари вожаҳои боло фитоними «нарғис» низ серистеъмол буда, лозим ба зикр дорад. Он, аслан, луғати юнонӣ буда, ба забони тоҷикӣ мустақим аз он забон ворид гардида, дар маъниофарӣ ва иборасозии забони мо фаъолона ширкат намудааст. Маъноии луғавии «нарғис» *гулест сафед ва кӯчаку хушбӯ, ки пиёзи он кошта мешавад*; баландии буттааш то 40 сантиметр мерасад, барғҳои он сабзу дароз [Мирмуҳамедова М. 2012, с. 68]. Дар шеър ташбеҳи чашми маъшуқа аст ва ин шабеҳиятро дар адабиёт шоирони соҳибзавқи тоҷик қой додаанд. Камоли Хуҷандӣ гӯяд:

Ҳамчу нарғис наниҳам чашм ба сарви лаби ҷӯй,

Ки маро қомати дилҷӯйи ту хуш меояд [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 252].

Вожаи «нарғис» дар шеъри Камоли Хуҷандӣ аз вожаҳои на чандон камистеъмол, зеро шоир дар баробари маънии асли, бештар кӯшидааст, ин вожаро рамзи киноя ҳисобад. Ашъори Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ нишон медиҳад, ки шоирон бо зикри вожаи «нарғис» киноятан аз 1) *чашми пурҳумор, чашми маст*, 2) *чашми бедори ошиқи шабзиндадор*, 3) *чашми хумории нигор, чашми нимпӯш ва пурнози ёр* [ФК 2015, с. 472] сухан мекунад:

Хоби он нарғиси фаттони ту бе чизе нест,

Тоби он зулфи парешон ту бе чизе нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.75].

Он қатра арақ нест, ки бар ораат афтод,

Ҳаёли нарғиси мастат бубаст хобамро [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 48].

Нарғиси фаттон дар ду байти Ҳофизӣ Шерозӣ қорбасти шудааст ва дар ашъори дигар шоирон ба назар нарасид. Дар фарҳангҳо ибораи мазкур шарҳи худро наёфтааст, вале агар дар танҳои шарҳ кунем, «нарғис» маънии чашм ва «фаттон»- *зебо, дилфиребро* ифода кунад. Яъне, ин ибора сифати маъшуқи шоир буда, *зебогии чашмони ёрашро* баён доштааст.

Дигар аз чунин воҳидҳои луғавии мансуб ба фитонимҳо *насрин* аст. Мувофиқи шарҳи «Фарҳанги беназир», номи як гули сафеди хушбӯйи хурд аст, ки онро *гули мушкин* низ мегӯянд. *Насринро* забоншинос А. Имомов шакли мусафғари *настаран* меномад [ФБ 2013, с. 183].

Аз арақи рӯйи туст орази гул қатрае,

Чунки зи шабнам фитад бар руҳи насрин гулоб [Камоли Хучандӣ 2011, с.51].

Лозим ба зикр аст, ки гули *насрин* аз вожаҳои камистеъмолтарини ашъори Камоли Хучандӣ маҳсуб ёфта, танҳо як маротиба ба қор рафтааст ва шакли дигари он *настаран* буда, ҳангоми мушоҳидаҳо дар шеъри Камоли Хучандӣ, умуман, ба назар нарасид. Аммо Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ онро хуб истифода кардаанд:

Баҳори умр хоҳ, ай дил, вагарна ин чаман ҳар сол,

Чу насрин сад гул орад бору чун булбул ҳазор орад! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.496].

Гар занад номия дар домани инсофи ту чанг,

Барканад лутфи ту аз пойи гулу насрин хор [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 220].

Аз мисолҳои бадастоварда маълум мегардад, ки номи гулҳо дар ашъори шоирони асри мавриди таҳқиқ серистеъмол буда, ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, ҳиндӣ ва юнонӣ мансуб будаанд.

2.8.2. Номи дарахтон

Мисолҳои бадастоварда нишон медиҳанд, ки дар ашъори шоирони асри XIV номи чунин **дарахтони мевадиханда**: *тӯбо*, *рутаб* (*хурмо*), *себ*, *беҳ/биҳ*, *анор*, *нахли маданӣ*; **дарахтони бемева**: *сарв*, *бед*, *норван* (*сада*) *санавбар*, *уд*, *арғувон*, *шамшод* ва ғ. зикр гаштаанд.

2.8.2.1. Номи дарахтони мевадиханда

Номи дарахтони мевадихандаро аз рӯйи мансубияти забон ба ду гурӯҳ ҷудо намудем:

А. Номи дарахтони мевадихандаи мансуб ба забони тоҷикӣ: *хурмо, себ, беҳ/биҳ, анор, ангур.*

Калимаи тоҷикии «хурмо», ки номи меваи дарахти нахл аст, мувофиқи шарҳи А. Шоҳаҳмад, ба ду маънӣ омадааст. Маънии аввал, номи меваро ифода карда, маънии дуюм, шарҳи муаммост, зеро агар аз вожаи «хурмо» (**خرما**) «чизи миёни «хор» (**خار**), яъне алиф (!)-ро биафканем, вожаи «хуррам» (**خرّم**) ҳосил мешавад ва маънии муаммо «хуррам бош!» аст.

Хурмо бигузину бифкан аз вай

Чизе, ки миёни хор бошад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 248].

Вожаи *себ* дар ашъори шоирон ба маънии асливу маҷозӣ ба кор рафтааст. Дар робита ба маънии аслии шоирон ибораҳои *себи самарқандӣ, себи хандон ва себи симинро* ба кор бурдаанд, ки мурод аз чунин ибораҳо навъҳои себанд.

Гуфтам: Аз себи самарқандӣ беҳу нори Хучанд

Бо занахдону лаби чун қанд, гуфто: Беҳ набуд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 172].

Ба оғӯи андар овард афсариаш маст,

Гирифтаи себи симин бар кафи даст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 499].

Вале дар мавриди *себи зақан* ва *себи занах* аён аст, ки шоирон ба *зебогии манаҳи ёр* ишора доранд:

Биёр себи зақан, гарчи нукраи хом аст,

Ки боғбон ба гадо гарчи хом мебахшад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 208].

Б. Номи дарахтони мевадихандаи мансуб ба забони арабӣ: *тӯбо/тӯбӣ, нахл, рутаб.*

Тӯбо шакли дигари *тӯбӣ* мебошад. Он дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чун дарахти серсоия афсонавӣ дар ҷаннат, ки гӯё меваҳои гуногун ва хушбӯӣ доштааст, шарҳ шудааст [ФТЗТ 2010, с. 372]. Мувофиқи шарҳи Х. Амид, ин калима аз забони ибрӣ муарраб шудааст [ФА 1342, с.718]. Шоирони мазкур вожаи «тӯбо»-ро танҳо ба маънии асосии худ, яъне «дарахти ҷаннат» ба кор бурдаанд.

*Ҳавои сарви болои ту дорад, ростӣ в-ар не,
Барои ҳемаи дӯзах баранд аз равза **тӯборо** [Камоли Хучандӣ 2011, с.
45].*

*В-гар сарвар сар афрозод, зи ҷаннат соя бардорад,
Дигар барги сарафрозӣ набошад шохи **тӯбиро** [Салмони Соваҷӣ 1371,
с. 50].*

Вожаи **рутаб**, ки маъниаш «тару тоза» аст, дар ашъори шоирони ин аср бемаҳсул мебошад, зеро Камоли Хучандӣ онро дар 2 маврид зикр карда, Салмони Соваҷӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ аз муродифи тоҷикии он «хурмо» бештар ёд мекунанд. Вожаи «рутаб» дар шеъри Камоли Хучандӣ ба ду маънӣ омадааст: 1) хурмои тоза:

Нахли маданӣ самар баровард,

*Паҳлуи **рутаб** шакар баровард* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 248].

2) *мурод аз самара, натиҷа; рутаби дигар баровардани нахл **ишора ба** каромати орифи қарни (XI х.) Ҳасани Басрӣ, ки гӯё аз таъсири нигоҳи ӯ нахле дубора самар оварда бошад* [ФК 2015, с. 638].

Омад Ҳасани дигар ба Басра,

*Нахлаи **рутаби** дигар баровард* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 248].

Хулоса, шоирон номи дарахтони мевадихандаро ҳам ба маънии аслӣ ва ҳам маҷозӣ ба қор бурдаанд ва чунин гурӯҳи вожагон каммаҳсул буда, хоси забони форсӣ-тоҷикӣ ва арабианд.

2.8.2.2. Номи дарахтони бемева

Дар забони ғазали садаи мазкур чунин номи дарахтони бемева зикр шудаанд, ки хоси чунин забонҳоанд:

А. Номи дарахтони бемеваи мансуб ба забони тоҷикӣ: *бед, аргувон, сарв, шамшод.*

Мувофиқи маълумоти пешниҳоднамудаи луғатнигори эронӣ Ҳ. Амид, вожаи *бед* дар забони паҳлавӣ шакли *vet*, баъдан *bid*-ро дошт, ки маъниаш *дарахти бемеваи дорои шохаҳои рости баланд* аст ва имрӯз дар шакли *бед*

роиҷ аст [ФА 1389, с.240]. Хусусиятҳои давоии дарахти *бед* дар китоби «Ал-қонун фи тиб»-и Ибни Сино зикр шудаанд. Сино истеъмоли барғони дарахти бедро барои бемориҳои *чигар*, *гурда*, *тарбод* ва *бемориҳои роҳи нафас* муфид донистааст [Ходжиматов Д. 1989, с.146]. Вожаи «бед»-ро дар ашъори Камоли Хучандӣ пайдо накардем, вале дар абёти Салмони Соваҷӣ ва Ҳофизи Шероз серистеъмол аст ва маънии «навъи дарахт»-ро дорад, мисол:

Ҳар кас ки ба аҳди ту бар ӯ исм хилоф аст,

Чун бед сарпош сазои табар омад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.205].

Аз чарх ба ҳар гуна ҳамедор умед,

В-аз гардиши рӯзгор меларз чу бед [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.43].

Дигар аз воҳидҳои луғавии ифодагари номи дарахтон *арғувон* аст. Он дарахтест дорой барғҳои гирд ва гулҳои сурхранг, дар аввали баҳор, қабл аз он ки барғҳоиаш бирӯянд, гул мекунад. Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ вожаи мазкурро маҷозан ба маънии *сурхранг*, *гулгун* (дар сифати майи *ангурӣ*, *шароб*) ба қор бурдаанд:

Рехт баҳори зиндагӣ барғи худу ту беҳабар,

Бар сари гул чу нарғиси масти шароби арғувон [ФК 2015, с. 43].

Нигорино, ба саҳро рав, ки бӯстон ҳулла менӯшад,

Ба шодӣ арғувон бо гул шароби лаъл менӯшад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.100].

Сарв дарахти бисёр мавзун ва хушқомати баланд аст. Мувофиқи шарҳи Х. Амид, дар забони паҳлавӣ дар шакли *sarv* ва *sarp* маъмул буд. Дарахти мазкур барғаш реза буда, ҳазон намешавад, яъне ҳамешасабз аст. Андозаи самараш хурдтар аз чормағз, шаклаш ба дили ҳайвонот монанд аст. *Сарв* мағз надорад, дар вақти хомиаш сабз ва баъди расидан, андак зардтоб ва саҳт мегардад. Тухми самараш сафеди зардча, ба наск монанд, вале аз он нозуктар аст [Зоҳидов А.1993, с. 276].

Ба андешаи К. Мусаев, вожаи мазкур бо гунаи тағйирёфтаи фонетикии худ дар бисёр забонҳо, мисли тоторӣ- қримӣ - селби, туркӣ - селви, озорбойҷониву уйғурӣ - серв, туркманӣ - серви, ўзбекӣ - сарв истифода

мешуд [Мусаев К.1975, с.176]. *Сарв* дар иборасозии ашъори Камоли Хучандӣ фаъолна иштирок намуда, ибораҳои «*сарви баланд, сарви баландноя, сарви боло, сарви бихишт, сарви бўстон, сарви гулбор, сарви гулизор, сарви лаби ҷӯй, сарви ноз, сарви расон, сарви рост, сарви сарафроз, сарви сиҳӣ, сарви симбар, сарви симин, сарви симтан, сарви тубохиром, сарви хиромон, сарви хушхиром, сарви чаман, сарви қад, сарви ҷӯйбор*» ва ғ. –ро сохтааст. Дар маънии асли Камоли Хучандӣ чунин байтро сурудааст:

Сарв девона шудааст аз ҳаваси болояш,

Меравад об, ки занҷир ниҳад бар пояш [ФК 2015, с. 677].

Мусаллам аст, ки соҳибони каломи адабиёти форсу тоҷик вожаи «сарв»-ро ба маънии «қадди болои ёр» ба касрат истифода кардаанд, аммо ситораҳои тобони адабиёти асри XIV, чун Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Совачӣ онро ба ҳадди камол расонидаанд. Масалан, Камоли Хучандӣ бо вожаи «сарв» ибораҳое, мисли «**сарви симбар** - киноя аз маҳбубаи зебо ва хушпайкар, **сарви симтан** - киноя аз ёр, маҳбуба ва **сарви тубохиром** - киноя аз маъшуқи хушқад ва хушхиром» сохтааст, ки шояд моли худи ӯ бошад, зеро дар шакл ва маъно ҳамтои онро дар назми дигар шоирон надидем. Вожаи «сарв»-ро Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Совачӣ ба маънии *дарахт* ва *ёру маҳбуб* чунин истифода кардаанд:

На ҳар дарахт таҳаммул кунад ҷафои хазон,

Ғуломи ҳиммати сарвам, ки ин қадам дорад! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 119].

Ман ғуломи ҳиндуи он сарви озодам, ки ӯ,

Бар суман бинвишт хатте аз пайи таҳрири мо [Салмони Совачӣ 1371, с. 51].

Шамшод калимаи тоҷикӣ-форсиест, ки дар «Фарҳанги ашъори Камол» чунин шарҳ шудааст: *дарахтест ҳамешабз дорои баргҳои хурду гирд ва ҷӯби сахт*; шоирон қадди маъшуқаро ба он ташбеҳ кардаанд:

Ғар на шамшод аст, к-аз боди сабо дар тоб рафт,

Аз чӣ печад бар санавбар кокули мушкини дӯст?! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 68].

*Аҷаб он аст, ки дар базми раёҳин гулро,
Зери шамшод нишонанду ту дар боляии [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 128].*

Б. Номи дарахтони бемеваи мансуб ба забони арабӣ: санавбар, уд.

Ҳ. Амид қайд мекунад, вожаи *санавбар* маъхуз аз забони юнонист, ки баъдан муарраб шудааст ва синоними он *сафедор* аст [ФА 1389, с.730]. Мувофиқи маълумоти «Канзи шифо», ин дарахтро ба забони русӣ *сосна* меноманд, ки ду навъ аст: якеаш нар, ки самар намедихад, фақат аз шилми он қатрон ҳосил мекунанд, дигараш боровар, ки самари монанди дили гӯсфанд дорад. Самараш дар хомӣ яклухт метобад ва агар расида гардад, донаҳояш аз ҳама шукуфта, дар намуд ҷудо мегарданд. Бехтарини он мағзи тухмаш сафед, болида ва равғандори он аст [Зоҳидов А.1993, с. 283]. Шарҳи дарахти *санавбарро* луғатшинос А. Шоҳаҳмад дар «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» чунин меорад: «*Коч, дарахтест, бузургу тановар шабеҳ ба дарахти чанор, баргҳояш дурушт ва сабзи тира*» [ФК 2015, с. 665], мисол:

*Агарчи сарвари бӯстон санавбар омаду сарв,
Туро расад ба сари сарварон сарафрозӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 464].*

Шоирони асри XIV онро чун киноя ба маънии «*пайкари зебои ёр, андоми дилкаши нигор*» низ ба кор бурдаанд:

*Санамо, бар хатти сунбул маҳи тобон дорӣ,
Бар сари шохи санавбар гули хандон дорӣ [ФК 2015, с. 665].
Ба рақсидан санавбарвор бархост,
Зи сарву норван зинҳор бархост [Салмони Соваҷӣ 1371, с.453].
Шакли санавбаре, ки дилаш ном кардаанд,
Салмон ба ёди қади ту дар бар гирифтааст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 65].*

Боги маро чӣ ҳоҷати сарву санавбар аст,

Шамшоди хонапарвари мо аз кӣ камтар аст? [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с. 256].

Уд вожаест, дар фарҳангҳо ду маъниро фаро гирифта, ки маънии дуюми он боис мегардад, онро ҳамчун истилоҳи фитонимӣ ҳисобем. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънии дуюми он *чӯби хушбӯйи сиёҳранг, ки одатан, бо сӯзонидан дар миҷмар хушбӯӣ медиҳад*, мебошад [ФЗТ 1969, с. 384]. Вожаи «уд» аз калимотест, ки қариб дар ашъори ҳамаи шоирон ба назар мерасад ва ҳар яке аз соҳибони калом кӯшидаанд, ки дар баробари маънии аслӣ, дигар маъниҳои маҷозии онро низ дар пояи ҳунари эҷодкорӣ худ ифода кунанд. Дар ин радиф хидмати Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ ҳам дар хусуси ба дӯш гирифтани бори сермаъноии ин фитоним зиёд аст. Масалан, зимни таҳқиқ чунин маъниҳои калимаи «уд»-ро аз байтҳои шоирони қарни XIV дарёфтем, ки бештар кинояро мефаҳмонанд: 1) *мурод аз хушбӯбихое*, ки қадимиён бар кафани мурдагон мепошиданд, ё сари гӯри онҳо месӯхтанд:

Ба сари турбати Маҷнун чу бисӯзед абир,

Шақару уд зи холу лаби Лайло талабед [ФК 2015, с. 779].

2) *истиора* аз қони сӯхтаи ошиқ, қони ғамгин ва дар оташи ишқ сӯхта:

Гуфтӣ Камол, ар ошиқӣ, пеши рухи ман сӯз қон,

Қуз пеши отаи сӯхтан бӯе набошад удро [ФК 2015, с. 779].

Зухра созе хуш намесозад, магар удаи бисӯхт?!

Кас надорад завқи мастӣ, майгусоронро чӣ шуд?! [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с. 644].

Уди хушкам, отаи қонсӯз мебояд маро,

То зи тайби қон димоги ҳозирон гардад, зи тиб [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 55].

Хулоса, номи дарахтони бемева дар калом мавзунӣ шоирони ин аср серистеъмол буда, ҳоси забони тоҷикӣ ва ҳам арабианд ва дар муқоиса ба маънии аслӣ бештар кинояро ифода кардаанд.

2.8.3. Номи гиёхҳо

Боиси хушнудист, ки ниёғони мо таърихи қадимаи худро соҳиб буда, ба туфайли он тавонистаанд, аз замонҳои қадим то имрӯз номи бисёре аз набототу гиёхҳо ва рустаниро ба мо расонанд [Шокиров Т.2018, с. 24]. Маврид ба зикр аст, ки, аз замони соҳибистиқлол гаштани ватани азизамон то кунун садҳо олимони соҳаҳои гуногун кӯшиш ба харҷ додаанд, ки дар асоси сарчашмаҳои илмӣ мавқеи фитонимҳоро, бахусус, номи гиёхҳоро дар забони адабии тоҷикӣ ва дар забони осори бузургони тоҷику форс муайян намоянд. Дар ин радиф мо низ талош намудем, ки ҷойгоҳи вожагони мансуб ба олами набототро дар ашъори шоирони адабиёти асри XIV, бахусус, дар абёти Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ муайян намоем.

Таҳқиқоти арзишманди олимони ватаниву хориҷӣ равшан месозанд, ки гиёхҳо дар забони осори манзум зиёд мавриди истифода қарор гирифтаанд. Тавре ки забоншинос М. Саломов таъкид мекунад: «Мафҳуми *гиёҳ* нисбат ба *гул* бо баъзе хусусияташ фарқ мекунад. Яъне, агар мафҳуми *гул* дар шеър бештар ҷанбаи сувариро ифода намояд, ифодаи *гиёҳ* алаф, набототро ифода карда, хусусияти шифобахшию доруворӣ дорад» [Саломов М. 2017, с. 134].

2.8.3.1 Номи гиёхҳои истеъмолшаванда

Гиёҳномаҳо, ки ифодагари исму унвони яке аз муҳимтарин унсуре табиати зинда - наботот мебошанд, дар ҳаёти мардум мақоми махсусро дороанд. Гиёҳу наботот, пеш аз ҳама, анвои ғизобахши маҳлуқоти олам, аз ҷумла, инсон мебошанд. Олимон гиёҳро растании кӯчак аз алафу бутта дар муқобили дарахт гӯянд [Ҷосимов О. 2011, с.32].

Дар ашъори шоирони асри XIV калимаҳои ифодагари гиёхҳои истеъмолшаванда ва истеъмолнашаванда мавқеи хоса дошта, ба шоирон имконият медиҳанд, ки дар баробари тасвири зебоиҳои табиат ва илҳом гирифтани аз ин зебоиҳо, вожаҳои мазкурро барои ифодаи вазъу ҳолатҳои гуногуни иҷтимоӣ раванӣ мавриди корбаст қарор диҳанд [Саломов М. 2017, с. 125]. Дар ғазалиёти шоирони асри XIV, маъмулан, номи ҷунин гиёхҳо

зикр гаштаанд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ чудо намудем: 1) **гиёҳҳои истеъмолшаванда:** *райҳон/испарғам, испанд*, 2) **гиёҳҳои истеъмолнашаванда:** *нил, най, сунбул, меҳргийёҳ* ва ғ.

Вожаи *райҳонро* дар асри X, яъне замони зиндагии Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ *сипарам, испарам, испарғам* низ мегуфтаанд. Ба назар мерасад, гузоштани *испарғам* рӯйи хон дар қадим аз ойинҳои наврӯзӣ будааст ва онро нек медонистаанд. Чунончи, дар байти зайли Фаррухӣ низ ин маънӣ аён аст:

Ба базм андарун дилфурӯзи ту бодо,

Ба ду фасл ду моџи шодмонӣ.

*Ба вақти баҳор **испарғами** баҳорӣ,*

Ба вақти хазон асири хазонӣ [Фаррухӣ, گنجور].

Ба андешаи муаллифи «Фарҳанги беназир», решаи луғавии вожаи *райҳон* бо руҳ як буда, маънии *қудрат ва тавоноиро* низ ифода мекунад. Лекин ин чунин маъно надорад, ки исми *гиёҳи хушбӯйро*, ки ба тоҷикию форсӣ *испарғам* меноманд, қудратманду тавоно бифаҳмем [ФБ 2013, с. 175]. Дар хусуси *испарғам* муҳаққиқ О. Қосимов чунин таъкид мекунад: «Ҳар растание, ки барги хушбӯй ва умри бисёрсола дорад, *испарғам* бошад (...всякое растение с ароматными листьями, которое требует труда человека и является многолетним называют душистой травой (*сипарғам*))» [Қосимов О. 2011, с. 28]. Аслан, маънои калимаи *райҳон* «хушбӯй» аст. Бӯйи хуш ҳатман муқавии руҳ аст, бинобар ин, рустаниҳои хушбӯйро бо арабӣ *райҳон* гӯянд. Камоли Хучандӣ онро ба маънии *киноя аз ҳар чизи навруста, киноя аз хатти сабзи наврустаи маъшуқ, ки бо таъбири хатти сабз шуҳрат дорад ва сабзхат низ мегӯянд ва киноя аз шамима ва ранги зулфи маъшуқ* ба қор бурдааст:

Чун талъати хуршед, ки нӯшид губораи,

*Зери хатти **райҳон** руҳи чун ёсумани кист?!*

*Эй гули **райҳони** ту сунбули бӯстонфурӯз,*

Турраи маҳнӯши ту - силсилаи мушки ноб [Камоли Хучандӣ 2011, с. 56].

Дар шеъри Салмони Соваҷӣ «райҳон» ифодагари «хушбӯӣ, тароват ва чизи арзишнок» аст:

Бар дили поки ту, ҳошо, набувад хошоке,

Хору хошоки ҷафоят гулу райҳони ман аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 49].

Дигар аз гиёҳҳои мавриди таҳқиқи мо *испанд* аст. *Испанд* дар маҳалҳои Шарқ, аз ҷумла дар Осиёи Миёна машҳур аст ва онро *ҳазориспанд* низ меноманд. Мувофиқи маълумоти «Канзи шифо», онро аз беҳаш ҷудо намуда, хушк карда бигиранд, қувваташ то чор сол мемонад [Зоҳидов А.1993, с. 220]. Муаллифи «Фарҳанги беназир» қайд мекунад, ки *испанд* (сипанд, ҳазориспанд, ҳармал) дар забонҳои қадим (авастӣ) *спента*, *свент*, дар забони паҳлавӣ шакли *спандро* дошт. Бедарак нест, ки калимаи *спента* ба шакли қадими калимаи имрӯзаи *сафед*, ки он вақтҳо *спета* хонда мешуд, хеле монандӣ дорад. *Спента* гуфта, *бомдод*, *чаими рӯзро* меномиданд. Ин калима ба шакли *сапеда* ё худ *сафедӣ* то ҳоло истифода бурда мешавад. Аз эҳтимол дур нест, ки калимаи *спента* аз *спета* ба вучуд омада, аввалҳо ифодаи ҷамъи чизҳои равшану сафед буд. *Свент* бошад, ба мазмуни «муқаддас» истифода мешуд. Ба монанди ин дар забони қадими эронӣ низ *спента* маънои «муқаддас»-ро дошт. Аз рӯйи ақидаҳои динии он замонҳо ҳар чизе, ки неруи зиштро дафъ мекард, бояд *спента*, *спанда*, *сипанда*, *испанд*, яъне «сафедӣ» ё «муқаддас» номида мешуд. Ҳамин аст сабаби *испанд*, *ҳазориспанд*, *сипанд* ном гирифтани гиёҳи мазкур. *Ҳармал* номи арабии *испанд* буда, дар шакли *Harṣala* истилоҳи илмӣ он пазируфта шудааст [ФБ 2013, с.160]. Хусусияти рафъкунандаи балоҳо доштани испандро Ҳофизӣ Шерозӣ низ таъкид доштааст:

Ҳар он касро, ки ба хотир зи ишқи дилбаре борест,

Сипанде, гӯ, бар отаи неҳ, ки дорад қору боре хуш! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.289].

Чун ба ашъори Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ назар мекунем, аён мегардад, шоирон низ бар он андеша будаанд, ки *сипанд* чашми бадро дур месозад ва онро дар таркиби ибораҳои «*чашми бадро сипанд сӯхтан, сипанд дар отаи афкандан, чун сипанд бар отаи бурдан*» зикр кардаанд, ки матлаб ҳамон аст:

Чашми бадро сипанд сӯз, Камол,

Гар бубинӣ миёни сӯхтагон [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 380].

То карда абр оби даҳонро зи дил сипанд,

Афтод рози ӯ ҳама бар кӯю барзан аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.189].

То сипанд шаб бисӯзонд ба дафъи чаим захм,

Субҳдам з-ин миҷмари фирӯза пур кард озаре [Салмони Соваҷӣ 1371, с.280].

Ҳамин тавр, натиҷаи мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки вожагони ифодагари гиёҳҳои истеъмолшаванда таърихи қадима дошта, аз забони форсии қадим ё авастой маншаъ гирифтаанд ва маънии онҳо бо забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳамгун аст (испанд – рафъқунандаи балоҳо; райҳон – растании хушбӯй).

2.8.3.2. Номи гиёҳҳои истеъмолнашаванда

Калимаи *нил* воҳиди луғавии забони қадимаи ҳиндӣ - санскрит буда, номи растанӣ аст, ки дар минтақаҳои гарм мерӯяд. «Нил»-ро дар қори наққошӣ ва рангуборкунӣ ба қор мебурданд. Мувофиқи шарҳи муаллифи «Фарҳанги Амид» Ҳасан Амид, қадим растании нил то як метр мешудааст ва шохҳои онро ба ҳавз мерехтанд. Баъд аз 17-20 соат оби он ҳавзро ҳолӣ карда, он чи таҳнишин шудааст, ба халтаҷаҳо ҷой карда, пас аз чанд вақт дар натиҷаи дар офтоб хушк намудан, моддаи кабудранг ба амал меомадааст, ки «нил» мегуфтаанд [ФА 1389, с. 1081]. Вожаи «нил» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» муфассалтар чунин тафсир шудааст: нил 1) ҳ. نيل номи гиёҳе, ки дар мамлакатҳои гарм мерӯяд ва аз фишурдаи он ранги нилӣ мегиранд; индиго; 2) ранги кабудӣ баланди сиёҳтоб, ранги лоҷувардӣ, ки аз фишурдаи гиёҳи нил ҳосил

мешавад ва онро ранги нилобӣ ҳам меноманд [ФЗТ 1969, с. 854]. Вожаи «нил» дар ғазалиёти қарни XIV ба ду маънӣ ба кор рафтааст: 1) номи дарёи бузург дар Африқо; 2) ранги лочувардӣ, ки аз фишурдаи нил ном гиёҳе ҳосил мешавад. Дар байте, ки аз Камоли Хучандӣ шоҳид меорем, калимаи «нил» ҳамчун калимаи ҳамсон ба ду маънӣ омадааст: номи гиёҳ ва ранги фишурдаи гиёҳи нил ва низ ба маънии рӯди Нил, ки дар Африқо аст:

Рақиб сохт ду чаими тарам ба захм кабуд,

*Ду Даҷла буд равон, чаими мо кунун **Нил** шуд [ФК 2015, с. 490].*

Дар абёти Салмони Соваҷӣ низ зери исми *Нил* рӯд дар назар аст:

Зи қавли тоифи Бағдоду Миср меҳоҳам,

*Зи он ки дастӣ ту чун Даҷла асту **Нилу** Фурот [Салмони Соваҷӣ 1371, с.291].*

Дар маврии дигар, иборай «тоқи нилгун»-ро Камоли Хучандӣ дар як маврид ба маънии киноя аз осмон, ки ранги нилӣ, яъне кабуд дорад, медонад ва дар дигар маврид, киноя аз «абрувони усмақишида, ки ранги нилобии усмаро ба худ гирифта» меҳисобад:

*Осори сунъи Туст, ки бар **тоқи нилгун***

Субҳи сафед рӯй намуд аз шаби сиёҳ [ФК 2015, с. 686].

Чун ниҳод аз усма зах бар тоқи абру, гуфтамаиш:

*Нест чун чаими ту турке зери **тоқи нилгун** [Камоли Хучандӣ 2011, с. 384].*

Дигар аз гиёҳоне, ки воситаи ибрази ғаму дарди хазорон шоирони классики форсу тоҷик гардида буд, гиёҳи «най» аст. «Най» дар ҳаёти инсон на танҳо чун гиёҳи муфид ва ё асбоби мусиқӣ арзиш дорад, балки чойгоҳи он аз он ҳам зиёда аст. Гиёҳи мазкур дар чойгоҳи сероб мерӯяд ва танааш борику росту баланд буда, миёнааш ковок аст. «Най»-ро *ной* ва *қамиш* низ хонанд. Мураттиби «Бурҳони қотеъ» ишора кардааст, ки «ной» дар илми тиб ба маънии гулӯ, хулқум ва хирной низ ба кор меравад. Дар ин маврид метавон гуфт, ки гиёҳи «най» дар ашъори шоирони ин аср низ аз рӯйи дараҷаи истеъмол аз вожаҳои серистеъмол ба шумор меравад, зеро Камоли Хучандӣ

аз он 25 маротиба, Салмони Соваҷӣ 15 ва Ҳофизӣ Шерозӣ 2 бор баҳра
чустаанд:

*Гирди ту саф зада хубони камарбаста чу **най**,*

Гӯйӣ, аз ҳар тарафе гирди шакар най бааст [ФК 2015, с. 466].

*Писаро, зи раҳ бибурдӣ ба навои **най** дили ман,*

*Ба сарат, ки бори дигар бисаро ҳамин навро [Салмони Соваҷӣ 1371,
с. 46].*

*Бо шоҳиди шӯҳшангу бо барбату **най**,*

Кунҷеву фароғатеву як шишаи май [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.36].

Меҳргӣёҳ низ аз зумраи воҳидҳои луғавии ифодагари гӣёҳҳои
истеъмолнашаванда буда, дар «Фарҳанги Амид» чунин шарҳи худро ёфтааст:
*гӣёҳи меҳру муҳаббат; гӣёҳе, ки ҳар кас бо худ дошта бошад, мардум ӯро
дӯст медоранд; гӣёҳе, ки баргҳои он ҳамеша рӯ ба офтоб аст [ФА 1989, с.
1009]. «Меҳргӣёҳ»-ро мардумгӣёҳ ва ё одамгӣёҳ низ меноманд. Дар хусуси он
миёни мардум ақидае аст, ки агар инсон онро аз замин барканад, вафот
хоҳад кард. Бинобар ин, барои қандан онро ба сағ мебанданд ва гӯё бо ҳамин
роҳ ҳаёти худро қангоми барқандани меҳргӣёҳ эмин медоранд. Вожаи зерин
дар ашъори Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ камистеъмол ва дар назми
Салмони Соваҷӣ серистеъмолу сермаҳсул буда, аз ду шакли он: *меҳргӣёҳ* ва
мардумгӣёҳ ном бурдааст:*

Мулқат ҳусни туро бар тарафи чашмаи меҳр,

*Чист он сабзаи навруста, магар **меҳргӣёст**? [Салмони Соваҷӣ 1371,
с.41].*

Мардуме, к-шон намеварзанд савдои гуле,

*Нестанд аз мардумон, хонандашон **мардумгӣёҳ** [Салмони Соваҷӣ
1371, с. 13].*

Сабзаи хатти ту дидему зи бӯстони бихишт,

*Ба талбақори ин **меҳргӣёҳ** омадаем [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.113].*

Хат чу дамид бар руҳат, меҳри дилам зиёда шуд,

*Номи хатат бар он нишон **меҳргӣёҳ** кардаам [ФК 2015, с. 416].*

Сунбул калимаи арабӣ буда, растаниест баргаш ба барги кашниз монанд, вале поя надорад. Тухмаш дар гирдогирди баргҳои болиғаш ҷой гирифтааст, ки аз спораҳо иборат мебошад. Он дар ҷойҳои намнок, санг ва шӯхсангҳои тар мерӯяд. Банди баргаш ришта барин борик ва сиёҳи барроқ мебошад. Қувваташ то шаш моҳ боқӣ мемонад [Зоҳидов А. 1993, с.284]. Мувофиқи шарҳи А. Деххудо, Ҳ. Амид ва А. Шоҳаҳмад, *сунбул* гиёҳи пиёзбехи савсанбарг, ки гулаш хушбӯ ва ҳалқа-ҳалқа буда, ба зулфи маъшуқ ташбех мешавад. *Сунбул* ба маъноҳои *хӯшаи гандум* ва *ҷав* низ омада, бурчи шашуми кайҳон низ чунин ном дорад. Бех ва решаи *сунбула* манбаи дорувор маҳсуб меёбад. Ба андешаи профессор А. Имомов, ба рустании зерин на номи *сунбула*, балки *нард* мувофиқтар аст. Вожаи *нард*ро шорехон ба маънии аввал *навъе аз бозӣ* ва ба маънии дуюм *танаи дарахт* номидаанд, яъне агар чунин шарҳи луғатнигорони эрониро ба инобат гирем, вожаи мазкурро *сунбул* номем, ба мақсад мувофиқтар хоҳад буд. Зеро дар ашъори шоирони классик низ чунин навъи дарахтро бештар *сунбул* номида, бо зикри исми *нард* як навъ бозиро зерин назар меоранд, чунончи Мавлоно фармояд:

Нафасе шохи наботам, нафасе пеши ту мотам,

Чӣ кунам чора, чӣ дорам ба кафат муҳраи нардам [Ҷалолиддини Румӣ, گنجور].

Ва ё Салмони Соваҷӣ чунин гуфтааст:

Ман чу Вомиқ бохтам дар нарди савдоят равон,

3-ин равонбозӣ чӣ судам, чун ту Узро мебарӣ? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 159].

Камоли Хучандӣ дар ғазалиёти худ бо истифода аз фитоними «сунбул» дафъае ҳамчун киноя ба зулфи маъшуқ ишора мекунад ва навбати дигар, маҷозан растании сабз ва наврӯйидаро дар назар дорад:

Бунафша дастае бар аргувон аст,

Гарат бар лола сунбул соябон аст.

Санамо, дар хати сунбул маҳи тобон дорӣ,

Ба сари шохи санавбар гули хандон дорӣ [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 72; 473].

Метавон гуфт, ки растани «сунбул» низ аз вожагони писандидаи шоирони мавриди таҳқиқ маҳсуб ёфта, дар созмони чунин ибораҳо фаъолона иштирок кардааст: *сунбули бӯстонфурӯз, сунбули гесу, сунбули зулф, сунбули мӯй, сунбули тар, сунбули тоза, сунбули голиясо, сунбули чин ва ғ.*:

Чон фидои бӯйи он оҳуи чин, к-аз сунбулаш,

Бӯстон ҳар навбаҳоре бӯстоне мекунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 107].

Ҳангоми चुстӯйи шарҳи фитонимҳо дар фарҳанги «Канзи шифо» диққати моро вожаҳои «май» ва «шакар» ба худ кашид, ки онҳоро забоншинос А. Зоҳидов дар қатори номи рустаниву дарахту гулҳо ҷой додааст. Маълум аст, ки май, яъне шароб, аз ангур ва шакар аз растани найшакар омода мешавад ва ангуру найшакар навъе аз истилоҳи фарматсевтианд, аммо ба андешаи мо, азбаски калимаҳои мазкур (май ва шакар - К.М) навъе аз растанӣ нестанд ва танҳо фитонимҳои ангуру найшакар василае барои оmodасозии онҳоанд, бинобар ин, чунин вожагонро дар фасли истилоҳоти фарматсевтии диссертатсия ҷой надодем.

2.8.4. Номи донагиҳо

Дар ашъори Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ номи чунин намуди донагиҳо серистеъмоланд: *писта, фундук, зира, тар(р)а, гандум, ҷав* ва ғ. ба кор рафтаанд, ки б азабонҳои тоҷикӣ ва арабӣ тааллуқ доранд ва аз рӯйи дараҷаи истеъмол (серистеъмол, камистеъмол ва доираи истифодаи маҳдуд доранд) фарқ доранд.

Писта вожаи тоҷикӣ ва номи донағиест, ки пӯчоқаш саҳт ва мағзаш сабзу хушмаза. Бинобар он ки баъди пухта расидан, даҳон во мекунад, шоирон даҳони маҳбубаро ба он ташбеҳ кардаанд. «Ин дарахт дар кӯҳсор, сахроҳои пуштазамин ва ғайра месабзад. Аз ин як сол самари писта ва як сол бузгунҷ ба ҳам мерасад» [Зоҳидов А. 1993, с. 379]. Вожаи мазкур дар ашъори

шоирон ҳам ба маънии *навъи мева* ва ҳам *киноятан ифодагари даҳони ёр* омадааст:

Писта ҳар ид гарон будио бодом бақадр,

Аз лабу чашми ту ин ид ҳама арзон шуд [ФК 2015, с. 585].

Пистаро гӯ, ки даҳан боз макун, магз мабар,

Пеши он пистадаҳан каш, сухан андар шакарат [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 179].

Фундуқ исми арабиест, ки Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ду маънии онро зикр мекунанд: 1) *донаест гирду майда аз ҷинси бодом, ки пӯсти он сахт аст ва меваашро чун бодом мехӯранд*; 2) *киноя аз лабони пӯшидаи маъшуқ*:

Аз фундуқи ту ҳеч нахезад ба ҷуз набот,

Дар пистаи ту ҳеч нагунҷад магар сухан [ФК 2015, с. 804].

Набот аз пистаи ширин равон кард,

Ба рӯйи чанг бар фундуқ фишон кард [Салмони Соваҷӣ 1371, с.452].

Дар абёти Ҳофизи Шерозӣ зикри калимаи *фундуқро* пайдо накардем, зеро он дар забони ғазали асри XIV воҳиди луғавии каммаҳсулу камистеъмол ба шумор меравад.

Калимаи тоҷикии **зира** аз рӯйи шарҳи фарҳанги «Канзи шифо», тухми растаниест аз арпабодиён бориқтар ва ба ранг гуногун мешавад: *сиёҳ, сабз, зархушб ва сафед*. Баргаш гирдшакл, қуббаи он монанди шибит хушбӯй аст. Зира намуди бӯстонӣ, даштӣ ва кӯҳӣ мешавад [Зоҳидов А.1993, с. 420]. А. Шоҳаҳмад дар шарҳи вожаи «зира» ба ин гуфтаҳо илова намудааст, ки «ғиёҳест дорои соқаҳои сабз, гулҳояш кӯчаку сафедранг, тухми он рез ва муаттар ва барои хушбӯ сохтани баъзе аз таом ба кор меравад. Зираи бехтарин дар Кирмон мерӯяд» [ФК 2015, с. 312]. Донагии «зира» аз вожагони бемаҳсули ғазалиёти адабиёти асри XIV маҳсуб ёфта, танҳо дар шеъри Камоли Хучандӣ ба маънии асли чунин омадааст:

Маёред, гӯ, ноз ин ҷову ҳусн,

Ки зира ба Кирмон надорад ривоч [Камоли Хучандӣ 2011, с. 152].

Вожаи тоҷикии *гандум* номи рустанӣ ва донаи маъруф аст. Ин калима бо сайри таърихӣ аз авастой – *gantuma*, ба суғдӣ - *gntum*, ба тоҷикӣ - *гандум* табдил ёфтааст [ФБ 2013, с. 152]. Вожаи қадима будани «гандум»-ро муҳаққиқ С. Мирзоев низ дар мақолаи худ «Вожаҳои суғдӣ ва яғнобӣ дар мисоли бархе аз вожаҳои кишоварзӣ» [Мирзоев С. 2015, с. 8] таъкид намудааст. Ў қайд мекунад, ки забони яғнобӣ яке аз забонҳои қадима буда, забонест, барои муайян кардани калимаҳои суғдӣ кумакрасон ва дар забон донагии «гандум» дар шакли «*уамтун*» роиҷ аст. Вожаи мавриди андеша ба забони кӯхани эронӣ робита дошта, баъзе тавофутҳои овой (фонетикӣ) дар забони яғнобӣ ва қисме аз забони шарқии эронӣ ба суратҳои чунини овозӣ ба қор меравад. Чунончи, дар авастой -*gantuma*, суғдӣ -*yandam*, мавриди истифода будааст, ки имрӯз дар бархе аз забонҳои шарқии эронӣ низ бо тавофутҳои овозӣ маълум аст: вахӣ - *yedim*, ишкошимӣ - *yundum*, мунҷонӣ -*yondum*, афғонӣ (*пашту*) - *уанет* [Мирзоев С.2015, с.8].

Таърих гувоҳ аст, ки донагии «гандум» таърихи ниҳоят қадима дошта, пайдоиши онро баробари таърихи инсон аст гӯем ҳам, хато намекунем, чунончи дар ин маврид Ҳофизи Шерозӣ фармояд:

Падарам равзаи ризвон ба ду гандум бифурӯхт,

Ман чаро донаи гандум ба ҷаҳон нафрӯшам? [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с. 964].

Камоли Хучандӣ низ дар қитъааш хангоми сифат кардани Ҳилолидин ҷое аз ин вожаи фитонимӣ чунин ишора мекунад ва муродаш ҳамон навъи донагӣ аст:

Деҳқони фазл олими пурдон Ҳилолидин

Оне, ки ҷуссаат чу хуми пур зи гандум аст.

Пурдонии ту сохт танатро чу хум бузург,

Танпарварон баранд гумон, к-аз танаум аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 509].

Чав вожаи тоҷикӣ ва номи қадимаи форсии рустанӣ буда, дар забони авастой *уава* форсии миёна, суғдӣ ва яғнобӣ *уав* талаффуз мешуд. Ба

андешаи муаллифи «Фарҳанги беназир», вожаи *уав* зери таъсири забони арабӣ ба *чав* бадал шудааст ва *шаир* номи арабии калимаи *чав* мебошад. *Шаир* аз калимаи *шаър* гирифта шуда, маънояш мӯйи одам мебошад. *Чав* мӯй ба сар (хорҳои нӯги дона) дорад ва ин далели *шаир* ном гирифтани он дар забони арабӣ шудааст [ФБ 2013, с.187].

Фитоними «чав»-ро Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ дар ашъораш чун калимаи ҳамсон истифода карда, **ба маънии аввал:** а) *галлае, ки шабеҳи гандум аст ва донаҳои он барои тағзияи чаҳорпоён ба кор меравад; б) маҷозан рез, андак; чав-чав андак-андак:*

*Дорӣ Камол чоне, бар дӯстон барафшон,
Ошиқ чаве наарзад, гар ҷонфишон набошад.*

Ба маънии дуюм: *фазо, мобайни замину осмон омадааст:*

Сулаймон ку, ки дар чавви ҳаво маҳдаи кашидандӣ?

Кунун чун чавз андар хоку ҳар сӯ мебарад мӯраи [ФК 2015, с. 917].

Мавқуф расонидан парвонаи олист,

Ваҷҳи ману як чав нарасад, то нарасонанд [Салмони Соваҷӣ 1371, с.323].

Ҳамин тавр, дар коргоҳи тахайюли шоиронаи садаи XIV анвои гулу гиёҳ, дарахтон ва ба таври умум, аносири табиат ба таври фаровон чихати офариниши маъниҳои тозаву мазмунҳои орифона, таркиб ва таъбирҳои шоирона ба кор гирифта шудааст, ки ҳама ба дидгоҳи хосаи суҳанварон ба табиат ва аҷзову абзорҳои он таъкид меварзанд. Шоирон дар заминаи он ҳама мушоҳидаҳое, ки анҷом додаанд, муваффақ бар он гардида, ки ҳар яке аз ин анвои гулу гиёҳ ва дигар воситаҳои манозирӣ табиатро ба унвони муҳимтарин падидаҳои шорехи таҷаллии ҷамоли маъшуқи азали дар мазмунсозии ирфонӣ, аркони муҳимми таъмини ҷанбаҳои зебоишиносии ашъор ва афкори худ истифода намуда, дар ин замина матлабҳои муҳиммеро шарҳу тафсир менамоянд. Ҳамчунин, табиатгаройиву табиатсаройӣ яке аз муҳимтарин вижаҳои ҳунарии шоирони адабиёти асри XIV маҳсуб мешавад, ки бидуни шак, мубоҳисе тулонӣ ва муфассалро хостор аст. Илова

бар ин, нуфузи фитонимҳо дар «Девон»-и шоирони ин давр аз он паём мерасонад, ки Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ дар баробари орифи ҳақшинос будан, аз маҷмуи донишҳои улуми мухталиф, минҷумла, табиатшиносӣ ва илмҳои таркибии он, хоса, гиёҳшиносӣ ба кулӣ баҳравар буда, тавассути ин омӯхтаҳои хеш маъниҳои барҷастаи шоиронаву мазмунҳои баланди орифона, инчунин, таркибҳои нодиру нобе офаридаанд, ки ҳамагӣ дар таъмини як сабки вижаи суханварии шоирон боис гардидаанд.

2.9. Номи узвҳои бадан (соматизмҳо)

Номи узвҳои бадан васлгари тибби назариву амалӣ ва яке аз шохаҳои муҳимми истилоҳоти тиббӣ ба шумор мераванд. Тавре ки қарнҳо пеш Гиппократи бузург гуфта буд: «Дар тиб бе донишони забони лотинӣ роҳи қобили убур нест». Воқеан, бе донишони истилоҳоти анатомӣ ва забони навишташудаи онҳо - лотинӣ, ки дар ҳамаи соҳаҳои тиб роҳ ёфтаанд, наметавон мутахассиси хуб шуд.

Пеш аз он ки дар фасли мазкур назари хешро доир ба номи узвҳои бадан, ки дар адабиёти садаи XIV зикр шудаанд, баён намоем, лозим донистем, чанд ҷумла дар хусуси шарҳи мафҳуми *соматизм* ва таърихи истилоҳоти он зикр намоем.

Забоншиносон истилоҳи *соматизмро* ба таври гуногун тафсир мекунанд. Ин истилоҳ, чунонки таъкид мекунад З. Г. Абубакиро, бори аввал дар илми забоншиносӣ аз ҷониби олим Ф.О. Вакком ба кор рафтааст. Тавре ки ӯ қайд мекунад: «Соматизмҳо ба яке аз қабатҳои қадимтарини фразеологизм мансубанд ва қисми маъмултарини истифодашавандаи воҳидҳои фразеологии забони эстониро ташкил медиҳанд». Тибқи таҳлили лингвистӣ аксари олимон (Вак, Эмирова) соматизмҳоро ҳамчун воҳидҳои тасвир мекунанд, ки *тавсифкунандаи одамону ҳайвонотанд*.

Муҳаққиқи тоҷик О. Назаров чунин мешуморад, танҳо он воҳидҳои, ки *марбутӣ инсонанд*, соматизмҳоанд. Мавсуф имову ишораро истилоҳоти марбут ба соматизмҳо нашуморида, номбарандаи воҳидҳои узвҳои инсон

меҳисобад. Гурӯҳи дигари муҳаққиқони хориҷӣ (Кармишаков, Кочеваткин, Мугу, Вахрушева, Синисина ва ғ.) ба соматизмҳо *узвҳои ҳиссиёт, моеъҳои бадан, номҳои бофтаҳои устухон ва номи бемориҳоро* шомил медонанд.

Мувофиқи таъкиди Е. М. Верешагина ва В. Г. Костомаро, соматизм *ҳама гуна аломат, мавқеъ, ё ҳаракати тамоми аъзои бадани одам* мебошад. Имрӯз ин истилоҳ дар илми биология ва тиб ба маънои «бо бадани инсон алоқаманд» истифода мешавад. Муҳаққиқ В. А. Власова таъкид мекунад, ки «то имрӯз ягон шахсе ёфт нашудааст, ки чӣ гуна ном бурдани узвҳои баданро муайян кунад». Ба андешаи ӯ, соматизмҳо *як қатор мафҳумҳо ва муносибатҳои дар ҳама гуна ҷомаи инсонӣ заруриро ифода меkunанд, ки бе онҳо нутқи инсонро тасаввур кардан душвор аст* [Абубакирова З. 2017, с.12-13]. Ба андешаи мо низ, истилоҳоти соматикӣ вожаҳоро дар бар мегиранд, ки *ифодакунандаи қисми бадани инсонанд*, зеро решаи калима *сома* буда, маънии *баданро* дорад.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои муътабар аввалин номи узвҳои бадан дар Аврупо (номи узвҳои алоҳида) тақрибан 3000 сол пеш дар Юнони Қадим пайдо шуда, баъдан, румӣҳо онҳоро бо истилоҳоти нави лотинӣ мукамал гардониданд. Вақте ки истилоҳоти лотинӣ дар кишварҳои Аврупои Шимолӣ ва Марказӣ паҳн мешуданд, хусусиятҳои забонии ин кишварҳоро қабул мекарданд, аз ин сабаб дар номҳои анатомӣ истилоҳоти зиёди дурага (гибрид) ва варваризмҳо пайдо шуданд. Аз ҷумла оне, ки аввалин бор барои танзими номи узвҳои бадан кӯшиш кардааст, Леонардо де Винчи мебошад. Ӯ бори нахуст мушакҳои организми одамро дар асоси мавқеъ ва вазифаашон тасниф кардааст.

Маврид ба ёдоварист, ки хидматҳои забоншиносон дар таҳқиқи вожагони забони тоҷикӣ, аз як тараф, боис мегардад, ки насли минбаъда аслу насаби хеш, гузаштаи худро хуб бишносанд ва аз сарчашмаҳои истилоҳоти имрӯза огаҳӣ пайдо кунанд. Дар таҳқиқи номи узвҳои бадан дар асри Х хидмати забоншиносон назаррас аст. Мувофиқи пажӯҳиши Д. Саймиддинов, қисме аз номи узвҳои бадан, мисли *сар - sar, гӯш- gos, чаши - cast, забон-*

uzwan, даст- dast, пой- pay, дил- dil ва гардан- griw дар забони форсии миёна аз форсии бостон идома ёфта, вожаҳои асили лаҳҷаи ҷанубӣ-ғарбӣ ва ё порсӣ мебошанд. Вале ба дастаи дигари соматизмҳо вожаҳои бинӣ- *wenig, лаб-lab, ишкам-askam ва ангушт- angust* шомил буда, гунаи форсии миёнаи онҳо аз бунёди авастой ва форсии бостон тафовут дорад. Ҳеч кадоме аз ин шаклҳои эронии бостон дар форсии миёна истифода нашудаанд, ки иллати мансӯх гардидани ин номҳо дар форсии миёна ва зарурати табдили онҳо ба номҳои дигар равшан нест [Саймиддинов Д. 2001, с. 82].

Дар таҳқиқи нақши узвҳои бадан дар ашъори шоирон таҳқиқи забоншинос М. Саломов низ қобили зикр аст, ки дар фасли «Мавқеи семантикии вожаҳои ифодагари узвҳои бадан дар сохтори ифодаҳои маҷозӣ»-и монографияи худ [2017] нақши узвҳои баданро дар созмондиҳии ифодаҳои маҷозӣ мавриди баррасӣ қарор дода, ибораҳои «*дидаи шӯх, дили шаб, оташи дил, мулки дил, оташи рӯй, офтоби рух, тумори зулф, теги абру, домони миҷгон, хуни миҷса, пой дил, гӯши ҷон, дидат дил*» [Саломов М. 2017, с.194-201]-ро мисол овардааст, ки дар шеъри Камоли Хучандӣ зикр шудаанд. Муҳаққиқ аз ибораҳои мазкур ва серистеъмолии онҳо танҳо ном бурдаст, ки дар зер меҳохем мавқеи номи узвҳои баданро дар ашъори шоирон мавриди таҳлил қарор диҳем.

Узвҳои инсон (*даст, по, гӯш, чаши, бинӣ, сар, лаб* ва ғ.) дар илми забоншиносӣ ҳам *вожаҳои соҳаи тиб* ва ҳам *калимаҳои сермаъно* ном бурда мешаванд. Яъне, доираи вазифаи чунин вожаҳо васеъ буда, дар шакли калима - истилоҳ ва дар намуди ибора - бештар калимаҳои сермаъно ва ё ибораи фразеологиро ташкил медиҳанд. Номи узвҳои бадан яке аз воситаҳои ташаккулдиҳандаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, дар ташкили ибораҳои фразеологӣ, калимаҳои сермаъно, аз ҷумла метафора сахми фаълдоранд. Дар ин рост, метавон гуфт, ки сахми соматизмҳо дар ташкили назму наср низ кам нест. Хусусан, дар шеъри суханпардозони адабиёти тоҷикӣ форси садаи XIV номи узвҳои бадан, дар як маврид, ба маънии асли, мавқеи дигар, ба маънии маҷозӣ, гӯё мисли ҷавҳар ба сухан

чило мебахшанд. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки чунин воҳидҳои луғавӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ мавқеи намоён дошта, яке аз вожагони сермахсули забони адабӣ ба шумор мераванд. Шоирони асри XIV номи чунин узвҳои баданро дар ғазалиёти худ ҷой додаанд: *даст, по, рӯ, даҳон, лаб, дандон, абру, забон, миён, зақан (манаҳ), чаши, тан, дил, сар, дида, мардумак, ҷигар, баногӯш/буни гӯш, мижа, ком, раг, устухон, пушт, шона* ва ғ.

Тавре аён аст, гурӯҳе аз соматизмҳо дар забони адабии имрӯза бо садоноки «у» ба охир мерасанд, масалан, *зону, абру, гесу, бозу, гулу* ва ғайраҳо, ки ин қолиби сохташавии онҳо аз давраи қадим омадааст. Лозим ба зикр аст, мувофиқи маълумоти фарҳангҳо, калимаи «тан»-и забони имрӯзаи тоҷикӣ низ дар эронии бостон, авастой ба шакли *tani* садо меод. «Ин пасванд, ё умуман, ҳиссаи овозии «и» дар марҳилаҳои баъдинаи инкишофи забони тоҷикӣ (масалан, форсии миёна) ё аз реша ҷудо шудааст, чунонки дар мавриди *тан* мушоҳида мешавад, ё ки қимати морфемавии худро аз даст дода, ба ҷузъи таркибии реша табдил ёфтааст» [Дӯстов Ҳ. 2017, с. 271]. Вожаи «тану»-и давраи қадим имрӯз дар таркиби калимаи «тануманд» боқӣ мондааст.

Таҳқиқоти забоншинос А. Юсуфов дар шинохти вожаҳои ифодакунандаи узвҳои бадан дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин фи тиб»-и Ахвайнии Бухорӣ» низ қобили зикр аст, зеро мавсуф мушоҳидакорона истилоҳоти асарро ҷамъоварӣ намуда, аз рӯи баромади забонӣ ба *форсӣ+форсӣ, форсӣ+арабӣ* ва ғайра дастабандӣ намудааст. А. Юсуфов дар баробари зикри узвҳои мансуб ба бадани асри X, чанд вожа, монанди *бун, букон, автор, дарбон (номи рӯдаҳо), дам, дидор (ба маънои босира), кумиз (пешоб ва ғ.)*-ро номи аъзои бадан ном бурдааст [Юсуфов А. 2009, с.96], ки дар асри XIV ва ҳам имрӯз аз истеъмол барканор мондаанд ва ё ҷойи онҳоро муродифашон иваз кардаанд. Яке аз чунин воҳидҳои луғавӣ вожаи «бун» мебошад. Он дар шеъри асри XIV дар шаклҳои *буни гӯш* ва *баногӯш* дар истеъмол буд. Соматизми «бун» дар ашъори Камоли Хучандӣ дар таркиби

ибораи «буни гӯш» ва дар шеъри Салмони Соваҷӣ дар шакли «баногӯш» ба назар расида, дар фарҳангҳо ба маънои *баногӯш*, *беҳи гӯш*, *нармии гӯш* [ФК 2015, с. 127] омадааст:

Зиҳӣ кашида камон абруйи ту то буни гӯш,

Дамида сабзаи хатат ба гирди чаимаи нӯш [ФК 2015, с. 649].

Бар баногӯшаи агар дона дарбинӣ боз,

Машав ошуфта, ки аз голия ҳам доме ҳаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.71].

Дар ин маврид лозим ба зикр аст, ки дар асри XIV ва ё дар забони имрӯза вожаи «бун» дар шакли танҳо истилоҳ ба шумор намеравад, зеро дар шакли «бун» калимаи сермаъно буда, маъниҳои зиёдро дорост ва ба андешаи Х. Амид, он реша аз забони паҳлавӣ дорад [1389, с.253]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» низ ҳар ду шакли он (بون/бин) омада, маъниҳои *беҳ*, *реша*, *асос* ва *поёни ҳар чизеро мефаҳмонад*.

Дигар аз чунин вожагон «дарбон» бошад. Аз рӯйи таҳқиқи А. Юсуфов, дар асри X номи *рӯда* [Юсуфов А. 2009, с. 57]-ро низ ифода мекард. Дар ашъори шоирони асри XIV маънии аввали он «нигаҳбон ва посбони хонаву дар, касе ки хона, саро ва манзилро посбониву нигаҳбонӣ мекунад» серистеъмол буд, аммо имрӯз бештар варианти арабӣ - *муҳофиз* ва гунаи туркии он *қаровул* дар забони адабӣ роиҷ аст ва ҳамчун номвожаи ифодакунандаи *рӯда* ба кор намеравад:

Ту рав, эй дарбон, ки ман дар сояи девори ӯ

Менишинам мунтазир, чандон ки ояд офтоб [ФК 2015, с. 211].

То бувад бар боми ҳафтуми қалъа кайвон посбон,

Ончунон, к-андар нахустин поя маҳ дарбони ӯст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 191].

Вожаҳои «кумиз, автор, букон»-ро дар осори адабии ин сада пайдо накардем ва бо ин гуфта наметавонем, ки номи чунин узвҳо дар асри XIV роиҷ набудаанд, зеро вожаҳои мазкурро мо аз «Девон»-и шоирони ин аср ҷустуҷӯ кардем, на аз осори тиббии он. Вале бояд гуфт, ки дар ашъори

шоирони садаи мавриди таҳқиқ номи узвҳои бадан тавре зикр гардидаанд, ки дар асрҳои гузаштаву замони имрӯза айнан дар чунин шакл вирди забони мардуми хосу оманд ва дар соҳаи тиб истилоҳоти анатомӣ ба шумор мераванд. Масалан, вожаи «даст» маъниҳои мухталифи маҷозиро низ дорост. Мувофиқи таъкиди Р. Ҷӯраев: «дар ифодаи узви бадан истеъмол ёфтани калимаи *дастро* дар ҳамаи забонҳои азбайнрафта ва зиндаи эронӣ қайд кардан мумкин аст, чунончи: *авастой - заста, форсии тоҷикии қадим - даста, форсӣ - тоҷикии миёна - даст, сугдӣ - зст, курдӣ - даст, яғнобӣ – даст*» [Ҷӯраев Р.1985, с.10].

Маводи ғирдовардаи мо нишон медиҳад, ки вожаи соматикӣ «даст»-ро метавон, аз вожаҳои сермаҳсули ашъори шоирони қарни XIV ҳисобид. Дар ин хусус муҳаққиқи ҷавон М. Собирова низ дар таҳқиқоти худ «Соматизмҳо дар ибораҳои устувори ашъори Камоли Хучандӣ» қайд мекунад, ки калимаи «даст» ифодагари узви инсон буда, дар таркиби ибора, хусусан, дар таркиби ибораҳои рехта зиёд истифода шудааст ва муҳаққиқ онҳоро дар шеъри Камоли Хучандӣ дар се даста таҳлил намудааст. Аз рӯйи мушоҳидаҳо маълум мегардад, яке аз хунаҳои шоирии Камоли Хучандӣ он аст, дар баробари он ки номи узвҳои баданро дар шакли алоҳида истифода кунад, ҳамчунин, дар таркиби ибораҳо бештар корбаст намуда, ба шеъри худ маъниву лаззати нобе бахшидааст. Масалан: «*сари нохун, даст додан, панҷаи шер, панҷа задан, чанголи ман, кафи симин*» ва ғ. «Ибори «кафи симин»-ро шоир ба маънии *дасти сафеди нозук* ба кор бурдааст. Ибори зерин муродифи ибори «яди байзо» буда, муъҷизаи пайғамбар Мӯсо (а) мебошад» [Собирова М.2017, с .91-100].

Хунари шоириву суҳанпардозии адибони классикро аз ҷониби дигар дар он мебинем, ки номи узвҳои баданро дар таркиби ибораҳои гуногун тавре ҷой додаанд, ки маънии тозае гирифта, на ҳамчун истилоҳи соматикӣ, балки чун вожаи сермаъно хидмат мекунад. Масалан, калимаи «дил» ва муродифи он «қалб», ки дар соҳаи тиб истилоҳ ба ҳисоб рафта, таърихан ҳамчун узви бадан маълум аст ва «дар забонҳо чунин таърихро аз сар

гузаронидааст: эронии қадим-зарда-дил (мувофиқати «з» ба «д» дар забонҳои гарбии эронӣ ва гузариши «рд» ба «л», афгонӣ-зре, форсӣ-дел, ба решаи умумии забонҳои хиндуаврупоӣ пайвастагӣ дорад» [Ҷӯраев Р.1985, с.11]. Вожаи мазкур дар ашъори шоирони ин аҳд маъниҳои зиёдро фаро гирифтааст:

Дами килки ту сунбул бар суман корад ба қалби дай,

Дили поки ту дурри ақл рӯёнад зи қалби ям [Салмони Соваҷӣ 1371, с.253].

Мифтоҳи асосии ҳар ду мисраъ ибораҳои «қалби дай» ва «қалби ям» мебошанд. Дар мавриди ба эътибор гирифтани маънии аввал, ки аз ибороти ҷойдошта бармеояд, мазмун чунин хоҳад буд: қалам (килк)-и ту бо таровати хеш (барои он тароват ин ҷо ба кор меравад, ки дар гузашта муаттар сохтани давоҷ дар ҳунари хаттотӣ хос буд) дар рӯи сафҳа, хатто дар айёми сармо, дар моҳи дай (моҳи даҳуми соли шамсӣ, мутобиқ ба 23 декабр -21 январ) гӯё сунбул мекорад. «Дар қалби дай сунбул дар суман коштани дами килк (қалам)- ифодаи зебои шоиронаест аз хушу хуб ва файзосо навиштан». Сунбул дар ин маврид истиора аз *хат* аст ва суман низ истиора аз *варақи когаз* мебошад.

Ба эътибори махсусияти баёни шоирона ва санъати бадеии акс ё мақлуб (баргардониш) иборати «қалби дай» ва «қалби ям»-и байт маънӣ ва мафҳуми тоза ба худ мегирад. Ҳунари шоирӣ ҳам дар ҳамин зоҳир мегардад, ки Салмони Соваҷӣ матлаберо ифода мекунад, аммо аҳли зоҳир (онҳое, ки аз асли воқеа огаҳ нестанд) маънии дигар ва аҳли маънӣ матлаби дигарро дарёфт месозанд. Дар расмулхатти форсӣ, баръакс (қалб) хондан ё навиштани калимаи «дай»-яд мешавад, ки ин калима арабӣ буда, маънояш *даст* аст. Вожаи «ям» низ агар баръакс, яъне қалб хонда, ё навишта шавад (қалби ям – тавре, ки шоир мегӯяд), маънӣ тағйир ёфта, он ба ҷойи баҳр маънии тамоман дигар, яъне майро ифода мекунад. Ё дар байти дигар чунин гӯяд:

То бувад дар даҳани қалби ҷаҳон гандумро,

Гашит қуфли дари фирдавси барин қалби маданг [Салмони Соваҷӣ 1371, с.15].

«Даҳани қалби чаҳон» ифодаест аз носарағӣ ва бевафоии дунё. «Маданг» дар фарҳангҳо ба маънии *калиди чӯбин* аст, ки дар гузашта барои қуфлҳои чӯбин месохтаанд. Вобаста ба он ки аз кадом нуқтаи назар ба байти мазкур назар меандозем, маъниҳои мустақил ва чолиб бардоштан имкон дорад. Яъне, барои он ки инсон дар ин дунёи бевафо ҷой гирад ва дари бихишт барои ронда шудани ӯ боз гардад, гандумро барои маданги қуфли дари чаннат дандона гардониданд. Пас, ифодаи «қуфли дари фирдавси барин гардидани қалби маданг» чӣ маънӣ хоҳад дошт? Ифодаи «қалби маданг» дар мисраи дуюм, инчунин, *гандумро* ифода мекунад. Яъне, дар расмулхатти форсӣ, вақте ки калимаи «маданг»-ро баръакс мехонем, вожаи *гандум* ҳосил мешавад. Дар ин сурат, мисраи дуюм чунин маънӣ хоҳад дошт: *Гандум боиси он гардид, ки боре инсон аз бихишт ронда шавад ва дари чаннат барои ӯ қуфл гардад*. Барои ошноӣ ин румузи маъруф пӯшида нест, ки «падарам равзаи ризвон ба ду гандум бифурӯхт» - гуфтани Ҳофизи Шерозӣ низ барои таъйиди айни ҳамин матлаб аст. Бидуни огаҳӣ аз чанбаҳои назарии шеъри классикон дарёфти вусъати андешоти эшон даст нахоҳад дод.

Калимаи арабизабони «қалб»-ро Камоли Хучандӣ чун калимаи ҳамсон ба кор бурда, зимни ифодаи он маънии 1) носара, сохта, қалбакӣ, дурӯғин/*Дилро ба пеши лаъли ту қалб аст нақди ҷон...* ва 2) дил, марказ, миёна/*... Қалб чун нест маро, ин ҳама мағдоз чунин* [ФК 2015, с. 990]-ро дар назар дорад. Соматизми арабии *қалб*, ба маънии дуюм муродифи истилоҳи тоҷикии дил ва гунаи арабии он - *замир* буда, дар илми тиб «узви хунгардонӣ, ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ё ҳайвон воқеъ аст» [ФЗТ 1969, с.370] шарҳ ёфтааст. Ҳар се муродиф дар калимасозиву обораорӣ ва ҳам дар ташаккули номи узвҳои бадан дар асри XIV миёни дигар воҳидҳои луғавии соҳаи мазкур бештар саҳмгузоранд:

Он чи зар мешавад аз партави он қалби сиёҳ,

Кимиёест, ки дар суҳбати дарвешон аст! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 96].

Забоншиносони рус В. С. Расторгуева ва Эделман хангоми муайян кардани таърихи баромади вожаҳо, этимологияи номи узвҳои бадан, аз ҷумла, вожаи «**абру**»-ро чунин зикр намудаанд: (a)brū- дар лаҳҷаҳо, ҳамчунин (a)fru, (a)bhru, дар форсии миёна- bhru, дар забони юнонӣ- brṓve [Расторгуева В. 2007, с.47] истифода мешуд. Айни ҳамин шарҳ аз ҷониби муаллифи китоби «Этимологияи 100 калима» Р. Ҷӯраев [Ҷӯраев Р.1985, с.6] низ таъкид гаштааст. Соматизми *абру* дар ашъори шоирон ба ду маънӣ омадааст: 1) *хатте аз мӯ, ки дар болои чаши рӯяд; ба тақозои арӯз «бурӯ» ҳам гуфтаанд;* 2) *ҳамчун истилоҳи аҳли ирфон «абру»* [ФК 2015, с. 13]. Воҳиди луғавии мазкур дар забони ғазали асри XIV серистеъмол буда, дар ифодаи чунин абёт ба чашм мерасад:

*Гуфтам: Он гамзаи шӯх аз чӣ зи **абруст** фурӯ?*

Гуфт: Болотар аз устод дукон натавон сохт [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с. 60].

*Бод қурбони камонхонаи **абруи** ту дил,*

Хоса он дам, ки бувад чаши хушат тирандоз [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 227].

Ақл девона шуд, он силсиламушкин ку?

*Дил зи мо гӯша гирифт **абруи** дилдор кучост* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 321].

Шона, ки дар баробари истилоҳи анатомӣ буданаш, калимаи ҳамсон низ ба шумор меравад, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ бемаҳсул ва дар абёти Ҷамоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ серистеъмол буда, на ҳамчун вожаи соматикӣ, балки ба маънии якуми он - *асбоби махсуси дандонадор, ки бо он мӯйро ҳамвор мекунад ва ба тартиб мебарорад*, серистеъмол аст, чунончи:

*Дандони **шона** мекашад он чини зулфу бас,*

Номаш хато набуд, ки хондем мушки ноб [ФК 2015, с. 975].

Мани саргашта саропо ҳама тан сар гаштам,

То ба сар дар талаби мӯйи ту чун шона шавам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 139].

Ҳарчанд калимаи «шона» дар асри мавриди назар бештар ба маънии «асбоб» омада бошад ҳам, бо ин гуфтаҳо хулоса намекунем, ки вожаи мазкур дар садаҳои XIV-XV чун истилоҳи анатомӣ ба кор намерафт, чунки намояндагони дигари ин қарнҳо, аз ҷумла Амир Хусрави Деҳлавӣ вожаи «шона»-ро айнан чун соматизм ба маънии «устухони китф» истифода кардааст:

Тори мӯятро ҷудо машишота, гар аз шона кард,

Дастӣ он машишота мебояд ҷудо аз шона кард [ФЗТ 1969, с. 597].

Гӯш калимаи умумиэронист, ки мувофиқи шарҳи В. Расторгуева, Эделман [Расторгуева В. 2007, с.268] ва китоби «Этимологияи 100 калима» [Ҷӯраев Р.1985, с.10] дар забони «авестой, форсӣ-тоҷикии қадима ва скифӣ шакли *гауша*, форсӣ-тоҷикии миёна, балучӣ, яғнобӣ - *гӯш*, курдӣ - *гих*» осетинӣ - *гос*, афғонӣ- *гваг*, помирӣ – *руш*»-ро дошт. Дар асри XIV аз ҷониби форсзабонони каломӣ манзум мисли забони имрӯза шакли «гӯш» дар истеъмол буд, ки калимаи сермаъно ба шумор меравад:

Гӯше, ки шуд ба ҳалқаи зулфи бутон гарон,

Нашиндаам, ки қобили панди адиб ҳаст [ФК 2015, с. 181].

Ҳақро бишнос аз назару чашму дилу гӯш,

Ки инҳо ҳама бар қудрати Ҳақанд далоил [Салмони Соваҷӣ 1371, с.240].

Он гӯш, ки ҳалқа кард дар гӯши ҷамол,

Овезаи дар зи назми Ҳофиз бошад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.113].

Дандон калимаи умумиэронӣ ва аз решаи хиндуаврупой буда, дар забони **авастой** ба шакли *дантан*, **скифӣ** - *данта*, **пахлавӣ** - *дандан*, **суғдӣ** - *днта*, **осетинӣ** - *дандаг*, **курдӣ** - *деран*, **яғнобӣ** - *дандак*, **балучӣ** - *данданк* ва **тоҷикӣ**-*дандон* дар истеъмол буд [Расторгуева В. 2003, с. 329; Ҷӯраев Р. 1985, с.10]. Дар хусуси шарҳи вожаи мазкур А. Шоҳаҳмад таъкид мекунад, ки «решаи вожа «данд» (устухон) ва дандон ҷамъи он аст, узви устухонии даҳони

хайвонот ва инсон, ки барои газидан ва хоидани ғизо ба кор меравад» [ФК 2015, с. 207]. Ба андешаи мо, дар ин маврид дақиқ гуфта намешавад, ки решаи калима «данд» ва «дандон» шакли чамъи он аст, зеро дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (ҷ.1.саҳ.421) дар ин хусус зикр шудааст, ки *данд* I маъниҳои *аблаҳ, нодон, дузд, чизе, ки даҳани инсонро хушк мекунад ва меафишурад (мисол: хурмо)*, *данд* II маънии *донаи меваи беданҷири чинӣ, ки монанди писта буда, хусусияти дармонӣ дорад*-ро ифода мекунад. Ва дар ҳамин саҳифаи фарҳанг моддаи луғавии «данда II» зикр шудааст, ки маънии *дандонаро* ифода кунад. Яъне, бо тақия ба маълумоти шорехон метавон андешид, ки шояд решаи калимаи «дандон» *данда* бошад, тавре ки дар забони паҳлавӣ низ шакли *дандан* роиҷ будааст. Вожаи «дандон»-ро шоирони асри XIV ғолибан, ба маънии асли баён кардаанд:

Пири мо бўсе аз он лаб барнаканд,

Чун кунад бечора дандонеш нест [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 86].

Ҳар он кас, к-он лабу дандон чу ёқуту дурр бинад,

Зи чашмаи бегумон лулуву лаъли обдор афтад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 82].

Ҳамчунин, вожаи «дандон» дар забони адабӣ дар сохтмони ибораҳои фразеологӣ иштироқи фаъол дорад. Он дар шеъри шоирон ибораҳои *дандон тез кардан (хашигин шудан)*, *дандон шикастан (латукӯб кардан)*, *дандони тамаъ баркандан (тарки тамаъ кардан)*, *дандон мисли син тез кардан (ба газаб омадан)*, *заҳмати дандон (кори сахт)*, *дандони шона (парраҳои шона)*, *бо дандон газидани ангушти надомат, чарх ба дандон гирифтани (ба мушкӣ гирифтани шудан)* ва ғ.-ро сохтааст:

Гар ситам дандон намояд дар замони адли ӯ,

Ханҷари отаи забонаи барканад дандони син [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 265].

Бар хасми ту тез карда дандон

Дандонаи сини сайф бо сам [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 22].

Зону калимаи умумиэронӣ буда, чи таърихан ва чи дар забонҳои зинда ба маънии *узви инсон* воমেҳӯрад, аммо дар шаклҳои гуногун. Масалан, дар **забони авастӣ** *шакли зону*, **форсӣ-тоҷикии миёна** - *занӯ*, **сӯғдӣ** - *звк*, **осетинӣ** - *зонуз*, **афғонӣ** - *зангун ба назар мерасид* [Ҷӯраев Р. 1985, с.15]. Вожаи «зону» аз решаи ҳиндуаврупоии *geni* ибтидо гирифтааст. Дар забони шугнонии имрӯза дар қолиби *зан* боқӣ мондааст [Дӯстов Х. 2017, с. 271]. Он дар ашъори шоирони асри XIV танҳо ба як маънӣ: *банде, ки устухони сонро бо устухони соқ мепайвандад, фосилаи байни рону соқи по омадааст*:

Хуни мо бе ҷурм резиву ба фикри ин хато

*Ҷуз сари зулфат саре ҳаргиз ба **зонуи** ту нест* [ФК 2015, с. 313].

*Аз дарди ҷомае, ки ба **зону** ҳамерасад,*

З-ин ҷомахона баҳри мани чокар баромадаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 308].

Бе зулфи саркашаи сари савдое аз малол,

*Ҳамчун бунафша бар сари **зону** ниҳодаем* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 316].

Пой/По. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, вожаи «пой» моли забони эронӣ ва умумиҳиндуаврупоист, ки дар забони **эронии қадим** шакли *пода*, **хиндуи қадим** *падари* дошт. Дар баъзе забонҳои эронӣ «д»-и таърихии калима нигоҳ дошта шудааст, масалан, дар забони **балучӣ** - *под*, **осетинӣ** - *фад*. Дар забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ «д» ба «й» мегузарад. Форсии қадим-пода - пой, маду - май. Як қатор забонҳои ҳиндуаврупоӣ таркиби овозии калимаро хуб нигоҳ доштаанд, масалан лотинӣ - *подис*, *пес*, готӣ - *фоти*, англисӣ - *фӯт*.

Вожаи **пой** дар забони адабӣ калимаи сермаъно буда, чунин маънихоро соҳиб аст: *узви бадан*, *маҷозан истодагарӣ*, *тоқат*, *асл*, *бунёд*, *зинаоя*, *қисми поёнӣ* [ФЗТ 1969, с.66-67]. Дар асри XIV ва забони имрӯза ҳар ду шакли он: *пой/по* серистеъмол аст. Фақат фарқ дар он аст, ки *пой* ба маротиб *узви инсон* ва ҳайвонро шарҳ дода, исми ҷондор мебошад, вале гунаи *по* он маънии *зинаоя*, *ҳар як паллаи нардбон*, *зер*, *таг*, *ҷой*, *мартаба*, *дараҷаро*

мефаҳмонад ва ба исми бечон мансуб аст. Ба ибораи дигар, *пой* истилоҳи анатомӣ буда, поя аз ин вазифа барканор аст, бинобар ин, танҳо абётеро истинод овардем, ки дар онҳо шакли «пой» мустаъмал аст:

Зи дасти ҷаври ту гуфтам зи шаҳр хоҳам рафт,

*Ба ханда гуфт, ки Ҳофиз, бирав, ки **пойи** ту баст* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 63].

*Зад **пой** бар сарам, шудам аз худ, чу он бидид,*

Дар ханда рафту гуфт, ки бахташ лагад задаст! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 130].

*Дарандохт худро ба **поиш** чу мӯй,*

Бигалтид бар хок монанди гӯй [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 380].

Устухон аз вожаи паҳлавии **astaxvān** сарчашма гирифта, мувофиқи шарҳи луғатшиносон Ҳ. Амид, А. Шоҳаҳмад ва А. Юсуфов, *яке аз андомҳои содаи организм ва бофтаи маъруф, моддаи сахт дар инсон ва ҳайвон барои нигоҳ доштани андом* [Юсуфов А.2009, с.117; ФК 2015, с. 784; ФА 1389, с.111] мебошад. Дар ин мазмун Салмони Соваҷӣ чунин гӯяд:

Ту рӯзе мекунӣ бар мову мо хоҳем ҷавратро,

*Кашидан то камон чун ҳаст пай бар **устухон** моро* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 5].

Дар забони ғазали садаи XIV калимаи «устухон» каммаҳсулу камистеъмол буда, ҷое мурод аз зикри ин калима «шаҳси лоғарандом ва заифпайкар» [ФК 2015, с. 784] низ фаҳмида мешавад, чунончи Камоли Хучандӣ навиштааст:

Аршошён ҳумоӣ, мо ҷумла сояи ту,

*Бо ин сифат чӣ донанд ин мушти **устухонат**?* [ФК 2015, с. 784].

Ҳамин тавр, номи узвҳои бадани мавриди таҳқиқ ҳамагӣ (ба ҷуз ғабғаб ва қалб - муродифи он замир - К.М) моли забони форсӣ-тоҷикӣ буда, баёнгари онанд, ки соҳибони каломи асри XIV ва намояндагони адабиёти қуруни баъдӣ бештар кӯшидаанд, ки хини шеъррофарии худ дунболи вожаҳои асили форсӣ-тоҷикӣ гарданд ва ин иқдоми онҳо имрӯз барои соҳибзабонони

баъдӣ боиси он мегардад, ки забонашон тули асрҳо бе каму кост боқӣ монад. Ҳамчунин, бояд қайд намуд, ки Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ дар баробари забони модарии худ ба дигар забонҳо, бахусус, ба забони арабӣ низ арҷ мегузоштаанд ва тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Абёти шоҳид маълум месозанд, ки шоирон дар шеърӣ худ ба касрат аз вожаҳои ин забон суд чустаанд. Дар ин маврид соматизми «манаҳ»-ро мисол меорем, ки вожаи тоҷикӣ буда, гунаи арабии он «зақан» аст ва ё калимаи тоҷикии «дил», ки гунаи арабии он «замир» мебошад, дар шеърӣ шуарои ин аср серистеъмоланд:

Хичил з-он боги рухсоранд гулбӯён яке з-онҳо,

*Ки пеши он **зақан** шуд сурх, себи бӯстон бошад* [ФК 2015, с. 304].

Дилам дар он расани зулфи анбарин овехт,

*Бадон тамаъ, ки бурун ояд аз чӣ **зақанаиш*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 231].

*Дар чоҳи **зақан** чу Ҳофиз, эй чон,*

Ҳасани ту дусад гулом дорад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.118].

Ҳадиси Кавсарам аз ёд меравад ба биҳишт,

*Чу нақиши рӯю лабаиш дар **замир** меояд* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 212].

Хулоса, дар асри XIV номи узвҳои баданро бештар калимаҳои аслии тоҷикӣ ва ё решагӣ ташкил кардаанд, ки онҳо дар сохтани ибораҳои фразеологӣ низ фаъоланд. Инчунин, баъзе аз номи соматизмҳои асри мавриди таҳқиқ аз замони имрӯза фарқ мекунад (дар забони назми асри XIV шакли «баногӯш» ва «буни гӯш» маъмул буда, имрӯз ибораҳои «беҳи гӯш ё паси гӯш» ба қор мераванд).

2.10. Вожаҳои марбут ба динҳо

Дар хусуси этимологияи вожаи «дин» луғатшиносон В.С. Расторгуева ва Д. И. Эделман қайд мекунанд, ки «таърихи қадимаи ин вожа чандон маълум нест ва тахмин меравад, ки аз решаи *daí* гирифта шуда, баъдан дар шаклҳои *dainá/ den/ din* амал кард» [Расторгуева В. с. 297-299].

Истилоҳи дин (den) аз зумраи он вожаҳоест, ки аз замони пайдоиш то ба баъд дар маънои он тағйирот ва таҳаввулоте падида наомадааст. Вожаи мазкур маънои *парастииш* *итоатро* дошта, дар Европа бо калимаи «религио» ифода мешавад. Маънои «религио» низ *итоат* ва *ситоиш* буда, миллатҳои гуногуни ҷаҳонро бо ҳамдигар мепайвандад.

Ба андешаи муаллифони китоби «Фарҳангшиносӣ», нақши дин дар ҷомеаи инсонӣ хеле бузург буда, дар тули ҳазорсолаҳо тамаддун дар доираи муқаррароти дин инкишоф ёфтааст ва арзишҳои фарҳангӣ бо таъсири омили динӣ эътирофи ҷамагон пайдо карда, асоси устувори фарҳанги ҷомеаи ҷаҳониро ташкил додаанд. Аз ин рӯ, бисёре аз муҳаққиқон ин ё он тамаддуно ба дин вобаста ва симои маънавии ҷомеаро аз он иборат медонанд.

Табиист, ки дар пешрафти ҷомеаи инсонӣ дин мусоидат кардааст ва анъанаю муассисаҳоеро ба вуҷуд овардааст, ки ба пешрафти тамаддун кумак расонидаанд. Анъана ва арзишҳои устувори фарҳангӣ, ки ба ақоиди динӣ орошта шудаанд, пойдевори мустаҳками фарҳангиро ташкил додаанд [Тоҷов Н. 2011, с. 21-22].

Қиссаҳои қуръонӣ ва хусусан, сурати таҳаввулётҳои онҳо барои суҳанварон дар мавҷарсозии тафаккури бадеӣ чун сарчашмаи муҳим хидмат намудаанд. Доир ба масъалаи вожаҳои динӣ ва таърихи бавуҷудоии онҳо солҳои зиёд аст, ки олимону муҳаққиқон таҳқиқоти арзишмандеро рӯйи ҷоп оварда истодаанд. Аз ҷумла, М. Ҷумъаев – муҳаққиқи тоҷик дар таҳқиқоти хеш фасли алоҳидаеро ҷой дода, ки он ҷо воҳидҳои луғавии ифодагари динӣ аз асари «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ чун мисоли шохид гирифта шудаанд. Мавсуф вожаҳои мазкурро ба зерфаслҳои «Сифат ва номҳои Худо», «Ному дараҷаи динӣ» ва ғ. ҷудо намудааст.

Доир ба вожаҳои марбут ба дини ашъори шоирони асри XIV – Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ низ баъзе мақолаҳои арзишманд аз ҷониби забоншиносону адабиётшиносон таълиф шудаанд, ки эътибори ҷамагон гаштаанд. Масалан, адабиётшинос Ф. Насриддин дар мақолаи «Манобеи

кудсии ашъори Камоли Хучандӣ» вожаҳои динии шоирро дар ду бахши умда: бахши аввал «Қойгоҳи оёт ва маорифи қуръонӣ дар шеъри Камоли Хучандӣ» ва бахши дуюм «Аҳодиси набавӣ дар шеъри Камоли Хучандӣ» ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Ҳамчунин, ӯ дар мақолаи худ 8 сура ва 4 оятро шарҳ дода, менигорад, ки «дар шеъри Камоли Хучандӣ бархе аз сураҳову оёти қуръонӣ сабт гардида, суханвар ба шеваи басе латиф аз онҳо истифода бурдааст [Насриддинов Ф. 2016, с.211-212].

Дар хусуси таҳқиқи вожаҳои марбут ба дини ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ низ корҳои шоистаи таҳсин зиёданд. Дар ин маврид метавон аз олимони тоҷик Ш. Исрофилниё, ки диссертатсияи доктории худро дар риштаи адабиётшиносӣ ба ин мавзӯ бахшидааст ва аз пажӯҳишгарони эронӣ, мисли М. Ҳайдарӣ, М. Муҳаққиқ, Ҳ. Махфуз, Р. Ҳумоюнфаррух, Б. Фурӯзонфар, П. Алӣ ёдовар шуд.

Бояд гуфт, ки доир ба масъалаи шинохти вожаҳои диниву маъхазҳои арабӣ-исломии ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ, ки сарчашмаи муҳимми ғазалҳои онҳоро оёти қуръониву аҳодиси набавӣ ташкил медиҳанд, дар кишвари маҳбубамон, ҳанӯз таҳқиқоти муфассал ва алоҳида ба анҷом нарасидааст.

Омӯзиши вожаҳои забони назми садаи XIV моро водор сохт, ки дар баробари дигар номвожаҳо, вожаҳои марбут ба дини асри мазкурро мавриди таҳқиқи худ қарор диҳем. Ҳангоми ҷустуҷӯ маълум гардид, ки шоирон чун дигар ахтарони адабиёти тоҷику форс номи динҳои гуногун, мисли дини зардуштӣ, буддоӣ, насронӣ ва албатта, дини мубини исломро шабеҳи раддаи марҷон ба риштаи назм кашидаанд. Мушоҳидаҳо ва абёти бадастовардаи мо бозгӯ аз он мекунанд, ки шоирони мазкур аз динҳои гуногун оғаҳ буда, номи *динҳои зардуштӣ, буддоӣ, насронӣ* ва *исломро* дар ғазали худ устодона бо маъниҳои асливу маҷозӣ ба қор бурдаанд. Барои мушаххастар баён намудани натиҷаи мушоҳидаҳо аз калимаҳои бадастомада, тасмим гирифтём, ҳар яке аз динҳои мазкурро дар мисоли ашъори шоирон алоҳида таҳлил намоем.

2.10.1. Вожаҳои марбут ба дини зардуштӣ

Дар ашъори шоирони садаи XIV ғолибан, чунин вожаҳои марбут ба дини зардуштӣ ба кор рафтаанд: *Зардушт, оташ, оташкада, бут, санам, зуннор, дайр, муг, габр ва ғ.* Ин воҳидҳои луғавиро метавон чунин тасниф намуд:

А. Калимаҳои марбут ба дини зардуштӣ, ки сермаҳсуланд.

Дайр аз зумраи калимоти арабии сермаҳсули шоирон буда, басомади он нишон медиҳад, ки Камоли Хучандӣ 5 бор, Ҳофизӣ Шерозӣ 23 бор ва Салмони Соваҷӣ 14 бор ба кор бурдааст, ки шакли чамъаш *адёр* бошад ва *ибодатхонаву хонақоҳи насронӣён ва оташпарастонро* фаҳмонад. Шоирони қарни XIV аксар зери ин мафҳум ба маънии асли ишора доранд, чунончи: *Гуфтам: Ба дайр бо ту расам, ё ба Каъба? Гуфт: Моро ба ҳар мақом, ки чӯянд, ҳозирем* [ФК 2015, с. 204]; *Ман ба бӯяш гаҳ ба масҷид меравам, гоҳе ба дайр...*[Салмони Соваҷӣ 1371, с.131]. Аммо баъзан дар абёти онҳо мурод аз «дайр» киноятан *олами хок ва дунё* фаҳмида мешавад, Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ гӯянд:

Мо дар ин дайр фитодем, ҳам аз рӯзи аласт,

Ринду девонаву қаллошу хароботиву маст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 134].

Аз забони савсани озодаам омад ба гӯш,

К-андар ин дайри куҳан кори сабукборон хуш аст! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.47].

Б. Вожаҳои марбут ба дини зардуштӣ, ки каммаҳсуланд.

Зуннор вожаи арабии сермаъно буда, чун вожаи дини зардуштӣ *навъи риштаеро мефаҳмонад, ки зардуштиён ва қашшони насронӣ ба миён мебастанд, то фарқи худро аз мусулмонон нишон диҳанд* [ЛД, ҷ.9, с.12938; ФЗТ 1969, с.462]. Ин вожа дар асри мавриди таҳқиқи мо каммаҳсул ба шумор меравад, зеро басомади он нишон медиҳад, ки дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ 7 бор ва Салмони Соваҷӣ, Камоли Хучандӣ 8 маротиба ба кор рафтааст, чунончи:

*Гуфтам, оям ба сӯйи дайру бубандам зуннор,
Боз дидам, ки аз он ҳам накушоёд корам* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 362].

*То зулфи чу чавғони ту зуннор фурӯ баст,
Банди камарат гӯи латофат зи миён бурд* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 189].

*Вақти он ширинқаландар хуш, ки дар атвори сайр,
Зикри тасбеҳи малак дар ҳалқаи зуннор дошт* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.519].

*Хирқаи солус бархоҳам кашид аз сар вале,
Тарсам ин зунноргабр дар миён расво шавад* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.113].

Вожаи *зуннор* бо *габр* дар шакли мураккаб омада, *зунноргабрро* сохтааст, ки шарҳашро дар фарҳангҳои форсӣ тоҷикӣ пайдо накардем. Вале бо тақия ба байти шоҳиди шоир чунин мазмун баровардан мумкин аст, ки ба *шахси отаишпарасте, ки дар миён ва ё гарданаи зуннор (риштае, ки хоси зардуштииён аст - К.М.) бастааст*, ишора шудааст.

В. Вожаҳои марбут ба дини зардуштӣ, ки бемаҳсуланд.

Зардушт номи бунёдгузори ойини эронӣ бостон, ки дар форсӣ ба номҳои *Зарташт*, *Зардатушт*, *Зародҳашт*, *Зодҳушт*, *Зароҳушт*, *Зараҳишт* ва *Зартушт* омадааст, дорои маънии *дорандаи уштури зард* буда, дар Готҳо «Заратуштра» омада, ки «зарат» ба ораши маъноӣ «хуштра» ба ораши шутур мебошад. «Заротҳаштар» дорандаи уштури зард мебошад. Номи хонаводагии ӯ «Спитама» буда, дар паҳлавӣ «Спитамон» навишта шудааст ва замони ӯ шашсад сол пеш аз милод гуфта шуда, номи падараш Пуршасп, номи модараш Дағду ва ҳамзамон бо Гуштосп буда ва Гуштосп дини ӯро пазируфтааст [Пошанг М. 2012, с. 215]. Дар адабиёти асри XIV калимаи *Зардушт* бештар ба маънии «шахс ва ойини он омада, вожаи бемаҳсул мебошад. Он дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ 2 дафъа дар таркиби ибораи *дини зардуштӣ* ва худ калимаи *Зардушт* омадааст. Салмони Соваҷӣ 1 маротиба

дар дохили ибораи *оташи Зардушт* зикр карда, дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ ба кор нарафтааст:

*Рӯят афрӯхт **оташи Зардушт**,*

Зулфат овард дар миён зуннор [Салмони Соваҷӣ 1371, с.347].

*Биё соқӣ он **оташи тобнок**,*

*Ки **Зардушт** меҷӯядаи зери хок* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.733].

Оташкада вожаест, ки дар асри XIV ба ду маънӣ роиҷ будааст: 1) *хонае*, ки дар он *оташи фурӯзон ниғаҳдорӣ мешуд*, *намозгоҳи пайравони дини Зардушт*, ки *оташиро муқаддас мешумурданд*; 2) *ҷое*, ки *оташи мегиронанд*, *оташидон*:

*Ба **оташкада** дар ҷамоли бутон*

Гар аз рӯйи ту партаве дидаме,

Чу зулфи ту зуннор барбастаме,

*Дар **оташкада** бут парастидаме* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 478].

Оташкадаст *ҷони ман аз сӯзи сина, оҳ,*

Дуде, ки баргузашт зи равзан, назар кунед! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 158].

Исломи ту парвона фиристода ба қайсар,

Оташкадаи *куфр ба парвона раҳо кард* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 202].

Калимаи *оташкада* дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ 1 дафъа бо ибораи *шуълаи оташкада*, Камоли Хучандӣ 3 маротиба омада, маънии *макони ҷамъшавии суфиҳо*-ро ифода кардааст:

*Сина гӯ, **шуълаи оташкадаи** форс бикӯш,*

Дида гӯ, оби руҳи Дачлаи Бағдод бибар [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 250].

Ба рухсори худ меҳр варзидаме,

*Ба **оташкада** дар ҷамоли бутон* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 478].

Аз рӯйи таҳқиқи забоншинос Д. Саймиддинов, вожаҳои марбут ба *оташи* ва *оташигоҳ* дар давраҳои гуногуни забони форсии тоҷикӣ ба тағйирот дучор наомада, танҳо дигаргунии падидомада ба сохти овозии онҳо иртибот дорад. Масалан, дар забони паҳлавии давраи миёна дар маънои *оташи* вожаҳои **adur**

ва **ataxš** ба кор рафта, ки ҳар ду низ идомаи ду гунаи як вожаи авестой маҳсуб меёбанд [Саймиддинов Д. 2001, с.192]. Оташ *рамзи ҳаёт, дили гарм, чизҳои пухтаи гизой, хонаи гарму ободи инсонхост*, лекин дар як вақт *несткунанда, аз байн барандаи ҳаёт ва ҳамаи ашӯхост*. Аз таърих маълум аст, ки мардуми мо оташпараст буд. Оташ, ки чизи муқаддас буд, дар мавридҳои зарурӣ онро бо мақсадҳои муайян кор мефармуданд. Масалан, рӯзи тӯй арӯсу домод гирди оташ давр мезаданд барои гармии дили арӯсу домод ва пайвандон, инчунин, дар охири моҳи Сафар аз болои оташ меҷаҳиданд, то ки дарду ранҷ ва гуноҳҳо сӯзанду онҳо пок шаванд. Ҳамчунин, то ҳол дар хонаи баъзе мусибатдорон дар ҷое, ки Ҷавтида хоб буд, ҷароғ мемонанд, ки он аз гузаштаи оташпарастии мардуми мо дарак медиҳад. Аз ҳамин хотир аст, ки дар байни мардум ифодаи «Дар гӯри касе ҷароғ мондан» мустаъмал аст.

Бут ҳайкалест, ки бутпарастон онро мепарастанд, яъне санам [ФК, 2015, с. 130]. Он дар каломи манзуми шоирони ин аср бемаҳсул (Ҳофизи Шерозӣ 2 бор, Камоли Хучандӣ 19 бор ва Салмони Соваҷӣ 6 бор) ва ифодагари маъниҳои *маҳбуба, маъшуқа, дилбар, ситамгар, зулмпеша* ва *ҷафокор* аст:

Аз ошиқӣ ҳамеша ҷавон аст пири мо,

Холӣ мабод ишқи бутон аз замири мо.

Чун хати нигорини бутон бар гули рухсор,

Туғрои ту орошии даври қамар омад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.205].

Калимаи «бут» дар адабиёти форсу тоҷик чун вожаи сермаъно маъмул буда, ба маънии асли: *муҷассамае аз ҷинси санг* аст, дар маънии маҷоз *матлаб, мақсад*, ва *маъшуқаро* фаҳмонад. Шоирони асри XIV дар баробари калимаи *бут* аз муродифоти он – санам//асном низ суд ҷустаанд.

Вожаи тоҷикии «муғ» дар ин аср бемаҳсул мебошад, ки басомади он чунин аст: Камоли Хучандӣ – 14 бор, Ҳофизи Шерозӣ 1 бор аз он ёд кардааст. Воҳиди луғавии мазкур дар дини зардуштӣ *муаллим, устод*, билхоса, *нафареро ифода мекунад, ки руҳони оташпарастон буда, поинтар аз муъбадон меистад* [ФЗТ 1969, с.791]. Бо таъки ба маъниҳои он метавон, хулоса кард, ки вожаи *муғ* калимаи ҳамсон буда, ба маънии рӯдхона ҳам меояд [ФА

1342, с.975]. Дар ашъори шоирони номбурда танҳо маънии аввали он - **оташпараст** фаъол будааст:

Гар аз он лаб бичашад чошние зоҳиди шаҳр,

Ба хароботи мугон ояду соғар гирад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 199].

Чон дар талаби ратли гарон мегардад,

Тан бар сари бозори мугон мегардад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.338].

Дар дайри мугон омад ёрам қадаҳе дар даст,

Маст аз маю майхорон аз наргиси масташ маст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.27].

Габр вожаи ҳамсон аст. Он ба маънии аввал, *пайрави дини зардуштӣ*, ба маънии дуюм, *як навъ либоси ҷангири ифода мекунад, ки бо пахта ва абрешим лаганда шудааст* [ФЗТ 1969, с. 247].

Ман онро одамӣ донам, ки дорад сирати неку,

Маро чӣ маслиҳат бо он ки ин габр асту он тарсо [Салмони Соваҷӣ 1371, с.212].

Воҳиди луғавии мазкур дар ашъори шоирони асри XIV бемаҳсул буда, Салмони Соваҷӣ дар абёти худ аз он дар 2 маврид ишора карда, [Салмони Соваҷӣ 1371, с.113,212], Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ боре ҳам аз он зикр намекунанд. Мувофиқи шарҳи Ҳ. Амид, вожаи *габр* моли забони оромӣ буда, дар як маврид исм, мавриди дигар сифат мешавад ва ин ном баъд аз ислом ба зардуштиён итлоқ шудааст [ФА 1389, с.865].

Хулоса, басомади калимаҳои марбут ба дини зардуштӣ дар ашъори шоирон нишон медиҳад, ки чунин воҳидҳои луғавӣ сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул будаанд. Инчунин, шоирон дар ин маврид на танҳо дунболи вожаҳои таркиби луғавии забони тоҷикӣ гаштаанд, балки қолибҳои калимасозии забонро ба инобат гирифта, бо истифода аз вожаҳои содаи марбут ба дини зардуштӣ калимаҳои мураккаб сохтаанд (мисол: зунноргабр – Салмони Соваҷӣ).

2.10.2. Вожаҳои марбут ба дини насронӣ

Дар ашъори шоирони садаи XIV бештар чунин ибораву калимаҳои марбут ба дини насронӣ корбаст шудаанд: *шамъ бар сари хок афрӯхтан*, *Исо*, *Марям*, *тарсо*, *сакӯбо*, *роҳиб*, *битриқ*, *ҷосалиқ*, *митрон*, *шаммос*, *чалипо*, *салиб*, *зуннор*, *дайр*, *руҳулқуддус ва ғ.* Бояд қайд намоем, ки вожаҳои *зуннор* ва *дайрро* ҳам дар радифи калимаҳои хоси дини зардуштӣ чой додем ва ҳам дини насронӣ, зеро ин ду калима мувофиқи шарҳи фарҳангҳо, ба ҳарду дини номбурда мансубанд. Бинобар ин, дар зерфасли «Калимаҳои марбут ба дини зардуштӣ» шарҳ намуда, дар фасли мазкур танҳо аз онҳо ном бурдем.

Вожаҳои мазкури марбут ба дини насронӣ дар асри X, бахусус, дар «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ ҷойи намоёнро соҳиб буда, дар асри XIV қисме аз онҳо, мисли *Исо*, *Марям*, *зуннор*, *дайр*, *савмаа ва ғ.* дар ашъори шоирон чун вожаи фаъол ва гурӯҳе дигар, амсоли *солиб* ва *шаммос* вожаҳои бемаҳсул ба назар мерасанд. Маводи бадастовардаи мо нишон медиҳад, ки калимаҳои номбурда, дар забони ғазал ғайр аз маънии аслӣ, маъниҳои дигарро низ соҳиб буда метавонанд, ки ин ба ҳунару маҳорати шоирии ҳар як устои каломи мавзун иртибот дорад. Масалан, вожаи «Исо»-ро ҳам дар радифи вожагони хоси дини насронӣ ва ҳам ислом бояд зикр намуд, ки дар «Фарҳанги ашъори Камол» чунин шарҳ ёфтааст: «Исо ибни Марям, пайғамбари насронӣён ё худ масеҳӣён, ки дар Фаластин бе падар зода шуда ва соли тавлидаш мабдаи таърихи милодӣ аст. Гӯиё, андар сесолагӣ рутбаи расолат дошт ва дар сивусесолагӣ ба василаи салиб овехта шуд. Ягона пайғамбари инсонпарвари яҳудист, ки яке аз муъҷизаҳои ӯ чон бахшидан бо нафас ба қолиби бечон будааст [ФК 2015, с. 331]. Бо зикри исми «Исо» Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ чунин фармоянд:

Донӣ, чӣ гуфт Исо бо ошиқони дунё,

Чандин ҳичоб бинед аз ним сӯзани мо [ФК 2015, с. 331].

Ба ваҷҳе то даҳони ту нашуд пайдо, надонистанд,

К-аз он рӯ суҳбате нек аст бо хуршед Исоро [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 50].

Ҳамчунин, мурод аз зикри исми «Исо» Камоли Хучандӣ «маъшуқи руҳонӣ»-ро низ дар назар дорад:

Нӯшдоруст лабаи, дард надоред, дарег,

Чанд шарбат зи шиғохонаи Исо талабед? [Камоли Хучандӣ 2011, с. 253].

Исми *Исо* дар шеъри шоирон мақоми хосае дорад. Шоирон зимни корбурди ин вожа аз ибораҳои *шиғохонаи Исо*, *эҷози Исо*, *ба ёри Исо ва дами Исо* ёд мекунанд.

Дигар аз чунин вожаҳо калимаи *Марям* аст. Исми «Марям» дар фарҳангҳо чун «духтари Имрон, яке аз уламои бани Исроил, модари Исои пайғамбар» [ФК 2015, с. 397] шарҳ шудааст. Он аз вожагони каммаҳсули шоирони ин қарн ба шумор рафта, Камоли Хучандӣ дар маънии асли 1 бор, Ҳофизӣ Шерозӣ 2 бор ва Салмони Соваҷӣ 16 маротиба (дар шакли такрор) аз он ёд кардааст:

Аз килки душохи меваи руҳ

*Резон суханам чу нахли **Марям*** [Камоли Хучандӣ 2011, с. 22].

Исматӣ дунёву дин, дилишоди Билқисиктидор,

***Маряи** исонафас қайди афи Доробро* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.185].

Бо кӣ ин нукта тавон гуфт, ки он сангиндил,

*Кушт морову дами Исии **Марям** бо ўст* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.93].

Рухулқуддус низ аз вожагони камистеъмоли ашъори шоирони мавриди назари мо маҳсуб ёфта, дар абёти Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ ба маънии «ҳазрати Ҷабраил (а)» омадааст:

*Гар ба покӣ Ҳизири вақтию **Рухулқудусӣ**,*

То наёбӣ назари аҳли сафо, ҳеч касӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 480].

*Файзи **Рухулқуддус**, ар боз мадад фармояд,*

Дигарон ҳам бикунанд он чи Масеҳо мекард [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.143].

Баррасии фасли мазкур нишон медиҳад, ки воҳидҳои луғавии марбут ба дини насронӣ дар абёти шоирон ба маънии асливу маҷозӣ омада, гурӯҳе аз

онҳо дар XIV сермахсул (*Исо, Марям, зуннор, дайр, савмаа*) ва дастаи дигар (*шамъ бар сари хок афрӯхтан, тарсо, сакӯбо, роҳиб, битриқ, ҷосалиқ, митрон, шаммос, чалипо*) каммахсуланд.

2.10.3. Вожаҳои марбут ба дини ислом

Пеш аз таҳлили мавқеи вожаҳои марбут ба дини ислом дар ғазалиёти шоирони асри XIV, лозим донистем, ки чанд андешаи олимонро дар хусуси мазомини дини ашъори шоирони ин қарн, бахусус, Ҳофизии Шерозӣ оварда бошем.

Қисме аз муфассирону муҳаққиқон, амсоли Э. Браун, М. Мутаҳаррӣ, М. Бомдод, А. Мусаффо, М. Бино ва дигарон ашъори Ҳофизии Шерозиро комилан диниву тасаввуфӣ қаламдод кардаанд. Дастаи дигар, чун Х. Мирзозода, М. Занд, Б. Исоматов, А. Қодиров ва ғайраҳо дар ашъори Ҳофизии Шерозӣ унсурҳои зиддидиниро ҷуста, андешаҳои риндии ӯро ба зиддидинӣ ҳамл намудаанд. Файласуф Б. Исматов низ ашъори ишқии Ҳофизии Шерозиро баррасӣ намуда, ба хулосае омадааст, ки шоир танҳо ишқро «фанни шариф» гуфтааст, ки бар хилофи «каломи шариф» («Қуръон») ва шариати мусулмонист.

Ба андешаи Х. Мирзозода, Ҳофизии Шерозӣ бештар ишқӣ ҳаётиро сароидааст. Аҳмади Касравӣ арзиши ашъори Ҳофизии Шерозиро комилан нодида гирифта, зараровар қаламдод кардааст [Муллоаҳмад 2006, с.4-7].

Албатта, ҳар муҳаққиқ ҳини таҳлили ашъори шоир назари худро дорад, ки дар натиҷа, дар мавриди дарки мазомини ашъори бузургону соҳибони калом чунин духӯрагиҳо ба вучуд меоянд. Ба андешаи мо, Ҳофизии Шерозӣ, нафаре, ки дар 8 солагӣ Қуръонро бо 14 ривоят тиловат кардааст, ҳеҷ гоҳ наметавонад хилофи «Каломии шариф» ҳарф бизанад ва ё андешаи зиддидинӣ дошта бошад. Аммо, азбаски ҳадафи мо таҳлили забоншиносии вожаҳои динии ашъори шоирони асри XIV аст, ин ҷо баррасии умқии мазомини сирф динии осори ин қарнро бар дӯши адабиётшиносон вогузор мекунем.

Лозим ба ёдоварист, ки таҳлили луғавии вожагони динии баъзе аз шоирони асри XIV, мисли Камоли Хучандӣ дар замони истиқлолият аз ҷониби чанде аз пажӯҳишгарон дар мақолаву диссертатсияҳо қисман мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд, аммо мо дар диссертатсия аз вожаҳои динии таҳқиқшудаи онҳо худдорӣ намуда, вожагони динии берун аз таҳлил мондари ба риштаи таҳқиқ кашидем. Масалан, муҳаққиқ М. Мирмуҳамедова дар фасли «Истилоҳоти динӣ-ирфонӣ»-и диссертатсияи худ вожаву ибораҳои «*намоз, қибла, намози шом, намози ид, имон, меҳроб, рӯза, лайлатулқадр, закот, мусулмонӣ ва ҳаҷ*»-ро таҳлил кардааст, ки чунин вожахоро аз таҳқиқоти худ берун гузоштем ва вожаҳои дигари диниро, ки дар ашъори Камоли Хучандӣ, ҳамчунин, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ ҷойгоҳи намоён доранд, ба гурӯҳҳои «Вожаҳои марбут ба дини ислом», «Номи Худо ва муродифоти он», «Номи пайғомбарон» «Калимаҳои марбут ба сураву оёти қуръонӣ» ҷудо намуда, мавриди баррасӣ қарор додем.

Калимаву ибораҳои марбут ба дини ислом, ки дар забони газали асри XIV ҷойгоҳи намоён доштанд, чунинанд: *зиёратгоҳ, суфӣ, шариат, мубоҳ, рамазон, фаришта, сурӯш, шайтон, воиз, хонақоҳ, растохез, фирдавс, толи бақо, хулди барин, рӯзи маҳшар, рӯзи муқтадир, шаби қадр ва ғ.*

Рамазон калимаи арабӣ ва моҳи рӯзаву моҳи нухум аз моҳҳои солшумории қамарист. Дар луғат ба маънои *тобиши гармо ва шиддати тобиши офтоб* буда, ба қавли дигар, *санги гарм аст, ки аз он пойи равандагон месӯзад* ва ин калима аз решаи «рамаз» гирифта шудааст ва маънои *сӯхта*ро ифода мекунад. Моҳи рӯза гуноҳонро месӯзонад, ба ин исм номгузорӣ шудааст, зеро моҳи Рамазон сабаби сӯхтагӣ ва машаққати нафс аст. Ҳадаф аз моҳи мазкур *пурсиши авфи гуноҳон, мағфират шудан ва шикасти нафси банда* аст, ки дар ҳамин мазмун Салмони Соваҷӣ низ чунин байтро вирди забон меорад:

Моҳи рамазон рафт, дигар узр маёред,

Хезеду май оред, ки ид асту хазон аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 20].

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки вожаи *рамазон* дар адабиёти ин аср каммаҳсул буда, Салмони Соваҷӣ, Камоли Хучандӣ 1 дафъа ва Ҳофизи Шерозӣ 4 бор аз он суд чустааст. *Иди Рамазонро* Камоли Хучандӣ дар мавриде [Камоли Хучандӣ 2011, с. 214] бо ибораи *иди сиём* ном мебарад, ки калимаи *сиём* маънии *рӯза доштан* ва ибораи *иди сиём иди рӯзадорон аст*.

Сурӯш/фариишта. Забоншиноси тоҷик О. Қосимов дар мақолаи «Лексика, выражающая религиозно-мифологические существа в «Шахнаме» Фирдоуси» дар баробари шарҳи вожаи «фаришта», ҳамчунин, муродифоти он «малак ва сурӯш»-ро низ шарҳ намуда, бо таъя ба маълумоти фарҳангҳои муътабар чунин қайд мекунад: “*Сурӯш* вазифаи ваҳйрасониро миёни Худованд ва халқ иҷро мекард ва номаш Чабраил буд. Мувофиқи тақвими эрони бостон 17-ум рӯзи моҳ ба ӯ бахшида шуда буд ва ба ин муносибат рӯзи 17-уми моҳ Сурӯш ном дошт. Муродифи серистеъмоли он вожаи *фариишта* ба шумор рафта, дар забони адабӣ ва забони гуфтугӯйӣ доираи истифодаи фарох дорад. *Фариишта* аз вожагони қадимаи забони адабӣ маҳсуб меёбад. Мувофиқи таҳқиқоти олимони аввал шакли *fra-ishta*-ро дошта, маънии *фиристодаро* ифода мекард. Баъдан, дар забони форсии классикӣ (кл. перс) шакли– *frieshta* ва забони тоҷикӣ гунаи *fereshte*– ро гирифта, маънии *фарииштаро* соҳиб гашт [Расторгуева В. 2007, с.127]. Шоирони ин аср ба маънии асли аз ҳарду муродиф (фаришта/сурӯш) истифода кардаанд:

Бояд гуноҳи хеш навиштан *фарииштаро*,

Дар хусн, агар муориза бо он париваш аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 136].

Сурӯши отифат аз нав навиди раҳмат дод,

Муоширон ҳама доданд бӯса бар сару рӯш [Камоли Хучандӣ 2011, с. 294].

Ба чуз аз сояи *Сурӯш*, мабодам ҳеҷ сарсабзӣ,

Ба чуз бар хотами лаълаш, мабодам ҳеҷ фирӯзӣ [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 160].

Ба андешаи муҳаққиқ М. Мирмуҳамедова, вожаҳои динии ашъори Камоли Хучандӣ, мисли «*май*», «*бода*», «*ҷом*», «*ринд*», «*майхона*», «*майпараст*», «*дайр*», «*харобот*» ва назари инҳо ба чуз маънои аслию маҷозии худ (калимаи сермаъно) дар шеъри шоир маънои ягонаи истилоҳӣ (моносемия) низ доранд [Мирмуҳаммедова М. 2012, с. 46]. Ба андешаи мо низ, ҳунари шоирии шоирони асри XIV ҳамчунин, дар он аст, ки як калимаро дар шеъри худ ҳам ба вазифаи сермаъноӣ (**дайр** - олами хок, дунё; **бода** – хуни дил [ФК, 2015, с. 204; 113]) ва ҳам дар мисоли моносемӣ (**дайр** - ибодатгаҳ, хонақоҳи насронӣ ё оташпарастон; **бода** – май, шароб [ФК, 2015, с. 204; 113]) истифода намуда, таркиби луғавии забони тоҷикиро бою ганӣ гардондааст.

Сайри таърихии вожаҳои динӣ равшангари он аст, ки мутарҷимону муфассирон кӯшидаанд, хангоми тарҷумаи Қуръон барои забони арабӣ муродифоти тоҷикӣ пайдо намоянд ва ба ин амал муваффақ ҳам шудаанд. Аммо муродифоти вожаҳои арабӣ дар мавриди корбаст ҷойи худро чандон устувор нигоҳ дошта натавонистанд. Ба ин гуфтаҳо мисол шуда метавонад калимаи “растохез” (муодили арабии он - қиёмат), ки вожаи форсӣ аст. *Растохез* аз камистеъмолтарин вожаҳои динии ашъори шоирони садаи XIV буда, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ кӯшидаанд, аз муродифоти арабӣ (*қиёмат*, *нашур*), тоҷикӣ+арабӣ (*рӯзи маҳшар*, *рӯзи муқтадир шабонгоҳи абад*, *сахаргаҳи ҳашир*) ва баъзан маврид аз гунаи форсӣ-тоҷикии он (*рӯзи бозор*, *рӯзи дигар*) суд ҷӯянд. Камоли Хучандӣ низ муродифоти номбурдаро кам истифода карда, Салмони Соваҷӣ аз вожаи “растохез” боре ҳам зикр накардааст. *Растохез* як маротиба дар чунин байти Ҳофизи Шерозӣ ба маънии асли омадааст:

Пиёла бар кафанам банд, то сахаргаҳи ҳашир

Ба май зи дил бубарам ҳавли рӯзи растохез [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 266].

Дастии рақиб низ бад-он лаб намерасад,

Боре ба дев шуқр, ки хотам намедиҳӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 472].

Вожаи «дев» ва муродифоти он «шайтон»-у «иблис»-ро дар ашъори Камоли Хучандӣ пайдо накардем, вале шоир бо зикри калимаву ибораҳои «*адӯ, рондаи даргоҳ ва рақибии нокас*» маҳз *шайтон*ро дар назар дорад [ФК 2015, с. 18; 522; 633].

Вале мисраи дуюми байти зерин равшан месозад, ки бо зикри вожаи *дев* Салмони Соваҷӣ *шайтон*ро дар назар дорад, чунки реф (макру фиреб) сифати асосии он ба ҳисоб меравад:

Бо ту муориз шавад сатти ту, аммо қучо,

Дев тавонад ба реф муҳри Сулаймон шикаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 194].

Ва ё чойи дигар:

Бо муҳри Сулаймон қабулаш набувад роҳ,

Дар доираи хиттаи дил **деви** ҳаворо [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 239].

Дар қиёс ба Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ, Ҳофизии Шерозӣ бештар кӯшидааст, варианти «шайтон»-ро ба қор барад ва мурод аз зикри ин исм ҳамон *шайтони лаин* бошад:

Дом сахт аст, магар ёр шавад лутфи Худо,

В-арна Одам набарад сарфа зи Шайтони раҷим [Ҳофизии Шерозӣ 1385, с.364].

Ҳамин тавр, натиҷаи таҳқиқ маълум месозад, ки андешаи муҳаққиқон дар хусуси мазмуни шеъри Ҳофизии Шерозӣ гуногун буда, қисме аз муфассирону муҳаққиқон (Э. Браун, М. Мутаҳаррӣ, М. Бомдод, А. Мусаффо, М. Бино) ашъори Ҳофизии Шерозиро қомилан диниву тасаввуфӣ донистаанд, дастаи дигар, (Х. Мирзозода, М. Занд, Б. Исоматов, А. Қодиров) дар ашъори Ҳофизии Шерозӣ унсурҳои зиддиниро ҳуста, андешаҳои риндии ӯро ба зиддинӣ ҳамл намудаанд ва А. Касравӣ арзиши ашъори Ҳофизии Шерозиро қомилан ноҳақиқат, зараровар қаламдод кардааст.

Ҳамчунин, аз натиҷаи пажӯҳиш муайян мегардад, ки шоирон бештар аз вожаҳои динии марбут ислом, ки хоси забони арабианд, суд ҷустаанд.

2.10.4. Номи Худо ва муродифоти он

Дар таърихи дини ислом 99 сифати аъзами Худо ва муродифоти он зикр гаштааст, ки донишмандони онҳо барои ҳар фард муҳим аст. Аз ҷумла, Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ барин орифону ҳофизон аз вожаҳои дини мазкур хуб бархӯрдор буда, дар нигоҳдории чунин калимаҳо ва ба маънии маҷозӣ ба қор бурдани онҳо заҳмати ҳар яке аз дигаре беназиртар ба чашм мерасад. Вожаҳои динии бадастовардаи мо дар ин фасл дарак аз он медиҳанд, ки соҳибони каломи манзуми садаи XIV дар радифи вожаҳои аслан тоҷикии марбут ба дини ислом, аз муродифоти арабии онҳо низ хуб оғаҳ будаву моҳирона истифода карда ва мо чунин вожаҳоро аз рӯйи баромади забонӣ ба гурӯҳҳои “Вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ” ва “Вожаҳои арабӣ” ҷудо намудем:

I. Вожаҳои форсӣ-тоҷикӣ: *Худо, Омурзгор, Эзид, Парвардигор, Додор;*

Худо(ӣ) аз вожаҳои марбут ба забони форсӣ-тоҷикиест, ки дар хусуси этимологияи он забоншинос Р.Ҷӯраев шарҳи муфассал дода, қайд мекунад, ки “Худо калимаест, муродифҳояш калимаҳои арабии *Аллоҳ, Соҳиб* ва *Молик* мебошанд. Он аз форсии тоҷикии қадимии *Хватай* баромадааст, *Хватай-Хвадай-Худой/Худо*, маънии аслии калимаи “худой” ба мафҳуми динӣ алоқаманд набуда, *соҳиб ё молики макон, ашёр*ро ифода мекард. Чунончи, *катак-хватай* соҳиби хона, макону манзил будааст. Ин таркиб дар шакли кадхудо(ӣ) - соҳиби хона, дар забони классикӣ ва баъзе шеваҳои забони форсӣ-тоҷикӣ истеъмол шудааст. Айнан ҳамин маънӣ дар калимаи Худованд, ки аз Хватай-ванта бармеояд, зоҳир мегардад» [Ҷӯраев Р.1985, с.25].

Калимаи тоҷикии «Худо» дар шеъри шоирон дар шаклҳои «Худо/Худой, Худованд ва Худовандгор» серистеъмол буда, дар байтҳои ...*Худо офарид ин ҳар ду аз баҳри мо;... Ҷӣ қунад банда, чу тақдири Худованд ин буд; Ту худовандгориву маҳдум...*[ФК 2015, с. 843-844]...иштироки фаъол дорад.

Натиҷаи басомади калимаи мазкур нишон медиҳад, ки он дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ 133 бор, Камоли Хучандӣ 72 бор ва Салмони Соваҷӣ 186 дафъа зикр шудааст:

Ҳар ганҷи саодат, ки Худо дод ба Ҳофиз,

Аз юмни дуои шабу вирди саҳарӣ буд! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 217].

Гар ранҷ нешат ояду гар роҳат, ай ҳаким,

Нисбат макун ба гайр, ки инҳо Худо кунад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 186].

Вожаи *Эзид* сарчашма аз забони паҳлавӣ дорад. Мувофиқи таъкиди А. Деххудо, ин калима дар забони авастой дар шакли *Язтах* (يزته) ва дар забони санскрит *Ячтах* (यच्ते) ба кор рафта, решааш *Яз* аст ба маънии *парастидан ва ситудан* [ЛД, ҷ.3, с.3709]. Мувофиқи таъкиди Р. Ҷӯраев, дар забони қадимаи форсӣ-тоҷикӣ дар ифодаи *Оллоҳ* калимаи *Язатон* вучуд дошт, ки аз он ба забони давраи классикӣ ва қисман ба забони ҳозира калимаи *Яздон* омада расидааст [Ҷӯраев Р.1985, с.25]. Дар асри XIV ва забони имрӯзаи форсӣ-тоҷикӣ шакли *Эзид* ва *Яздон* дар истеъмол аст, ки дар шеъри Салмони Соваҷӣ *Эзид* 20/ *Яздон* 23 бор, Ҳофизӣ Шерозӣ *Эзид* 10/ *Яздон* 3 бор ва Камоли Хучандӣ *Эзид* 1 дафъа (шакли *Яздон* ба назар нарасид) ба кор рафта, вожаи каммаҳсул ҳисоб меёбад.

Шукри Эзид, ки аз ин дар ба дуоҳои Камол,

Ҳар чи дил хоста буд, он ҳамаро ёфтаам [ФК 2015, с. 1006].

Ҳофизӣ Шерозӣ гӯяд:

Шукри Эзид, ки миёни ману ӯ сулҳ афтод,

Суфиён рақсунон соғари шукрона заданд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.184].

Калимаи «Додор» вожаи тоҷикиест, ки таърихи қадима дошта, дар забони паҳлавӣ *дотор*, авастой *дотор офаридгор* аз решаи *до-* *додан*, *офаридан* ва *тор-диҳанда*, *бахшанда* мебошад [Пошанг М. 2012, с. 167]. Он дар фарҳангҳо ба маънии «адолатпеша» [ФЗТ 1969, с. 384], маҷозан «Худо» омадааст. «Додор» *dadar* аз решаи *da-* *додан*, *бахшидан*, яъне *бахшоянда*, ба

таъбири арабӣ *холиқ*; дар оини зардуштӣ ҳамчун сифати офаридгор Хурмузд омада, дар забони паҳлавӣ шаклҳои *dadar-datar- datara* роиҷ будааст [Саймиддинов Д.2001, с.182]. Вожаи «Додор» маҷозан ифодагари Худо буда, дар радифи 99 сифати Худо зикраш нарафтааст ва он дар ашъори шоирони қарни XIV бемахсул ҳам мебошад, зеро Камоли Хучандӣ ва Ҳофизи Шерозӣ аз он зикр намекунанд ва Салмони Соваҷӣ танҳо 1 бор дар чунин байт овардааст:

Пас аз шуқри Додор неъматӣ набӣ аст

В-аз он пас ойӣ, ки фарз аст чист? [Салмони Соваҷӣ 1371, с.397].

II. Вожаҳои арабӣ: *Аллоҳ, Раб, Борӣ*.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” исми *Аллоҳ*, ки муродифи арабии исми “Худо”-ст, ба маънии 1) *Худо, Илоҳ, Холиқ, Парвардигор, Яздон - зоти мавҳуми оӣ, ки дар ақидаи аҳли дин ҷаҳон ва ҷаҳониёнро офарида ва ҳамаро идора мекунад*, 2) *соҳиб, молик* [ФЗТ 1969, с.58] омадааст.

С. Нафисӣ таъкид мекунад, ки “ба андешаи Сибавайх, калимаи “Аллоҳ” аз “Иллоҳ” гирифта шуда, касест, ки мардум ҳангоми тангдастӣ саргашта шуда, ба ӯ паноҳ мебаранд” [Нафисӣ С.2007, с.191]. Возехтар баён намоем, вожаи “Иллоҳ” шакли дигари “Аллоҳ” аст, ки калимаи шаҳодат “*Ло Илоҳа Иллаллоҳ*” худ равшангари ин сухан аст, чунончи:

Камол, аҳли риёро маҳон ба ҳалқаи зикр,

Ки арбадасту гулув ло Илоҳа Иллаллоҳ [ФК 2015, с. 370].

Лозим ба қайд аст, ки ҳар ду шакли он - *Аллоҳ, Иллоҳ* дар ҳама давру замон, минҷумла, дар забони ғазали асри XIV серистеъмол будааст:

Ба ҳар масҷид, ки овардӣ ту қомат,

Зи ҳайрат гуфт имом: Аллоҳу акбар! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 268].

То зи дар баста нагардад малул,

Насри ман Аллоҳу фатҳи қариб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.55].

Шоирон воҳиди динии мазкурро бештар дар таркиби калимаҳои «биллоҳ, алҳамдулиллоҳ, наузубиллоҳ, биҳамдуллоҳ» ва дар шакли «Аллоҳ/Иллоҳ/Илоҳӣ» зикр карда, басомади он нишон медиҳад, ки Ҳофизи

Шерозӣ аз он 5 бор, Камоли Хучандӣ 3 бор ва Салмони Соваҷӣ 29 маротиба мавриди корбурд қарор додаанд.

Бовар зи ман ар надорӣ, эй хон,

Инак ба дуруст сумма биллоҳ.

Рақибӣ мо бимурд, алҳамдуллоҳ,

Бихон бар Белақаб Таббат, на Ёсин! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 440].

Дигар аз чунин вожаҳои динӣ исми арабии *Борӣ* буда, дар забони адабӣ вожаи ҳамсон мебошад. Чунки бар маънии аввал “борик” ва ба маънии дуюм “Худой” фаҳмида мешавад. Ин вожа дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” чун яке аз номҳои Худо [ФЗТ 1969, с.205] тафсир шудааст. Он дар “Фарҳанги форсии Амид ” шомили 7 маънӣ буда, ба маънии 5-ум Офаридгор бошад [ФА1389, с.202]. Вожаи динии “Борӣ” дар асри XIV бемаҳсул буда, танҳо дар ашъори Камоли Хучандӣ чун муродифи “Худо” ба назар расид:

Гар он бадмеҳри сангиндил нагирад дастӣ ман рӯзе,

Шабе дар ҳазрати Борӣ ба зорӣ даст бардорам [ФК 2015, с. 124].

Чунонки аз мисолҳои шоҳид ва натиҷаи басомади вожагон пайдост, дараҷаи истеъмоли номи Худо ва муродифоти он дар шеърӣ шоирон яқсон набуда, калимаҳои тоҷикии *Худо* сермаҳсул, *Эзид* каммаҳсул, *Додор* бемаҳсул буда, вожаҳои арабии *Аллоҳ* каммаҳсул ва *Борӣ* бемаҳсул ба шумор мераванд.

2.10.5. Номи паёмбарон

Забоншиносон дар хусуси ба ғазалиёти шоирон таъсири Куръону аҳодиси набавӣ ва шарҳи луғоти динии шоирони асри мавриди таҳқиқ, бахусус, Камоли Хучандӣ ҷо-ҷо дар мақолаҳои худ ибрози андеша намудаанд. Масалан, А. Абдусаттор дар мақолаи «Маъхазҳои арабӣ-исломии ашъори Камоли Хучандӣ» нигоштааст, ки «аз мутолиаи ашъори “Девон”-и Камоли Хучандӣ аён мегардад, дар ӯ таъсири забону адаби арабӣ, оёти қуръонӣ ва аҳодиси набавӣ, мазомини қиссаҳои пайғамбарон ва авлиёуллоҳ, қиссаҳои пайғамбарон ва бузургони дину ирфон, корбурди

истилоҳоти арабии марбут ба аҳкоми муслмонӣ ва ғ. ҳисоб меёбад» [Абдуқодиров А.2016, с.19].

Профессор У. Ғаффорова низ андеша дорад, ки «дар ташаккули сувари хаёлии адибони арабизабону форсизабон (аз чумла манзур Камоли Хучандӣ –К.М.) ва дертар халқҳои дигар қиссаҳои қуръонӣ аз авомили муҳимтарин ва аз он мароҷеи мақоми аввал будаанд» [Ғаффорова У. 2004, с. 213].

Абёти бадастоварда гуфтаҳои болоро тақвият бахшида, дарак аз он медиханд, ки шоирони садаи XIV аз аҳодиси набавиву қиссаҳои қуръонӣ хуб огаҳ будаву дар шеъри худ аз онҳо ба маврид истифода кардаанд. Чунонки таърих гувоҳ аст, дар давоми умри аҳли башар зиёда аз 124 000 паёмбар умр ба сар бурдааст ва шоирони асри XIV исми қисме аз намоёнтарини онҳоро дар ашъори худ зикр кардаанд, ки чунинанд: *Одам, Мӯсо, Исо, Хизр, Яъқуб, Юсуф, Иброҳим, Муҳаммад ва ғ.*

Муаллифони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи “Одам”-ро динӣ дониста, қайд мекунанд, ки “мувофиқи асотири “Таврот” номи аввалин инсон аст, ки гӯё Худо онро аз гил офаридааст ва бо васвасаи Шайтон аз гандуми мамнуъ хӯрда, бо занаш Ҳавво аз чаннат ронда шудааст” [ФЗТ 1969, с.900]. Дар фарҳанги номбурда чун баъди моддаи луғавии мазкур баромади забонии он ишора нашудааст, мувофиқи қоидаи мурағабшудаи фарҳанг вожаи “одам” мансуб ба забони тоҷикӣ дониста мешавад. Вале дар “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ”-и А. Шоҳаҳмад ба маънии “*номи падари одамиён, аввалин одам, Абулбашар, Ҳазрати Одам, ки гӯё бо хӯрдани донаи гандум аз бихишт ронда шуд*” омада, аз забони яҳудӣ маншаъ гирифтани он ишора шудааст [Камоли Хучандӣ 2011, с.405].

Дар шеъри шоирони асри мазкур калимаи “одам”-ро ба ду маънӣ: 1) *падари одамиён* ва 2) *исми ҷомеи мардум, одамизод* пайдо кардан мумкин аст:

Одам аз худ бихишти нек бихишт,

Мард бояд ба ҳимати падарат [ФК 2015, с. 529].

Холи мушкини ту бар орази гандумгун дид,

Одам омад зи пайи донаву дар дом афтод [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 81].

Дил мекунӣ ҷароҳати марҳам, намедиҳӣ,

Исодамиву об ба одам намедиҳӣ [ФК 2015, с. 529].

Яъқуб. Мувофиқи шарҳи О. Ғафуров, исми “Яъқуб” шакли арабии номи ибронии *Якоб* аст. Мавсуф бо тақя ба ривояте, ки дар китоби “Таврот” зикр шудааст, маънии ин вожаро “пошнаи по” гуфта, дар заминаи забони арабӣ низ ташреҳ гардидани онро имконпазир медонад ва эҳтимолан, таъкид мекунад, ки маънии “аз қафо оянда”, “пасоянда”-ро метавонад дошта бошад [Ғафуров О.1981, с.70]. Вале Ҳ. Амид маънии ин калимаро “кабки нар” гуфтааст [ФА1389, с.108]. Яъқуб пайғамбаре аз бани Исроил, падари Юсуф буд, ки аз фироқи писар нобино шуд ва бо расидани пайғоми зинда будани Юсуф ва аз шамими пероҳани ӯ дубора бино гашт. Ҳамин маъниро Камоли Хучандӣ дар байти худ чунин тавсиф кардааст:

Нури чашме бари соҳибназаре меояд,

Пеши Яъқуб зи Юсуф хабаре меояд [ФК 2015, с. 1013].

Дар таърихи адабиёти тоҷику форс аз ҷониби соҳибони калом баъзан исми *Яъқуб* чун *Пири Канъон* низ ном бурда мешавад ва ин муродифпазирӣ дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқ ҳам хуб айён гаштааст:

Ҳадиси Юсуфи Мисрӣ, ки аҳсанулқасас аст,

Касе ба сӯз нахонад чу пири Канъонӣ [ФК 2015, с. 341].

Юсуфи азизам рафт, эй бародарон, раҳме,

К-аз гамаш аҷаб бинам ҳоли пири Канъоне [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 485].

Исми “Яъқуб” ва писараш “Юсуф” дар ашъори шоирони мазкур ба касрат истифода шуда, ҳамчунин, калимаву ибора ва таркибҳои марбут ба ин қисса мавҷуданд, ки низ истеъмоли зиёд доранд. Масалан, дар шеъри Камоли Хучандӣ мурод аз иборайи “байти эҳзон” ва дар назми Ҳофизӣ Шерозӣ ҳадаф аз “кулбаи эҳзон” а) *хонаи гаму андуҳ, кулбаи эҳзон;* б) *киноя аз дили ошиқ ва*

ишора ба хонаи ҳазрати Яъқуб(а), ки пас аз нопадид гаштани Юсуф(а) гамхона гашта буд, фаҳмида мешавад, чунончи:

Хонаи дида зи дидори ту равшан бошад,

Байти эҳзони ман аз рӯйи ту гулишан бошад [ФК 2015, с. 67].

Чойи дигар Ҳофизи Шерозӣ мефармояд:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, гам махӯр,

Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, гам махӯр [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 255].

Ва ё вожаи *пирохан*, ки бо ибораи «*накҳати пирохан, роиҳаи пирохан, хаёли пирохан, ҳоли пирохан, бӯйи пирохан, пирохани умр ва ғ.*» меояд, ба ҳамин масъала марбут аст. Мақсади шоирон аз ном бурдани вожаи «пирохан» танҳо ифодаи курта, либоси таҳи якқабатаи одӣ набуда, балки *ишора ба бӯйи пирохани Юсуф*, ки бо шамидани он *Яъқуби Канъонӣ аз ҳуш рафт ва баъди нобиноии чандинсола дубора нури чашм ёфт*», мебошад:

Он ки ҳушам бурд аз тан накҳати пироханаи,

Гар биёрад бӯйи ӯ боди сабо гӯям, ки кист? [ФК 2015, с. 469].

Яъқуб равшанӣ зи қудуми Азиз ёфт,

Ё худ зи Миср роиҳаи пирохан расид [ФК 2015, с. 632].

Ҳама сарв болост дар зери хок,

Чу гул карда пирохани умр чок [Салмони Соваҷӣ 1371, с.389].

Исми *Юсуф* дар “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ” чун *писари Яъқуб*, ки дар ҳусн ягонаи замон буда, тибқи қисса бародаронаи ӯро ба чоҳ меандозанд ва ӯро ҷамоате аз чоҳ берун оварда, дар Миср ба гуломӣ мефурӯшанд... ва он ҷо то ба рутбаи ҳокимӣ мерасад [ФК 2015, с. 1008], шарҳ шудааст.

Мувофиқи шарҳи фарҳангҳои муътабари форсӣ калимаи «Юсуф» (yuso(e)f) аз забони ибрӣ ибтидо мегирад ва маънии «хоҳад афзуд»-ро дорад. Ҳамчунин, ин исм моли *писари Яъқуб аз анбиёи бани Исроил* буда, номи *дувоздахумин сураи Қуръони карим* низ бошад.

Мӯсии Имрон алам бар водии Эмин зада,

Юсуф давлати холис аз чоҳи зиндон ёфта [Салмони Соваҷӣ 1371, с.250].

Зоти *Юсуфро* ба Миср андар кучо дорад зиён,

З-он, ки дар Канъон ба хун олуида бошад пирахан [Салмони Соваҷӣ 1371, с.261].

Дигаре аз вожагони таҳлилшаванда “*Мӯсо*” мебошад. Мувофиқи ривояти динии яҳудиён ӯро баъди зоида шуданаш, гӯё ба қуттие андохта, ба дарё сар додаанд. Баъди аз мавчи дарё бурун овардан, ӯро ба ҳамин муносибат *Моше*, яъне “аз об баровардашуда” номидаанд.

О. Ғафуров нуқсони чиддӣ доштани ин ривояти қадимиро таъкид дошта, қайд мекунад, ки “моше дар асоси луғати ибронӣ шарҳ дода шудааст ва ҳол он ки пайғамбари навзодро мувофиқи ҳамон ривоят яҳудиён не, балки мисриён халос кардаанд... Шояд номи *Мӯсо* (*Моше*) аз калимаи мисрии *мессу*, яъне “кӯдак” гирифта шуда бошад. Лекин шакли дигари ин ном (*Мошиях*), ки бештар дар байни яҳудиёни маҳаллӣ ҷой дорад, О. Ғафуровро ба таъбирҳои дигар водор сохтааст, ки чунин аст: ҷузъи “ях” аломати он мебошад, ки ҳамаи ном ба худои яҳудиён - *Яҳве* бахшида шудааст” [Ғафуров О.1981, с.43].

А. Деххудо вожаи “*Мӯсо*”-ро исми мураккаб ҳисобида, чунин мешуморад, ки аз ҷузъҳои “*мӯ-مو*” ва “*со-سا*”, ки ба забони сурёни аввалӣ ба маънии “тобут” ва дуюмӣ ба маънии “об” аст, чун эшонро Фиръавн аз дарёи Нил дар тобут ёфта, ба ин исм мусаммӣ шуданд. Ва низ навиштаанд, ки “*мӯ-مو*” ба забони қибтӣ ба маънии “об” ва “*шо-شا*” ба маънии “шачар” аст, чун эшонро дар оби қурби ашҷор ёфта буданд, “*Мӯшо*” ном карданд, баъд муарраб карда, “*шин-شين*”-ро ба “*син-سين*” бадал сохтанд ва ба қоидаи ноқис “*ёе* – *ياء* – *ياء*” навиштанд ва ба алиф хонданд.

Вожаи “*Мӯсо*” дар ашъори Камоли Хучандӣ ва Ҳофизии Шерозӣ камистеъмол ва дар шеъри Салмони Соваҷӣ серистеъмол аст.

Агар акси руху бӯйи сари зулфат набудандӣ,

Кӣ бинмудӣ шаби дайҷур нур аз *Тӯри Мӯсо*? [Салмони Соваҷӣ 1371, с.50].

Чун дасти дарафшон ҷаводаш кушода ёфт,

Ўро замона *Мӯсии дарё* банон ниҳод [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 198].

Лола аз домани кӯҳ *оташи Мӯсо* бинмуд,

Шохи берун зи гиребон яди байзо овард [Салмони Соваҷӣ 1371, с.203].

Халқи ўро муъчизи Исову Марям дар нафас,

Дасти ўро қудрати *Мӯсии* Имрон дар банон [Салмони Соваҷӣ 1371, с.297].

З-оташи водии Эмин на манам хурраму бас,

Мӯсӣ он чо ба умеди қабасе меояд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.174].

Дар осори шоирони асри XIV зикри исми *Иброҳим* (а) чолиби диққат аст. Масалан, Камоли Хучандӣ дар назми худ аз исми *Бироҳим* ном мебарад, лекин манзураш *номи мардона – Иброҳим* буда, дар байти шоҳид ба маънои 1) *шахс, одам, кас, ҳар Бироҳим ба маънии ҳар кас, ҳар шахс, ҳар одам омада;* 2) *ишораест ба орифи машҳур Иброҳими Аҳдам, чунонки фармояд:*

Ҳар касе дар ҳарамии ишқи ту марҳам нашавад,

Ҳар Бироҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад [ФК 2015, с. 19].

Аммо лозим ба ёдоварист, ки Камоли Хучандӣ маҳз номи “Иброҳим”(а)-ро зикр накарда бошад ҳам, лақаби *ӯ*, яъне исми “Халил”-ро истифода кардааст ва манзураш айнан Иброҳим (а) аст:

Салои даъвати хубӣ бизан, ки ҳаст имрӯз,

Хатти ту сабзии хони Халилу холи адас [Камоли Хучандӣ 2011, с.289].

Ибораи “*нори Халил*” ишора ба он оташест, ки Худованд бар Иброҳими Халилуллоҳ бӯстон гардонид ва ройи Намруди ғофилро ботил сохт. Он дар шеъри шуарои ин аср серистеъмол маҳсуб меёбад:

Чӣ илтифот муҳибро ба бӯстони наим,

*Ки дил зи рӯйи ту богест пур зи **нори Халил*** [ФК 2015, с. 507].

Осмон дар замони Намрудаш,

*Дог карда ба **нори Иброҳим*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с.297].

Муҳаммад вожаи арабӣ буда, номи мубораки пайғамбари мусалмонон аст. Он, ҳамчунин, исми 47-умин сураи Қуръон буда, дорои 38 оят мебошад. Мувофиқи шарҳи «Фарҳанги ном», маънии *сутуда, бисёр таҳсинишуда, он ки хисоли писандидааш бисёр аст*-ро дорад [2014, с.125]. Ҳофизи Шерозӣ аз он се дафъа: *Мансури Музаффарӣ Муҳаммад, Муҳаммад бинни Алӣ, муъҷизаи муҳаммадӣ*, Камоли Хучандӣ 4 маротиба: *камолоти Муҳаммад, аз мо ба Муҳаммад расонидани сабо (2 бор), Шайх Муҳаммад* ва Салмони Соваҷӣ 14 бор: *Муҳаммади Музаффар, Муҳаммади Муҳаммад бинни Рашид, дини Муҳаммад, Муҳаммад бинни Ҳусайн, дини муҳаммадӣ, номи Муҳаммад, ҳубби Муҳаммад, Муҳаммад (2 бор), Муҳаммади Зикриё, зайли муҳаммадӣ, Муҳаммади олам, Муҳаммади раҳматулоламин* ба кор бурдааст ва ин омор маълум месозад, ки исми Муҳаммад (с) дар садаи XIV серистеъмол ва сермахсул аст.

Ба камолоти Муҳаммад, ки ба ҳақ ёфтаанд

Аҳли байт аз шарафи суҳбати ӯ иззу ҷалол [ФК 2015, с. 55].

Зи мо, эй сабо, бар Муҳаммад расон

Худоро дуруде, ки ӯро равост [ФК, с. 2015, саҳ. 276].

Ҳақ алим аст, ки дар ҳубби Муҳаммад имрӯз,

Сидқи Салмон на кам аз сидқи Увайси Қаран аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 188].

Бода бидеҳ, ки дӯзах, ар номи гуноҳи мо барод,

Оби занд бар отаиши муъҷизаи муҳаммадӣ [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 27].

Хулоса, натиҷаи пажӯҳиш равшан месозад, ки номи пайғамбарон дар ашъори шоирон истифодаи васеъ дошта, чунин исмҳо: *Одам, Мӯсо, Исо, Хизр, Яъқуб, Юсуф, Иброҳим, Муҳаммад* маъмул будаанд ва соҳибони каломи мавзун барои образнокии шеърӣ худ, инчунин, калимаву иборотеро зикр кардаанд, ки ба қиссаи ҳамин паёмбарон мансубанд (*хони Халил, нори Халил, накҳати тироҳан, роиҳаи тираҳан, хаёли тироҳан, ҳоли тироҳан, бӯйи*

пироҳан, пироҳани умр муъҷизаи муҳаммадӣ, пири Канъон, байти ҳзон, қулбаи эҳзон).

2.10.6. Номи сураҳову оёти қуръонӣ

Таъсири дostonҳои қуръонӣ, номи сураҳову оёти қуръонӣ дар назми адабиёти форсу тоҷик ҷойгоҳи хосеро соҳиб буда, дар ашъори шоирони қарни мазкур низ ба ҳадде фаровон истифода шудаанд. Истифода аз мазомини қуръонӣ яке аз беҳтарин воситаҳои баёни афкор ва пурмоёсозии калом мебошад. Шоирони асри XIV аз ин шева истифодаи фаровон бурда, назми худро бо мазмунҳои пургуҳари қуръонӣ зинат бахшидаанд. Аз он ҷо, ки Қуръони маҷид сарчашмаи пурфайзи аҳли ирфон аст ва Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Совачӣ низ аз бузургмардони ин тоифа ба ҳисоб мераванд, ки метавон таъсири мазомини қуръониро дар бештари абёти онҳо равшан намуд.

Муҳаққиқ М. Саломов низ дар монографияи худ таъкид мекунад, ки “дар радифи дигар сарчашмаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ яке аз манбаҳои муҳими ашъори шоирони ғазалсарои асри XIV адабиёти форсу тоҷик, китоби “Қуръон” аст. Аксари шоирони ин аср ба ин китоби муқаддас рӯҷу кардаанд ва дар мавридҳои зарурӣ барои баёни андешаҳои мавриди назари худ аз он истифода кардаанд. Яъне, дар баробари овардани оятҳо ва тафсири манзуми онҳо ба саргузашти пайғамбарон, ки дар китоби мазкур дарҷ гардидааст, мурочиат кардаанд” [Саломов М.2017, с.149].

Бояд қайд намуд, ки назари олимони дар хусуси маънии динии ашъори Камоли Хучандӣ ва пайрави ин ё он фирқа будани ӯ гуногун аст. Аслан, муҳаққиқон пайравӣ ва гироиши Камоли Хучандиро ба ин ё он фирқаи тасаввуфӣ ҳанӯз ба таври бояду шояд дақиқ накардаанд. Тавре забоншинос Мирмуҳамедова таъкид мекунад: “Муҳаққиқи рӯзгору осори К. Хучандӣ - С. Асадуллоев шоирро пайрави фирқаи *Увайсияи тасаввуф* ва муҳаққиқи Эрон Эраҷи Гулисурхӣ пайрави фирқаи *Ҳаллоҷия* мешуморад [Мирмуҳамедова М. 2012, с.50]. Ба андешаи номбурдагон, Камоли Хучандӣ дар эҷодиёти худ аз

нигоҳи мазмуну мундариҷа аз ҳудуди доираи мавзуоти мураввач ва анъанавии ғазал дур нарафтааст. Ў ба ҳайси ғазалсарои давраи классикий инкишофи адабиёти тоҷику форс аз ифодаи маъниҳои фалсафии тасаввуфӣ дар канор набудааст. Б. Мақсудов низ чунин мешуморад, ки “Яке аз сабабҳои ба тасаввуф рӯ овардани Камоли Хучандиро муҳаққиқон дар он мебинанд, ки замони зиндагии шоир инкишофи анъанавии таълимоти тасаввуф ва ирфон бо эътибори омилҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳадди камол расида буд ва дар шеър нуфузи зиёд дошт” [Камоли Хучандӣ 2014, с. 17].

Ба андешаи мо, Камоли Хучандӣ аз дин ва каломи Худо, комилан, огоҳ буда, ҳатто, дар сарчашмаҳо омадааст, ки “нуфуз ва эътибори руҳонии ӯ ба дараҷае будааст, ки дар байни халқ ба ҳайси валий (наздики Худо, ғайбдон, соҳибкаромат) шуҳрат ёфта буд ва дар робита ба он мардумон дар борааш қиссаҳои марғубе нақл кардаанд [Камоли Хучандӣ 2014, с. 11]. Ҳамчунин, абёти ӯ, дарак аз он диҳад, ки Камоли Хучандӣ аз адёни гуногун, минҷумла, дини ислому оинҳои он хуб огоҳ будаву истифодаи вожаҳои динӣ дар шеърӣ ӯ мақоми хоса доштаанд. Муҳаққиқи ҷавон А.Одинаев дар мақолаи «Мавқеи номвожаҳои ашхос дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ» калимаҳои ифодагари исми шахсро дар мисоли шеъри шоир ҷустуҷӯ намуда, номвожаҳо (антропоним)-ро ба шаш гурӯҳ тасниф намудааст, ки се гурӯҳи онҳоро номи пайғамбарон - *Одам, Нух, Сулаймон, Халил, Мӯсо, Яқуб, Юсуф,...*, номи орифон - *Молики Динор, Ҳасани Басрӣ, Иброҳими Адҳам, Боязиди Бастомӣ, Мансури Ҳаллоҷ...* ва номи шахсиятҳои таърихӣ - *Қорун, Ёқут, Билол* ва ғ. ташкил кардаанд.

Дар зерфасли мазкур вожаҳои диниеро аз ашъори шоирони қарни XIV ҷой додем, ки ба ягон сура ва ё оёти қуръонӣ ишора доранд. Ҳангоми ҷамъоварии мисолҳо аз «Девон»-и шоирони асри XIV маълум гашт, ки шуароӣ ин аср ё номи сураҳои қуръониро мушаххас зикр кардаанд ва ё ишорае доранд ба ин ё он оят. Биноан, зерфасли мазкурро ба ду гурӯҳ ҷудо намуда, дар қисми аввал **номи сураҳо**ро бо абёти шохид меорем ва дар қисми дуюм байтҳоеро ба риштаи таҳлил мекашем, ки ба ягон оят ишора шудаанд.

Ба гурӯҳи якум сураҳои “Нун”, “Ёсин”, “Таборақ”, “Лайл”, “Кавсар”, “Нур” шомиланд, ки бештар мавриди таваҷҷуҳи соҳибони каломи мавзун қарор гирифтаанд.

Яке аз чунин воҳидҳои луғавӣ калимаи «нун» аст. Ҳ. Амид таъкид мекунад, ки вожаи *нун* реша аз забони паҳлавӣ ва арабӣ дошта, калимаи ҳамсон ба ҳисоб меравад. Зеро ин морфема маъниҳои *номи ҳарфи 29-умин алифбои арабиасоси тоҷикӣ*, ки дар ҳисоби абҷад ба адади 50 баробар аст [ФТЗТ 1969, с.992], *моҳӣ*, *сура* (аз забони арабӣ - К.М.), *кунун* (аз забони паҳлавӣ), *танаи дарахт* (вожаи қадимӣ)-ро дорост [ФА 1389, с.1035]. Дар ашъори шоирон вожаи *нун* маъниҳои зиёдро фаро гирифта, дар шеъри Камоли Хучандӣ мурод аз зикри «сураи Нун» ниёиши такрори васфи абрувони маҳбуб буда, дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ маънии *хамид*, *каҷро* дорост:

Чу ёд ояд он абрувон дар намозам,

Нахонам ба меҳроб чуз сураи Нун [ФК 2015, с. 513].

Қадди ҳама дилбарони олам,

Пеши алифи қадат чу нун бошад [Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 122].

Таборақ калимаи арабӣ буда, яке аз оёти сураи «Ал-мулк» ба шумор меравад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» моддаи луғавии зерин чун яке аз *лақабҳои Худо* ва *сураи Қуръон* [ФЗТ 1969, с.295] зикр шудааст. Аслан, ин вожаро дар қатори номи сураҳо ва ҳам дар радифи оёти Қуръон бояд қайд намуд. Зеро ояти аввали сураи «Ал-мулк» бо калимаи «таборақ» оғоз мешавад ва онро сураи «Таборақ» низ меноманд ва манзури Камоли Хучандӣ низ аз зикри он сураи «Таборақ» буда, дар назми худ танҳо як маротиба аз он ишора мекунад:

Лофи қадду нуни абрувонат,

Бар ту зи «Таборақ»-у зи «Нун» аст [Камоли Хучандӣ 2011, с.86].

Таборақаллаҳ дар байти зер ба маънои «поку муназзах аст Худоаванд» омада, таъҷуби шоирро аз фитнаҳои дар сараш буда (*ба дунӣю уқбӣ фуруӯ наомадан – даст аз дунёву уқбо бардоштан*) ба вучуд овардааст:

*Сарам ба дунйию уқбӣ фурӯ намеояд,
Таборакаллаҳ аз ин фитнаҳо, ки дар сари мост* [Ҳофизи Шерозӣ
1385, с. 22].

Лайл сураи 92-юми Қуръони маҷид (фароғири 21 оят) буда, маънии луғавиаш *шаб аст* [ФК 2015, с. 138]. Дар ашъори шоирон низ моддаи луғавии *лайл* маънии *шабро* дошта, бештар дар таркиби калимаҳои сохта, мураккаб, калимаҳои зидмаъноӣ чуфт ва ё ибораҳо омадааст: *валлайл, лайлатулқадр, лайлу наҳор, Аллоҳуллайл, инноиллайл, зилзалил, (таркиби васфӣ, исми мураккаб - сояи кашидаву дароз ва сояи тамому камол), лайлатулмеъроҷ, «Валлайлу Кавсар» тариқи қиёми лайл ва гайраҳо, мисол:*

*Гар зулфи қачат бинад имом аз хами меҳроб,
Чуз сураи «Валлайл» нахонад ба имомат* [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011,
с.109].

*Барам пеши лабу зулфи ту саҳда,
Чу хонанд ояти «Валлайлу Кавсар»* [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с.268].
*Ошиқонро аз ҷамолаш рӯзи бозор имшаб аст,
Лайлатулқадре, ки мегӯянд, пиндор, имшаб аст* [Салмони Соваҷӣ
1371, с. 43].

*Шаби суҳбат ганимат дон, ки баъд аз рӯзгори мо,
Басе гардиш кунад гардун, басе лайлу наҳор орад* [Ҳофизи Шерозӣ
1385, с. 115].

Кавсар (талаффузаш ko(w)sar) сураи 108-уми Қуръон ва исми арабии наҳрест дар Биҳишт. Калимаи *Кавсар* бар вазни фуъал ба маънии *чизест, шаънаш касир бошад* ва *Кавсар* ба маънии *хайри касир бошад*. Он дар абёти шоирон ду маъниро бар дӯш дорад: 1) *ба маънии сура:*

*Ҳадиси Кавсарам аз ёд меравад ба биҳишт,
Чу нақши рӯю лабаи дар замир меояд* [ФК 2015, с. 296].

1) *ба маънии ҳавз:*

Моҳам, ки руҳаи равшани ҳур бигрифт,

*Кард хатти ӯ чаишаи **Кавсар** бигирифт* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.8].

Ба гурӯҳи дуом моддаҳои луғавии диние шомиланд, ки ба ягон ояти қуръонӣ ишора шудаанд. Масалан, вожаи арабии «аринӣ». Он ишора аст ба ояти 143 сураи мубораки “Аъроф”, ки он ҷо Мӯсо (а) ба Худо муроҷиат кард: «Раббун **аринӣ** унзура илайка» (Худоё, хешро бинамо, то бубинамат). Дар ҷавоб чунин ваҳй омад: «Лан таронӣ» (Ҳаргиз маро нахоҳӣ дид) [ФК 2015, с. 42]. Мувофиқи шарҳи А. Деҳхудо, он вожаест, ки аз се ҷузъ: “أر+ن+ى” иборат аст [ЛД, ҷ.1, с.1927].

*Мӯсӣ аз нури таҷаллӣ «**аринӣ**» гуфту гузаист,*

Ҳамчунин аҳли назар мунтазири дидоранд [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.225].

Бо ту он аҳд, ки дар води Эмин бастем,

*Ҳамчу Мӯсӣ «**аринӣ**» гӯй ба миқот барем* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 373].

Мувофиқи маълумоти “Фарҳанги вожаҳои Қуръон”, ибораи **нурӯссамовот** дар таркиби ҷумлаи “аллоҳи нурӯссамовоти вал арз” омада, мурад чунин аст: “Худои таоло он нурест, ки ҳатто, вучуди ашё низ вобаста ба вучуди Ёст” [www.vajehyab.com]. Ин калима, аслан, мураккаб буда, аз ду исм «нур (рӯшноӣ) + самовот (шакли ҷамъи самоа (осмон))» таркиб ёфтааст ва дар ашъори шоирони қарни XIV бемаҳсул аст, зеро танҳо Ҳамоли Ҳуҷандӣ як маротиба аз он дар чунин байт ёдовар шудааст:

Бе хатту килку варақ равшандилон бархондаанд

Ояти нурӯссамовот аз замири анварам [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.82].

Кунфакон (кун фая кун) феълест, ки маънояш: (гуфт) шав, пас шав, яъне Ҳудованд ҳар чиро, ки мехост, гуфт: «Пайдо шав» ва он пайдо шуд; «мурад аз олами мавҷудот низ ҳаст» [ЛД, ҷ.12, с.18643]. Дар адабиёти садаи мазкур **кунфакон** феъли доираи истеъмолаш маҳдуд ва бемаҳсул буда, Ҳамоли Ҳуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ танҳо як маротиба аз он ёд мекунанд. Мурад аз зикри **кунфакон** дар байти шоирон фармони илоҳӣ дар бораи олами мавҷудот аст:

Султони ғайрати Ту ба фармони кунфакон

Гард аз раҳи вучуд баровард бе сипоҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с.268].

Зоти ту ғашт воситаи иқди гавҳаре,

К-осори лутф дар садафи кунфакон ниҳод [Салмони Соваҷӣ 1371, с.199].

Маводи бадастоварда аз фасли мазкур бозгӯӣ он аст, ки номи сураву оёти динӣ дар шеъри шоирони асри XIV камистеъмол буда, шоирон чунин калимотеро ба кор бурдаанд, ки ё ба ягон сура ишора шудаанд ва ё ба ягон оёти қуръонӣ. Вожағони *Кавсар Таборак, Лайл, нуруссамовот, Кунфакон (кун фая кун), аринӣ* ба маънии аслӣ ва вожаи нун ба маънои маҷозӣ (дар шеъри Камоли Хучандӣ мурад аз зикри «сураи Нун» ниёиши такрори васфи абрувони маҳбуб буда, дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ маънии *хамида, қачро дорост*) мавриди истифода қарор гирифтаанд.

2.11. Калимаҳои марбут ба соҳаи мусиқӣ

Санъат, баҳусус, санъати мусиқӣ таърихи қадима дошта, дар ҷамъияти ибтидоӣ дар омешиш бо асотиру эътиқодҳои динӣ пайдо шудааст ва дар раванди ташаккули ҷомеаи инсонӣ то имрӯз дар рушду такомул қарор дорад. Суруду мусиқӣ на танҳо ба қалби инсон оромиш, ҳамчунин, ба руҳи инсон қувват, шуҷоату часурӣ мебахшад. Дар бораи нақши мусиқӣ дар ҳаёти инсон мутафаккирони олам фикру ақидаҳои ҷолиб баён намудаанд. Аз ҷумла, ба пиндори муҳаққиқ Н. Мурадӣ: «Оҳанги мавзун ва лаҳни гуворо ҳама давру замон инсонро мафтун кардааст, чунки Худованд вучуди нозанини одамиро ҳассос бар ҳодисоти атроф офаридааст. Одамӣ пайваста тариқи шунавоияш олам-олам маънӣ мебардорад, аммо оҳангу зарбу наво ба ҳолати вачду руҳонии ӯ бештар таъсир мегардад» [Мурадӣ Н. 2008, с. 221].

Дар фасли мазкур пеш аз баррасии калимаҳои марбут ба соҳаи мусиқӣ дар ашъори шоирони асри XIV зикри як нуктаро муҳим донистем. Баъзе пажӯҳишгарон дар хусуси таҳаллуси шоири асри XIV - Ҳофизӣ Шерозӣ андеша доранд, ки шоир ба мусиқӣ таваҷҷуҳи хоса дорад, аз ин лиҳоз, ба худ

чунин тахаллус гирифтааст. Масалан, музикишиноси тоҷик А. Раҷабов дар ин маврид чунин андеша дорад, ки «тахаллуси «Ҳофиз»-ро қабул кардани Ҳофизӣ Шерозӣ шохиди он аст, ки ӯ дар музикӣ эътибори шоён доштааст ва Соибӣ Табретӣ ин тарафи фаъолияти суҳанвари бузургро чунин тавсиф мекунад:

Зи булбулони хушилҳони ин чаман, Соиб,

Муриди замзамаи Ҳофизӣ хушилҳон бош» [Раҷабов А.1987, с. 53].

Мавсуф дар идомаи матлаби худ андешаи Р. Аскароро оварда, сабаби дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ зикр шудани истилоҳоти музикӣ ва анвои онро дар он медонад, ки «...соз дар кишварҳои шарқ ва хусусан, дар назди мардуми мо аз қадим ҳамчун иброкунандаи эҳсосоти маънавӣ кофӣ набудааст ва мардум ноқисиро тавассути шеъри эҳсоспарвар бартараф мекардааст. Аз ин рӯ, мардум аввалҳо ҳамеша тавассути овоз (шеър) эҳсосоти ботинии хешро ошкор месохтааст. Овоз (шеър)-и эҳсосовар бо омезиши рақс дар инсон як руҳияи тоза ба вуқӯ оварда, ҷисму руҳи онро таҳти таъсири беҳудӣ қарор меод, аз ин лиҳоз, калом ва музикӣ аз оғози пайдоиши худ дар иртибот будаанд. Бинобар ин, омезиши овозу соз ва тобишҳои эҳсосоти он дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ хеле муассир тасвир ёфтаанд» [Раҷабов А.1987, с. 48].

Ба андешаи мо, ҷойи тардид нест, ки Ҳофизӣ Шерозӣ дар шиноҳти илми музикӣ низ дастболо буда, садои форами дошт ва дар ашъори худ аз калимаҳои марбут ба ин соҳа зиёд истифода кардааст, аммо маҳз дар робита бо ин масъала тахаллуси «Ҳофиз» гирифтани шоир аз имкон берун аст, зеро дигар абёти шоир равшан месозанд, ки ҳофизӣ Қуръон буд ва онро бо 14 ривоят тиловат мекард. ӯ зотан дар дарку эҳсоси музикӣ таъби баланду завқи саршор дошта ва ин сомеаи нотакрори музикӣ дар ашъораш хеле руъёангез таҷассум ёфтааст.

Бояд қайд намуд, ки дар радифи ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ, баъд аз мутолиаи ашъори Камоли Хучандӣ кас ба хулосае меояд, ки Камоли Хучандӣ низ дар шиноҳти илми музикӣ ва созу наво назир надорад. Аз илми

мусиқӣ хуб огоҳ будани Камоли Хучандиро профессор А. Низомӣ низ таъкид дошта, қайд мекунад, ки «Камоли Хучандӣ чанд муддат дар Хучанд, Самарқанд, Тошканд, Хоразм ва Табрез зиндагӣ кардааст ва шубҳае нест, ки тайи ин айём аз садову наво ва услуби сарояндагии хунармандони асили ин шаҳрҳо дар зехни шоир осори назаррас боқӣ мондааст» [Низомӣ, 2018.с. 194].

Албатта, замони зиндагии Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ, яъне асри XIV давраи задухӯрдҳои феодалӣ буд ва таъсири шиканҷахову азияти мансабдорон боис гардида, ки шоирон захми дили худро бо ғазал ва шеър оҳанг малҳам бахшанд, дар ин мазмун Ҳофизӣ Шерозӣ чунин гӯяд:

Мутриби шиқ аҷаб созу навое дорад,

Нақиш ҳар нағма, ки зад, роҳ ба ҷое дорад.

Олам аз нолаи ушишоқ мабодо холӣ,

Ки хуш оҳангу фараҳбахш ҳавое дорад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 171].

Доир ба мавзуи мусиқиву назарияҳои он олимони ватаниву хоричӣ: А. Даштӣ [139/1961], Т. Шаҳобов [1971], С. Асадуллоев [1975], А. Раҷабов [1987; 1989; 1993; 2008], Н. Муродӣ [2008], З. Абдуллоева [2016] А. Низомӣ [2018], Г. Аҳророва [2018], Ҷ. Аҳмадова [2020]; В. Виноградов [1982] ва дигарон мақолаву осори пуларзише таълиф кардаанд.

Ҳамчунин, хушбахтона, дар даврони истиқлолият таҳқиқи вожаҳои ашъори шоирон аз ҷониби муҳаққиқон бамаротиб афзуда истодааст. Аз ҷумла, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон низ ба таҳқиқи вожаҳои ашъори шоирони асри XIV, баҳусус, Камоли Хучандӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, дар асари пуларзиши худ «Забони миллат – ҳастии миллат» [2020] калимаҳои марбут ба мусиқии ашъори Ҳофизӣ Шерозиро ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст. Гурӯҳи аввалро калимоте, чун *зер, бам, зарб, мизроб, хунёгар, гулбонг, парда, тарона, дастон, хушилҳон, соз, наво, рубоб, чанг, най, танбӯр* ташкил мекунанд, ки имрӯз ҳам таркиби мусиқии моро ташкил дода, ба ҳама фаҳмоанд. Вале як гурӯҳи дигар, ба монанди абрешим (тори соҳҳои мусиқӣ), паҳлавӣ (номи нағма),

самоъ (раксу суруд, вачд), зарби усул (бо усул дастак ва ангуштак задан), хусравонӣ (яке аз оҳангҳои қадим), сафир (овоз, овози булбул) истилоҳҳои хоси давраи Ҳофизи Шерозиву замони пешин буда, имрӯз то ҳоли имрӯз берун мондаанд [Эмомалӣ Раҳмон 2020, с.60].

Аз муҳаққиқони даврони истиқлол дар омӯзиши истилоҳоти мусиқӣ, инчунин, метавон аз исми Ғ.С. Шакарбеков ёдовар шуд, ки дар диссертатсияи «Лексико-семантический анализ музыкальных терминов в таджикском и английском языках» [2022] вожаҳои соҳаи зеринро дар се забонҳои номбурда таҳлил намуда, инчунин, дар мавриди пайдоиши онҳо қайд мекунад, ки истилоҳоти мусиқӣ дар асрҳои XIV-XVII дар ҳоли рушд қарор доштанд.

Дар ин мавзӯ 3.Ф. Абдуллоева низ таҳқиқоти судманд ба анҷом расонида, дар мақолаи худ «Истилоҳоти мусиқӣ дар «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ» [Абдуллоева 3. 2016, с. 128] калимаҳои (**шайпур, бук, говдум, хиндидирой**)-ро мисол овардааст, ки дар асри X сермаҳсул буда, дар каломҳои мавзӯи асри XIV, яъне дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Савачӣ аз истилоҳоти берун мондаанд, ки шояд истилоҳоти архаистии ин аср ба ҳисоб равад.

Дар ин самт фарҳангшиносони тоҷик низ корҳои пунарзишро рӯйи чоп оварда, дар китоби «Фарҳангшиносӣ» фасли алоҳидаеро дар ҳаҷми се саҳифа ба мавзӯи *санъат ва аҳаммияти он дар ҳомаи инсонӣ* бахшидаанд. Муаллифони китоби мазкур дар ин бобат қайд мекунанд, ки «санъат дар баробари манбаи дониш ва маърифат буданаш, мақсаду вазифаҳои муайяни худро дорост. Ба воситаи мусиқию санъати тасвирӣ дар инсонҳо ғояҳои ватандӯстӣ, меҳру муҳаббат, хушодобӣ, хушахлоқӣ ва эҳсоси зебоипарастӣ ҷой дода мешавад. Аз тарафи дигар, санъат ифодагари орзуи ормони инсон аст. Инро дар осори классикони тамаддуни ҷаҳонӣ ва сурудҳои мардуми олам эҳсос намудан мумкин аст» [Тоҷов Н.2011, с. 19-20].

Бо таърифи ба андешаҳои бузургону файласуфон ва мероси бебаҳои мубақияи соҳибони назму наср моро муқарраран водор месозад, то ба

хулосае оем, ки музикӣ ва ё савту наво яке аз беҳтарин воситаҳои дилхушкунандаву рафъкунандаи ғаму ғуссаи қалби инсонҳост. Беҳуда нест, ки бо фармони Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон мардуми Тоҷикистон санаи 12-майро аз соли 2000 ин ҷониб чун «Рӯзи шашмақом», ки як соҳаи санъати музикист, чашн мегиранд.

Бояд қайд намуд, ки калимаҳои марбут ба соҳаи музикӣ асри XIV чун садаҳои гузашта ва имрӯза дар тақомули забони форсӣ-тоҷикӣ нақши бориз дошта, дар ашъори Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ домани фарох доранд. Мисоли одӣ «Муғаннинома»-и Ҳофизӣ Шерозӣ аст, ки худи вожа ифодагари *мутрибу навозанда* буда, саропо фарогири чунин вожаҳост.

Дар фасли мазкур калимаҳои мансуб ба музикӣ ашъори шоирони қарни XIV-ро аз рӯйи баромади забониашон чудо намуда, чунин тасниф намудем:

А. Вожаҳои музикӣ мансуб ба забони тоҷикӣ.

Дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ, Ғолибан, чунин калимоти соҳаи музикӣ мансуб ба забони тоҷикӣ ба қор рафтаанд: *парда, тарона, суруд, наво, руд, чанг, бам, абрешим, даф, оҳанг, захма ва ғ.*

Парда дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (с.1969) [ҷ.2, с.32] бо зикри 10 маънӣ омадааст ва дар баробари ба эътибор гирифтани ин 10 маънӣ метавон онро калимаи сермаъно шуморид, чунки дар фарҳанги номбурда миёни маъниҳои зикршуда, чун моддаи луғавии соҳаи музикӣ ёд нашудааст, вале луғатнигорон дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ», ки соли нашраш 2008 аст, пардаи II-ро ба маънои *вожаи хоси соҳаи музикӣ* шарҳ кардаанд. Мувофиқи таъкиди Ҳ. Амид, *парда* аз вожаи паҳлавии *pardak* сарчашма гирифта, ба маънии сеюм истилоҳи музикӣ фаҳмида мешавад [ФА 1989, с.278]. Мувофиқи таъкиди А. Рачабов ва А. Шоҳаҳмад, «парда», ҳамчунин, вожаи ҳамсон ба ҳисоб рафта, «дар истилоҳи музикӣ ба маънии ҳалқае аз пай, рӯда ё филиз, ки ба дастаи олати музикӣ мебарданд, то оҳангу созро низоме

бошад; 2) *мурод аз оҳанг, савт, наво, соз, мақом*» бошад [ФК 2015, с. 571].
Шоирони ин калимаро ҳамчун хоси санъати мусиқӣ дар чунин байтҳо зикр кардаанд:

Мекунад бар нуҳ фалак оҳанги рафтан нолаам,

Дар миёни пардаҳо з-ин тезтар оҳанг нест [ФК 2015, с. 571].

Аз он пас аргунун бинвохт оҳанг,

Ҳумоюн пардаи худ сохт бо чанг [Салмони Соваҷӣ 1371, с.451].

Мафҳуми дуҷуми *пардаро* мусиқидонони гузаштаи мо «ҷойи воқеияти риштаҳои дар дастаи созҳо басташуда, яъне «дастон» меномиданд. Масалан, дар чандин ғазали Ҳофизи Шерозӣ «пардадор» ба маънии «тарабхонаи амирон», ки он ҷо гурӯҳи мутрибон ҷамъ омадаанд ва шахсе сарвари онҳоро ба уҳда доштааст, омадааст. Дар замони Сосониён ин моддаи луғавӣ ба сифати «хуррамбош» маъмулият доштааст. Мисолҳои ҷамъовардаи мо нишон медиҳанд, ки вожаи «парда» чун хоси соҳаи мусиқӣ камтар мавриди истеъмоли шоирони асри XIV қарор дошта, чун вожаи сермаъно иштироки ғазол дорад. Масалан, шоирон мурод аз зикри ин вожа маъниҳои «*порчае аз матоъ; чодар; нӯсти рӯйи чизҳо; ҳарам ва ғ.*»-ро бештар ба кор бурдаанд.

Тавре ки муҳаққиқ А. Раҷабов қайд мекунад: «Олими маъруфи асри XIII Қутбиддини Шерозӣ, ки ба замони зиндагии садаи мавриди таҳлили мо наздик аст, дар «Дуррат-ут-точ» мафҳуми *пардаро* танҳо бо дастовардҳои илми мусиқӣ шарҳ дода, чунин пешниҳод мекунад, ки «*парда* муродифи ҷамъ бошад. Аз ин гуфтаҳои Қ. Шерозӣ бармеояд, ки дар асри XIII дар доираи илми мусиқишиносӣ истилоҳи *пардаро* ба сифати «ҷамъ», яъне *қаторовози комили мусиқӣ* васеъ истифода мекардаанд» [Раҷабов А.2019, с.86].

Най вожаи идомаёфтаи забони паҳлавӣ буда, дар илми дин, мусиқӣ ва ҳам олами наботот аз қуҳантарин вожаҳои ғазол ба ҳисоб меравад. Дар забони адабӣ калимаи «най»-ро «ной» низ ном мебаранд. Он дар зиндагии инсон пайванди азали дорад ва тибқи ривоҷи ханӯз замони офариниш Худованд хост, ки руҳро бар тани одам ворид созад, руҳ аз ҷисми хокӣ эҳтироз кард ва нахост ба он зиндон дасти вуруд ёбад. Ба қавле ғариштагон

мусиқии гуворое навохтанд, ки гӯё он оҳанг, асосан, тавассути оҳанги най садо дод ва руҳ асири он наво гашт ва фикр кард, ки мусиқии гуворо андаруни он ҷисми хокӣ меояд. Пас, вориди он шуд.

Дар олами наботот, чун гиёҳ маъруф аст, ки аз он шакар ҳам ҳосил мекунанд ва ҳам василаи бунёди асбоби най ҳам бошад. Агар андаруни «ной» пур аз шакар бошад, аз он садое берун наояд ва чун бихоҳанд, ки асбоби мусиқӣ таҳия кунанд, бояд шакарро аз даруни вай берун оваранд, то васаташ холӣ ва оҳанг эҷод гардад.

Ташреҳгарон ва пажӯҳишгарон яке аз авомили пайванди «най»-ро ба зиндагии маънавии инсон ва иштиёқи инсонро ба мусиқӣ, билхоса, оҳангу навои най ба ин ривоят мансуб медоданд. Ба маънии истилоҳи мусиқиаш *сози бод* аз соҳаи гиёҳи най ё чӯби борик бошад.

Ашъори адабиёти садаи XIV маълум месозад, ки шоирони ин қарн мисли бузургони гузаштаи худ нисбати мафҳуми «най» дар илми дину соҳаи санъат эҳтироми хоса доштаанд ва кӯшидаанд, то дар шеъри худ нозукона ҷанбаҳои муҳимми ин мафҳумро матраҳ намоянд. Бояд қайд намоем, ки калимаи «най»-ро чун қисме аз олами наботот дар фасли «Номи рустаниҳо» мавриди таҳқиқ қарор дода будем, ки ин ҷо ҳамчун вожаи соҳаи мусиқӣ таҳлил хоҳем кард

Камоли Хучандӣ дар байти зерин бо зикри вожаи «най» яке аз оломи мусиқиро, ки ба воситаи нафас бо даҳон навохта мешавад, дар назар дорад:

Сари рақс аст имшаб моҳи моро,

*Бизан бар найзанон бонге, ки **най** ку?* [ФК 2015, с. 466].

Дар ҳамин маънӣ Салмони Совачӣ гӯяд:

Чу маҷлис гарм гашт аз оташи май,

*Шакар дар аҳли худ зад оташи **най*** [Салмони Совачӣ 1371, с.485].

Вожаи «**бам**» аз зумраи калимоти соҳаи мусиқӣ буда, авҷи навои мусиқӣ, садое, ки авҷ гирифта бошад, аст ва ҳамчунин, дар ин соҳа муқобили “**зер**” низ фаҳмида мешавад. Калимаи “**бам**” дар назми бузургони адабиёти классик дар шакли таркибии “**зеру бам**” низ меояд. Аз ин лиҳоз, дар мавриди шарҳи

он профессор А. Раҷабов чунин гӯяд: «Истилоҳи «зеру бам» дар амалиёти мусиқӣ аз чузъҳои хеле муҳим маҳсуб шуда, номи *парда, тори созҳои мусиқии барбат, руд* ва ғайра аст. Тори бам хеле ғафс буда, овозаш дурушту номавзун, зер бошад, нафис ва садояш мавзун ва ин истилоҳро Ҳофизи Шерозӣ дар ғазалҳои дар иртибот тавсиф менамояд:

Муошире хушу руде ба соз мехоҳам,

*Ки дарди хеш бигӯям ба нолаи **баму зер***» [Раҷабов А.1987, с.60].

Таркиби мазкур аз камистеъмолтарин вожагони ашъори шоирон маҳсуб ёфта, Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ дар 1 маврид ва Салмони Соваҷӣ 2 дафъа аз он ёд кардааст:

Чу уд аз оташи шавқат ба оҳанг

*Гаҳе **бам** бошад ам нола, гаҳе зер* [ФК 2015, с. 70].

Наво аз мутрибе бишнава, ки ўро диловезаи,

Чу ноҳид оварад дар чарх кайвонро ба зеру бам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 255].

Ҳангоми таҳқиқи «Девон»-и шуарои қарни XIV диққати моро вожаҳои маъмулие ба худ кашиданд, ки вобаста ба хунари шоирии шоирон мавриде истилоҳ ба шумор рафта, ба илми мусиқӣ марбутанд. Масалан, «некнавис» аз вожагонест, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (с.1969) ва фарҳангҳои форсӣ зикраш нарафтааст. Вале дар шеъри Камоли Хучандӣ чун истилоҳ ба қор рафта, ба маънии аввал «*хушхат, хушнавис, соҳибқалам, касе, ки хуб менависад*» ва ба маънии дуюм, маҷозан «*соҳибистеъдод, хунарманд, он ки аз тарзи навишт ва хондани адвори (нотаи) мусиқӣ огоҳ аст, мусиқиинос*»-ро мефаҳмонад. Маҳз маънии думи онро ба инобат гирифта, воҳиди мазкурро дар радифи терминҳои соҳаи мусиқӣ ҷой додем. Он аз нодиртарин вожагони соҳаи мусиқии шеъри шоир ба шумор рафта, ба андешаи мо, моли худи Камоли Хучандист, зеро дар абёти дигар шоирон ба назар нарасид, чунончи:

*Ҳофизи некхони **некнавис**,*

Ҳар ки ҳақ гӯядат, шунав суханаи.

Чангро беш бар қанор мазан,

Ба сари худ, ки бар замин бизанаиш [ФК 2015, с. 484].

Дигар аз чунин вожагон «сипоҳон» мебошад, ки аслан, ифодагари шаҳри Исфаҳон аст ва аз рӯи тафсири устод А. Шоҳаҳмад, «номи оҳанге аз мусиқӣ, суруде аз 365 лаҳни Борбад» [ФК 2015, с. 701] ҳам бошад. Зикри онро як маротиба дар шеъри Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ пайдо намудем, ки на хоси соҳаи мусиқӣ, балки ишора ба исми шаҳр аст.

Ровӣ, агар навозад ин шеър дар Сипоҳон,

Руҳи Камол хонад «Лилҳадри қоил» [Салмони Соваҷӣ 1371, с.239].

Шаванд аҳли Сипоҳон гуломи табъи Камол,

Гар ин ду байт сароянд мутрибон ба Ироқ [Камоли Хучандӣ 2011, с.310].

«Сипоҳон» аз номҳои оҳангест, ки дар асрҳои XI-XII низ роиҷ будааст, ки намунаи байти онро аз ашъори Шамси Табрезӣ пайдо кардем. Аммо лозим ба зикр аст, ки вожаи мазкур дар асрҳои XI- XIV камистеъмол буда, имрӯз бо чунин маънӣ дар соҳаи санъат аз истифода боз мондааст. Шамси Табрезӣ чунин байтеро сурудааст:

Эй чанг, пардаҳои «сипоҳон»-ам орзуст,

В-эӣ ной, нолаи хушу сӯзонам орзуст [کنجور].

Абрешим/бирешим мувофиқи шарҳи Х. Амид, моли забони паҳлавӣ буда, дар гузашта шаклҳои *афрешим, бирешим* (*افريشم, بريشم*)-ро дошт [ФА 1389, с.6]. Он дар илми забоншиносӣ калимаи сермаъно ба ҳисоб меравад ва дар фарҳангҳо бо зикри 3 маънӣ омада, ки ба маънии сеюм «тори сози мусиқӣ» [ФЗТ 1969, с. 30; ФК 2015, с. 106] бошад. Калимаи номбурда чун истилоҳи соҳаи мусиқӣ таърихи куҳан дошта, дар асри X вирди соҳибони забон буд, масалан, Фирдавсӣ чунин гӯяд:

Аз овози абрешиму бонги ной,

Суманчехрагон пеши Хисрав ба ной [Фирдавсӣ 2019, с.267].

Дар асри XIV низ калимаи «абрешим» маъмул буда, дар шеъри шоирон ба шаклҳои гуногун намоён аст. Камоли Хучандӣ онро дар шакли

«бирешим» ва Ҳофизи Шерозиву Салмони Соваҷӣ «абрешим»-ро ба кор бурдаанд:

Май ба овози бирешим хӯр, Камол,

Мутрибе гар оядат рӯзе ба чанг [Камоли Хучандӣ 2011, с.312].

Қадаҳ магир чу Ҳофиз магар ба нолаи чанг,

Ки бастаанд бар абрешими тараб дил шод [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 101].

Захма олати кӯчаки филизиест, ки дар сари ангушт мениҳанд ва бо он тор мезананд. Муродифи арабии ин вожа *мизроб* буда, дар ашъори ниёғони мо аз замони сардафтари адабиёти классики форсу тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ то имрӯз бештар гунаи тоҷикии он «захма» байни шоирону мусиқишиносон маъмул аст, Масалан, Одамушшуаро Рӯдакӣ чунин байте дорад:

Фохта бар сарв шоҳруд баровард,

Захма фуру ҳишт зандроф ба танбӯр [Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, с. 66].

Дар ашъори Камоли Хучандӣ низ гунаи тоҷикии он, яъне «захма»-ро пайдо намудем ва маълум мегардад, ки шоир, аввалан, истифодаи муодилҳои тоҷикии вожағони мансуб ба соҳаи мусиқиро авлотар донистааст:

Ғамзаат - захма, зулфу холат - уд,

Хуни ошиқ маю лабат чом аст [Камоли Хучандӣ 2011, с.117].

Ғамзаат ҳеҷ фурӯдошт зи тезӣ накунад,

То ба он захма ту дар раҳ задани ушиқӣ [Камоли Хучандӣ 2011, с.474].

Маълумоти фарҳангҳои муътабари форсӣ-тоҷикӣ муайян кардаанд, ки калимаҳои марбут ба соҳаи мусиқӣ, таърихи кӯҳан дошта, аз забони паҳлавӣ сарчашма мегиранд, дар ашъори шоирони асри XIV истифодаи фаровондоранд ва хоси забонҳои тоҷикӣ, арабӣ ва юнонианд. Калимаҳои мавриди таҳқиқ дар як маврид, вазифаи истилоҳии худро нигоҳ дошта (дар ин вазифа камистеъмоланд – К.М.) ва мавриди дигар, вазифаи сермаъноиро бар уҳда

доранд ва сермахсуланд. Ҳамчунин, натиҷаи мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки шоирон на танҳо аз калимаҳои соҳаи мусиқии таркиби луғавии забон суд ҷустаанд, инчунин, худ низ вожаҳоеро маҷозан ба кор бурдаанд, ки дар ашъорашон хусусияти истилоҳӣ гирифтааст (некнавис - *соҳибистеъдод*, *ҳунарманд*, *он ки аз тарзи навишт ва хондани адвори (нотии) мусиқӣ огоҳ аст*, *мусиқшинос*).

Б. Вожаҳои мусиқии мансуб ба забони арабӣ

Забони арабӣ ва ҷунонӣ барои шоирони асри XIV забони модарӣ ба шумор наравад ҳам, ҳини эҷоди каломии манзум кӯшидаанд, аз калимоти ин забонҳо низ баҳравар гарданд. Мисолҳои чамъоварда нишон медиҳанд, ки шоирони асри мазкур бештар аз чунин вожаҳои мусиқии мансуб ба забони арабӣ истифода кардаанд: *уд*, *мутриб*, *рақс*, *рубоб*, *муганнӣ* ва ғ.

Уд калимаи арабиест, ки шарҳи онро дар фасли «Номи рустаниҳо» баён намуда будем. Зеро он аз зумраи вожаҳои ҳамсонест, ки мансуб ба олами наботот (*ҷӯби хушбӯйи сиёҳранг*) бошад, аммо дар баробари ин, «*як навъи асбоби торноки мусиқӣ*» низ ба ҳисоб меравад ва маҳз ҳамин маънии онро ба инобат гирифта, онро дар фасли мазкур ҷой додем.

Вожаи «уд» бо ҳар ду маънии худ дар ашъори шоирон серистеъмол буда, ба маънии *навъи асбоби торноки мусиқӣ* Камоли Хучандӣ чунин байтро офаридааст:

Ман панди ту чун бишнавам, эй шайх, ки чун уд,

Гӯшем сӯйи мутрибу гӯше ба рубоб аст [Камоли Хучандӣ 2011, с.102].

Дигаре аз вожагони мавриди таҳқиқ «мутриб» мебошад, ки дар гузашта бештар дар ҳамин шакл маъмул буд ва яке аз вожагони фаъоли забони адабӣ ба шумор мерафт. Вожаи «мутриб» дар ФЗТ ба маънии *марди навозанда ва сароянда* [ФЗТ 1969, с.776] омадааст. Имрӯз низ бо ҳамин шаклу мазмун фаҳмида мешавад, аммо, ғолибан, дар забони мардум ҷойи онро муодили арабӣ - «ҳофиз» ва муродифи тоҷикии он - «сарояндаву навозанда» гирифтааст.

Абёти шоҳид ва шарҳи вожаи мазкур аз ҷониби устод Сурӯш равшан месозад, ки шоирони асри XIV мурад аз «мутриб» ду маъниро баён доранд: 1) *ромшигар, навосоз ва созанда, навозанда ва сароянда: ...Эй мутриб, он ду нагмаи хуш бозам орзуст; 2) аз назари орифон «музаккирон ва огоҳкунандаро гӯянд аз ҳолоти базми шабона, ки аз майхонаи вучуд ҷорӣ шуда»* [ФК 2015, с. 444]. Мутрибу май киноя аз инсонии комил ва камоли сухани ўст, зеро чун ў аз маъшуқи ошиқон ва маъбудии обидон сухан мегӯяд, суханаш дар барангезандагӣ чун қавли олотии мусиқӣ ва дар хуморбахшӣ тимсоли май аст:

Сухан аз мутрибу май гӯй ба ман, эй воиз,

Ки суханҳои дигар дарди сар овард маро [Камоли Хучандӣ 2011, с.35].

Бояд қайд намуд, ки байти мазкур дар «Девон»-и Камоли Хучандӣ, нусхаи кириллии интиқодии тартибдодаи Б. Раҳматов ва О. Оқилов дар чунин шакл омадааст, ки бо байти боло дар мазмун як аст:

Сухани мутрибу май гӯ ба мани ринд, на вазъ,

Ки суханҳои дигар дарди сар овард маро [Камоли Хучандӣ 2020, с. 68].

Дар ҳамин мазмун Ҳофизии Шерозӣ чунин гӯяд:

Сухан аз мутрибу май гӯву рози даҳр камтар ҷӯй,

Ки кас нақшуду нақшоёд ба ҳикмат ин муамморо [Ҳофизии Шерозӣ 1385, с. 79].

Ҳамин тавр, натиҷаи ҷустуҷӯҳо нишон медиҳад, ки дар баробари калимаҳои тоҷикӣ, калимаҳои арабии мансуб ба соҳаи мусиқӣ низ дар ашъори шоирон мавриди истифода қарор гирифта, ҳам ба вазифа термин ва ҳам сермаъноиро бар уҳда доранд.

В. Вожаи мусиқии мансуб ба забони юнонӣ.

Маъмултарин вожаи юноние, ки дар забони форсӣ- тоҷикӣ чун вожаи иқтибосӣ иштироқи фаъол дорад, «барбат» аст, ки яке аз асбобҳои удмонанди мусиқист, дорои ҳашт тор мебошад ва имрӯз ҳам дар байни ҳиндуҳо машҳур аст. Дар хусуси баромади забонии он байни олимони ихтилофи назар аст. Забоншинос С. Ҳошимов асбоби мусиқии «барбат»-ро моли забони юнонӣ, луғатнигори тоҷик А. Шоҳаҳмад мансуб ба забони

арабӣ ва муҳаққиқ З. Абдуллоева мансуб ба забони тоҷикӣ [Абдуллоева З. 2019, с. 47] медонад, вале муаллифони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (с.1969) зимни шарҳи моддаи луғавии «барбат» аломати «ю.а» [ФЗТ 1969, с.143]-ро ишора кардаанд, яъне маънои онро дорад, ки моли забони ҷунонӣ буда, имрӯз муаррабшуда аст. Дар хусуси муаррабшавии он М.Қосимова низ андеша дорад, ки «шояд аксари онҳо (калимаҳои ҷунонӣ—К.М.) ба воситаи забони арабӣ ба тоҷикӣ ворид шуда бошанд» [Қосимова М. 2007, с.97].

Вожаи «барбат» дар шеърҳои шоирони садаи XIV маънии асбоби мусиқиро бар дӯш дорад:

Агар Зухра шунидӣ бонги чангат,

*Рубобу **барбати** худ бо ту медод...*[Камоли Хуҷандӣ 2011, с.503].

*Мутриб, ки дӯш гуфтӣ дар парда рози **барбат**,*

Овозҳо фикандаст имрӯз дар маҳофил [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 239].

Натиҷаи ҷустуҷӯ аз фасли мазкур маълум месозад, ки калимаҳои ҷунонии мансуб ба соҳаи мусиқӣ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ бемаҳсул буда, танҳо вожаи «барбат» ба кор рафтааст.

БОБИ 3

БАРРАСИИ СОХТИ ИСМҶОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

ДАР НАЗМИ АСРИ XIV

3.1. Матолиби муқаддамотӣ

Мисли ҳар як забони дар муддати ҳазорсолаҳо ташаккулёфта пайкараи забони миллии мо - забони форсии дари тоҷикиро вожаҳои дар тули замон шаклу маънигирифта созмон медиҳанд, ки маҳз онҳо тамоми иттилооти фарохи хотираи миллии моро дар худ нигоҳ медоранд ва дар сурати зарурӣ аз тарафи шахсони соҳибсухану соҳибҳунар ба ҳамзабонон ва халқҳои дигари ҷаҳон муаррифӣ ва пешниҳод мешаванд.

Баррасии сохти вожаҳои забони тоҷикӣ, тавре ки забоншинос Қосимов О. қайд мекунад, «имкон медиҳанд, ки паҳлуҳои гуногуни маънии калимаҳо, тобишҳои мазмуниву фарҳангии онҳо, маъниҳои нодир ва ё фаромӯшшудаи калимаҳо, паҳлуҳои ба услуби ин ё он суҳанвар хоси воситаҳои баён таҳқиқу ошкор гарданд. Дар ин маврид омӯзишу мушоҳидаи тағйири шаклу маънии калима дар раванди рушду инкишофи забони адабӣ, маҳфуз мондани шаклу маънии матруки онҳо дар гӯйишҳои забони тоҷикӣ (форсӣ), вижагиҳои қорбурди онҳо дар осори адибон, хусусан, дар навиштаҳои адибоне, ки дар сарғаҳи суҳани форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ қарор доштанд, барои нигоҳи тасвири муқаммалӣ забони миллии мо нақши муҳимму созандае доранд» [Қосимов О 2016, с.143].

Мавзуи калимасозӣ ва таҳқиқи сохти калимаҳо аз аввали пайдоиши худ дар маркази тавачҷуҳи забоншиносону муҳаққикон қарор дорад. Доираи таҳқиқи ин масъала хеле васеъ буда, ҳар як роҳу усули калимасозӣ, назарияи умумии он як силсила тадқиқот анҷом дода шудаанд ва масъалаҳои баҳсталабу ҳанӯз мавриди баҳси илмӣ қарорнагирифтаи он кам нестанд. Ин, пеш аз ҳама, аз як ҷиҳат ба табиати забон хос бошад, аз ҷониби дигар, таъсири ҳаёти иҷтимоии имрӯза аст, ки ба сабаби пайдоиши дигаргуниҳои ҳамаҷуз, пайдоиши мафҳумҳои нав соҳибзабонро водор месозад, ки аз

имконоти калимасозии забони ногузир бештар истифода баранд. Махсусан, пас аз истиқлолияти забонӣ ба даст овардан моро лозим омад, ки маҳз дар заминаи калимасозӣ имкониятҳои истилоҳозии забони тоҷикиро ба маротиб мустаҳкам намоем.

Дар илми забоншиносии гузаштаву муосир муҳаққиқони ҳар як миллат кӯшидаанд, ки доир ба назарияи калимасозӣ, қолибҳои сохташавии он ибрази назар намуда бошанд. Мавзуи калимасозӣ ва мушкилоти он дар таҳқиқоти забоншиносони тоҷик, эронӣ, рус, ҳиндӣ ва миллатҳои дигар ба назар мерасад.

Масоили калимасозии забони тоҷикӣ миёни забоншиносони тоҷик кайҳост, ки мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Ҳарчанд муҳаққиқони асримиёнагӣ доир ба ин масъала таҳқиқоти алоҳидаеро анҷом надодаанд, вале тавре ки М. Олимҷонов қайд мекунад: «дар осори марбут ба илми қофияву наҳв ва муқаддимаҳои фарҳангҳои тафсири муҳимтарин вижагиҳои воҷасозии забони тоҷикиро ба риштаи таҳлил кашидаанд» [Олимҷонов М. 2022, с. 7].

Пажӯҳишгарони асримиёнагӣ, чун Синову Форобӣ, Шамси Қайси Розӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Муҳаммадхусайни Бурҳон, Муҳаммад Ғиёсуддин, Вочидалии Мучмалӣ ва дигарон дар хусуси калимасозӣ ва роҳҳои он ба таври пароканда бошад ҳам, ибрази назар кардаанд, ки андешаҳои онҳоро М. Олимҷонов дар диссертатсияи худ «Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша)» муфассал зикр намудааст [Олимҷонов М. 2020].

Солҳои охир ба илми сарфи забони тоҷикӣ муҳаққиқон тавачҷуҳи бештаре зоҳир намуда, кӯшидаанд, ки дар асоси мисолҳои забони адабӣ, шеваву лаҳҷаҳо ва осори назму насри шоиру нависандагони тоҷик ба масъалаи калимасозӣ ва роҳҳои он таҳқиқоти алоҳида анҷом диҳанд. Таҳқиқоти забоншиносонро дар роҳи омӯзиши калимасозии забони тоҷикӣ метавон дар ду самт муайян намуд:

1. Муайян кардани қолибҳои калимасозӣ дар асоси осори адибон ва мисолҳои забони адабии тоҷикӣ, ки дар ин самт таҳқиқоти Самарқандӣ С.А. [1926], Ниёзмухаммадов Б., Ниёзӣ Ш. [1941; 1949; 1954; 1959], Абдуллоев Б.Т. [1954], Халилов А. [1960], Исмоилов И. [1964], Ҳусейнов Х. [1970], Мирзоев Ғ. [1971; 1988], Сиёев Б. [1971], Рустамов Ш. [1972; 1989], Шоев Э. [1973; 1985], Шукурова М. [1973], Ҳалимов С. [1975], Холов П. [1976], Тилавов Б. [1979], Амонова, Ф.Р. [1982], Бобомуродов, Ш. [1983], Камолова Г. [1984], Шарифов Б. [1985], Мирзоев Г. [1987], Камолиддинов Б. [1992], Анварӣ С. [1992], Саймиддинов Д. [2001], Ҳалимов С. [2002], Бекмуродов М. [2002], Кенджаев Ю. [2004], Хоркашев С. Р. [2010; 2014], Қосимов О. Ҳ. [2006; 2016], Юсуфов А. [2008], Зоҳидов А. [2009], Ғаниева С. [2010], Зеҳнӣ Т., Л. Бақозода [2010], Қосимова М.Н. [2011], Табаров Х. Н. [2011], Азимова М. Н. [2012], Бобохонов А. [2012], Азам Г. А. [2013], Мусаева Р.А. [2013], Олимҷонов М. [2013; 2022], Амлоев А. Я. [2014], Низомова С. [2015; 2022], Тешаев Х. [2015], Бобомуродов Ш. [2016], Мусоямов З.М. [2017], Шокиров Т. [2018], Назаров М. [2019], Ашрапов Б. [2020], Ҳошимов С. [2020] ва дигарон қобили таваҷҷуҳи махсусанд.

2. Муайян кардани қолибҳои калимасозӣ дар асоси маводи шева ва лаҳҷаҳо.

Шевашиносони тоҷик Ч. Муруватов [1967; 1974], С. Носиров [2013], С. Хоркашев [2016], Н. Гадоев [2018] ва дигарон низ дар ҷараёни таҳқиқи гӯйишҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ҳангоми пажӯҳиши вожаҳои мураккаб таснифи вожаҳоро асос гирифта, мавҷудияти қолибҳои гуногуни калимаҳои мураккабро дар гӯйишҳои мазкур собит намудаанд [Муруватов Ч. 1984, с. 47-64; Хоркашев С. 2016, с. 129-186].

Калимасозӣ ва омӯзиши он дар Эрон низ миёни забоншиносон таваҷҷуҳи хосаеро соҳиб буда, пажӯҳишгарон, чун Б. Халифа, М. Ҳисом, Х. Кошонӣ, А. Ҳумоюнфаррух, М. Шариат, М. Муқаррабӣ, Х. Фаршедвард, П.Н. Хонларӣ, А. Таботабоӣ дар таҳқиқоти худ андешаҳои қолиб баён намудаанд.

Забоншиноси эронӣ А. Таботабой дар мақолаи «Фарояндҳои вожасозии забони форсӣ ва истиқлоли сарфу наҳв» чунин мешуморад, ки «яке аз масоиле, ки дар чаҳор даҳаи гузашта миёни забоншиносон маҳалли баҳс будааст, робита миёни сарфу наҳв аст» [Таботабой А. 1389, с.13]. Мақсади муаллиф аз таҳқиқоти мазкур нишон додани он аст, ки оё сохти вожаи дастгоҳ мустақиле аст, ё метавон онро зермачмуае аз наҳв ба шумор овард? Дар ин мақола кӯшидааст бо таваҷҷуҳ ба фарояндҳои вожасозии забони форсӣ нишон диҳад, ки пазириши истиқлоли сарфу наҳв муваҷҷеҳтар ба назар мерасад ва муҳимтарин далеле, ки ироа кардааст, чунин аст: «1) ҳама гурӯҳҳои наҳвӣ дорои маъно ҳастаанд, аммо шумори бисёре аз вожаҳои печида фоқид ҳастанд; 2) шумори бисёре аз вожаҳои мураккаб маонии пешбинипазир доранд, аммо маънии онҳо сирф вижа аст ва сарчамъ маонии аҷзои созандашон нест...» [Таботабой А. 1389, с.13].

Ҳамчунин, муҳаққиқ М. Олимҷонов дар диссертатсияи доктории худ андешаи гурӯҳи олимони эронӣ (Ҳумоюнфаррух А., Шариат М., Муқаррабӣ М., Фаршедвард Х., Хонларӣ П.Н. ва ғ.)-ро дар мавриди таҳлили калимаҳои мураккаб чамъоварӣ намуда, ба хулосае омадааст, ки «омӯзиши иҷмолии таълифоти забоншиносони эронӣ нишон медиҳад, ки дастабандии калимаҳо, махсусан, вожаҳои мураккаб ба як маром нест ва дар ин маврид ақоиди гуногун иброз шудаанд. Бо вучуди ин, пажӯҳишоти муҳаққиқон Хонларӣ ва Ҳумоюнфаррух боиси андеша, омӯзиш ва пайравист» [Олимҷонов М. 2022, с. 38]

Дар масъалаи омӯзиши қолибҳои калимасозӣ ва умуман вожасозии забони адабӣ саҳми муҳаққиқони русу Аврупо низ, чун Бертелс Е.Э. [1926], Левковская К.А. [1954], Бенвенист Э. [1955], Винокур Г.О. [1959], Шанский Н.М. [1968; 1993], Чхеидзе Т.А. [1969], Герсенберг Л. Г. [1972], Земская Е.А. [1973], Пейсиков Л.С. [1973; 1975], Виноградов В.В. [1975], Хромов А.Л. [1980], Чавчавадзе [1981], Немченко В.Н. [1984], Кубрякова Е.С. [1990], Рибокова А. С. [2012], Лисенко Ю.М. [2016] ва дигарон зиёд аст.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки забоншиносон калимасозӣ ва қолибҳои онро ҳам дар асоси осори шоиру нависандагони классики муосир ва ҳам дар асоси маводи шева ва лаҳҷаҳо муайян кардаанд.

3.2. Сохтори исмҳо

3.2.1. Исмҳои сода

Қолибҳои калимасозии забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳанӯз дар асри XIV аз ҷониби соҳибқаламон – Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ба қор рафтаанд, бинобар ин, тасмим гирифтём, исмҳоро аз рӯйи сохт дар ашъори шоирони мазкур баррасӣ намоем.

Дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикии асри XIV ва хусусан, дар ашъори шоирони ин аср исмҳои содаи мансуб ба забонҳои арабӣ, ҳиндӣ, туркӣ, юнонӣ ва ғ., ки бевосита ва ё ба воситаи забонҳои дигар иқтибос шудаанд, ба назар мерасанд. Вале қисми асосии таркиби луғавии забони ғазалиёти асри мазкурро исмҳои тоҷикӣ ташкил мекунанд. Исми содаи мансуб ба забони тоҷикӣ аз замонҳои хеле қадим дар забонамон вуҷуд доранд ва тавре ки муҳаққиқ Ҳ. Мачидов таъкид мекунад, «бунёди забонамон – пойдевори ҳастии онро ташкил медиҳанд» [Мачидов Ҳ. 2007, с.72]. М.Қосимова низ қайд мекунад, ки «таркиби луғавии забон аз калимаҳои худӣ ва иқтибосӣ иборат аст ва қисми асосии таркиби луғавии забонамонро калимаҳои худӣ (калимаҳои тоҷикӣ - К.М.) ташкил мекунанд [Қосимова М. 2007, с.91].

Ба калимаҳои аслии ашъори Камоли Хучандӣ муҳаққиқ М. Мирмуҳамедова низ тавачҷуҳ зоҳир карда, дар диссертатсияи худ «Хусусиятҳои луғавии ашъори Камоли Хучандӣ» [2012] чунин қайд мекунад, ки «дар ашъори Камоли Хучандӣ калимаҳои аслии тоҷикӣ фаровон истифода шудаанд. Калимаҳои мазкур дар забони осори адабӣ барои ифодаи мафҳумҳои гуногун, ифодаи эҳсоси инсонӣ, баёни маъноӣ коннотативӣ, ки ҷузъҳои ҳиссӣ, экспрессивӣ, баҳодихӣ, услубӣ-функционалиро дар бар мегирад, истифода гардида, барои калимасозии забони тоҷикӣ мусоидат

мекунанд» [Мирмухамедова М. 2012, с.21]. Муҳаққиқ дар идомаи сухан вижагиҳои муродифии вожаҳои «сар, рӯй, чаши, дил, чигар, хун, даст, об, ангубин, арбада, барсарӣ, боҷгуна, бар ях навиштан, вол, вард, даймоҳ, дафина, диранг, дуругарӣ, нӯидан, занахдон ва ғ. » [Мирмухамедова М. 2012, с.24]-ро, ки ба ҳиссаҳои гуногун мансубанд, чун калимаҳои асли мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Дар хусуси он ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ миқдори калимаҳои тоҷикӣ дар муқоиса бо калимаҳои иқтибосӣ зиёданд ва ё камтар, Ҳ. Мачидов чунин меҳисобад: «Дар таркиби луғавии забонамон баробари калимаҳои худӣ, ё аслии тоҷикӣ, ки миқдоран чандон зиёд нестанд, теъдоди калони калимаҳои аз забонҳои дигар воридшударо мушоҳида метавон кард» [Мачидов Ҳ. 2007, с. 72]. Вале тавре дар боло ишора кардем, М. Қосимова ва М. Мирмухамедова андеша доранд, ки қисми асосии таркиби луғавии забонамонро калимаҳои худӣ ташкил мекунанд. Ба он хотир, ки доир ба ин масъала нофаҳмӣ ба миён наояд, Ҳ. Мачидов чунин таъкид мекунад: «Калимаҳои аслии гоҳо бо лексикаи фонди асосии луғавии забон омехта карда шуда, бо онҳо як доништа мешаванд. Ин дуруст нест. Дар ҳақиқат, қисми зиёди лексикаи фонди асосии луғавӣ ва аслии тоҷикӣ бо ҳам мувофиқ мекунанд, дар забон мавқеи устувор доранд, ба мафҳумҳои ҳаётан муҳим далолат мекунанд, ифодагари ашёи мушаххас буда, муътадилоҳанг мебошанд. Сарфи назар аз ин ҳама, дар умумияти байни ин гурӯҳҳо фарқ ҳаст. На ҳар як калимаи фонди асосии луғавӣ (масалан, калимаҳои иқтибосӣ) ба ҷумлаи калимаҳои аслии тоҷикӣ дохил мешаванд ва баръакс, на ҳамаи калимаҳои аслии тоҷикӣ (калимаҳои кӯҳнашуда ва таърихӣ) мансуби фонди асосии луғавӣ мебошанд. Пас, ин мафҳумҳоро набояд бо ҳам омехт» [Мачидов Ҳ. 2007, с. 72]. Ба андешаи мо, дар ин маврид андешаи ҳар яке аз ин муҳаққиқон дуруст аст, зеро М. Қосимова бо зикри ибораи «калимаҳои худӣ» ҳамаи калимаҳои забони тоҷикӣ (ҳам калимаҳои решагӣ, ки аз давраи қадим ва ё миёна сарчашма мегиранд, мисли *сар, гӯш, даст, пой, рӯз, кӯҳ* ва ғ. ва ҳам

калимаҳои тоҷикии баъдан ба таркиби луғавӣ воридшуда, мисли фурудгоҳ, ошхона, хобгоҳ ва ғ.)-ро дар назар дорад. Вале Ҳ. Маҷидов бо ибораи «калимаҳои аслии тоҷикӣ» танҳо ба вожагони имрӯзаи забони тоҷикӣ, ки бунёдашон забони форсии қадим ва ё форсии миёна аст, ишора дорад.

Дар осори манзуми асри XIV исмҳои содае, ки дар маҷмӯъ, моли забони тоҷикианд, ниҳоят зиёданд, ки барои намуна чанде аз онҳоро мисол меорем: *абр, абрешим, абру, анбоз, ашк, бахт, бог, гурба, гурда, гург, гӯспанд/гӯсфанд, гуҳар, дурд, дуруд, зар, кал, калид, кеш, киса, лаб, маҳ, муфт, муш, навид, наво, найза, озор, оин, ошно, пайкар, панд, рағ, раз (дарахти ангур), ранг, сабук, тахт, хум, хун, об, писар, писта, тан, тарона, тарс, теша, тег, фохта, Эзид* ва ҳоказо.

Қайд намудан лозим аст, ки ҳаҷми як фасл имкон намедихад, вожаҳои содаи ашъори шоирони мазкурро мавриди таҳлил қарор диҳем, бинобар ин, кӯшидем, то бархе аз серистеъмолу сермахсули онҳоро дар ду гурӯҳ баррасӣ намоем: **1) исмҳои моддии мансуб ба забони тоҷикӣ ва 2) исмҳои маънии мансуб ба забони тоҷикӣ.**

Ҳамчунин, бояд ёдовар шавем, қисме аз вожагоне, ки дар бобҳои 2,3 матраҳ мегарданд низ ба исмҳои содаи мансуб ба забони тоҷикӣ тааллуқдоранд, биноан, шарҳи дубораи онҳоро дар фасли мазкур барзиёд донистем.

1.Исмҳои моддии мансуб ба забони тоҷикӣ: *бог, душман, абрешим, зар, кал, калид, найза, пайкар, тахт, хум, хун, ашк, киса, лаб, маҳ, об, тан, теша, тег, фохта, писар, писта, ганҷ, гандум, гавҳар, ангушт, барра, андом, барг, барф ва ғ.*

Зар вожаи тоҷикӣ буда, дар «Фарҳанги форсӣ»-и Амид бар шаш маънӣ: *1.Заҳаб. тилло, асҷад; 2. «Пул, динор»; 3. «Сарват»; 4. «Пир, солманд, фартут, куҳансол»; 5. «Зард, зардфом»; 6. «Барно» [ФА 1379, с.599] омадааст ва дар «Луғатномаи Деҳхудо» ба маънии «*тилло, ки онро ба арабӣ заҳаб хонанд*» [ЛД, ҷ.8, с.12792], омадааст. Он филизе аст, зард, гаронбаҳо ва қимату сангин ва аз он нуқуди зард месозанд ва *тиллову таллаву таллӣ* низ гӯянд ва ба тозӣ *заҳаб* номанд. Мувофиқи нишондоди луғатшиноси эронӣ М. Пошанг, вожаи*

зерин дар забони форсӣ «зар» ва «заррин, дар порсии бостон «зарна», Авастро «зарана», «зарнаина», «заранаина», паҳлавӣ «зар», «заррин», ҳиндии бостон «ҳарӣ», курдӣ «зар», «зир», афғонӣ «зарина», балучӣ «зар», суғдӣ «сирн», хутанӣ «зирар» ном бурда мешавад. Муаллифи фарҳанги «Зебономҳои ориёӣ» - М. Пошанг калимаи «зар»-ро баробар бо вожаи авастии «зар» - *дурахшон ва сабз* [Пошанг М. 2012, с.214] медонад.

Вожаи «зар» яке аз калимаҳои сермаҳсули ашъори шоирони садаи XIV, баҳусус, Камоли Хучандӣ ба шумор рафта, шоир дар назми худ 46 маротиба ба маъниҳои зерин аз он истифода кардааст: 1) *филизи зардранги пурбаҳо, тилло.*

Зи ашки ношуда рангин маноз бо руҳи зард,

Заре, ки сурх набошад, чунон бақимат нест [Камоли Хучандӣ 2011, с.107].

2) *ҳар чизи аз тилло сохташуда, заррин, тиллоӣ; ҷоми зар пиёлаи тиллоӣ, косаи заррин* 3) *дар истилоҳи суфия «сифати сидқу ихлосро гӯянд»* 4) *киноя аз рӯйи зард, рухсори коҳидаранг; зар-зар киноя аз ду рӯйи зард* [Камоли Хучандӣ 2011, с.355; 328; 275].

Камоли Хучандӣ дар суҳансароии худ, ҳамчунин, кӯшидааст, онро дар созмони таркибу ибораҳо низ ба кор барад, мисли 1) *зар баровардан киноя аз оташ задан.* Дар байти зер санъати талмеҳ омадааст. Офтоби Табрез киноя аз Шамсуддин Муҳаммади Табрезӣ маъруф ба Шамси Табрезист. Агар ба мазмуни комили байти зерин назар кунем, чунин маониро дорост: Чун Шамси Табрезӣ ба назди Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ рафт ва аз дари ӯ ворид шуд, оташе дар дили Мавлоно зад ва ин ҷо ишора ба ривоятест, ки гӯё аз дидори аввали Шамси Табрезӣ ба ҳамаи китобҳои Мавлои Балхӣ оташ афтадааст, мисол:

Аз равзана Офтоби Табрез

Дар хона бирафту зар баровард [ФК 2015, с. 299].

2) *зар сохтани хок киноя аз қадру манзилат бахшидан ба касе ё чизе, ки дар хорӣ ва афтадагист;* 3) *зар фишондан бар касе ё чизе киноя аз қадришиносӣ*

намудани касе ё чизе, арҷузори аз касе ё чизе; **зар хӯрдан** киноя аз заррин шудан, зард гаиштан; 4) **зари холис** зари даҳ-даҳӣ, ки пас аз об кардан аз даҳ мисқолаш даҳ мисқол зари соф мебарояд; 5) **зари сурх** тиллои холис, зари даҳ-даҳӣ; 6) **ба зар гирифтани чизе** киноя аз арзишманд ва бебаҳо доништани чизе, хеле азиз ва гаронқадр шумурдани чизе; 7) **ба зар харидани чизе** киноя аз гарон ва бо заҳмату риёзат ба даст овардани чизе, ки хости дил аст, даст ёфтан ба чизи дӯстдошта бо баҳои шоиста; 8) **дар зар гирифтани шеъри касе** дар ин ибора ихом ҳаст ва ба ду маънӣ: а) киноя аз ба рӯ молидани шеъри хеле баланди шоире аз рӯйи ихлос ва иродат, сахт писандидан ва назирӯфтани шеъри шоиреро; б) киноя аз навиштани шеъри шоире ба ранги заррин, ба ранги тиллоомехта китобат кардани шеъри шоире; **зи зар софтар** сифати касе, ки сиришти покиза дорад, озодазода, покниҳод ва ғ. [Камоли Хучандӣ 2011, с. 220; 156; 439; 270; 176; 210; 404].

Дар ашъори Салмони Соваҷӣ ва Ҳофизи Шерозӣ вожаи «зар» бештар ба маънии асли омадааст: *пушт бар зар кардан, бо зар задан, зар бар сар афшондан, зари бисёр, зар дар миён будан, зари сурх, бар зар будан:*

Сухбаташ чун оина гар рӯбарӯ мехостӣ,

Пушт бар зар, рӯй бар пулод мебоист кард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 89].

Ҳар сими саришкам, ки равон буд ба савдо,

Бар сиккаи рӯям ҳама бо зар задаӣ боз [Салмони Соваҷӣ 1371, с.123].

Хубони ҷаҳон сайд тавон кард ба зар,

Хуш-хуш бар аз эшон битавон хӯрд ба зар [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.198].

Дигар аз исмҳои сермаҳсул калимаи «боғ» мебошад, ки аз забони паҳлавӣ сарчашма дорад ва дар «Луғатномаи Деҳхудо» [ЛД, ҷ.3, с. 4176] ва «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» [ФК 2015, с. 110-111] ба маънии *бӯстон, заmine, ки даври онро девор карда, дар он дарахтони гуногун кошта бошанд*, омадааст. Исми мазкур дар ашъори Камоли Хучандӣ доманаи истифодаи фарох дошта, дар таркиби ибораҳои зерин омадааст:

1) **боги бихишт** боги осмонӣ, боги беҳазон, боги фирдавс, равзаи ризвон:

*Он мева, ки аз **боги бихишт** аст дарахташ.*

Наздики даҳон омада себи зақани кист? [Камоли Хучандӣ 2011, с.56].

2) **боги васл** васлгоҳ, манзили висол, мақоми дидор:

Бигзор, то ба гулиани рӯйи ту бигзарем,

*Дар **боги васл** аз гули рӯйи ту бар хӯрем* [Камоли Хучандӣ 2011, с.324].

3) **боги ишрат** а) киноя аз таҷаллигоҳи маъшуқа; б) киноя аз дили ошиқ:

Равшан чароғи давлат бо моҳи дилфурӯзат,

*Сарсабз **боги ишрат** аз сарви сарфарозат* [Камоли Хучандӣ 2011, с.70].

4) **боги маонӣ** киноя аз олами шеърӯ шоирӣ:

*Андалебест Камол омада дар **боги маонӣ**,*

Ки бисозад газалу бар гули рӯйи ту сарояд [Камоли Хучандӣ 2011, с.361].

5) **боги рух** иборат ҳамсони моҳи рӯ ва ба маънои ораз, чеҳра:

*Дил зи **боги рухи** ӯ себи зақан, чӯ, бар каф ор,*

Гар ба ранҷур расад меваи бӯстонӣ беҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с.422].

6) **боги сухан** киноя аз дафтари баёзи китоб:

Эй зи нами килки шакарбори ту

*Тозаву тар **боги суханро** ниҳол* [Камоли Хучандӣ 2011, с.503].

7) **боги чамол** мурод аз сурати зебои маҳбуба, чеҳраи дилбар:

*Бад-он савдо, ки аз **боги чамоли** ӯ барам бӯе,*

Чу зулфаш гоҳ дар гулиан гаҳе дар лозор афтам [Камоли Хучандӣ 2011, с.353].

Ҳамчунин, дар «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» иборати **боги бетӯ** [ФК 2015, с. 110] зикр шуда, чунин байти шоҳид оварда шудааст, ки муаллифи он маъниашро *киноя аз боги бихишт, равзаи ризвон, ки фарох ва пурвусъат* медонад:

Гувоҳӣ медиҳад рӯйи накӯяш,

Ки ин ҳур омада аз боғи бетӯ [Камоли Хучандӣ 2011, с.422].

Бояд зикр намоем, ки ибораи «боғи бетӯ», ки бо хатти кириллӣ навишта шудааст, каме баҳснок аст. Чунки дар нусхаи кириллии охирони интиқодии «Девон»-и шоир чунин ибора ба назар намерасад ва дар нусхаи форсии «Девон»-и Камоли Хучандӣ [گنجور] он дар шакли «باغ بينو» (боғи бенӯ) омадааст, ки ин вариант ҳам ба назар саҳеҳ намерасад, зеро дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ калимаи «бетӯ» зикр нашудааст ва исми «бенӯ» бошад, ба маънии «дӯғи турш» [ЛД, ҷ.4, с.5290] омадааст, ки маъниаш мувофиқ намеояд, бинобар ин, исми боғро дар таркиби чунин ибора аз таҳлил берун гузоштем.

Дар ашъори Камоли Хучандӣ, ҳамчунин, ибораҳое бо вожаи «боғ» сохташуда ба назар мерасанд, ки бо сабабе аз «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ»-и А. Шоҳаҳмад берун мондаанд, ҳарчанд ки дар «Девон»-и Камоли Хучандӣ, ки мураттиби он худи А. Шоҳаҳмад аст ва дар нусхаи кириллии охирони интиқодии он [Камоли Хучандӣ 2020, с.1072] ба чашм мерасад, масалан: **1) боғи Ирам боғи афсонавӣ, ки гӯё Шаддод ном подшоҳ, ситамгари араб онро ҳамчун бихишт сохтааст** [ФТЗТ 2010, с. 211]:

Ошиқи рӯйи туро барги гули бӯстон не,

Булбули боғи Ирам майл надорад ба гиёҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с.433].

2) боғи тараб: Боғи тарабат ба оби ин шеър,

Чун равзаи хулд сабзу хуррам.

Аз мӯҳлати умри душманон ёд

Кардему каломано бихотам [Камоли Хучандӣ 2011, с.23].

3) боғи ту: Богбоно, наравам дидани боғи ту, ки шуд

Дидаро бо қадаш аз сарви лаби ҷӯи ту бас [Камоли Хучандӣ 2011, с.290].

4) боғи табъ: Камол, ар бишнавад Саъдӣ ду байте 3-ин газал, гӯяд:

Ки хоки боғи табъат бурд об аз «Бӯстон»-и ман [Камоли Хучандӣ 2011, с.386].

5) боғи ҳусн: *Сарве зи боғи ҳусн ба лутфи қадат нахост,*

3-он бартар аст қадди ту, к-ояд ба васф рост [Камоли Хучандӣ 2011, с.107].

Салмони Соваҷӣ дар муқоиса ба Камоли Хучандӣ исми «боғ»-ро дар иборасозӣ бештар ба кор бурдааст, ки чунинанд: *боғи рӯз, боғи комронӣ, боғи нарғис, боғи адл, боғи баҳор, боғи хуррам, боғи давлат, боғи халқ, боғи мулк, боғи салтанат, боғи бақо, боғи фитрат, боғи вафо, гули боғи дил ва ғ.*

Бар хок рехт он гули давлат, ки боғи мулк,

Бо сад ҳазор ноз бипарвард дар бараиш [Салмони Соваҷӣ 1371, с.354].

Сарири салотини мулки ризо,

Раёзи раёҳини боғи бақо [Салмони Соваҷӣ 1371, с.399].

Аён шуд айни ақл аз қофи қудрат,

Се ҷӯй овард андар боғи фитрат [Салмони Соваҷӣ 1371, с.425].

Дар муқоиса ба ду шоири боло Ҳофизӣ Шерозӣ вожаи боғро дар иборасозӣ камтар ёд мекунад. Аз ҷониби ӯ чунин ибораҳо ба кор рафтаанд: *боғи ман, боғи биҳишт, боғи ризвон, боғи хулд, боғи тоза, боғи ҷаҳон, боғи айш, боғи олам, боғи руҳониён:*

Чу шуд боғи руҳониён масканам,

Дар ин ҷо чаро тахтабанди танам [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.103].

Шеърӣ Ҳофиз дар замони одам андар боғи хулд,

Дафтари насрину гулро зинати авроқ буд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1378, с. 749].

Дигар аз вожаҳои мавриди таҳқиқи мо калимаи содаи «душман» буда, маънии *рақиб, зидди дӯстро* ифода мекунад, вале мувофиқи шарҳи В.С. Расторгуева ва Д. И. Эделман, дар китоби «Этимологический словарь иранских языков» [ҷ. 2, с. 415] дар гузашта он аз ҷиҳати сохт мураккаб буда, аз решаҳои «душ» - *бад, зишт* ва «ман» - *табиат* иборат буд. Инчунин, луғатшиноси эронӣ А. Деххудо дар ин хусус андеша дорад, ки шояд вожаи «душман» баргирифта аз решаи «душт» - *бад, зишт* ва решаи «ман» - *табиат* [ЛД, ҷ.7, с.10908] ташкил ёфта бошад. Ҳарчанд ки исми *душман* дар гузашта

мураккаб бошад ҳам, имрӯз он аз рӯйи сохт сода ва ба калимаҳои рехта шомил аст.

Вожаи «душман» дар абёти шоирони қарни XIV серистеъмол буда, дар ашъори Камоли Хучандӣ дар шакли сода 11 маротиба, дар шеъри Салмони Соваҷӣ 34 дафъа ва дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ 15 бор ба кор рафта, ғайр аз маънии аслӣ, маънии маҷозиро низ фаро мегирад ва муроди шоирон аз зикри он «киноя аз Аҳриман, ки дидори ҳазрати Ҳақро ба инсон тоқат надорад» мебошад, чунончи:

Дӯст меҳмони Камол аст, биёред шароб,

Ки дили душман аз ин гусса кабоб аст имшаб [Камоли Хучандӣ 2011, с.50].

Ҳамчунин, он дар назми Камоли Хучандӣ ҳини сохтани ибораву таркибҳо иштироқи фаъол дорад. Масалан: *душман аз дӯст нашнохтан* - киноя аз бетафовутӣ дар ташхис қардани нек аз бад, сиёҳ аз сафед; *душман ба шакар куштан* - мақоли маъруф ба маънии *адаб қардани ҳасм бо нармӣ ва меҳрубонӣ*; *душман гирифтан* - бад дидан, дӯст надоштан касеро; рӯ тофтани парҳез қардан аз касе ва ғ [ФК 2015, с. 278].

Камоли Хучандӣ тавассути калимаи «душман» исмҳои мураккабе, чун «дӯстдушман» ва «душмандӯст»-ро ба қалам мезанад, ки маънии онҳо касро сари андеша мебарад, чунки, одатан, калимаҳои мураккаб аз ибораҳо ташкил меёбанд ва агар вожаи «душмандӯст»-ро ба ибора гардонем, метавонем, иборай «душмани дӯст» ва ё «дӯсти душман»-ро пайдо кунем. Аммо дар ин маврид Камоли Хучандӣ, гӯё бо сухан бозӣ мекунад ва иборай «дӯсти душман»-ро дар назар дошта, нафареро мегӯяд, ки душманашро ҳам дӯст дорад. Яъне, ин сифати Худованд аст, ки дӯсту душманро дӯст дорад ва ба ҳама бандагонаш меҳрубон аст. Вожаи «дӯстдушман» низ бар ҳамин маънист ва чунонки А. Шоҳаҳмад қайд мекунад: «Калимаи сохтаи Камоли Хучандӣ аст ва ба ду маънист: а) *дӯсти душман, касе, ки сар то ба по дӯстиву меҳрубонист ва губоре аз кину адоват дар дил надорад ва ҳатто бо он касоне, ки ба ӯ душманӣ доранд, ба ҷуз дӯстӣ намеварзад*; б) *ба маънии баръакси*

маънии аввал касе, ки душмани *ӯ* *дӯсти ӯст*, яъне *дӯстаи ба ӯ душманӣ меварзад»* [ФК 2015, с. 280]. Дар хусуси он ки вожаи «*дӯстдушман*» аз калимоти вежаи худи Камоли Хучандист, мо низ ҷонибдорем, зеро чунин калимаро дар ашъори дигар шоирон пайдо накардем:

Ту душмандӯстӣ, ман дӯстдушман,

Ту онӣ дар вафо, ман инам, эй дӯст! [Камоли Хучандӣ 2011, с.104].

Дар ашъори Салмони Соваҷӣ низ исми *душман* дар иборасозӣ иштироки фаъол дорад, чунончи: *душмани ҷон душмани ту, нӯлоди душман, ҳамлаи душман, рӯзи душман, душмани бадасл, чаими душманон, дасти душман, душмани малак, пойи душман, дили душман, дидаи душман* ва ғ.

Раҳмате охир, ки ман мемираму бар сар маро,

Нест дилсӯзе ба гайр аз душмани ҷонам чу шамъ [Салмони Соваҷӣ 1371, с.128].

Ҳилми туро ба ҳамлаи душман чӣ илтифот?

Албурзро чӣ бок зи санги фалохун аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.190].

2.Исмҳои маънии мансуб ба забони тоҷикӣ: *навид, наво, озор, ойин, ошно, панд, сабук, бахт, кеш, Эзид, тарона, тарс, азал, андеша, андоза, андуҳ, вом, гардун* ва ғ.

Ойин исми паҳлавӣ (*āyēn, advēn, ayēn*) буда, чунин маънихоро ифода мекунад: 1) *тариқ, равиш*; 2) *расму одат*; 3) *назму қоида*; 4) *кеш, мазҳаб*; 5) *зинат, ороши* [ФА 1342, с.38]. Дар ашъори шоирон маънии «*расму одат* ва *мазҳаб*»-и он маъмул аст:

То дар раҳи тирӣ ба чӣ ойин равӣ, эй дил,

Боре ба галат сарф шуд айёми шабобат [Ҳофизи Шерозӣ 2015, с.52].

Мастиву шиқ аз азал пешаву ойини мост,

Дини ман ин асту бас, кист, ки дар дини мост? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 62].

Навид исми паҳлавӣ (*nivēd*) буда, дар фарҳангро ва ашъори шоирони асри XIV маънии *хабари хуш, башорат, мударо* ифода кардааст:

Мерасад аз Худо навиди наве,

Мурдаед, аз насим зинда шавед [Камоли Хучандӣ 2011, с.225].

Озор низ исми паҳлавӣ (*āzār*) буда, маънии *ранҷ, азоб ва беморию* дорад. Камоли Хучандӣ дар баробари маънии асли, мурод аз исми «озор» маҷозан *қатлу кушторро* ҳам дар назар дорад:

Чаши ту дӯст дорам в-он тири гамзаат ҳам,

Озори дӯстонам бар дил гарон набошад [Камоли Хучандӣ 2011, с.240].

Дар ашъори шоирони асри мазкур исмҳои модӣ ва маънии мансуб ба забони тоҷикӣ серистеъмол ба шумор рафта, бештар калимаҳои решагианд (зар, боғ, душман, ойн, озор ва ғ.) ва шоирон онҳоро, ғолибан кӯшидаанд дар таркиби ибораҳо ба кор баранд.

Дар баробари калимаҳои тоҷикӣ нақши вожаҳои иқтибосӣ низ дар ашъори шоирон зиёд аст, ки вожаҳои иқтибосиро метавон чунин тасниф намуд:

А. Исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ.

Иқтибос натиҷаи робитаи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангиву маданияи ду соҳибзабон буда, калимаҳои иқтибосӣ, тавре ки забоншинос С. Туманов ишора мекунад: «Дар байни ду забон дар ҳарду тараф роҳ меёбанд, аммо дар онҳо як нобаробарӣ вучуд дорад, ки бисёри калимаҳо аз як тараф ба тарафи дигар мегузаранд. Дар ин ҳолат сарчашмаи забон ғанӣ гардида, барои ҷомеаи забони иқтибосшуда натиҷаи дилхоҳ ва судманд медиҳад» [Туманов С. 2018, с.43].

Дар байни калимаҳои иқтибосии забони тоҷикӣ вожаҳои арабӣ мавқеи назаррас доранд. Дохилшавии онҳо, чунонки забоншинос Қ. Тоҳирова таъкид мекунад: «Аз як тараф, ба ҳодисаи Осиёи Миёнаро истило намудани арабҳо алоқаманд бошад, аз тарафи дигар, ин раванд дар тамоми давраҳои ҳаёти пеш аз октябри аҳолии Осиёи Миёна давом кардааст» [Тоҳирова Қ. 1949, с.26]. Чунин калимаҳо то ба дараҷае дар забони тоҷикӣ забонзад гардидаанд, ки иқтибосӣ будани онҳо барои соҳибони забони тоҷикӣ анқариб номаълум гардидааст.

Забоншинос Н. Маъсумӣ иқтибосшавии калимаҳои арабиро ба забони тоҷикӣ дар ду сабаб мебинад:

1. Дар давоми асрҳои VIII-X дар байни аҳли фазлу дониш омӯхтани забони арабӣ ва бо он забон асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ эҷод намудан ва китобат кардан расмият ёфта буд.
2. Сабаби дигаре, ки ба забонамон дохил гардидани унсурҳои забони арабиро тезондааст, тарҷума мебошад. Дар асри X баъди ба забони тоҷикии дарӣ гузаштани тамоми қорҳои давлатӣ ва маъмурӣ, маданӣ ва адабӣ як қатор асарҳои пеш аз ин ба забони арабӣ навишташудаи таърихӣ ва илмӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда шуданд. Ба ҳамин тариқ, дар асрҳои IX-X дар шароите, ки забони тоҷикӣ бо дигар забонҳо муқобилат карда, дар ин мубориза таркиби луғавии худро аз ҳисоби манбаҳои аслии ва калимаҳои иқтибосӣ торафт такмил меод, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳо ва ибораҳои арабӣ то як андоза аз рӯи зарурат ва эҳтиёҷ сураат меёфт ва ба роҳи қонунии аз ҳисоби иқтибос такмил ёфтани забони тоҷикӣ мувофиқат мекард [Маъсумӣ Н. 1966, с. 238]. Ҳ. Маҷидов сабаби иқтибосшавии калимаҳои арабиро ба забони тоҷикӣ дар истилои арабӣ, дини мубини Ислом, хоҳиши аҳли илму санъат, ки дар ифодаи маънавиёти худ ба вожаҳои мухталифи ин забон муроҷиат кардаанд, меонад [Маҷидов Ҳ. 2007, с.100].

Исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар ашъори шоирони садаи XIV низ зиёд ба назар мерасанд, ки М. Мирмуҳамедова вуруди онҳоро ба ашъори Камоли Хучандӣ дар ду сабаб меонад: аввалан, калимаҳои истиқбол мекунад (Камоли Хучандӣ – К.М.), ки аз ҷониби аҳли забон пазируфта шуда, ба таркиби луғавӣ дохил гардидаанд ва дар забони мардум мавриди истифода қарор гирифтаанд. Дувум, баъзан худи адиб калимаҳои забони ғайрро мувофиқи завқ ва дониши худ истиқбол намуда, ба шеъраш ворид менамояд [Мирмуҳамедова М. 2012, с.35].

Шумораи исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар ашъори шоирони асри мазкур зиёд буда, чанд калимаро мисол меорем: *алим, анбар, лутф, ато, зеҳн, зикр, зод, давом, давои, кавн, калим, назар, наим, накҳат, насх, рақиб,*

салом, салим, савт, садр, сақил, ташина, шавқ, фарз, шал, шамма, шамъ, қабех, қабо ва дигарон.

Калимаи «лутф», ки маънии «меҳрубонӣ ва раҳму шафқат»-ро дорад, дар калимасозиву таркибории ашъори шоирони садаи мазкур ба касрат истифода гаштааст. Вожаи «лутф» дар забони адабӣ вазифаи сермаъноиро бар уҳда дорад ва шоирони қаблӣ низ кӯшидаанд дар эҷодиёти худ ҳарҷониба маъниҳои онро дар назми худ ғунҷоиш диҳанд, ки чунинанд: 1) *меҳрубонӣ*:

Бо манат лутф чуз ситам набувад,

Тангчаимӣ туро карам набувад [Камоли Хучандӣ 2011, с.172].

2) *неқуӣ, зебоӣ ва дар истилоҳи суфия парвариш додани маъшуқ бувад ошиқро ба тариқаи мувофиқат ва мудорот орзуи мусодиқат ва мувосот:*

Зиҳӣ бидояти ҳусни хатат ниҳояти лутф,

Хати ту, ҳуҷҷати ҳусну лаби ту ояти лутф [Камоли Хучандӣ 2011, с.308].

3) *нармӣ, нозукӣ:*

Маниш чу хол бар лаби ширинаш, эй мағас,

Тарсам зи лутф пои ту он чо фурӯ равад [Камоли Хучандӣ 2011, с.157].

Вожаи «лутф» дар иборасозӣ ҳам фаъол аст, ки он ба ҳунари шоирии соҳибони калом вобастагӣ дорад: *лутф боридан аз лаб, лутф кардан, лутф намудан, лутфи баногӯш, лутфи Илоҳӣ, лутфи лабу даҳон, лутфи тамом, лутфи тан, лутфи сайр, лутфи сухан, лутфи Худо* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 295; 169; 452; 160 (2); 60; 110; 210; 108; 107; 437], *лутфи табиат, лутфи ҳаво, лутфи Худованд, лутфи амим* (меҳрубоние, ки нисбати ҳама баробар аст), *кони лутф, лутфи табъ, сояи лутф, лутфи хок, ёди лутф*, [Салмони Соваҷӣ 1371, с.238, 241, 243, 249, 251, 267, 269 (2), 271], *бӯйи лутфи қон, лутфи ҳаво, лутфи сухан, лутфи шайх, лутфи азал, лутфи Ҳақ, лутфи худодод* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.3 (2), 37,88, 468, 512].

Ибораҳои *лутфи Худо*, *лутфи Худованд*, *лутфи Илоҳӣ*, *лутфи Яздон*, *лутфи Ҳақ* дар ашъори шоирони асри XIV серистеъмол буда, мурод аз онҳо зикри ду маънист: а) *сунъи Худо* (*офариниши Худо* - К.М.); б) *марҳамати Парвардигор*, *бахшоиши Офародагор*.

Дар шамоил қади ту лутфи Худост,

Ҳаст лутфи Худо ба ту ҳамроҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 437].

Ноумед аз лутфи Яздон нестам бо ин ҳама,

Ҳиммате дарбастаам бошад, ки бикиояд даре [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 281].

Исми *лутф* дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ аз вожаҳои калидиву серистеъмол маҳсуб ёфта, 89 маротиба дар ибораорӣ ва 4 дафъа дар шакли чамъи арабии он - *илтифот* омадааст, чунончи: ***илтифот набудан*** - *Маро ба кори ҷаҳон ҳаргиз илтифот набуд*; ***илтифот кардан***/Шоҳон кам *илтифот ба ҳоли гадо кунанд*; ***илтифот ба кабӯтар***/ *Кай бошад илтифот ба сайди кабӯтарам*; ***илтифот ба май***/Илтифотаи ба *майи соф мураввақ накунем*.

Воҳиди луғавии ***садр*** дар фарҳангҳои муосири тоҷикӣ бо зикри 6 маънӣ: 1) *сина, дил*; 2) *аввал, оғоз*; 3) *пешгоҳ*; 4) *раис, сардор*; 5) *миёна, марказ*; 6) *таърихан олитарин унвонӣ илмӣ дар Бухорои асрҳои охир, ки пас аз ӯроқ ва судур меояд* [ФТЗТ 2010, с.193], омада, маъниҳои 1, 3, 4 дар забони ғазали ин аср бештар маъмул будаанд, чунончи: **1) ба маънии сина:**

Гар аз он кеш ба ёрони ту ояд тире,

Сӯйи садраи ҳама гӯем, ки фармою гузар [Камоли Хучандӣ 2011, с.278].

2) ба маънии пешгоҳи хона:

Камол аз сина магсил меҳри он сарв,

Назебад садр бе болонишине [Камоли Хучандӣ 2011, с.486].

Чист з-ин ба давлате, ки аз ганҷи узлат гоҳ ранҷ,

Хусрави соҳибқирон омад ба садри боргоҳ [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 271].

3) ба маънии раис, пешво:

Зи шеъри хуш чузвеву кулохе
 Ки ҳар як қолибеву бебаҳоянд,
 Бад-он хазрат фиристодам ба тӯҳфа,
 Агарчи *садри олиро* нашоянд [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с.511].
 Соҳибқирони мамлакат, эй осафӣ, ки ҳаст,
Садри ту қиблаи арабу каъбаи аҷам [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 294].

Азбаски шумораи калимаҳои арабӣ дар ашъори шоирони асри XIV ниҳоят зиёданд, бинобар ин, дар ҷадвали 1 ҳамагӣ 20 вожаҳо бо омор мисол овардем, ки худ маълум мегардад миёни забонҳои дигар шумораи калимаҳои арабӣ дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқ зиёданд.

Ҷадвали 1.-Исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Ҷамоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ

Калимаҳои арабӣ бо ҳатти кириллӣ	Бо ҳатти форсӣ	Ҳофизӣ Шерозӣ	Ҷамоли Хучандӣ	Салмони Соваҷӣ
1. <i>Лутф</i>	لطف	89 маротиба	124 маротиба	166 маротиба
2. <i>Ато</i>	عطا	1	7	37
3. <i>Зеҳн</i>	ذهن	-	1	2
4. <i>Зикр</i>	ذکر	15	21	27
5. <i>Фарз</i>	فرض	1	4	7
6. <i>Кавн</i>	کون	10	8	14
7. <i>Калим</i>	کليم	-	2	15
8. <i>Шакл</i>	شکل	5	7	37
9. <i>Назар</i>	نظر	126	273	200
10. <i>Наим</i>	نعيم	3	10	8
11. <i>Накҳат</i>	نکته	10	18	1
12. <i>Насх</i>	نسخ	-	1	2
13. <i>Рақиб</i>	رقيب	30	148	16
14. <i>Салом</i>	سلام	17	12	29
15. <i>Савт</i>	صوت	8	2	21

16.Садр	صدر	8	7	31
17.Сақил (вазнин)	ثقیل	-	2	-
18.Салим	سليم	1	2	3
19.Ташина	تشنه	11	47	17
20.Шавқ	شوق	32	60	70

Исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар забони ғазали асри мазкур серистеъмол буда, соҳибони каломи мавзун чунин исмҳоро мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои сермаъно ба қор бурдаанд. Ҳамчунин, қадвали омоданамудаи инҷониб нишон медиҳад, ки басомади исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар ашъори намояндагони адабиёти асри мавриди таҳқиқ яқсон нест.

Б. Исмҳои содаи мансуб ба забони ҷунӣ

Калимаҳои ҷунӣ ба забони мо - тоҷикӣ тавассути забонҳои арабӣ ва русӣ ворид гардида, ба фарҳангу тафаккури миллатҳои гуногун тақдирҳои гуногун бахшидаанд. Забоншинос Ҳ. Муслимов бо таъкиди ба андешаи олимони вуруди чунин калимотро ба таркиби луғавии забонҳои эронӣ ҳанӯз дар қарни IV пеш аз мелод дар натиҷаи ҳуҷуми Искандари Мақдунӣ ба Шарқ донистааст. Бо вучуди ин, бояд эътироф кард, ки иқтибосҳои ҷунӣ қадима ҳам қайҳо ҳазм шуда рафтаанд ва аз бобати қиёфаи овозии худ аз калимаҳои аслии тоҷикӣ қарқ мекунанд» [Муслимов Ҳ, 2019, с.68].

Мавқеи калимаҳои ҷунӣ дар забони тоҷикӣ дар асоси осори суҳанварон аз ҷониби бисёре аз пажӯҳишгарон Қосимова М. [2003], Мирмуҳамедова М. [2012], Муслимов Ҳ. [2019], Олимҷонов М. [2022] ва ғ. мавриди омӯзиши алоҳида қарор гирифтааст.

Вожаҳои содаи мансуб ба забони ҷунӣ дар забони назми асри XIV дар қиёс бо забони арабӣ доираи истифодаи маҳдуд доранд, ки чунинанд: *асир, булӯр, Искандар, иқлим, мармар, дирам, динор, қафас, қандил, зумуррад, ёқут, марворид* ва ғ. Агар ба меъёри фоизбарории забоншинос М. Қосимова, ки дар таҳқиқоти худ (М.Қосимова дар асоси панҷ калимаи арабиву ҷунӣ 2%-и

калимаҳои «Шоҳнома»-и Абумансуриро иқтибосӣ гуфтааст) [Ҷосимова М. 2003, с.280] барои муайян кардани вожаҳои арабии забони адабии садаҳои IX-X истифода кардааст, таъя кунем, метавон чунин хулоса баровард, ки ҳамагӣ 5%-и таркиби луғавии забони назми садаи XIV-ро калимаҳои содаи мансуб ба забони юнонӣ (шумораашон 10-то – К.М.) ташкил мекардаанд, ки ин ҳам ба ҳисоби миёна аст.

Вожаи *қафас* ба воситаи забони оромӣ (*qafasa*) ба арабӣ гузаштааст. Дар забони юнонӣ калимаи мавриди таҳлил ба гунаи *кафа*, *камфа* ба маънии «сабад, сандуқ» ба кор мерафт. Ин калимаи юнонӣ аз вожаи латинии *сарса - зарф* сарчашма гирифтааст. Бархе онро аз «кафс»-и арабӣ ба маънии *чамъ кардан* донистаанд [Олимҷонов М. 2022, с.229].

Исми мазкур дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ Салмони Соваҷӣ ба маъниҳои зерин омадааст: 1) хоначае, ки аз чӯбу химча ва ресмон бофта шудааст ва дар он парандагону ҳайвонотро нигоҳ медоранд:

Қафаси хурд бишкасту тӯтӣ парид,

Ба Ҳиндустон рафту боз орамид [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 387].

2) аз нигоҳи шоири ориф мурод аз қисми хокӣ, ки қафаси мурғи аршошёнӣ ҷон аст:

Чун дид Камол он сари кӯ, тарки ватан кард,

Булбул чу чаман дид, раҳо кард *қафасро* [Камоли Хучандӣ 2011, с.41].

3) киноя аз зиндон, банду завлона, гирифтгорӣ:

Ман он мурғи хушилхонам, ки берун аз *қафас* худро,

Ба иқболи баҳор эмин зи ташвиши хазон дидам [Камоли Хучандӣ 2011, с.322].

Калимаи *булӯр* низ мансуб ба забони юнонӣ буда, дар ин аср доираи истифодааш маҳдуд аст ва он ҳам аз ҷониби Салмони Соваҷӣ дар таркиби ибораи «*ҷоми булӯр*» ба кор рафтааст:

Соқӣ, базм дар хазон *ҷоми булӯр* бодаро,

Аз атласи лаъл дам ба дам дода қабои тозабин [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 361].

Сапедадам он дам, ки соқии хур,

Майи лаъл додӣ ба **ҷоми булӯр** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 381].

Дар забони адабии тоҷикӣ воҳиди луғавии «асир» мавҷуд аст, ки вожаи ҳамсон буда, дар «ФТЗТ» [ҷ.1, с. 84] чунин маъниҳои он зикр шудаанд: **АСИР** а. 1) **اسير** дастгиршуда дар ҷанг ё тохтуоз, бандӣ; 2) гирифтӣ, побанд; мутеъ; 3) *мач.* ошиқ, дилдода, мафтун; 4) мушкил, душвор, сахт; 5) шира, шираи ангур.

Он дар навишти форсӣ бо се ҳарфи «с» навишта мешавад: 1) **اسير** – а) гирифтӣ; б) бандӣ, зиндонӣ; в) касе, ки дар ҷанг ба дасти душман гирифтӣ шавад [vajebyab.com]; 2) **عسير** – сахт, душвор [ФА, с. 1389, сах.758]; 3) **اثير** – а) кураи оташ, ки болои кураи ҳаво қарор дорад; б) *мач.* рух; в) *мач.* Осмон [ФА 1389, с. 72; vajebyab.com] . Аз миёни воҳидҳои номбурда «асир» бо сои мусаллас (ث) дар ашъори Салмони Соваҷӣ ба маънии *кураи оташ* чунин ба қор рафтааст:

Замин бибӯсаду баъд аз дуо хитоб кунад,

Ки, эй ҷаноб, ту волотар аз сипехри **асир** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 288].

Дар ҷадвали 2 исмҳои содаи мансуб ба забони юнонӣ дар ашъори шоирони асри мазкур омор қарда шуда, каммаҳсулии онҳо муайян қарда шудааст.

Ҷадвали 2.- Исмҳои содаи мансуб ба забони юнонӣ дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ

Калимаҳои юнонӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Ҳофизи Шерозӣ	Камоли Хучандӣ	Салмони Соваҷӣ
1. <i>Булӯр</i>	بلور	-	-	4
2. <i>Искандар</i>	اسکندر	4	1	14
3. <i>Иқлим</i>	اقلیم	3	2	8
4. <i>Мармар</i>	مرمر	-	1	1
5. <i>Дирам</i>	درم	2	5	5

6.Қафас	قفاس	6	8	9
7.Қандил	قنديل	-	4	5
8.Зумуррад	زمررد	-	-	5
9.Ёқут	اقوتى	49	9	
10.Динор	دينار	-	2	7

Исмҳои содаи мансуб ба забони юнонӣ, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ каммаҳсул буда, ба ҳисоби миёна 5%-ро ташкил мекунад.

В. Исмҳои содаи мансуб ба забони ҳиндӣ

Дар баробари дигар забонҳо вуруди калимаҳои ҳиндӣ низ ба забони тоҷикӣ ба назар мерасад ва ҳарду ин забон дар муносибати дуҷонибаи ҳасана қарор дошта, решаи ин муносибатҳо ба ҳазорсолаҳои дур мерасад. Дар ин хусус Эмомалӣ Раҳмон низ таъкид мекунад, ки «агар ин робита қатъ гардад ва забон дар як муҳити танг қарор дода шавад, бешак, вай бо гузашти замон ба як забони маҳдуд ва нотавон табдил ёфта, мисли оби барҷоймонда аз маҷрои дарё фосид мешавад» [Эмомалӣ Раҳмон 2016, с.224].

Тавачҷуҳи забоншиносон доир ба калимаҳои ҳиндӣ зиёд буда, дар ин самт таҳқиқоти Ҳ. Маҷидов [2007], М. Қосимова [2012], Ҳ. Муслимов [2019], С. Холшехова [2019] С. Ҳалимов [2022] ва диг. боиси зикр аст.

Дар адабиёти садаи XIV, маҷмуан, панҷ исми содаи мансуб ба забони ҳиндӣ мавриди истифодаи шоирон қарор гирифтааст, ки ҳамагӣ исми моддианд: *шакар, бараҳман/барҳаман, нилуфар, сандал* ва *қанд*.

Шакар аз ҷумлаи исмҳои сермаҳсулу серистеъмоли ин аср ба шумор рафта, бо сабабе муаллифи «Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ» - А. Шоҳаҳмад онро чун шакар I (ба маънии шираи фишурдаи реза, ки аз лаблабуи қанд, ё найшакар ҳосил мешавад [ФК 2015, с. 949]) исми тоҷикӣ ва чун шакар II (шукргузор) калимаи арабӣ ҳисобидааст. Дар шакли шакар ба маънии *шираи фишурдаи реза, ки аз лаблабуи қанд, ё найшакар ҳосил мешавад*

[ФТЗТ 2010, с. 619] дар фарҳанги муосири тоҷикӣ бо зикри исми ҳиндӣ омадааст.

Шоирони ин аср бештар дар таркиби ибора ба кор бурдани исми «шакар»-ро писандидаанд, аз ин рӯ, лозим меояд, ки исмҳоро дар таркиби ибораҳо мисол орем. Ҳарчанд ки омӯзиши ибораҳо хоси мавзуи наҳв аст, вале барои дақиқ муайян кардани хусусиятҳои луғавию маъноии исмҳо лозим омад, исмҳоро дар таркиби ибораҳо омӯзем.

Манзури Камоли Хучандӣ аз иборои «**шакари ноб**» - шакари холис, соф, «**шакари танг**» - даҳони майдаи ёр, «**фурӯхтани лабҳо**» - киноя аз латофати лабҳо, «**шакар шикастан**» - шакар хӯрдан, «**шакар аз шир шустан**» - киноя аз дандон баровардан мебошад. Салмони Соваҷӣ низ мисли Камоли Хучандӣ бо зикри исми «шакар» *шаҳду ширинӣ ва латофату нозукии дилбарро* сифат кардааст, вале қолиби корбурди исмҳо дар ашъори шоирон мавридан фарқ мекунад. Масалан, Камоли Хучандӣ барои маънии «даҳони майдаи ёр» иборои «шакари танг»-ро ба кор бурда, Салмони Соваҷӣ исми мураккаби «тангшакар»-ро зикр кардааст, ки мазмун ҳамон аст:

Эй чу чашми хуши ту чашми касе кам дида,

Шакари танги ту бар тунги шакар хандида [Камоли Хучандӣ 2011, с.429].

Бар гул задай ҳалқаву бар *тангшакар* қуфл,

Имрӯз ҳама бар шакару гул задай боз [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 123].

Исми «шакар» дар қолиби сода танҳо маънии «ширинӣ»-ро баён месозад, вале чун онро дар таркиби ибораҳо мушоҳида мекунем, ҳунари суҳангӯии шоирон авлотар мегардад. Шоирони асри XIV ҳангоми шеърофаринӣ, суҳанпардозӣ мекунанд, чунончи Салмони Соваҷӣ исми «шакар»-ро бо вожаи «уд» муродиф мегузорад, ки «уд» маънии *дарахтест, ки ҳангоми сӯхтан, бӯйи хуш меорад*, яъне ишора дорад ба хушбӯйӣ ва нақҳати тоза:

Уду шакар зада андар лутфи табъат з-он сабаб,

Рӯзгори он ҳарду ро бо ҳам бародар мекунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 208].

Бараҳман/барҳаман вожаи санскритӣ буда, маънии «руҳонии ҳиндувон, пайрави бараҳмания»-ро фарогир аст. Он исми бемаҳсули қарни XIV маҳсуб ёфта, танҳо дар абёти Салмони Соваҷӣ ба назар мерасад

Султони ақл тобеи фармони ройи ўст,

Зи инсон, ки ройи тобеъ қавли **барҳаман** аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 189].

Сандал моддаи луғавиест, ки имрӯз муаррабшуда маҳсуб меёбад. Мувофиқи шарҳи луғатнигорон Деххудо, Ҳ. Амид, Муин [گنجور], навишти вожаи «сандал» бо ҳарфи сод (ص) - **صندل** чӯби хушбӯе (дарахти хушбӯ)-ро фаҳмонад ва бо ҳарфи син (س) - **سندل** навъе кафш, ки маъмулан чӯбӣ аст, дар назар дошта мешавад. Ин калима дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқ бемаҳсул буда, ҳамагӣ дар шеъри Салмони Соваҷӣ се маротиба (**صندل**) [с.241, 432, 443] ба маънии *дарахт* омада, дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ ба назар нарасид.

Фарози шоҳаҳои **сандалу** уд,

Қуморе рост карда барбату уд [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 432].

Барои муайян кардани дараҷаи истеъмоли исмҳои содаи мансуб ба забони ҳиндӣ ва фоизи онҳо дар ашъори шоирони асри XIV вожагони мавриди таҳқиқро дар ҷадвали 3 ҷой додем, ки натиҷа чунин аст ва ба ҳисоби миёна чунин воҳидҳои луғавӣ ҳамагӣ 2%-ро ташкил кардаанд.

Ҷадвали 3.- Исмҳои содаи мансуб ба забони ҳиндӣ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ

Калимаҳои ҳиндӣ бо хатти кириллӣ	Бо хатти форсӣ	Ҳофизӣ Шерозӣ	Камоли Хучандӣ	Салмони Соваҷӣ
1. Шакар	شكر	76 маротиба	98	175
2. Бараҳман/браҳман	برهمن	2	-	1

3.Сандал	صندل	-	-	3
4.Нилуфар	نيلوفر	-	-	8
5.Қанд	قند	11	35	13
6.Кофур	كافور	-	1	8

Исмҳои содаи мансуб ба забони ҳиндӣ дар ашъори шоирон бемаҳсул буда, ба ҳисоби миёна ҳамагӣ 2%-ро ташкил кардаанд. Шоирони мазкур исмҳои мансуб ба забони ҳиндиро дар мазмун яксон истифода кардаанд, вале қолибҳо гуногунанд. Масалан, барои ифодаи “дахони майдаи ёр” Камоли Хучандӣ ибораи «шакари танг»-ро ба кор бурда, Салмони Соваҷӣ исми мураккаби «тангшакар»-ро зикр кардааст.

Г. Исмҳои содаи мансуб ба забони туркӣ

Шумораи вожаҳои туркӣ дар забони тоҷикӣ дар ҳар даври замон камтар ба назар мерасад. Забоншиносон [Маҷидов Ҳ. 2007, с.82; Қосимова М. 2007, с.96; Олимҷонов М. 2022, с.260] низ дар таҳқиқоти худ аз шумораи ками онҳо дар забони тоҷикӣ ишора кардаанд. Сабаби вуруди чунин калимотро ба забони тоҷикӣ М. Қосимова дар он медонад, ки «қабилаву халқиятҳои туркнажод аз асрҳои қадим маскуни Осиёи Миёна буданд, бинобар ин, ба забони тоҷикӣ калимаҳои туркӣ ворид мешаванд» [Қосимова М. 2007, с.96]. Дар хусуси он ки чунин гурӯҳи калимаҳоро чӣ гуна ном барем, Ҳ. Маҷидов чунин андеша дорад: «Дар адабиёти мавҷудаи илмӣ, дастуру мақолаҳои методӣ чунин калимаҳо бо истилоҳоти гуногуни ўзбекӣ, туркӣ, муғулӣ, туркиву ўзбекӣ, туркиву муғулӣ ба қалам дода шудаанд. Ба назари мо, дар ифодаи ин гурӯҳи калимаҳо қабули танҳо калимаҳои туркиву муғулӣ ба мақсад мувофиқ аст, зеро ки он ба умумияти таърихии ин забонҳо далолат карда, маҷмуи калимаҳои аз онҳо воридшударо ба пуррагӣ дар бар гирифта метавонад» [Маҷидов Ҳ. 2007, с. 82-83]. Дар ин радиф, дигар забоншиносон [Мирмухамедова М. 2012, с.58; Ҳалимов С. 2022, с.237] низ таҳқиқот анҷом дода, гурӯҳи калимаҳоро «туркӣ-муғулӣ» ном бурдаанд. Ба назари мо, ҳангоми таҳқиқот вожаҳои иқтибосии

туркиро аз муғулӣ ҷудо бояд навишт, зеро ҳарчанд ки забонҳои туркӣ, муғулӣ, ўзбекӣ, қазоқӣ, қирғизӣ ва ғ. шомили як оилаи бузурги забонӣ доништа мешаванд, гурӯҳи ба таъбири «забонҳои туркӣ» (туркӣ, ўзбекӣ, туркманӣ) аз гурӯҳи забонҳои муғулӣ (муғулӣ, қазоқӣ, қирғизӣ, қароқалпоқӣ, тувинӣ ва диг.) аз ҳам фарқи муайян доранд.

Дар забони ғазали садаи XIV низ исмҳои содаи мансуб ба забони туркӣ ба кор рафтаанд, ки шумораашон кам аст, чунончи: **Хоқон, қаймоқ, хотун ва ой.**

Хоқон исми таърихии мансуб ба забони туркӣ буда, лақаби подшоҳони турк буд. Дар мадҳи Султон Увайс ва ё модараш – Дилшодхотун ҷое Салмони Соваҷӣ чунин мефармояд:

Боз ин манам, ки қиблагаҳам сохт осмон,

З-он остон, ки қиблаи **Хоқону** Қайсар аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 183].

Омори исмҳои мансуб ба забони туркии ашъори шоирони садаи XIV-ро дар ҷадвали зер овардем ва муайян гардид, ки гурӯҳи чунин исмҳо дар асри мавриди таҳқиқ бемаҳсул буда, ҳақ ба ҷониби забоншинос Ҳ. Мачидов аст, ки вуруди фаъоли калимаҳои туркиро ба забони тоҷикӣ бештар ба нимаҳои асри XIX [Мачидов Ҳ. 2007, с. 83] нисбат додааст.

Ҷадвали 4.- Исмҳои содаи мансуб ба забони туркӣ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ

Калимаҳои туркӣ бо ҳатти кириллӣ	Бо ҳатти форсӣ	Ҳофизӣ Шерозӣ	Камоли Хучандӣ	Салмони Соваҷӣ
1. <i>Хоқон</i>	<i>خاقان</i>	2	-	10
2. <i>Қаймоқ</i>	<i>قيماق</i>	-	2	-
3. <i>Хотун</i>	<i>خاتون</i>	2	2	3
4. <i>Ой</i>	<i>آی</i>	-	1	-

Шоирони садаи XIV аз исмҳои содаи мансуб ба забони туркӣ камтар зикр карда, ҳамагӣ 4 калимаро ёдовар шудаанд. Бинобар ин, чунин вожаҳо дар ашъори шоирони номбурда бемаҳсул маҳсуб ёфта, ба ҳисоби миёнаи мо 2%-ро ташкил мекунанд.

3.2.2. Исмҳои сохта

3.2.2.1. Калимасозии исмҳо тавассути пешванд

Баҳҳои илмӣ доир ба пешванди *ҳам*- дар забоншиносии тоҷик моро бар он водошт, ки бо назардошти таҳлили нисбатан амиқи этимологӣ ва тарзи мутаносибан дақиқи сохташавӣ калимаҳои пешванди *ҳам*-дорро аз 14 фарҳанги тафсирии асрҳои миёнаю муосир, “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ” ва «Фарҳанги вожанамои Ҳофиз» гирдоварӣ намоем, то заминаро барои муқоисаи вожаҳои бо ин пешванд сохташудаи ашъори шоирони садаи XIV фароҳам орем.

Вижагии асосии «Фарҳанги вожанамои Ҳофиз» дар он аст, ки муаллифон барои ҳар як вожаи мавриди истифодаи Ҳофизӣ Шерозӣ қароргирифта як «мадҳал» (вожаҳо) муқаррар карда, бо зикри басомад (чандомад)-и он дар девони Ҳофизӣ Шерозӣ мисраъҳои шоҳид ва шумораи байту ғазалро ҳам овардаанд. Масалан, вожаи “ҳамдард”: Диле ҳамдарду ёре маслиҳатбин 3/211; Аҷаб мадор, ки ҳамдарди нофаи Хутанам 5/334 [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 1018]. Чунин заҳмат дар “Фарҳанги ашъори Камол” низ ба назар мерасад, ки ҳар воҳиди луғавӣ дар алоҳидагӣ бо зикри байти шоҳид ба назар мерасад, масалан калимаи “мавзун”: Алалхусус, касеро, ки табъ мавзун аст; Ёдат худ аз табиати мавзун намеравад [ФК 2015, с. 375]. ва ғ. Вале, мутаассифона, дар забони тоҷикии форсӣ фарҳангеро, ки вожагони ашъори Салмони Совачиро шарҳ дода бошад, пайдо накардем ва то ҷое огоҳ ҳастем, то ҳол чунин фарҳанг аз ҷониби фарҳангшиногон тоҷик мурағаб нагаштааст.

Натиҷаи ҷустуҷӯи пешванди *ҳам*- дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои миёна ва муосир ба сурати як ҷадвали даҳсаҳифагӣ фароҳам омад (ниг:

Замимаи 1). Аз рӯйи омор дар ин ҷавдал 353 калимаи бо пешванди *ҳам-* сохташуда ба қайд гирифта шуд. Новобаста ба субстантиватсия (исмшавии ҳиссаҳои нутқ), адвербализатсия (зарфшавии ҳиссаҳои нутқ) ва дигар ҳодисаҳои забонӣ, ин 353 вожаи сохта аз рӯйи асос ва мансубияти асос ба ҳиссаҳои нутқ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ 310 калима исм, 28 калима феъл, 5 калима сифат, 7 калима зарф ва 1 калима ҷонишин мебошад.

Бо назардошти масъалаҳои дар боло баррасишуда ва натиҷагирҳои ҷадвал (Замимаи 1) калимаҳои бо пешванди *ҳам-* сохтаи ашъори шоирони қарни XIV дар диссертатсия мавриди таҳлил ва муқоиса қарор дода шуд.

Аз рӯйи “Девон”-и Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ маълум гардид, ки пешванди “*ҳам-*” дар забони ғазали қарни XIV бештар дар таркиби чунин калимаҳо фаъл будааст: *ҳамхона*, *ҳамдард*, *ҳамдарс* *ҳамдастон*, *ҳамдам*, *ҳамроз*, *ҳамроҳ*//*ҳамраҳ*, *ҳамзону*, *ҳамсоя*, *ҳамсӯҳбат*, *ҳаминон*, *ҳамкор*, *ҳамманзил*, *ҳамнафас*, *ҳамнишин*, *ҳамвисоқ*, *ҳамчун*, *ҳамзабон*, *ҳамовоз*, *ҳамсар*, *ҳамсафар*, *ҳамтунгӣ*, *ҳамқафас* ва ғ.

Маврид ба таъкид аст, ки пешванди *ҳам-* бо вожаҳои зикршудаи ашъори шоирон, на фақат исм, балки сифат низ сохтааст. Аммо дар ин фасл танҳо калимаҳои исмсохтаи пешванди *ҳам-* ба инобат гирифта шудааст.

Ба шумори исмҳои сохтаи боло дар «Фарҳанги воҷанамои Ҳофизӣ»-и Маҳиндухти Сиддиқӣён ду исми сохтаи дигар зам шудааст: *ҳамоғӯш* (1), *ҳамрикеб* (1) [с.1015,1018]. Ин ду калимаи сохта дар нусхаи Хуррамшоҳӣ дар матни асли нестанд, дар ҳошия аз рӯйи нусхаҳои муътабар - Бодлиён (843 ҳ.к.) ва Панҷоб (894 ҳ.к.) зикр гардидаанд.

Таҳқиқот нишон медиҳанд, ки вожаҳои дар боло номбурда, дар ашъори шоирони асри XIV истеъмол ва мавқеи ягона надоранд, бархе аз чунин калимот дар эҷоди сухани манзум писанди зикри Ҳофизӣ Шерозианду гурӯҳе дигар мақбули қайди Камоли Хучандиву Салмони Соваҷианд. Масалан, Ҳофизӣ Шерозӣ вожаҳои “*ҳамдарс*, *ҳамдастон*, *ҳамкор*, *ҳамвисоқ* ва *ҳамхона*”, Камоли Хучандӣ калимаҳои “*ҳамсар*, *ҳамзабон*, *ҳамсафар* ва

ҳамтунгӣ” ва Салмони Соваҷӣ исмҳои “*ҳамлаб, ҳамсаро, ҳамхоба, ҳамбар, ҳамранг*”-ро бештар истифода кардааст.

Қабл аз баррасии исмҳои бо пешванди “ҳам-” сохтаи шоирон, лозим донистем, ки исмҳои Замимаи 1-ро бо вожагони ашъори шоирони садаи XIV муқоиса намоем, зеро мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки аз 353 исми дар замима ҷойдошта на ҳамааш дар забони ғазали асри мавриди назар ба кор рафтаанд ва дар ин замина саволе ба миён меояд, сабаб дар чист, ки исмҳои бо пешванди “ҳам-“ сохташудаи фарҳангҳои муосир дар асри мавриди таҳқиқи мо, яъне садаи XIV ба назар намерасанд? Оё, танҳо се намояндаи бузурги ин аср – Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ аз истифодаи баъзе аз чунин исмҳо худдорӣ кардаанд ва ё дар ҳақиқат, бархе аз исмҳои бо пешванди “ҳам-” ташкилёфта дар қарни XIV роиҷи забони адабӣ набудаанд.

Натиҷаи муқоисаи исмҳои замимаи 1 бо исмҳои ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ равшан месозад, ки вожагоне чун, *ҳамохур, ҳамиттифоқ, ҳамиртифоъ, ҳамутоқ, ҳамуфуқ, ҳамбоз, ҳамбистар, ҳамбуна, ҳамбӯй, ҳамбаҳо, ҳампадар, ҳампушт, ҳампӯст, ҳампиёла, ҳампайванд, ҳамтоб, ҳамтахт, ҳамҷуфт ва ғ.* дар ашъори шоирони боло зикр нагаштаанд.

Исмҳои *ҳамохур, ҳамиртифоъ, ҳамутоқ, ҳамуфуқ, ҳамбоз, ҳамбистар, ҳамбуна* ва ғ. на танҳо дар ғазалиёти шоирони садаи XIV, балки дар каломии манзуми асрҳои X-XV низ зикр нагаштаанд, вале дар фарҳангҳои муътабари форсӣ-тоҷикӣ (“Луғатнома”-и Деххудо, “Фарҳанги форсии Амид” ва диг.) тафсир шудаанд.

Шоирони асри XIV дар калимасозӣ бо пешванди *ҳам-* ҳар яке дар мақоми худ ниҳоят пухтакору баэҳтиёт будаанд, зеро ҳангоми истифода ба қоидаҳои сарфӣи забони замони худ хеле хуб риоя кардаанд.

Навъи дигари гунапазирӣ дар доираи калимасозии исм бо пешванди *ҳам-* ин аз рӯйи баъзе нусхаҳо ивазшавии решаи исми бо пешванди *ҳам-* сохташуда мебошад. Чунин ҳодиса бештар дар нусхаҳои девони Ҳофизӣ

Шерозӣ ба назар расид, шояд сабаб дар он бошад, ки “Девон”-и Ҳофизӣ Шерозӣ дар қиёс ба Камоли Хуҷандиву Салмони Соваҷӣ ба маротиб мавриди нусхабардории мураттибон қарор гаштааст. Масалан, дар байти зер Ҳофизӣ Шерозӣ гӯяд:

Мо бегамони маст дил аз даст додаем,

Ҳамрози шиқу ҳамнафаси чоми бодаем [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.365].

Ҳамчунин, гунапазирии исмҳои пешванди «ҳам-» дор дар мисраҳои «Ҳадиси муддаиёну ҳаёли ҳамкорон//; Ҳадиси муддаиёну ҳаёли ҳамкорӣ - дар нусхаи Бодлиён [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.44], Рафиқи хайли ҳаёлему ҳамнишини шикеб// Рафиқи хайли ҳаёлему ҳаминони шикеб - дар нусхаи Бодлиён [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.297], ҳамрикоби шикеб – дар нусхаи Бодлиён [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.297] ба мушоҳида расид. Дар мисраи аввал ба ҷойи пасванди ҷамъбандии «-он», морфемаи «-ӣ» омада бошад, дар мисраи дуум ва сеюм ба ҷойи феъли «нишин» исмҳои арабиасл «инон» ва «рикоб» (ин ду вожа муродифанд) бо *ҳам-* пайваст шуда, исми сохтаро ташкил додааст. Баҳси гунапазирӣ дар исмҳои «ҳамманзил» ва «ҳамдастон» низ мушоҳида мешавад:

Дар хароботи тариқат мо баҳам манзил шавем, (بهم منزل)

К-ин чунин рафтаст дар аҳди азал тақдири мо [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.10].

Мисраи аввали байти боло дар нусхаи Панҷоб «Дар хароботи муғон мо низ ҳамманзил шавем» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.10], дар нусхаи тоҷикии баргардони Шанбезода «Дар хароботи муғон мо низ ҳамдастон шавем» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1983, с. 41], дар нусхаи тартибдодаи Ш. Исрофилниё [Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с. 47] варианти «Дар хароботи муғон мо ба ҳам манзил шавем» омадааст.

Агар ба варианти мисраи аввали байти мазкури нусхаи Хуррамшоҳӣ тақия кунем, собит мешавад, ки Ҳофизӣ Шерозӣ дар байти боло исми сохтаи «ҳамдастон»-ро ба кор набурдааст.

Агар варианти «*مايهمنزل شويم*»-ро саҳеҳ дониста, «мо ба ҳамманзил шавем» хонем, он гоҳ исми сохта будани «ҳамманзил» равшан мешавад. Пешванди ҳам- бо исми маънии «манзил» пайваста исми шахс сохтааст. Агар варианти «*مانيز هممنزل شويم*»-ро дуруст шуморида, «мо низ ҳамманзил шавем» хонем, аён мегардад, ки Ҳофизӣ Шерозӣ дар ин мисраъ бо паси ҳам овардани «низ» ва «ҳам» санъати ихомро ба кор гирифтааст. Яъне, *ҳам*- дар чунин тарзи хониш метавонад ду вазифа: вазифаи пайвандак ва пешвандро иҷро кунад. Аммо чунин мепиндорем, ки дар байти зерин *ҳам*- пешванд шуда омадааст, зеро агар «мо низ ҳам манзил шавем»-ро интихоб намоем, маънӣ ғалат мешавад.

Гунапазирӣ дар исми сохтаи решааш асоси феълӣ дошта низ дучор мешавад:

Рафиқи хайли хаёлему ҳамнишини ишкеб,

Қарини оташи ҳичрону ҳамқирони фироқ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.297].

Дар нусхаи Бодлиён ба ҷойи «*ҳамнишин*» исми сохтаи «*ҳаминон*» омадааст, ки агар варианти аввалро саҳеҳ донем, равшан мегардад, ки пешванди «*ҳам*-» бо асоси феълӣ омада, исми ифодакунадаи шарокат месозад. Дар ҳоли дуруст шуморидани варианти дуҷум вазифаи грамматикӣ пешванди «*ҳам*-» дигар нашавад ҳам, дар сохташавӣ вобаста ба реша тағйирот ба назар мерасад, яъне аз асоси феълӣ неву аз исми сода исми сохта месозад.

Мисолҳои бадастоварда нишон медиҳанд, ки пешванди *ҳам*- бо исмҳо ва асосҳои феълӣ омада, исми шахс ва маънӣ месозад, бештар хусусияти истилоҳсозии онро дар ҳамроҳӣ бо асосҳои феълӣ (*ҳам + буд*, *ҳам + гир*, *ҳам + рафт*, *ҳам + раванд*, *ҳам + навоз*) низ нишон медиҳад. Ин гуна калимасозӣ дар фарҳангҳои муосири форсии эронӣ бештар мушоҳида мешавад.

Дар ашъори шоирони ин аср пешванди *ҳам*- фақат бо шакли классикӣ феълӣ амри «*нишин*» якҷоя дар таркиби ибораҳои «*гадое ҳамнишин доштан*», «*бо Хизр ҳамнишин будан*» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.272], «*бо хоки он қадам ҷон ҳамнишин будан*», «*аз ҳасад ёру ҳамнишин кушанд*», «*бо дард*

ҳамнишин будан”, “ба ҳамнишини риндон касе нашудан”, “бо хок ҳамнишин будани ҷон”, “бо дард ҳамнишин будан” [Камоли Хучандӣ 2011, с.94,349] “бо сари зулфи ту ҳамнишин будан”, “бо садри қудрат ҳамнишин будан” [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 95;306] ва ғ. омадааст.

*Гарат ҳавост, ки бо Хизр ҳамнишин бошӣ,
Ниҳон зи чаими Сикандар чу оби ҳайвон бои* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.272].

*Ба он хоки қадам ҷон ҳамнишин аст,
Ба он чоҳи зақан дил ёри гор аст* [Камоли Хучандӣ 2011, с.94].
*Маро дилест парешону чун бувад маҷмуъ?
Диле, ки бо сари зулфи ту ҳамнишин бошад* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.95].

Дар таркиби ибораҳои «ҳамнишини дил», «ҳамнишини шикеб», «ҳамнишин доштан» пешванди ҳам- бо асоси феълии “нишин” якҷоя дар таркиби ибораҳои исми омада, исми ғайришахсу мафҳуми тобеъ сохтааст: «Эй гоиб аз назар, ки шудӣ ҳамнишини дил» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 91], «Ало, эй ҳамнишини дил, ки ёронат бирафт аз ёд» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 354], Рафиқи хайли хаёлему ҳамнишини шикеб [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 297].

Дар байти зерин:

*Ҳар он к-ӯ хотири маҷмуву ёри нозанин дорад,
Саодат ҳамдами ӯ гашту давлат ҳамнишин дорад* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 123].

Исми сохтаи «ҳамнишин» ба маънои асли- «бо ҳам- як ҷо нишаста; мусоҳиб» [БК, с. 2372; Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 17], «ҳар як аз касоне, ки бо якдигар муошир ва дӯстии наздик доранд; ҳамдам, муошир» [Анварӣ, с. 2622] наомадааст. Зеро исми сохтаи мазкур ба калимаи исми «давлат» ва феъли ёридихандаи «доштан» («саодат ҳамдам доштан» низ), ки ба ибораҳои исми «хотири маҷмуъ» -у «ёри нозанин» нисбат дорад, дар таносуб омада, *хушбахтию хушрӯзиро* ифода мекунад. Дар матн вобаста ба таносуби калом ва сабки таълифи шоирон пешванди ҳам- дар таркиби исми бо асоси феълӣ

сохтаи тобеи ибораҳои навъи ҳамроҳӣ аз доираи вазифаи муқаррарии худ берун рафтааст: «давлат ҳамнишин доштан» - *хушбахтию хушрӯзӣ*.

Дар мисраи зерин пешванди ҳам- вобаста ба мавқеъ дар мисраъ тағйири вазифа кардааст: «*Ёрони ҳамнишин ҳама аз ҳам ҷудо шуданд*» [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 410]. Пешванди *ҳам*- дар таркиби ибораи «ёрони ҳамнишин» хосияти исмсозиашро аз даст дода, сифатсоз шудааст.

Дар чунин қолиб исми «ҳамсаро» низ ташкил ёфтааст, ки аз пешванд + асоси замони ҳозираи феъл иборат аст ва он дар шеърӣ Салмони Соваҷӣ ба назар расид. Манзури шоир аз «ҳамсаро» *дӯст, ёр, шахси наздик, шахси ҳампахлу* мебошад:

Ба гайр аз сояам кас ҳамсаро нест,

Ҳамовозе маро гайр аз садо нест [Салмони Соваҷӣ 1371, с.478].

Пешванди ҳам- инчунин, бо зарф (*ҳам + акнун, ҳам + эдун, ҳам + пушт, ҳам + паҳлу*), бо сифат (*ҳам + қарин, ҳам + танг*) омада, зарфи замон, исмҳои шахс ва ғайришахс месозад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаҳои “*ҳамқарин*” ба маънои “бо ҳам наздик, дӯст, шарик” [ФЗТ 1969, с. 488] ва “*ҳамтанг*” ба маънии “якранг, яктабиат” [ФЗТ 1969, с. 492] омадаанд. Дар ашъори шоирон чунин қолиби калимасозии исм мушоҳида нашуд, ба ҷуз як маврид дар назми Ҳофизӣ Шерозӣ бо зарфи «акнун», он ҳам дар нусхаи Хонларӣ, ки М. Сиддиқӣён дар фарҳанги худ мисол овардааст: «*Ҳамакнун роҳи шаҳри дӯст гирам*» [Сиддиқӣён М., с.1324].

Аз рӯйи вазифа тағйирёбии пешванди ҳам- дар байтҳои зерини шоирони садаи XIV, ки калимаҳои сохтаи «*ҳам + дард*» ва «*ҳам + дам*» сифати исми «*дил*» шуда омадааст, мушоҳида мешавад:

Диле ҳамдарду ёре маслиҳатбин,

Ки истизҳори ҳар аҳли диле буд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 218].

Ошиқон, дардаш талаб дорам, маро ҳамдард кист?

Он, ки дорад дар ғами ӯ чони ғампарвард, кист? [Ҳамоли Хучандӣ 2011, с.110].

Ишқбозиву ҷавониву шароби лаълфом,

Маҷлиси унсу ҳарифи ҳамдаму шурби мудом [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 309].

Шарҳи илмии фарҳангҳо нишон медиҳад, ки пешванди ҳам- бо ҷонишинҳои «ин» ва «он» низ дар гузашта ҳамроҳ шуда, тадриҷан ба шакли рехта даромадааст. Муаллифи «Ғиёсуллуғот» дар ин бора менависад: «همان-а фатҳи аввал саҳеҳ, ба замми аввал хатост, чаро ки дар асл «ҳамон همان» буда [Ромпурӣ, с.969]. Ин маълумотро муаллифи фарҳанги Онандроҷ айнан такрор кардааст [Онандроҷ, с. 4607-4608]. Ҳарчанд ишораи Ғиёсиддини Ромпурӣ, комилан, илмӣ набошад ҳам, аз ду қисм таркиб ёфтани моддаи луғавии «ҳамон»-ро таъкид кардааст. Таъкиди фарҳангшиноси мазкур аз тарафи Муҳаммад Муин бо гузоштани аломати васл (+) дар байни «ҳам» ва «он» هم + (آن) ва «он»- ро замир (ҷонишин) шуморидан, сурати илмӣ пазируфтааст [БҚ, с. 2363; Муин, с. 5167]. Дар бораи аз пешванди ҳам- ва ҷонишини *ин* сохташавии “ҳамин” дар фарҳангҳои тафсирии асрҳои миёна маълумот пайдо нашуд. Дар “Фарҳанги форсии Муин” сохташавии ҳамин ба таври зайл нишон дода шудааст «ham-in = هماین» [Муин, с. 5202]. Ин нишон медиҳад, ки ҳам- ва *ин* ду ҷузъи алоҳидаи калимаи сохтаанд, яке пешванд ва дигаре ҷонишин.

Пешванди ҳам- дар сохтани ҷонишини муштаракӣ «ҳамдигар» низ ширкат мекунад [ФА, с. 230]. Мувофиқи омили «Фарҳанги воҷанамо» ва натиҷаи ҷустуҷӯи мо аз “Девон”-и Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ, маълум гардид, ки исмҳои “ҳамин ва ҳамон” дар садаи XIV серистеъмол буда, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ҳамон (19 бор), ҳамин (9 бор), дар абёти Камоли Хучандӣ ҳамон (42 маротиба), ҳамин (78 маротиба) ва дар каломҳои манзуми Салмони Соваҷӣ ҳамон (66 дафъа), ҳамин (36 дафъа) мавриди истифода қарор гирифтааст.

Аз рӯи омили ҷадвали пешвандҳо (ниг: Замимаи 1) як қатор калимаҳои бо пешванди ҳам- сохташуда: ҳам + гап, ҳам + базм, ҳам + гузар, ҳам + қисмат, ҳам + андом, ҳам + диёр, ҳам + гӯшт [ФТЗТ 2010, с. 485, 487] нишон медиҳанд, ки доираи истеъмоли пешванди ҳам-, чунонки дар забони форсии

муосир дар истилоҳсозӣ вусъат ёфтааст, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ низ тавсеа пайдо кардааст. Ин ду хусусият: «истилоҳсозӣ» ва «вусъат ёфтани доираи истеъмол»-и пешванди “ҳам”-ро дар ашъори шоирони асри мазкур баррасӣ менамоем.

Аз миёни чанд исми дар боло номбурда танҳо яктоаш истилоҳ аст: «ҳамқирон». Калимаи «қирон» дар фарҳангҳо ба маънии «қарин шудану иттисоли чизе ба чизе... ва ба истилоҳи илми нучум якҷо шудани ду кавкаб аз ҷумлаи кавокиби сайёра сивои шамс» [Ромпурӣ, с. 666]. Пешванди *ҳам*- бо калимаи қирон, ки ба маънои дувум дар фарҳангҳо истилоҳи илми нучум аст, омада, на исми шахс, балки исми ғайришахс сохтааст:

Рафиқи хайли хаёлему ҳамнишини шикоб,

Қарини оташи ҳичрону ҳамқирони фироқ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.297].

Дар ашъори шоирони асри XIV вожаҳое, ки асосашон тоҷикӣ аст, серистеъмоланд. Масалан, исмҳои *хона, дард, дастон, дам, кор, роз, роҳ/рах, зону, соя, кор, нишин тоҷикӣ* ва вожаҳои *суҳбат, инон, қирон, манзил, нафас, дарс, висоқ* ва дигарон арабӣ мебошанд. Дар хошияи «Бурҳони қотей» Муин дар мавриди калимаи “*висоқ*” чунин менависад: «ба замми аввал (яъне висоқ) ин калима ба маънии ҳучра ва саро дар назму насри форсӣ омада...». Дар идома Муин туркӣ будани ин калимаро ишора карда, онро бо «утоқ» муродиф медонад [БҚ, с.2257]. Дар «Ўзбек тилининг имло луғати» (Луғати имлоӣ забони ўзбекӣ) вожаи *висоқ* «калимаи хоси адабиёти классикӣ» зикр шудааст: *висоқ* (кл. ад.- классик адабиётга хос) [Иброҳимов С. 1976, с. 105].

Хулоса, пешванди исмсози “ҳам” дар асри XIV мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикии форсӣ серистеъмол буда, омори ҷадвали оmodанамудаи инҷониб (Замимаи 1) нишон медиҳад, ки пешванди *ҳам*- бо исмҳо ва асосҳои феълӣ омада, исми шахс ва маънӣ месозад, ҳамчунин, хусусияти истилоҳсозии он дар ҳамроҳӣ бо асосҳои феълӣ (*ҳам + буд, ҳам + гир, ҳам + рафт, ҳам + раванд, ҳам + навоз*) ба назар мерасад, вале дар садаи XIV онҳоро пайдо накардем. Инчунин, аз рӯи асосҳо фарқ кардани калимаҳои

бо пешванди ҳам- сохташудаи нусхаҳои интиқодии муътабари “Девон”-и Ҳофизи Шерозӣ, “Девон”-и Камоли Хучандӣ ва “Девон”-и Салмони Соваҷӣ аз мавқеи устувори пешванди мазкур дар калимасозии асри мавриди таҳқиқ шаҳодат медиҳад.

3.2.2.2. Калимасозии исмҳои сохта тавассути пасвандҳо

Калимасозии исм тавассути пасвандҳо роҳи сермаҳсултарини калимасозии сарфӣ ба шумор меравад. Пасвандҳои исмсозии забони тоҷикӣ хеле бисёр ва гуногунвазифа мебошанд. Ҳар як пасванд мавқеи махсуси истеъмолшавӣ дорад.

Таснифоти пасвандҳо аз рӯи он ки бо реша чӣ тавр пайваст шуда, чӣ маъноро ифода мекунанд, сурат мегиранд. Онҳо исмҳои ифодакунандаи шахс, ифодакунандаи предметҳо, исмҳои макон ва маънӣ месозанд [Рустамов Ш. 1981, с. 138].

Пасвандҳо аз рӯи дараҷаи истеъмол дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул мешаванд. Аз ин рӯ, дар поён онҳо, на аз рӯи вазифа, балки аз рӯи дараҷаи истеъмол дар ашъори шоирони садаи XIV мавриди баррасӣ қарор хоҳанд гирифт. Бояд қайд намоем, ки дараҷаи истеъмоли пасвандҳоро, аввалан, аз китоби “Грамматикаи забони адабии тоҷик” (с. 1985) ва “Забони адабии ҳозираи тоҷик” (с. 1973; 1982) нишон дода, баъдан, сермаҳсулию каммаҳсулӣ ва бемаҳсулии онҳоро дар ашъори шоирони асри XIV муайян намудем.

Пасвандҳои сермаҳсули исмсоз

Пасванди –ӣ (-гӣ) дар калимасозии исм сермаҳсултарин пасванд ба шумор меравад ва вазифаҳои зеринро дорад: аз исм сохтани исми дигари ифодагари таъинот ва нисбату мансубият [ЗАҲТ 1973, с. 145], аз сифатҳои сода, сохта ва мураккаб сохтани исми ифодакунандаи машғулият, синну сол ва муносибатҳои гуногун [ЗАҲТ 1973, с. 146, 151], аз асоси замони гузаштаи феъл сохтани исм [ЗАҲТ 1973, с. 153]. Ин пасванд дар ашъори шоирони қарни XIV низ сермаҳсул буда, 64 калима сохтааст (*риндӣ, ошиқӣ, гадоӣ, ёрӣ,*

одамӣ, хорӣ, гуломӣ, мардумӣ, хокӣ, мусулмонӣ/мусалмонӣ, доварӣ, дӯстӣ, султонӣ, подшоҳӣ, кофарӣ, муборакӣ душманӣ, бихишӣ, дӯзахӣ, мардӣ, шерозӣ, табрезӣ, фирӯзӣ, хусравӣ, таррорӣ, чокарӣ, талхӣ, махмурӣ, нозукӣ, покӣ, шайдоӣ, тирӣ, далерӣ, муфлисӣ, бедилӣ, ҳушиёрӣ, сабурӣ, дарवेशӣ, ҳастӣ, нестӣ, ошноӣ, гуломӣ, хусравӣ, озодагӣ, бузургӣ, ошуфтагӣ, хонагӣ, хубӣ, харобӣ, зиндагӣ, сахтӣ, анварӣ, сурхӣ, серӣ, ташинагӣ, хастагӣ, оҳистагӣ, девонагӣ, гуруснагӣ, афсурдагӣ, бегонагӣ, тозагӣ, хаймагӣ) ва бештар бо исму сифат, аҳёнан бо феъл, зарфи замон ва тарзи амал омада, исмҳои маънӣ сохтааст.

Бо исмҳо: риндӣ, ошиқӣ, гадоӣ, ёрӣ, одамӣ, гуломӣ, мардумӣ, хокӣ, мусулмонӣ/мусалмонӣ, доварӣ, дӯстӣ, султонӣ, подшоҳӣ, кофарӣ, муборакӣ, душманӣ, бихишӣ, дӯзахӣ, мардӣ, шерозӣ, табрезӣ, фирӯзӣ, хусравӣ, таррорӣ, чокарӣ, гадоӣ, сабурӣ, дарवेशӣ, ошноӣ, гуломӣ, хусравӣ, хонагӣ, анварӣ, хаймагӣ. Мисол:

Ба хорӣ мангар, эй мунъим, заъифону наҳифонро,

Ки садри маҷлиси шират гадои раҳнишин дорад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.167].

Одамӣ нест бигӯянд маро аҳли назар,

Гар бигӯям ба ҷамоли ту парӣ монанд аст [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.136].

Ҳадди гадоӣ дарат нест маро, ки рӯзу шаб,

Моҳу ҳуранд бар фалак ҳарду гадои рӯӣ ту [Салмони Соваҷӣ 1371, с.362].

Бо сифатҳо: хорӣ, талхӣ, махмурӣ, нозукӣ, покӣ, шайдоӣ, тирӣ, далерӣ, муфлисӣ, бедилӣ, ҳушиёрӣ, озодагӣ, бузургӣ, ошуфтагӣ, хубӣ, харобӣ, зиндагӣ, сахтӣ, сурхӣ, серӣ, ташинагӣ, хастагӣ, девонагӣ, гуруснагӣ, афсурдагӣ, бегонагӣ, тозагӣ.

Бо исми «ринд» ва сифати «маст», нисбатан, зиёд корбаст шудани морфемаи «-ӣ» нишон медиҳад, ки тавачҷуҳи Ҳофизи Шерозӣ, Ҳамоли Ҳуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ ба ин ду вожа зиёд буда, корбурди муқаррарии

онҳо яке аз вижагиҳои забони шеъри шуарои асри XIV мебошад. Адабиётшинос Ш. Исрофилниё маъниҳои ин ду калимаи серистеъмоли Ҳофизӣ Шерозиро дар асари худ [Исрофилниё Ш. 2010, с. 143-144, 158] шарҳу баррасӣ намудааст, ки зикри дубораи он барзиёд хоҳад буд.

Бо феъл: *ҳастӣ, нестӣ:*

Чӣ ҷойи шукру шиқоят зи нақши неку бад аст,

Чу бар саҳифаи Ҳастӣ рақам нахоҳад монд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.181].

Нақши Ҳастӣ бар миёни дӯст натвонем баст,

Бо вучудаи номи Ҳастӣ аз миён бархостааст [Ҷамолӣ Хучандӣ 2011, с.57].

«Ҳастӣ» аз вожагонест, ки дар ашъори адибони классик бештар бар ду маънӣ ояд, яке *зиндагӣ, ҳаёт*, дигаре дар *истилоҳи суфия истеъмоли ҳақиқии он дар вучуди Ҳақ бошад, аммо ба ҳасби киноя аз маҷоз бар вучуди мумкин итлоқ намоянд ба алоқаи сабаб ва шабоҳат дар аҳком*, чунончи:

Гумкардаи ному нангу Ҳастӣ

То ҷуст зи ту нишон, нишон ёфт [ҶК 2015, с. 876].

Вожаи «нестӣ» низ соҳиби ду маъност: 1) *адам, ҳеч, фано, нобудӣ, зидди Ҳастӣ:*

Меҳнати мо Ҳама - роҳат, гами мо - ҷумла нишот,

Ҳастии мо - Ҳама не, нестии мо - Ҳама ҳаст.

2) *маҷозан аҷзу нотавонӣ, дарвешӣ, подорӣ; аз нигоҳи орифон мурод аз зоил шудани тафриқа ва тамйиз дар миёни ҳудусу қидам*, Ҷамолӣ Хучандӣ гӯяд:

Нестию тангдастӣ бошадат доим, Камол,

Чун надорӣ дил, ки дорӣ даст аз он шириндаҳан? [ҶК 2015, с. 485-86].

Ва ё ҷойи дигар фармояд:

Миёни нестӣ дидему Ҳастӣ,

Миёни ёри мо хайрулумур аст [Ҷамолӣ Хучандӣ 2011, с. 84].

Эй писар, нестӣ зи Ҳастӣ беҳ,

Бутпарастӣ зи худпарастӣ беҳ [Салмони Соваҷӣ 1371, с.151].

Аз миёни пасвандҳои исмсоз пасвандҳои «-ī (-gī)», «-иш» ва «-ор» исми маънӣ месозанд. Пасванди «-гӣ» варианти пасванди «-ӣ» буда, аксар исмҳои мафҳуми бо он сохташуда ҳолату машғулиятро ифода мекунад [Грамматика 1985, с.153]. Забоншинос О. Қосимов бо таъкиди бар андешаи олимони дар хусуси алломорфонҳои пасванди «-ӣ (-гӣ)», ки яке (ӣ1-ум бозмондаи пасванди «-ih») -и форсии миёна) исмҳои номуайян ва дигаре (-ӣ 2-юм бозмондаи пасванди -ig, -ik) сифатҳои нисбӣ месозад, маълумот дода, таъкиди мекунад, ки забоншиноси рус Л. С. Пейсиков се алломорфони пасванди мазкурро нишон додааст: «-ик», «-авӣ», «-азӣ» [Қосимов О. 2006, с. 22]. Т. Абдуллоев гайр аз «ё»-и масдари нисбат, «ё»-и лаёқатро низ номбар карда, аз феъл исми номуайяни (хӯрдан + ӣ) сохтани онро қайд мекунад [Абдуллоев Т. 1954, с.7]. Ба пиндори Ғ. Мирзоев, пасванди «-ӣ(-гӣ)» гоҳо дар вазифаи худ нейтрализатсия шуда, дар шаклсозӣ ва калимасозӣ чун «унсури зиёдатӣ» ба назар мерасад: *ҳамшаҳр – ҳамшаҳрӣ, амак – амакӣ, янга – янгагӣ, хола – холагӣ* [Мирзоев Ғ.1987, с.17].

Луғатнигори эронӣ Муин қайд мекунад, ки «ин ҳарф (пасвандӣ «ӣ» - К.М) ба охири исм меояд барои ифода кардани нисбат байни ду чиз ва он барои маонӣ мутааддид буд. Он бар чанд қисмат аст: 1) нисбат ба макон: *Шерозӣ*, 2) нисбат ба чиз: *арғувонӣ*, 3) нисбат ба шахс: *исрофилӣ*. Он иттисофу дорандагиро расонад ба чойи «-вар» ва «-манд»: *ҳунарӣ / ҳунарманд; номӣ / номвар*.

Дар баъзе сарчашмаҳо [Фаршедвард Х., с. 301] пасванди «- ӣ» ва «-гӣ» чун ду пасванди алоҳида зикр шудааст. Морфемаи «-гӣ» варианти пасванди «-ӣ» буда, ҳангоми бо садонок тамом шудани калима чунин шакл мегирад: *хонагӣ, хоҷагӣ*.

Дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ пасванди «-гӣ» фақат дар сохтани исмҳои маънии «*хоҷагӣ, зиндагӣ, бандагӣ, олудагӣ, ошуфтагӣ, хонагӣ*», дар назми Камоли Хучандӣ дар сохтмони исмҳои «*осудагӣ, содагӣ, зиндагӣ, оҳистагӣ, озодагӣ, ташинагӣ, бандагӣ, девонагӣ*» ва дар ғазалҳои Салмони Соваҷӣ

«гуруснагӣ, афсурдагӣ, бандагӣ, ташинагӣ, бегонагӣ, зиндагӣ, тозагӣ, хаймагӣ ба назар мерасад.

*Хостам зулфаи гирифтани аз сари девонагӣ,
Ё зи мо девонатар занҷир дар по бурду рафт* [Камоли Хучандӣ 2011, с.109].

*Зи ташинагӣ дилу чон бар чаҳи занахдонаи
Гаҳ ин зи чоҳ барояд, гаҳ он фурӯд ояд* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 174].
*Яке хаймаи тангу тира аст дил,
Ту, эй хаймагӣ, хайма баркан зи дил* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 400].

Ҳофизи Шерозӣ:

*Ба валои ту, ки гар бандаи хешам хонӣ,
Аз сари хоҷагии кавну макон бархезам* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.336].

Калимаҳои тавассути пасванди «-ӣ (-гӣ)» сохташудаи ашъори шоирон аз рӯйи мансубияти асосшон ба ҳиссаҳои нутқ ба чунин гурӯҳҳо чудо мешаванд:

1) бо исмҳо: а) исмҳои хос – *Шероз, Анвар*. Мисол:

*Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.3].

*3-ин гуфта равад Заҳир аз ҷой,
Ҷӣ ҷойи Заҳир, Анварӣ ҳам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 22].

«Анварӣ» исми сохтаест, ки решаи он – анвар мунаввар ва пурнурро ифода мекунад, вале дар ин маврид аз ҷумлаи исми ашхос буда, ба тахаллуси шоир, олим ва ситорашиноси маъруфи садаи XII милодӣ - Авҳадуддин Алӣ ибни Муҳаммад ибни Исҳоқи Абевардӣ ишора дорад.

б) **исмҳои ҷинс:** *ринд, ошно, подшоҳ, банда, мусулмон, одам, хона, султон, хусрав, хок, ёр, дӯст, таррор, душман, зар, дар ва ғ.*

Мисолҳои боло шаҳодат аз он медиҳанд, ки пасванди «-ӣ» дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ аз исмҳои хос дида бештар бо исмҳои ҷинс, исмҳои моддӣ омада, вожаҳои дигар сохтааст.

2) **бо сифатҳо** омада, исмҳои маънӣ сохтааст: *сахт, хуб, хароб, шод, зинда, талх, махмур, фирӯз, нозук, сиёҳ, пок, шайдо, сурх, пир, меҳрубон, ҳушёр.*

Мисолҳо:

Сабр кун, Ҳофиз, ба сахтӣ рӯзу шаб,

Оқибат рӯзе биёбӣ комро [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.7].

Ҳофизо, чун гаму шодиш ҷаҳон дар гузар аст,

Беҳтар он аст, ки ман хотири худ ҳуш дорам [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.328].

Миёни гиряҳои талх дар дил нагзаронемаиш,

Ки натвон бигзаронидан ба талхӣ ҷони ширинро.

Чашмам зи гиря рӯ ба харобӣ ниҳодааст,

Оре, фитад ба хонаи мардум зи нам халал [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 316].

Фалак меравад дар пайи узрҳои,

Ҷаҳон меравад бар сари меҳрубонӣ [Салмони Соваҷӣ 1371, с.284].

Омори пасванди мазкур нишон медиҳад, ки он дар ашъори шоирон дар таркиби 64 калима ҳамагӣ 1094 бор ба кор рафтааст (ниг. Замимаи 2).

Пасванди «-а» низ пасванди сермаҳсул буда, аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ (исм, сифат, шумора, асоси замони ҳозираи феъл, асоси замони гузаштаи феъл) исми дигар месозад. Дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Ҷамоли Ҳучандӣ ва Салмони Соваҷӣ он бо сохтани 29 исм ва 2716 маротиба истифода шудани он (ниг. Замимаи 2) маълум гардид, ки бо чунин ҳиссаҳои нутқ омадааст: **исм:** *чашиш, остон, канор, карон, насиб, дуд, ҷом, ҳалқ, гӯш, дандон, забон, шох, рӯз;* **сифат:** *сабз, вайрон;* **шумора:** *чор, панҷ, ҳафт;* **феъл:** *дид, ханд, бӯс, банд, мурд, олуд, нишон, овоз, рез, андеш, нол.*

Исмҳои бо пасванди «-а» сохташудаи ашъори шоирони мавриди назар аз рӯйи ҳиссаҳои нутқ чунин гурӯҳбандӣ мешаванд:

Бо исмҳо: *гӯша, остона, дуда, насиба, чашма, рӯза, ҳалқа ва ғ.*

Исми сохтаи “насиба” мувофиқи шарҳи фарҳангҳо [ФЗТ 1969, с. 835; ФК 2015, с. 472], “баҳра, ҳисса, қисмат”-ро мефаҳмонад. Он бо чунин шакл

(насиба – К.М.) дар шеъри Камоли Хучандӣ ба назар намерасад, вале Ҳофизи Шерозӣ онро дар таркиби 2 ибора: *насибаи азал ва насибаи Сикандар* кор фармуда, мурод аз зикри чунин ибораҳо *тақдир, сарнавишт ва рӯзӣ* аст:

Кунун ба оби майи лаъл хирқа мешӯям,

Насибаи азал аз худ наметавон андохт [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.16].

Бунафша турраи мафтӯли худ гиреҳ мезад,

Насибаи азал аз худ наметавон андохт [Ҳофизи Шерозӣ 1378, с. 168].

Файзи азал ба зӯру зар, ар омадӣ ба даст,

Оби Хизр насибаи Сикандар омадӣ [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.440].

Дигаре аз онҳо вожаи “чашм” мебошад, ки дар ташкили исмҳои сохта нақши фаъол дорад. Ба ақидаи профессор В.И.Абаев, “як гурӯҳ калимаҳои эронии бостонианд, ки бо пасванди “-он” тамом мешуданд, аз ҷумлаи чунин вожаҳо *ҷашман* буд, ки баъдан сабук шуда, ба шакли *ҷашм (чаим)* мубаддал шуд” [Абаев В.И.1973, с. 279].

Вожаи мазкур аз зумраи калимаҳои сермаъноест, ки шоирон ба маҳорати суханравии худ така намуда, онро дар таркиби ибораҳои гуногуне чун, *чаимаи нӯш, чаимаи оби ҳаёт, чаимаи Кавсар, чаимаи мим, чаимаи хуршед, чаимаи ҳайвон* [ФК 2015, с. 909], *чаимаи шиқ, чаимаи ҳикмат, чаимаи хуршед, чаимаи қанд, чаимаи харобот ва ғ.* ба кор бурдаанд:

Ҳофиз, аз чаимаи ҳикмат ба каф овар ҷома,

Бу, ки аз лавҳи дилат нақши ҷаҳолат биравад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.222].

Зиҳӣ, каида камон абруйи ту то буни гӯш,

Дамида сабзаи хаттат ба гирди чаимаи нӯш [Камоли Хучандӣ 2011, с. 295].

Рухи ту шамъи шабистону шиқи мо дар тоб,

Лаби ту чаимаи оби ҳаёту мо дар хеш [Камоли Хучандӣ 2011, с. 295].

Дар байти мазкур ибори “чашмаи нӯш” мувофиқи шарҳи А. Шоҳаҳмад, ду маъниро соҳиб аст: а) *чаимае дар биҳишт, ки ба ҷойи об аз он асал метаровад*; б) *киноя аз лаби ширини маъшуқа* [ФК 2015, с. 909]. Ҳамчунин,

ибораи «чашмаи оби ҳаёт» ба маънии маҷоз омада, *чизи ширин ва гуворо*, яъне *лаби ёрро* ифода мекунад.

Вожаи *дуда* бо тақя ба маълумоти сарчашмаҳо [ЛД, ФА, БҚ], вожаи ҳамсон маҳсуб ёфта, маъниҳои 1) *ҷисми нарму чарбу сиёхранг, ки аз дуд нафт гиранд*; 2) *хонавода ва наслро* дорост. Он дар абёти шуарои садаи XIV бештар маънии аввалии он - *ҷисми нарму чарбу сиёхрангро касб карда, вожаи камистеъмол ба шумор меравад*:

*Ва гар аз боди фано гаит сияҳ дудаи шамъ,
Офтоби шараф аз бурҷи бақо тобон бод!* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.360].

*Дар хамаи зулфи ту он холи сияҳ донӣ чист,
Нуқтаи дуда, ки дар ҳалқаи ҷим афтодаст* [Ҳофизи Шерозӣ 1371, с.37].

Бояд қайд намуд, ки дар ҳамин қолиб (исм+пасванд) калимаи «пеша»-ро пайдо кардем, ки дар эҷодиёти шоирони садаи XIV серистеъмол аст ва ба назари аввал, чунин менамояд, ки аз решаи «пеш» ва пасванди «а» сохта шуда бошад. Вале чун ба шарҳи луғатнигорон тақя мекунем, этимологияи он маълум месозад, ки вожаи «пеш» дар забони паҳлавӣ дар шакли *pat(i)š*, баъдан реш роиҷ будааст. Аммо исми «пеша» дар забони паҳлавӣ шакли *решак*-ро доштааст ва ҳарфи "к"-и он сабук шуда, дар забони имрӯза шакли «пеша»-и он боқӣ мондааст [ФА 1342, с. 286]. Яъне, исми содаест, ки *шугро* мефаҳмонад.

Бо шумораҳо: *панҷа, ҳафта*:

*В-ар ба рӯзам мекашад ё мекушад, ӯ ҳоким аст,
Ман надорам зӯри дасту панҷаву бозӯи дӯст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.70].

*Пеши ҳусни пойдорат, к-он бурун аст аз шумор,
Даври ҳусни маҳ ду ҳафта, даври гул як ҳафта аст* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 9].

Бо феъли замони ҳозира: *банда, бўса, ханда, овеза*:

*Сипеҳр баршуда парвезанест хунафишон,
Ки резааш сари Кисрову тоҷи Парвиз аст* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385,
с.41].

*Аз мадҳи ту банда дар тараққист,
Бар боми фалак ниҳода саллам* [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 20].

*Дар даври нишоти ӯ лаби хом
Аз ханда нашуд даме фароҳам* [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 20].

*Дил дар барам гирифтӣ пайи ёри ман бирафт,
Лаб бӯса доду ҷону равон аз бадан бирафт* [Салмони Соваҷӣ 1371,
с.78].

Бо асоси замони гузаштаи феъл: мурда, афтада, хоста, дида:

*Фотеҳае, чу омадӣ, бар сари хастае бихон,
Лаб бикӯшо, ки медиҳад, лаъли лабат ба мурда ҷон* [Ҳофизӣ Шерозӣ
1385, с. 382].

*Гуфта будӣ, доманам рӯзе ба даст афтад туро,
Ваъдаи афтадагон дар пой то кай афканӣ?* [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.
490].

*Партави дидори ҷонон тофт бар ҷон дар азал,
Дидаи ҷон партави дидори ҷонон барнатофт* [Салмони Соваҷӣ 1371,
с.78].

Вожаи «дида» аз вожагони сермаҳсул ҳисоб меёбад. Ҳунари суҳанварию шоиронро, баръало, аз он ҳам пай бурдан мумкин аст, ибораҳоро дар шакли зидмаъно истифода мекунад. Масалан, мурод аз ибораи «дидаи равшан» *чаши бино* ва бо зикри ибораи «дидаи ҳолӣ зи нур» Ҳамоли Ҳуҷандӣ *шахси нобиноро* ифода мекунад ва то ҷое ҷустуҷӯ кардем, ибораи мазкурро дар ашъори дигар шоирон дарёфт накардем, ки шояд дар коргоҳи таҳайюли ҳуди Ҳамоли Ҳуҷандӣ ҳузур пайдо карда бошад:

*ӯ дидаест равшан, агар бурқаб афканад,
Эй ошиқон, ба дидаи равшан назар кунед!* [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.
158].

Мунтазири рӯйи ҳур монд зи рӯйи ту дур,

Дидаи холӣ зи нур дархури дидор нест [Ҷамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 112].

Пасванди «-иш» дар забони форсии миёна дар шакли «-išn» ба кор мерафтааст [Рустамов Ш. 1981, с.11]. Аммо Д. Саймиддинов ба ғайр аз «-išn» варианти «-išt»-ро ҳам овардааст [Саймиддинов Д. 2001, с. 129]. Дар китоби «Ал-муъҷам» дар охири сиғаи феъл ҳамроҳ шудан ва маънии масдар додани пасванди –иш таъкид шудааст. Чунончи: «ва он «шин-е муфрад аст, ки дар авохирӣ авомир (амрҳо) маънии масдар диҳад, чунонки *равишу диҳиш*» [Шамс Қайси Розӣ, с.184].

Пасванди «-иш» сермахсул буда [ЗАҲТ 1973, с.154], аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад [Грамматика 1985, с. 116]. А. Амлоев низ дар осори насрӣ (40 воҷаро дар осори Ф. Муҳаммадиев муайян кардааст-К.М.) онро сермахсул [Амлоев А. 2016, с. 69-70] медонад. Ҳамчунин, А. Амлоев дар баробари мисолҳои шоҳид воҳиди луғавии «совиш»-ро оварда, таъкид мекунад, ки «решаи исми *совиш*, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *сов* иборат аст, дар забони адабии ҳозираи тоҷик мустақилона кор фармуда намешавад» [Амлоев А. 2016, с. 69]. Шояд манзури муҳаққиқ танҳо дар забони адабӣ бошад, зеро шакли «сов»-и он дар шеваи шимолии Тоҷикистон (н. Мастҷох) ба кор меравад.

Дар назми шоирони садаи XIV низ пасванди «-иш» сермахсул буда, бо сохтани 26 исм: *биниши, пурсиши, гардиши, ранҷиши, каиши, навозиши, ҷунбиши, ҷӯиши, raviши, бахиши, кӯиши, тобиши, хоҳиши, оромии, осоиши, ороши, озмоиши, кушоши/гушоши, олоши, соиши, пӯиши, молиши, печиши, хоҳиши, озмоиши, ҷабиши* ба назар мерасад, решаи онҳоро асоси замони ҳозираи феъл ва сифат ташкил медиҳад, ки ин пасванд, дар ашъори намоёндагони адабиёти асри XIV, дар маҷмӯъ, 229 бор омадааст (ниг. Замимаи 2).

Чу кӯҳли биниши мо хоки остони шумост,

Кӯҷо равем, бифармо, аз ин ҷаноб кӯҷо? [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.2].

Солҳо мунтазири пурсиши ӯ буд Камол,

Умр бигзаит дарегову напурсид зи ман [Ҷамоли Ҳуҷандӣ 2011, с.339].

Ба ночор бишкаст бозори хеш,

*Дигарбора он **ранчиш** овард ба пеш* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 375].

Лозим ба зикр аст, ки шарқшиноси рус Л.С. Пейсиков дар асари «Лексикология современного персидского языка» пасвандҳои «-гоҳ//гаҳ», «-када»-ро, ки якумӣ сермаҳсул ва дуюмӣ бемаҳсул аст, нимаффикс зикр кардааст [Пейсиков Л. 1975, с.89]. Аммо забоншиноси тоҷик С. Хоркашев пасвандҳои мазкурро бо истилоҳи дигар - «аффиксоид» [Хоркашев С. 2014, с.43] ном бурдааст ва ба андешаи ӯ, аффиксоид –«калимаҳои решагӣ мебошанд, ки аз рӯйи таҳлили этимологӣ маънои луғавӣ дошта, аз рӯйи таҳлили синхронӣ маънои луғавиашон суст шуда, ба ванд баробар шудаанд» [Хоркашев С. 2014, с. 43]. Мавсуф дар идомаи ин суханҳо аффиксоиди «хар-», «-бо» ва «-када» [Хоркашев С. 2014, с. 43]-ро барои тақвияти андешааш шохид овардааст, ки дар ин шумор «-гоҳ//гаҳ» ҳамчун аффиксоид зикр нашудааст.

Муқоисаи андешаҳои забоншиносони мазкур дар мавриди нимаффикс ва ё аффикс будани «-гоҳ// -гаҳ», «-када» моро бар ин назар меорад, ки ҳарду ҳам дуруст қайд кардаанд. Зеро аввалӣ, ҳангоми муайян кардани таъиноти вазифавии ду унсури зикршуда ҳолати зинда ва фаъоли онҳоро дар раванди ҷорӣ забони муосири форсӣ ба инобат гирифтаасту дуюмӣ, илова бар ин, аз нигоҳи таърихӣ ба ин масъала назар андохтааст.

Пасванди «-гоҳ// -гаҳ», дар асл, калимаи мустақилмаъно буда, имрӯз аксаран ҳамчун ифодакунандаи макон танҳо дар таркиби калима омада, мисли вожаи «ҷой» (ҷо) маконро ба таври умумӣ нишон медиҳад ва аз исмҳои конкрету абстракт, аз сифату феъл исмҳои сохта [ЗАҲТ 1973, с.147-149] месозад. Ш. Рустамов дар ин хусус чунин андеша дорад, ки « «гоҳ», аслан калимаи мустақилмаъно буда, бо мурури замон маънои мустақили лексикӣ худро гум карда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба суффикси сермаҳсул табдил ёфтааст» [Рустамов Ш. 1981, с. 132]. Забоншиносон О. Қосимов ва А. Амлоев чунин меҳисобанд, ки «чи дар давраҳои пеш, чи дар

забони адабии ҳозираи тоҷик ба маънои замон, вақт мустақилона истифода мешавад» [Амлоев А. 2016, с. 39], ки мо низ дар ин хусус бо онҳо ҳамфикрем.

Пасванди мазкурро Л.С. Пейсиков нимаффикс қайд кардааст [Пейсиков Л.С. 1975, с.89]. Сабаби чунин ном бурданаш он аст, ки пасвандҳо маънои мустақил надоранд, аммо пасванди «-гоҳ» дар баробари он ки пасванд асту маънии грамматикӣ дорад, дорои маънии луғавӣ ҳам мебошад.

Дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқи мо низ ин пасванд мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ сермахсул буда, дар таркиби калимаҳои (**-гоҳ**) *такягоҳ, коргоҳ даргоҳ, умедгоҳ, гузаргоҳ, ҳаволагоҳ, хобгоҳ, боргоҳ, базмгоҳ, хилватгоҳ, камаргоҳ, корвонгоҳ, саҳаргоҳ, субҳгоҳ, ваъдагоҳ, сайдгоҳ, лашкаргоҳ, хостагоҳ, ҷилвагоҳ, шабонгоҳ, оромгоҳ, дастгоҳ, ҷойгоҳ, манзилгоҳ, мағелонгоҳ, арзгоҳ, пойгоҳ* 271 бор омада, 27 калима сохтааст. Пасванди «-гаҳ» бо чунин калимаҳо: *даргаҳ, саҳаргаҳ, боргаҳ, коргаҳ, дастгаҳ, размгаҳ, манзилгаҳ, камаргаҳ, пойгаҳ, ҷойгаҳ, лашкаргаҳ, шабонгаҳ, базмгаҳ, саҷдагаҳ, такягаҳ* 212 бор омада, 15 калима сохтааст (ниг. Замимаи 2). Таҳлили сарфии исмҳои бо пасванди «-гоҳ// -гаҳ» сохташудаи ашъори шоирон нишон дод, ки онҳо аз рӯи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ҳамчун асос ба исм, сифат, феъл ва зарф тааллуқдоранд ва мавқеи гунаи «-гоҳ» нисбат ба «-гаҳ» маъмултар аст.

Бо **исмҳои маънӣ** - *такя, кор, тамошо, ҳавола, ҷавлон, хоб, хилват, базм, манзил, бор (рухсат, иҷозат) зиёрат, нузҳат, ҷилва, сайд*:

Оинадори рухат орази моҳи тамом,

Такягаҳи минбарат пояи чархи барин [Камоли Хучандӣ 2011, с. 23].

Бо **исмҳои моддӣ**: *дар, дида, дом, даст, бор, камар, хиргоҳ*:

Мӯсо калими боргаҳи Тусту посбон,

Фиръавн рондаи назари Тусту подшоҳ [Камоли Хучандӣ 2011, с. 24].

Ба ноаҳл ар нишон додӣ, Камол, аз хоки даргоҳаиш,

Кашидӣ кӯҳли биной, вале дар дидаи аъмо [Камоли Хучандӣ 2011, с. 33].

Он Худованде, ки фаррошони қадраш мезананд,

Бар сари хиргоҳи гардун боргоҳи кибриё [Салмони Соваҷӣ 1371, с.185].

Хӯша ниҳод сар ба камаргоҳи ту магар,

Омад, ки бо ту дасти ҳавас дар камар кунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 207].

Дар баробари вожагони боло исми *хиргоҳ/хиргаҳ-ро* пайдо намудем, ки воҳиди луғавии бемаҳсул ба ҳисоб рафта, дар ашъори Салмони Соваҷӣ 13 маротиба, Ҳофизӣ Шерозӣ 5 бор ва дар назми Камоли Хучандӣ истифода нашудааст. Дар садаи XIV исми «хиргоҳ» маънии *хайма, саронардари* дошт ва мувофиқи шарҳи луғатшиноси эронӣ Ҳ. Амид, ин вожа гунаи *хиргаҳ* [ФА 1389, с.481]-ро низ доштааст. Барои он ки ин вожаро, комилан, исми сохта гӯем, далели кофӣ надорем, зеро этимологияи решаи он «хир» ба мо норавшан аст ва дар фарҳангҳо ҳам шарҳи онро пайдо накардем.

Бо асоси замони ҳозираи феъл – гузар:

Чарида рав, ки гузаргоҳи офият танг аст,

Пиёла гир, ки умри азиз бебадал аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.45].

Дар ашъори шоирон исмҳои сохтае дучор мешаванд, ки тавассути пасванди «-гоҳ/-гаҳ» сохта шуда, дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ маъниашон каме тағйир ёфтааст, чунончи вожаи «боргоҳ». Калимаи «боргоҳ» дар ашъори шоирони садаи XIV ба маънии *кохи подшоҳ, қаср* омадааст.

Ҳам давлати султониву ҳам пояи шоҳӣ,

Дар боргаҳи ишрати мо айи камин буд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 206].

Дар фарҳангҳои муосири тоҷикӣ, аз ҷумла «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (ҷ.1, с.231) низ ҳамин маънӣ зикр шудааст, вале дар забони гуфтугӯии адабӣ, ғолибан, дар таркиби ибораи «боргоҳи илму маърифат» омада, *макони илму маърифат* зери назар аст.

Инчунин, калимаи «чилвагоҳ//чилвагах», ки дар ашъори шоирони ин аср ба маънии мавқеъ ва мартабати зебӣ ва чаззобӣ омадааст, дар забони имрӯзаи тоҷикӣ бо вожаи «сахна» ифода шуда, на бо маънии маҳдуди «бо

тарзи дилрабо ва ҳаракатҳои дилкаш намудор шудан», балки маънии васеъро доро буда, ҷойи намоиши ҳама гуна ҳунаро мебошад.

Чилвагоҳи руҳи ӯ дидаи ман танҳо нест,

Моҳу хуришд ҳам ин ойина мегардонанд [Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с.189].

Ба ҳусни талъат товуси боғи қудс,

Ки ҳаст маҳалли чилвагоҳаш садри гулишани имон [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 256].

Миёни вожагони номбурда исми «ҳаволагоҳ» низ баҳснок ба назар мерасад, зеро он дар асри XIV маънии *паноҳгоҳ*ро ифода карда, имрӯз дар ин қолаб ба қор намеравад. Дар забони имрӯза танҳо шакли «ҳавола» истифода шуда, маънии *қореро ба қаси дигар вогузор кардан* [ФТЗТ 2010, с.476] бар дӯш дорад ва имрӯз ҷойи ин вожаро исми «паноҳгоҳ» иваз кардааст. Муроди Ҳофизӣ Шерозӣ низ аз зикри калимаи «ҳаволагоҳ» маконест, ки ягона паноҳгоҳи ӯст ва тавре маълум аст, «*шиқу шаробу риндӣ* барои Ҳофизӣ Шерозӣ, тавре ки худ мегӯяд, дар замонаш паноҳгоҳе ва ҳаволагоҳе буданд, ки дар қанори онҳо ва дар ҳамроҳӣ бо онҳо аз дунёву шару шӯраш, офати айём ва аз гурӯҳи азраклибос паноҳ мечуст» [Ҳофизӣ Шерозӣ 2015, с.24].

Ҷуз остони туам дар ҷаҳон паноҳе нест,

Сари маро ба ҷуз ин дар ҳаволагоҳе нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.76].

Пасванди «-истон» таърихи қадима дошта, тули қарнҳо ба таҳаввулоти шакливу овай дучор гаштааст, Масалан, дар забони форсии миёна шакли - (i)stan, форсии бостон-stan, ҳамчунин, эронии бостон –stana, авастӣ ва форсии бостон –stana-ро [Юсуфов А. 2008, с.77] дошта, бо исмиҳои моддӣ омада, исми сохта месозад. Ин пасванд (дар назм, инчунин, ба шакли – стон низ меояд) ҳам мисли пасванди «-зор» бо исми омада, макон ва фаровонии предметро мефаҳмонад. Дарачаи истеъмоли пасванди «-истон» дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [Грамматика 1985, с.114-115] ва китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [ЗАҲТ 1973, с.150] зикр нашудааст. Муҳаққиқ Раҳматуллозода С. зимни таҳқиқи пасванди «-истон» дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ онро «дар забони имрӯзаи тоҷик ва

адабиёти классик» [Раҳматуллозода С. 2019, с.97] бе зикри мисолҳо «аз морфемаҳои серистеъмол» [Раҳматуллозода С. 2019, с.97] мешуморад. Мо низ онро аз рӯи дараҷаи истеъмол дар осори шоирони асри XIV дар қатори пасвандҳои сермахсул ҷой додем, зеро ин пасванд дар ашъори шоирон дар таркиби 18 калима, чун: *гулистон, шакарстон, шабистон, користон, ниғористон, хумистон, Ҳиндустон, Туркистон, тобистон, зимистон, дабиристон, дабистон, сунбулистон, лолаистон, бӯстон, шаҳристон, кӯҳистон, бедистон* иштирок карда, ҳамагӣ 269 (ниғ. Замимаи 2) дафъа зикр шудааст. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ҳафт вазифаи пасванди мазкур мавҷуд аст, ки чунин вазоиф дар забони назми асри XIV низ қисман маъмуланд, чунончи:

а) пасванди –истон аз исмҳои ифодакунандаи халқу миллат номҳои ҷуғрофӣ месозад, масалан: Тоҷикистон, Ёзбекистон. Пасванди мазкур бо ин вазифа дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ истифода нашудааст, вале дар байти Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ба назар мерасад, Камоли Хучандӣ гӯяд:

Гуфтамаш: Дар гораи чашмон дилам бурдӣ асир,

*Гуфт: Агар хоҳӣ нишони он зи **Туркистон** бипурс* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 256].

Аз ҷониби Камоли Хучандӣ истифодашавии исми «Туркистон»-ро шорехи ашъори он - А. Шоҳаҳмад бар ду маънӣ мебинад, яке «Осиёи Миёна, ки дар қадим бад-ин ном мегуфтанд» ва дигаре «дар истилоҳи адибон ва орифон киноя аз кофиристон ва дӯзах ба вачҳи он ки туркон бо хунрезӣ ва ҷаҳонсӯзӣ маъруфи ҷаҳон буданд» [ФК 2015, с.774]. Дар ин мазмун шоир чунин гӯяд:

Туро раҳме бад-он чашмон, агар бошад, аҷаб бошад,

*Мусалмонӣ ба **Туркистон**, агар бошад, аҷаб бошад.*

Салмони Соваҷӣ исми Ҳиндустонро ба кор бурдааст:

Ҷой бар Эронзамин бар банда танг аст ин замон,

Ё ба Сақсин рафт бояд, ё ба Ҳиндустон маро [Салмони Соваҷӣ 1371, с.308].

б) аз исми шахс номи муассиса месозад, ки аз ин роҳи сохташавӣ низ Ҳофизи Шерозӣ ба кор набурдааст, вале Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ чунин менигоранд:

Дар дабиристон бад-ин шӯхиву тифлӣ лавҳи меҳр

Чун биёмӯзӣ, ки дар такрор бозӣ мекунӣ? [Камоли Хучандӣ 2011, с. 398].

Салмони Соваҷӣ шакли кӯтоҳи он «дабистон»-ро ба кор бурда, чунин менависад:

Ишқ рӯйи туро дабистонест,

Ки хирад тифли он дабистонест [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 347].

в) агар ин пасванд бо калимаҳои регу санг ва ё гул ояд, бо пасванди «зор» муродиф мешавад. Яке аз чунин калимаҳо «гулистон» мебошад, ки аз вожаҳои калидии абёти шоирони садаи мавриди таҳқиқ ба шумор меравад (вожаҳои калидӣ вожаҳоеанд, ки маънии асосии байт бар дӯши онҳост - К.М.). Мисол:

Юсуфи гумгашта боз ояд ба Канъон, гам махӯр,

Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, гам махӯр! [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.255].

Сари зулфи сумансойи ту товусест, пиндорӣ,

Ки пойи баста медоранд дар саҳни гулистонаш [Камоли Хучандӣ 2011, с. 266].

Рӯйи ту дидаи гулистон аст,

Мӯйи ту моҳро шабистон аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.346].

Ба ҳамин гурӯҳ, ҳамчунин, метавон исми «хумистон»-ро ҳамроҳ намуд, ки дар шеърҳои Салмони Соваҷӣ ба маънии хумхона, хумкада омадааст.

Мо зи беруни хумистони фалак май меҳӯрем,

Гӯ, барандозед бунёди хуму хумхонаро [Салмони Соваҷӣ 1371, с.50].

г) бо сифатҳои «равшан» ва «торик» меояд, ки дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Салмони Соваҷӣ пайдо накардем, ҳамчунин, бо чунин қолиб сохташавии калимаҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [ҷ.2, с.373] низ ба назар нарасид.

д) пасванди «-истон» аз исми маънӣ исме месозад, ки маконро мефаҳмонад: *андуҳистон*. Ин гуна вожаҳоро низ дар назми шоирон дарёфт накардем. Чунин пасванд бо исми маънии «кор» омада, исми «користон» сохтааст, ки на макон, балки корҳои аҷибро мефаҳмонад:

Хами зулфи ту доми куфру дин аст,

Зи користони ӯ як шамма ин аст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.55].

Бояд қайд намуд, ки пасванди «-истон» дар 7 қолиби мазкури калимасозии ашъори шоирони қарни XIV камтар иштирок карда бошад ҳам, дар қолиби «исмҳои моддӣ+пасванди «-истон» иштироки бештар дорад:

Эй наботи қадди сабзат шакаристони ҳама,

Қади шамшодвашат сарви хиромони ҳама [Камоли Хучандӣ 2011, с. 385].

Сунбулистони Чин зулфаширо,

Хӯшачинанд оҳуёни Хутан [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 347].

Пасвандҳои каммаҳсули исмсоз

Пасванди «-гар» дар давраи миёнаи забони форсӣ низ шакли «-gar» [Расторгуева В. 1966, с. 72; Саймиддинов Д. 2001, с. 122; Юсуфов А. 2008, с.73] ва дар давраи пеш аз форсии миёна шакли –kara- kar-ро доштааст [Расторгуева В.1966, с. 72; Саймиддинов Д. 2001, с. 122]. Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик», ки боби «Исм» ба қалами Ш. Рустамов мансуб аст, морфемаи «-гар» ҳамчун пасванди каммаҳсул ба қайд гирифта шудааст [ЗАҲТ 1973, с. 139]. Дарачаи истеъмоли морфемаи мазкурро С. Раҳматуллозода дар шеваҳои Тоҷикистон ҷустуҷӯ намуда, бо зикри 50 вожа аз сермаҳсулии он дарак медиҳад [Раҳматуллозода С. 2019, с.38].

Омӯзишу баррасии назми шоирони садаи XIV собит месозад, ки морфемаи мазкур дар гузашта низ сермаҳсул буда, дар ташкили 14 вожа

иштирок кардааст, чунончи: *суратгар, мисгар, гонатгар, ҳилатгар, бедодгар, обгинагар, кӯзагар, тавонгар, коргар, маломатгар, ромшигар, афсунгар, қилвагар, додгар*. Ҳамчунин, пасванди «-гар» дар каломи мавзуни шоирон 91 бор истифода шудааст (ниг. Замимаи 2).

Пасванди «-гар»-ро аз рӯйи вазифаи исмсозиаиш дар ашъори шоирон ба чунин гурӯҳҳо тасниф намудем:

а) аз исми моддӣ исми шахс месозад, ки *касбу ҳунарро* ифода мекунад: *суратгар, кӯзагар*:

Ҳар к-ӯ накунад фаҳме з-ин килки хаёлангез,

*Нақшаи ба ҳаром, ар худ **суратгари** Чин бошад,* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.161].

Гавҳари қоми Ҷам аз кони ҷаҳоне дигар аст,

*Ту таманно зи гили **кӯзагарон** медорӣ* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.450].

Бе ту куҷо бути Чин якҷо қарор гирад,

*Гар дасту по бибанданд **суратгарони** Чинаш?* [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 259].

Ман гирди мастон гаштаам, донам, ки гардад ҳамчунин,

Аз косаи сарҳои мо, гар кӯзагар соғар кунад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.105].

б) аз исми маънӣ исм месозад, ки ин ё он касбу пешаро мефаҳмонад: *тавонгар, коргар, маломатгар*. Мисол:

*Эй **тавонгар**, мафурӯш ин ҳама нахвот, ки туро*

Сару зар дар канафи ҳиммати дарवेशон аст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.49].

Ду чашмат аз дилу дин ҳар чӣ доштам, бурданд,

***Тавонгаре**, ки ба мастон нишаст, муфлис шуд* [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 192].

*Нолаи шабгири Салмон оқибат шуд **коргар**,*

Бахт бедорасту давлат ёру ҳиммат ёвар аст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.58].

Дарвеш, бар дараи рав, к-он кас, ки бар дари ӯ,

*Дарвеш рафт аз ин ҷо, он ҷо **тавонгар** омад* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.101].

в) аз исми маънӣ исми амал месозад, ки шахсро аз рӯйи хислату кирдораш нишон медиҳад: *маломатгар, афсунгар, ҷилвагар*. Мисол:

Ҳар сари мӯй маро бо ту ҳазорон кор аст,

*Мо кучоему **маломатгари** бекор кучост* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.26].

Узри соҳибназаронат шавад он дам равшан,

*Ки бубинад маҳи рӯйи ту **маломатгари** мо* [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 29].

Миёни воҳидҳои луғавии номбурда *тавонгар* ва *суратгар* нисбатан сермаҳсул буда, аввалӣ маънии *доро, давлатманд, зӯр, тавоно ва ҳамчунин, бақувват* буда, дуюмӣ, ба маънои *мусаввир, наққош, рассом, суратнигор, нигоргар* омадааст.

«**Пасванди «-гор»** дар забони авастӣ ба сурати *-kara, -gar*, алломорфи *-egar*, дар форсии миёна *-kar* ва ба маънои *омил ва молик будан* вучуд дошта, дар форсии миёна ва форсии дарӣ ба ҳарду сурат дар сохтмони калимот фаровон ба кор меравад» [Ҷосуфов А. 2008, с.73]. Қосимов О. дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 14 вожа [Қосимов О. 2011, с.19]-ро муайян кардааст, ки бо ҳамин пасванд сохта шудаанд ва маълум мегардад, ки дар осори асри X ин морфемаи ёрирасон нисбатан фаъол аст.

Пасванди мазкур дар забони адабии имрӯза аз пасвандҳои каммаҳсул маҳсуб ёфта, тавассути он аз исму асосҳои феъл исмҳои ифодакунандаи шахс сохта мешавад. Раҳматуллозода С. низ дараҷаи истеъмоли онро дар шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқӣ муайян карда, онро пасванди каммаҳсул [Раҳматуллозода С. 2019, с.43] медонад. Дар ашъори шоирони мазкур ин пасванд дар сохтани 12 исм: *хидматгор, талабгор, Омурзгор, Ҳудовандгор, Офаридгор, Парвардигор, созгор, рӯзгор, растагор, комгор, гунаҳгор ва ёдгор* ширкат варзидааст, каммаҳсул маҳсуб меёбад ва 206 бор ба чашм расид. Аз миёни ин калимаҳо Ҳофизӣ Шерозӣ вожаи «рӯзгор»-ро бештар истифода

кардааст, ки пасванди мазкур дар ин калима ба маъниҳои *айём, умр, даҳр* низ омадааст:

Ало, эй давлати толеъ, ки қадри вақт медонӣ,

Гуворо бодат ин ишрат, ки дорӣ рӯзгоре хуш [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.289].

Пасванди «-гор» ба асосҳо ҳамроҳ шуда, мисли пасванди «-гар»:

1) аз исмҳои маънӣ исми дигар месозад, ки вай шахсро аз рӯйи амалиёту машғулияташ далолат мекунад ва ё аз исми маънӣ исми маънии дигар месозад, масалан: *хидматгор, ёдгор, Худовандгор*:

Дилрабоӣ ҳама он нест, ки ошиқ бидушанд,

Хоча он аст, ки бошад гами хидматгориаш [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.277].

Корам зи даст шуд, назаре кун ба кори ман,

Бингар ба кори банда, Худовандгори ман! [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 401].

Беморам аз ду чашият, ошуфта аз ду зулфат,

Ин ҳар ду ҳолат аз ту ман ёдгор дорам [Салмони Соваҷӣ 1371, с.134].

2) аз асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди «-гор» исме сохта мешавад, ки *ихтисосу машғулияти шахсро* ифода менамояд [ЗАҲТ 1973, с.140]. Дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ва Ҳамоли Ҳуҷандӣ бо чунин қолиб ҳамагӣ ду калима: «Омурзгор» ва «парҳезгор» сохта шудааст, ки яқумӣ, исми маънӣ буда, дуҷумӣ, исми шахс мебошад. Дар байти зер «Омурзгор» муродифи Худо ба ҳисоб меравад:

Саҳву хатои банда гараи эътибор нест,

Маънии авфу раҳмати Омурзгор чист? [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 65].

Чунин қолиби калимасозӣ (асоси замони ҳозираи феъл+пасванд) дар ашъори Ҳамоли Ҳуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ низ нодир ба чашм расид, ки ҳамагӣ ду вожаро пайдо намудем: *талабгор ва созгор*.

Гоҳ ниҳон шуд, гаҳ ошкор талабгор,

К-аз ту нишоне ба ошкору ниҳон ёфт [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 148].

Боди ӯ чун боди Исо дилкушову руҳбахи,

*Оби ӯ чун оби Кавсар гамзудаву **созгор*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 215].

3) **аз асоси замони гузаштаи феъл** бо пасавнди «-гор» муродифи исми Худо сохта мешавад: *Парвардигор, Офаридгор ва ғ.*

К-имрӯз нури босираи офариниш аст,

*Дар айни сикҳат аз назари **Офаридгор*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с.216].

Чун ба азми ҳазрати хуршед Чамшед иқтидор,

*Офтоби соягустар сояи **Парвардигор*** [Салмони Соваҷӣ 1371, с.217].

4) **аз сифати феълӣ исме**, мисли «растагор» сохта мешавад, ки ифодакунандаи ҳолату хислати инсон буда, танҳо дар шаъори Ҳофиз Шерозиро ба назар расид, мисол:

Халоси Ҳофиз аз он зулфи тобдор мабод,

*Ки бастағони каманди ту **растагоронанд*** [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.193].

5) **ба воситаи пасванди «-гор» аз исми маънӣ** исме сохта мешавад, ки он ҳолат ва ба таъсири амале мондани шахсро мефаҳмонад: *гуноҳгор*.

*Биҳишт агарчи на ҷойи **гуноҳгорон** аст,*

Биёр бода, ки мустазҳирам ба ҳиммати ӯ [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.40].

Пасванди “-манд” дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ вазифаи сифатсозиро бар дӯш дорад. Дар ашъори шоирони асри XIV ҳамчун морфемаи камистеъмол дар сохтани 13 исм: *дардманд, ниёзманд, донишманд, бахраманд, мустаманд, орзуманд, ҳушманд, давлатманд, ҳунарманд, ҳоҷатманд, судманд, хирадманд, саодатманд* иштирок карда, ба ҳодисаи субстантиватсия дучор гаштааст ва исм сохтааст, ки вазифаи исмсозии ӯро М. Қосимова низ ҳангоми таҳқиқи вожаҳои асри X [Қосимова М. 2007, с. 499] муайян кардааст. Пасванди боло, дар маҷмуъ, дар ашъори шоирон 61 дафъа зикр шудааст (ниг. Замимаи 2).

Ниёзманди бало, гӯ, рух аз губор машӯй,

Ки кимиёи мурод аст кӯи хоки ниёз [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.259].

Ман аз ин толеи шӯрида ба ранҷам, в-ар не

Баҳраманд аз сари кӯят дигаре нест, ки нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.73].

Бар ҳушманд силсила нанҳод дасти ишқ,

Хоҳӣ, ки зулфи ёр кашӣ, тарки ҳуш кун! [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.398].

Гарчи риндему назарбоз, макун айб, Камол,

Чу ба ханда тоза кардӣ сари реши дардмандон [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 350].

Касе к-аз ишқ давлатманд гардад,

Бияфзояд ҳазорон эътибораиш [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 451].

Набудӣ рӯзу шаб ҷуз бо ҳунарманд,

Наҷӯяд пурҳунар илло ҳунарманд [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 419].

Ҳумоюн ҳар замон меодод пандаш,

Набуд он панди модар судмандаш [Салмони Соваҷӣ 1371, с.427].

Асоси исмҳои бо пасванди “-манд” сохташуда (*дард, ниёз, дониш, баҳра, хирад, орзу, ҳуш, суд ва ғ.*) исмҳои маънӣ буда, дар якҷоягӣ бо пасванди “-манд” шахсро ифода мекунанд. Вале дар байти

Эй дил, ин бечорагиву мустамандӣ то ба кай?

Чун надорӣ рӯйи дармон, дардмандӣ то ба кай? [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 397].

Вожаи “мустамандӣ” (дар қолаби исм+пасванд+пасванд) аз решаи муста (*مستة*) (мувофиқи шарҳи Б. Қотей, маънои *гаму андуҳро дорад*) ва пасванди “-манд” аввал исми шахс сохта, баъдан, бо ҳамроҳ шудани пасванди “-ӣ” исми маънӣ месозад, яъне ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидааст.

Пасванди «-зор» дар форсии миёна шакли *-zar// -car –zar-*ро дошт. Он дар забони паҳлавӣ бо ҳарфе навишта мешавад, ки мумкин аст ба суратҳои «чор», «ҷор», «зор» хонда шавад: *коричор, коричор, коризор // корзор* ва ғ [Юсуфов А. 2008, с.74]. Пасванди “-зор”-ро Раҳматуллозода С. дар забони адабиёти классикӣ ва забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ аз морфемаҳои сермахсул меҳисобад [Раҳматуллозода С. 2019, с. 95], вале он дар ашъори

шоирони садаи XIV морфемаи каммаҳсул ба ҳисоб рафта, танҳо 8 калима: *бунафша, марг, нарғис, гул, лола, кор, сабза* ва *кишт* сохтааст ва мисли забони имрӯза ифодагари фаровонист. Он, дар маҷмӯъ, 86 бор (ниг. Замимаи 2) истифода шудааст:

*Эй хуррам аз фурӯғи руҳат **лолазори** умр,*

Боз о, ки рехт бе гули рӯят баҳори умр [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.253].

Намекунам гилае лек, абри раҳмати дӯст,

*Ба **киштзори** ҷигарташнагон надод наме* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.471].

*Оҳуи шерғираи бар тарфи **лолазори**и*

Аз баҳри сайди дилҳо аз мушк дом дорад [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 137].

*Муждаи омаданат бод ба **гулзор** овард,*

Ҳаст озод зи хо сарву ба як по истод [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 190].

Шунидастам, ки шодӣ шаҳсавор аст,

*Ба майдон низ марди **корзор** аст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.491].

Пасванди «-ор» аз асли форсии бостон *-tar* ва *-dar* аз форсии миёна *-ar* аз *-tar* форсии қадим аз асоси замони гузаштаи феъл исм сохтааст, мисли «*дидор, парастор*» ва ғ. Ҳамчунин, олимони бар он назаранд, ки дар забони форсии миёна *-ar, -tar, -itar* эҳтимол, алломорфҳои пасванди «-ор» бошанд [Юсуфов А. 2008, с. 80]. Забоншиносон зимни таҳқиқ бо усули диахронӣ чунин мешуморанд, ки ин пасванд, аслан, на –ор, балки –тор (итор), –дор буда, аз асоси замони гузаштаи феъл вожаи дигар месозад [Ҳеидзе 1969; Муҳаммад Муин 1375]. Бо тақя ба таҳқиқи усули синхронӣ бошад, забоншиносон [Расторғуева В. 1963; Пейсиков 1973; Ниёзӣ Ш. 1956; Рустамов Ш. 1981; Ҳалимов С. 1975; Шоев Э. 1982; Раҳматуллозода С. 2019] –ор будани ин пасвандро муайян кардаанд, ки мо низ тарафдори андешаи ҳамин гурӯҳи олимонеб, зеро решаи вожаҳои «*куштор, рафтор, гуфтор, харидор, намудор...*»-ро асоси замони гузаштаи феъли «*кушт, рафт, гуфт, харид, намуд*» ташкил медиҳанд.

Муҳаққиқ Раҳматуллозода С. мавқеи пасванди «-ор»-ро дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ муайян намуда, бемаҳсулии онро собит кардааст [Раҳматуллозода С. 2019, с.117]. А. Амлоев дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев аз «доираи чандон васеъ надоштани ин пасванд» [Амлоев А. 2016, с.89] сухан мекунад ва 8 мисол (*рафтор*, *гуфтор*, *парастор*, *харидор*, *гирифтор*, *намудор*, *сӯхтор*, *падидор*) меорад, ки шояд каммаҳсулии пасванди «-ор»-ро дар назар дошта бошад.

Пасванди «-ор» дар сохташавии вожаҳои ашъори шоирони қарни XIV низ каммаҳсул ба ҳисоб меравад, зеро ҳамагӣ дар таркиби 7 калима: *харидор*, *гуфтор*, *рафтор*, *намудор*, *гирифтор*, *падидор*, *дидор* омадааст ва решаи онҳоро асоси замони гузаштаи феъл ташкил мекунад. Ҳамчунин, он 276 маротиба зикр шудааст (ниг. Замимаи 2).

Баҳои васли ту гар ҷон бувад, харидорам,
Ки ҷинси хуб мубассир ба ҳар чӣ дид, харид [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.232].

Ин ӣб сарви қад, ин чӣ рафтор аст?!

Ин чӣ ширин лаб, ин чӣ гуфтор аст?! [Қамоли Хуҷандӣ 2011, с. 61].

Дар баробари ин, аз ашъори шоирони асри XIV байтҳоеро пайдо намудем, ки дар онҳо исми сохтаи «дастор» (дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ – 4 маротиба; Қамоли Хуҷандӣ – 60 маротиба; Салмони Соваҷӣ – 14 маротиба) омадааст ва решаи онро исми «даст» ташкил мекунад.

Доди саттору хирқаам тиндошт,

Ки магар хирқа дораму дастор [Салмони Соваҷӣ 1371, с.348].

Қамол, аз ҳар ду олам рӯй дарпеч,

Ба сар дастор печидан чӣ кор аст? [Қамоли Хуҷандӣ 2011, с. 70].

Исми «дастор» дар гузашта бисёр маъмул буда, аксари мардҳо бидуни он гашту гузор намекарданд ва он шолеро мефаҳмонд, ки мардон даври сар мебастанд. Имрӯз ҷойи онро вожаи «салла» гирифтааст ва хидматаш ҳам барои мардон камтар аст, зеро «салла»-ро бештар мардҳо ҳини издивоҷ ба сар мекунанд.

Дар асоси чунин мисолҳои боло метавон ба назарияи исмиҳои сохтаи тавассути пасванди «-ор» созмонёфта чунин илова намуд, ки «пасванди «-ор» аз асоси замони гузаштаи феъл ва исми моддӣ исми дигар месозад».

Дигаре аз вандҳои мавриди назар «-сор» буда, дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ба гурӯҳи пасвандҳои каммаҳсул [1973, с. 150] дохил шудааст ва *макону фаровони* онҳоро ифода мекунад. Ш. Рустамов онро дар забони адабӣ бемаҳсул [Рустамов Ш. 1981, с.135] доништа, С. Раҳматуллозода дар шеваҳо аз фаълтар будани он [Раҳматуллозода С.2019, с. 117] харф мезанад. Пасванди мазкур дар ашъори шоирон каммаҳсул буда, 7 вожа: *нагунсор, шохсор, кӯҳсор, рухсор, хоксор, шармсор ва шохсорро* ташкил додааст.

Дар фарҳангҳои форсӣ ду вазифаи пасванди «-сор» зикр шудааст: 1) *шабеҳкунӣ, монандкунӣ*; 2) *ҷойи бисёриву фаровони* чизе [ФА 1379, с. 921]. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ, ғолибан, маънии дуҷуми он мустаъмал аст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [ҷ.2, саҳ. 266] ба моддаи луғавии «сор I» чунин маънӣ додаанд: «збш. 1)пасванд. 2) *ҷузъи пасини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои зиёди чизе дар ҷое: кӯҳсор, сангсор...*».

Азбаски дар забони адабии тоҷикӣ тибқи қонунҳои имрӯзаи забоншиносӣ калимаҳои бо пасванди «-сор» сохташударо аз рӯйи сохт калимаи сохта ном мебарем ва моддаи луғавии «сор»-ро чун пасванд мешуморем, хуб мешуд, чунин ҳисобем, ки «-сор» - *пасвандест бо реша ҳамроҳ гашта, ба калима барои ифодаи фаровони чизе дар ҷое ёрӣ мерасонад.*

Дар асри XIV пасванди «-сор» бештар бо калимаҳои «*рухсор, шохсор, сангсор, шармсор, хоксор, кӯҳсор*» омадааст:

Суфӣ ба даври лаъли лабат сангсор бод,

Гар сар фидои хишти сари хум намекунад [Ҷамоли Хуҷандӣ 2011, с. 164].

Чашмае бар қуллаи кӯҳсори машириқ ҷӯш зад,

Эй писар, сероб гардон қулларо аз ҳавзи дун [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 261].

Дар абёти шоирони ин сада пасванди мазкур бештар бо калимаи «рухсор» омадааст, ки метавон онро аз вожаҳои серистеъмоли ашъори Камоли Хучандӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ шуморид. «Рухсор» дар таркиби ибораҳои *«рухсори гардолуд, рухсори дилафрӯз, рухсори зард, рухсори шамъ, рухсори чу зар, рухсори чу маҳ, оташи рухсор, рухсори маҳсимо, ва ғ.»* ба назар мерасад:

Месӯз дил, Камол, ки касро фурӯз нест,

Рухсори шамъ нур зи сӯзу гидоз ёфт [Камоли Хучандӣ 2011, с. 55].

Ба чашму абруву рухсору гамза мебарад дилбар,

Қарор аз ҷисму хоб аз чашму ҳуш аз ақлу ақл аз сар [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 221].

Қобили зикр аст, ки дар баробари дигар маъниҳо, дар назми Ҳофизи Шерозӣ вазифаи нави пасванди «-сор» ба назар мерасад, яъне на фаровонии макон, *балки мак они рух додани ҳолати равони инсонро* ифода кардааст:

Шоҳидон дар ҷилваву ман шармсори кисаам,

Бори шиқу муфлисӣ саъб асту мебояд кашид [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.240].

«Пасванди -бон//-bon дар форсии миёна низ шакли -bon//- rān» -ро дошт. Ҳамчунин, алломорфи ин пасванд ба сурати -van, -vana таъкид шудааст» [Юсуфов А. 2008, с.72]. Забоншинос С. Низомова таъкид мекунад, ки «дар байни пасвандҳо танҳо шумораи камтарини онҳоро зикр кардан мумкин аст, ки вожаи ҳамсон дошта бошанд. Пасванди **-бон** аз ҳамин гуна калимаҳост. Дар забони тоҷикӣ ду калимаи “**бон**” мавҷуд аст, яке калим аи мустақилмаъно, аммо дар забони имрӯза истеъмом намешавад, архаистӣ аст, дигаре пасванди -бон, ки дар забон собиқаи хеле тулонӣ дорад ва дар сохтани исмҳо иштирок мекунад» [Низомова С. 2022, с.42].

Ба андешаи мо низ “-бон” вожаи ҳамсон буда, дар баробари ванд буданаш, маъниҳои 1) ҳамчун исми арабӣ маънои дарахтро дорад; 2) чун исми паҳлавӣ бонро ифода мекунад [ФА 1342, с. 194].

Пасванди “-бон” каммаҳсул буда, 14 калима: посбон, дарбон, соябон, нардбон, чаҳонбон, некбон, гулбон, боғбон, марзбон, бодбон, пилбон, пуштибон, дидабон, маркаббон сохтааст ва Морфемаи мазкур бо исм таркиб шуда, мафҳуми нигоҳдорандаву ҳофиз ва унвони касбу машғулият месозад:

Бозбон, ҳамчу насимам зи дари хеш марон,

К-оби гулзори ту аз ашки чу гулнори ман аст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.51].

Мӯсо калими боргаҳи Тусту посбон,

Фиръавн рондаи назари Тусту подшоҳ [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с. 23].

Ҳар кучо дар илму ҳидояти ӯ чилва кунад,

Остонаш ломакон Рухуламин дарбони ӯст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.366].

Аз рӯйи мисолҳои ашъори шоирон маълум мегардад, ки «-бон» ҳамчун пасванди каммаҳсул бо исмҳои моддиву маънӣ омада, унвони касбу машғулият ва ашъ (нардбон, соябон) месозад.

Пасвандҳои бемаҳсули исмсоз

Пасвандҳои «-она, -ол, -када, -дон»-ро ба гурӯҳи вандҳои бемаҳсул дохил намудем, зеро онҳо дар абёти ашъори шоирони садаи XIV дар ташкили ҳамагӣ чанд калима иштирок кардаанд. Бо -она 2 калима: *шукрона, ҷонона*; -ол 2 калима: *дунбол, чангол*; -када 4 калима: *буткада, майкада, оташкада, ғамкада*; -дон 5 калима: *занаҳдон, хокдон, намакдон, новадон* ва *ҷомадон* сохта шудааст.

Дарачаи истеъмоли пасванди «-она» низ дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [с.1973, саҳ. 145] зикр нашудааст. Вале Ш. Рустамов онро «пасванди исмсозии бемаҳсул» [Рустамов Ш. 1981, с.131] медонад, бинобар ин, аз рӯйи таъкиди забоншинос Ш. Рустамов ва мувофиқи дарачаи истеъмол дар назми шоирони асри XIV онро дар қатори пасвандҳои бемаҳсул ҷойгузори кардем, зеро басомади он нишон медиҳад, ки дар ашъори шоирон 19 маротиба, бо сохтани 2 калима омадааст. Мувофиқи шарҳи сарчашмаҳо, пасванди –она дар форсии бостон дар шакли –апаг ба кор рафта, аз ду ҷузъ -

ана+ка иборат будааст ва он аз исм сифат ё зарф месозад [Юсуфов А. 2008, с.79]. Муҳаққиқон пасванди *-gana, -yana, -vana* -ро алломорфи *-ana* меҳисобанд. Чунонки болотар мисолҳоро аз назар гузаронидем, бештари пасвандҳои сифатсоз вобаста ба матн исм ҳам месозанд, яъне мувофиқи таъкиди устод Ш. Рустамов: «...бештарини исмҳо бо –она аз сифат ба исм гузаштаанд» [Рустамов Ш. 1981, с.131] ва ба ҳодисаи субстантиватсия дучор гардидаанд. Морфемаи мазкурро дар таркиби калимаи «*шукрона ва чонона*» дарёфтем, ки чун ҳиссаи нутқ исм маҳсуб меёбанд:

Эй соҳиби каромат, шукронаи саломат,

Рӯзе тафаққуде кун, дарвеши бенаворо [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.5].

Пасванди «-ол» бемаҳсул буда, 9 маротиба дар сохтани 2 калима: «дунбол» ва «чангол» иштирок кардааст ва монандиро ифода мекунад [ЗАҲТ 1973, с.147]. Муҳаммад Муин дар ҳошияи «Бурҳони қотей» пасванди «-ол»-ро «пасванди шабоҳат ва иттисоф» қайд кардааст [ФФМ, с.80]. Вожаи «ол» дар фарҳангҳои тоҷикию форсӣ [ФТЗТ 2010, с. 24] бо зикри чанд маънӣ: *гулгун, авлод, муҳри подшоҳӣ, сикка* ва ғ. омадааст, ки аз миёни инҳо маънии вазифаи пасвандиро бар дӯш доштан, монандкунӣ ва ё шабоҳатро дарёфт накардем. Ва аз ҳуди мисолҳои истинодшуда пайдост, ки «-ол» ҳамчун морфема маънии *идомаи чизеро* ифода мекунад. Яъне, вожаи «дунб/дум» худ маънии *қисми ақиб, давоми чизеро* соҳиб буда, пасванди «-ол» он маъниро танҳо комил карда истодааст. Ҳамчунин, барои тақвияти фикр метавонем калимаи «кашол»-ро мисол орем, ки он низ дар ҳамин қолиб сохта шудааст. Вожаи мазкур аз асоси замони ҳозираи феъли «каш» ва пасванди «-ол» таркиб ёфта, дар *мачмуъ, чизи давомдор, идомадор, ё дароз* [ФТЗТ 2010, с. 633] –ро мефаҳмонад.

Пасванди мазкур дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ 4 бор, Камоли Хучандӣ ҳамагӣ 1 ва дар шеъри Салмони Соваҷӣ 4 маротиба дар таркиби калимаи «дунбол» ва «чангол» мушоҳида мешавад:

Гуфтам: - Эй, султони хубон, раҳм кун бар ин гариб,

Гуфт: - Дар дунболи дил раҳ гум кунад мискин гариб [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.49].

Равад ҷон чу пайкон ба дунболи тир,

Чу ёбад нишоне, к-аз он таркаш аст [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 96].

Мутаввал руқъае бубрида дар шаб,

Чу зог шаб ба дунболаш мураккаб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.473].

Дар «Бурҳони қотей» моддаи луғавии «дунб» ба маънои дум омадааст [БК, с. 882]. Дар фарҳангҳои муосир калимаи «дунбол» чунин шарҳ шудааст: «пушти сари касе ё чизе дар ҳоли ҳаракат; ақиб, аз паси..» [Грамматика 1985, с. 399]. Аз рӯи тафсири фарҳангҳо маълум мешавад, ки дар таркиби вожаи зерин пасванди «-ол» на вазифаи монандӣ [ЗАҲТ 1973, с.147], балки идоманокии амалро ифода мекардааст. Дар назми Ҳамоли Ҳуҷандӣ низ ибораи «дунболи тир» маънои *идомаи амали чизеро* ифода менамояд. Он, ҳамчунин, вазифаи аз як исми исми дигар сохтанро низ дорад: чанг+ол=чангол.

Пасванди мазкур дар осори насрӣ низ беаҳсул буда, А. Амлоев зимни таҳқиқи осори Ф. Муҳаммадиев қайд мекунад, ки «дар насри бадеии адиб ба воситаи пасванди –ол ду калима дида мешавад: думбол, чангол» [Амлоев А. 2016, с.90].

Пасванди «-када» -ро низ Л.С. Пейсиков нимаффикс зикр кардааст [Пейсиков Л. 1975, с. 89]. Мувофиқи маълумоти китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» (с.1973), морфемаи зерин беаҳсул ба шумор рафта, аз сифат исмҳои моддӣ ва маънӣ исми макон сохтааст. Он дар садаи XIV низ беаҳсул мебошад, зеро дар ашъори шоирон бо сохтани 4 калима 87 маротиба истифода шудааст.

Он ки чуз Каъба мақомаш набуд аз ёди лабат,

Бар дари майкада дидам, ки муқим афтадаст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.34].

Сина, гӯ шуълаи оташкадаи Форс бикуш,

Дида, гӯ оби руҳи Даҷлаи Бағдод бибар [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.250].

*Гар дари буткада рафтаам зи дари Каъба, равост,
Ҳам дари туст дари буткада, чун дарнигарӣ* [Камоли Хучандӣ 2011,
с. 394].

*Ту дер зӣ ба майкада, эй ринди боданеш,
Зоҳид, ки санг зад ба сабӯи ту, нест бод!* [Камоли Хучандӣ 2011, с.
169].

Он замон низ, ки гардем губор,

Бар дари майкада хоҳем нишаст [Салмони Соваҷӣ 1371, с.58].

Исломи ту парвона фиристода ба Қайсар,

Оташкадаи куфр ба парвона раҳо кард [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 202].

Вожагони «майкада, оташкада ва буткада» хоси динҳои зардуштиву буддой буда, дар забони имрӯзаи тоҷикии форсӣ чандон роиҷ нестанд ва азбаски вожаҳои динӣ махсуб меёбанд, онҳоро дар фасли «Номи динҳо» муфассал шарҳ хоҳем кард. Ин ҷо танҳо мавқеи пасванди «када»-ро дар асри XIV дар муқоиса бо забони имрӯза дидем, ки дар гузашта бемаҳсул будаву имрӯз аз истеъмол анқариб берун мондааст.

Пасванди -дон («-dán») дар забони форсии миёна дар сохтани исмҳое, ки маънои зарфият доранд, истифода мешуд: *astadán* – *устухондон*, *ataxšdán* – *оташдон*; [Саймиддинов Д. 2001, с.120]. Имрӯз ин пасванд сермаҳсул ба шумор рафта, ғайр аз исмҳое, ки асосашон зарф аст, инчунин, исмҳои макон низ месозад. Ҳарчанд пасванди мазкур дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ серистеъмол ба шумор равад ҳам [Грамматика 1985, с.113; ЗАҲТ 1973, с.151], дар ашъори шоирони қарнҳои X-XIV бемаҳсул ба ҳисоб меравад, зеро он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 6 калима, дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ 10 калима, дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ [Амлоев А. 2016, с.47] 1 вожа ва дар ашъори Ҳофизии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ҳамагӣ 6 калима (*занах*, *намак*, *нова*, *ҷома*, *наргис* ва *хок*) сохтааст.

Пасванди «-дон» бо исми моддии «занах» дар таркиби ибораҳои исми «себи занахдон» ва «чоҳ//чаҳи занахдон ва гӯйи занахдон» омада, маънои

*барчастагӣ ва зебоии манаҳи ёр, мурод аз латофату таровати зақани маъшуқ,
ҳусни габгаби маъшуқ- мефаҳмонад:*

Гар ту себи занахи хеи напӯишӣ зи Камол,

*Ман барои дилам аз рӯи ту боре гирам [Камоли Хучандӣ 2011, с.
133].*

Аз шакарангури самарқандиён

Себи занахдони ту ширинтар аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 133].

*Ҷони улвӣ ҳаваси **чоҳи занахдони** ту дошт,*

*Даст андар хамаи он зулфи хам андар хам зад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385,
с.152].*

Дили маҳзунам аз ӯ Юсуфи ҷонро мечуст,

*Зери лаб гуфт, ки дар **чоҳи занахдони** ман аст [Салмони Соваҷӣ 1371,
с.64].*

Аз рӯи шарҳи адабиётшинос Абдуҷаббори Шоҳаҳмад, ибораҳои мазкур дар истилоҳи суфия «мукошифоти фикри соликро гӯянд, ки дар асрори амиқ ва анвори дақиқи вачҳи боқӣ даст диҳад» [ФК 2015, с. 915]. Дар баробари ин, Камоли Хучандӣ вожаи «занахдон»-ро ҳамчунин, дар таркиби ибораи «гӯи занахдон» ба кор бурда, он ҷо низ *киноя аз барчастагии манаҳи ёр* бошад:

Гӯро турфа набошад, ки рабоянд халоиқ,

*Турфа он гӯи занахдон, ки дили халқ рабояд [Камоли Хучандӣ 2011,
с. 210].*

Исми сохтаи «намакдон» дар байтҳои шоирон маъниҳои гуногунро фаро гирифтааст, масалан, дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ ба маънои асли наомада, балки истиораи калимаи «дахон» аст:

Аз лабат шир равон буд, ки ман мегуфтам,

*Ин шакар гирди **намакдони** ту бечизе нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385,
с.75].*

Камоли Хучандӣ *киноя аз* маҳфили малехсуханон ва намакингуфторон, *маҷлиси аҳли завқро* медонад:

*Он хатти сабзу лаби лаъл, к-аз ӯ серӣ нест,
Сабзии хони Халил асту намакдони Халил* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 315].

Вале Салмони Соваҷӣ онро дар таркиби воҳиди фразеологии «нону намакдон» оварда, *носибосии шахсро* ифода кардааст:

*Зуд бигирад он намак дидаи он кас, ки ӯ,
Нону намак хӯрду рафт, нону намакдон шикаст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.194].

Исми сохтаи «хокдон» дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ ба маънои «дунё» омада, Камоли Хучандӣ дар шеъраш аз он ёд накардааст:

*Ҳайф аст тоире чу ту дар хокдони гам,
З-ин ҷо ба оиёни вафо мефиристамат* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.90].
*Ниҳода қадам бар сари осмон,
Наяндохта соя бар хокдон* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.397].

Ҳамин тавр, дараҷаи истеъмоли пасвандҳо дар ашъори шоирони асри XIV – Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ яксон набуда, пасвандҳои зерин **сермаҳсул**: “-ӣ(-гӣ)” (бо исм, сифат, асоси замони ҳозираи феъл, зарфҳои замону тарзи амал омада, исмҳои дигар сохтааст (*подшоҳӣ, талхӣ, ҳастӣ*), “-а” (бо исм, сифат, шумора, асоси замони ҳозираи феъл исмҳои гуногун месозад (*чаиша, вайрона, панча, овеза*), “-иш” (аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад (*бинии*), «-гоҳ//гаҳ» (аз исм, сифат, феъл ва зарф исмҳои маънӣ месозад (*такягаҳ, гузаргоҳ*), «-истон» (аз исмҳои маънӣ исми ифодагари макон месозад (*шабистон*); пасвандҳои мазкур **каммаҳсул**: “-манд” (аз исмҳои маънӣ исмҳои шахс месозад (*дошишманд*), “-зор” (аз исмҳои моддӣ исмҳои макон месозад (*гулзор*), «-гор» (аз исмҳои маънӣ исмҳои шахс ва маънӣ низ месозад (*ёдгор*); «-ор» (аз асоси замони гузаштаи феъл исми маънӣ ва шахс месозад (*харидор*), «-сор» аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исмҳои моддӣ ва маънии нав месозад (*шармсор*), «-бон» (аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исми шахси соҳиби машғулият, касбу кори муайян, ашё ва шахс месозад (*боғбон, бодбон, соябон*)

ва чуни пасвандҳо **бемахсул** махсуб меёбанд: «-она» (аз исмҳои маънӣ исмҳои маънии нав месозад (*шукрона*), “-дон” (аз исмҳои моддӣ исми дигар месозад (*занахдон, намакдон, хокдон*), «-ол» (аз исм исми дигар месозад (*дунбол*), «-када» (аз исмҳои моддӣ ва маънӣ исми макон месозад: буткада, оташкада, майкада ва ғамкада).

3.3. Исмҳои мураккаб

3.3.1. Исмҳои мураккаби пайваст

Калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, аз катибаҳои форсии бостон то ба имрӯз мавриди омӯзиш қарор доранд. Тавре ки забоншинос М. Олимҷонов қайд мекунад: “Аз гурӯҳҳои гуногуни луғавӣ-грамматикии калимаҳо бо ду асос ташаккул ёфтани вожаҳои мураккаб аз роҳҳои маъмули калимасозӣ дар забони порсии бостон ба шумор меомад [Олимҷонов М. 2019, с.21].

Дар забони порсии миёна бархе аз пажӯҳишгарон калимаҳои мураккабро ба се даста: 1) татпуруша; 2) баҳувриҳӣ; 3) двандва [Додихудоев Р. 1988, с. 102], вале баъзе олимон ба чаҳор гурӯҳ: 1) баҳувриҳӣ; 2) татпуруша; 3) кармадҳарая; 4) двандва ҷудо менамоянд, ки аз инҳо ду навъи аввал сермахсул ба шумор меомаданд [Расторгуева В. 1966, с. 76-77].

Дар даврони нави инкишофи забони адабии тоҷикӣ низ ин навъи калимаҳо аз ҷумлаи воситаҳои муҳими ғаномандии забон муаррифӣ шудаанд ва пажӯҳишгарони таърихи забони адабӣ калимаҳои мураккаби ин давронро ба чаҳор даста: 1) копулятивӣ (*composita copulativa*; ҳиндии қадим *dvandva*), ки ҳар ду ҷузъ баробархуқуқанд; 2) редупликативӣ (ҳиндии қадим *amredita*), яъне калимаҳои мураккабе, ки аз такрори як асос ҳосил шудаанд; 3) детерминативӣ (*composita determinative*; ҳиндии қадим *tatpurusha, karmadharaya, dvigu*); 4) поссессивӣ ва ё атрибутивӣ (*possessiva, attributiva*, ҳиндии қадим *bahuvrihi*) тасниф намудаанд [Олимҷонов М. 2022, с.21].

Олимон К.Г.Залеман ва В.А.Жуковский дар «Грамматикаи мухтасари забони форсӣ» имконият ва иқтидори воҷасозии забони форсиро

пурвусъаттар аз забони немисӣ доништа [Залеман К. 1890, с. 69], се навъи вожаҳои мураккабро аз якдигар фарқ намудаанд: 1) *composita copulativa* (вожаҳои мураккаби пайваст); 2) *composita determinative* (калимаҳои мураккабе, ки ҷузъи якум ҳамеша вобастаи ҷузъи дуюм аст); 3) сифатҳои мураккаб, ки ҷузъи дуюм ҳамеша исм ва ҳосили он сифат аст. Муҳаққиқон ин навъи вожаҳои мураккабро боз ба ду навъи дигар ҷудо кардаанд [Залеман К. 1890, с. 69-73].

Академик Е.Э.Бертелс низ вожаҳои мураккабро ба чунин дастаҳо ҷудо мекунад: 1) *composita copulativa* (вожаҳои мураккаби пайваст); 2) *composita determinative* (калимаҳои мураккабе, ки ҷузъи якум ҳамеша вобастаи ҷузъи дуюм аст); 3) сифатҳои мураккаб [Бертелс Е.1926, с. 84].

Профессор Л.И.Жирков дар дастури худ [Жирков Л. 2019, с. 4] шаш навъи калимаҳои мураккабро аз ҳам ҷудо мекунад:

1. Ҷузъи аввал аз рӯи маъно муайянкунанда, мисли *рӯзнома*;
2. Ҷузъи дувум аз рӯи маъно муайянкунанда аст, чун *соҳибмансаб*. Муаллиф таъкид мекунад, ки вожаҳои мазкур дар натиҷаи ҳодисаи факки изофат ташақкул меёбанд [Жирков Л. 2019, с. 164].
3. Ҷузъи аввали калимаи мураккаб аз рӯи маъно муайянкунанда буда, вожаи мураккаб, дар маҷмуъ, соҳиби аломате будани ашӯро далолат мекунад. Масалан, *шердил, бадбахт, чаҳорпо*;
4. Ҷузъи аввал пуркунандаи ҷузъи дувум буда, ба сифати ҷузъи дувум асоси замони ҳозираи феъл ва ё сифати феълӣ меояд, мисол, *дурӯғгӯ, вафодор, китобфурӯш, оташпараст, ҷаҳондида, шоҳзода*.
5. Калимаҳои мураккабе, ки аз такрори калима бо миёнванди *-о-* ба вучуд омадаанд, мисли *баробар, молломол*;
6. Баҳамии асосҳои феъл (гузашта, ҳозира) бо миёнванди *-у-* сурат гирифтааст, чун *гуфтугӯ, харидуфурӯш* [Жирков Л.2019, с. 164-165].

Аз гуногунии қолабҳои вожасозӣ дар забон метавон чунин қайд намуд, ки дар порсии бостон ва миёна калимаҳои мураккаб мақоми шоистаеро доро будаанд. Ба ҳамин равиш ин гурӯҳи калимаҳо ба забони порсии миёна ва

минбаъд форсии нав ворид гардида, имкониятҳои бештари ташаккуло ба даст овардаанд.

Доираи таҳқиқи омӯзиши калимасозӣ дар забони тоҷикӣ, бавижа, калимасозии исм аз ибтидои солҳои 70-и садаи ХХ сар карда, ба шарофати забоншиносон Ш. Рустамов ва Ш. Ниёзӣ торафт васеътар шудан гирифта, бо таҳқиқи забоншиносони даврони истиқлолияти давлатӣ – М. Қосимова, О. Қосимов, С. Раҳматуллозода, Ҷ. Муруватов, С. Низомова, М. Олимҷонов ва дигарон ба ҳадди субут расид.

Ба ақидаи Ш. Рустамов, калимасозии исмҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ “...давоми мантиқӣ ва инкишофи минбаъдаи забони адабиёти классикӣ ва дурдонаҳои халқӣ мебошад...” [Рустамов Ш. 1981, с. 143-144]. Олими мазкур дар доираи калимасозӣ якчанд мақола [Рустамов Ш. 1970; 1971; 1998; 2016] ва асаре бо номи «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик»-ро соли 1972 аз нашр баровард, ки онҳо заминаи асосии асари илмии «Исм»-и ӯ ба шумор мераванд. «Исм» (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) соли 1981 ба нашр расид, ки минбаъд забоншиносон онро ҳамчун сарчашмаи илмии бунёдӣ дар мақолаву диссертатсияҳои мавриди истифода қарор додаанд.

Ш. Рустамов дар бораи калимасозӣ, хоса, калимасозии исм ва таърихи рушди инкишофи он ҳамчун як шоҳаи илми забоншиносии тоҷикӣ дар қисмҳои якуму дууми асари номбаршуда маълумоти муфассал додааст [Рустамов Ш. 1981, с. 3-50].

Муаллиф дар боби чаҳоруми асари номбурда - «Калимасозии исм» доир ба калимасозии исмҳои мураккаб бо радду қабули ақидаҳои олимони хориҷӣ ва тоҷик, аз ҷумла Г. Паул, В. Жирмунский, М. Кумахов, И.И. Срезневский, М. Шакӣ, С. Хушенова М., Турсунов, М. Шукуров, А. Мирзоев, А. Халилов, Ф. Исҳоқова, Д. Тоҷиев [Рустамов Ш. 1989, с. 141,145,146,152] андешаҳои илмӣро матраҳ намудааст.

Аз рӯйи қайди Ш. Рустамов, то соли 1972 калимасозии исмҳои мураккаб яке аз масъалаҳои душвор ва аз ҷиҳати илмӣ пурра таҳқиқнашуда буда, мақолаҳои дар ин мавзӯ навишташудаи олимон бештар характери тасвирӣ дошта, қонуниятҳои сохташавии исмҳои мураккаб дар онҳо сарфи назар шудаанд [Рустамов Ш. 1989, с.57]. Бояд таъкид намуд, ки ин «душворӣ» ва «пурра таҳқиқ нашудан»-и мавзуи мазкур, ҳатто, дар асари «Исм»-и ӯ низ, ки баъди 9 соли нашри асари «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» соли 1981 интишор шуд, дар баъзе маврид мушоҳида мешавад. Инро метавон дар масъалаи овардани мисолҳои тасдиқкунандаи назарияҳои илмӣ пешниҳодкардаи ӯ собит сохт. Масалан, Ш. Рустамов барои тасдиқи назарияи М.А. Кумахов (сабаби ба калимаҳои мураккаб гузаштани ибора) дар забоншиносии тоҷикӣ ҳамагӣ як мисол меорад: *сад барг* (ибораест, ки на предмети конкрет, балки муносибати атрибутии муайянкунандаи «*сад*» ва муайяншавандаи «*барг*»-ро ифода мекунад) // садбарг (танҳо предметро ифода мекунад) [Рустамов Ш. 1989, с. 59; с. 1981, с. 141-42; Грамматика 1985, с. 119]. Ва ҳамин мисолро дар ҷойи дигар, дар мавриди «набудани воситаи грамматикӣ алоқаи ҷузъҳои ибора (ё таркиб) далели «набудани муносибати нахвӣ онҳо нест» гуфта, чунин меорад: «Зиёда аз ин дар забони тоҷикӣ мисли «сад барги тар» ибораҳое ҳастанд, ки ба ҳам дар алоқаи ҳамроҳӣ мебошанд, дар байни онҳо ҳеҷ воситаи грамматикӣ дидашаванда нест» [Рустамов, Ш. 1989, с. 60; 1981, с. 142-143]. Дар давоми солҳои 1972 - 1981 доир ба ин масъала оварда нашудани мисолҳои дигар барои намуна аз забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки олим мисоли дигаре дар ихтиёр надоштааст, ё наёфтааст.

Мисоли боло собит мекунад, ки назарияи пешниҳодкарда бо руҳи забони адабии тоҷикӣ ва калимасозии исми он мувофиқат надоштааст. Ин нукта моро ба натиҷае меорад, ки бо вучуди ин ҳама таҳқиқу пажӯҳишҳои анҷомёфтаи забоншиносон, дар ҳақиқат, калимасозии исм «душворӣ»-ҳои зиёд дошта, ханӯз ниёз ба таҳқиқу баррасии пурраву ҳамачониба дорад.

Мувофиқ наомадани назария бо вижагиҳои корбурди воҳиди забон дар доираи исмҳои мураккаби пайваст низ масъалаи баҳснок аст. Ш. Рустамов менависад: «Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробарҳуқуқ таркиб меёбанд» [Рустамов Ш. 1981, с. 170]. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба таърифи мазкур таркиби «бо роҳу ибораҳои гуногун» илова шудааст [Грамматика 1985, с. 119]. Агар намунаи мисолҳои қолиби сохташавии исмҳои мураккаби пайвастро ба мушоҳида гирем, ин таъриф чомеияти худро аз даст медиҳад. Чунин мисолҳо дар баҳши бо роҳи «бевосита такрор шуда омадани калимаҳо» [Рустамов Ш. 1981, с. 171] ба назар мерасад. Ҳарчанд Ш. Рустамов пеш аз оғози баҳси ин қолиби сохташавии исмҳои мураккаби пайваст «бе эзоҳи махсус ба ин гурӯҳ (исмҳои мураккаби пайваст) дохил накардани ҳама гуна таркибҳои бо пайвандак (садонокҳои пайвасткунанда) ва ё интонатсия ба ҳам омада»-ро таъкид карда, мисолҳоро бо эзоҳи махсус оварда бошад ҳам [Рустамов Ш. 1981, с. 170], дар мавриди «бо роҳи такрори исмҳои тақлидӣ сохташавии исмҳои мураккаби пайваст» (*дукур-дукур, вақар-вуқур*) ба ғайр аз ишора ба «омехта ва равшан ифода ёфтани мафҳуми предметии онҳо» [Рустамов Ш. 1981, с. 171] шарҳу эзоҳи махсус наовардааст. Такрори ин номувофиқии таърифу мисол имрӯз ҳам ба назар мерасад [ЗАҲТ 1982, с.93-94]. Ба масъалаҳои баҳсноки зикршуда рӯчу кардану дар ин доира ҷустуҷӯву пажӯҳиш анҷом додан, ҳамкориҳои забоншиносон лозим аст.

Дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ истифодаи ҳам исмҳои мураккаби пайваст (коппулятив) ва ҳам исмҳои мураккаби тобеъ (детерминатив) ба назар мерасад. Хусусияти асосии исмҳои мураккаби пайваст аз он иборат аст, ки дар онҳо асосҳои баробарҳуқуқ бо роҳу воситаҳои гуногун ба ҳам меоянд. Дар асари «Исм»-и Ш. Рустамов [с. 169-175] ва «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» [с. 119-121] чор қолиби сохташавии исмҳои мураккаби пайваст нишон дода шудааст, ки ҳар яки ин чор қолиб боз ба қолибҳои дигари сохташавӣ тақсим гардидаанд.

Мисоли чунин қолибҳои сохташавии исмҳои мураккаби пайвастро бо вожаҳои ашъори шоирони асри XIV муқоиса хоҳем кард.

Қолиби якум **такрори бевоситаи калимаҳо**, дар навбати худ, ба чор қолиби дигар тақсим мешавад. Аз ин қолибҳои сохташавӣ ягон исми мураккаби пайваст дар ашъори шоирони номбурда ба назар нарасид. Аз ин бармеояд, ки онҳо чунин қолибро дар калимасозии шеъри худ истифода набурдаанд. Чунонки мушоҳида мешавад, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ калимаву таъбирҳои халқии бо қолибҳои гуногун сохташуда ба қолиби забони меъёр дароварда шудаанд. Аммо шоирон калимаҳои мураккаби пайвасти бо роҳи такрори бевоситаи калимаҳо сохташударо ба кор набурдаанд.

Қолиби дуҷуми сохташавии исмҳои мураккаби пайваст **бо асосҳо ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ** сурат мегиранд, ки, дар навбати худ, ба гурӯҳҳо ҷудо мешавад:

1. Миёнванд (интерфикс)-и «-у-».

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ як гурӯҳи калони исмҳои мураккаби пайваст бо миёнванди «-у-» ва асосҳои гуногун созон меёбанд: **а) аз асосҳои замони гузаштаи феъл**. Дар қолиби мазкур шоирон вожаи «гуфтушунид»-ро дар байтҳои зер ба кор бурдаанд:

То дам аз шомии сари зулфи ту ҳар ҷо назанад,

Бо сабо гуфтушунидам саҳаре нест, ки нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.73].

Забони қол фурӯ банд назди аҳли Камол,

Рамузи ишқ набошад ҳадиси гуфтушунид [Камоли Хучандӣ 2011, с. 176].

Рӯзи нурсиш, ки як зарра бувад гуфтушунид,

Ошиқонро набувад ҷуз зи даҳони ту ҷавоб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.53].

Калимаи мураккаби пайвасти мазкур исми маънӣ буда, *қору ҳаракат, амалу ҳолат ва муомилаву мусоҳибаи байни одамонро* мефаҳмонад. Аммо чи

тавре дар байти нахуст мушоҳида мешавад, «гуфтушунид»-и Ҳофизи Шерозӣ на бо инсон, балки бо яке аз аҷзои табиат – сабо сурат пазируфтааст. Ин ҷо ҳарчанд исми мураккаби пайвасти «гуфтушунид», ки таносуби мантиқӣ бо забону гӯши инсон дорад, аз ҷиҳати сохтор ба тағйир дучор нашуда бошад ҳам, аз ҷиҳати ифодаи мазмун каме аз доираи вазифаи худ берун рафтааст. Бо ғайриинсон «гуфтушунид» кардани одам = шоир дар адабиёти классикӣ бисёр ба назар мерасад.

б) асоси замони гузаштаи феъл + миёнванди «у» + асоси замони ҳозираи феъл:
шустушӯ, гуфтугӯ, ҷустуҷӯ;

*Худойро, ба маям **шустушӯӣ** хирқа кунед,*

Ки ман намешунавам бӯи хайр аз ин авзоъ [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.292].

Эй маро дар ҳаҷри рӯят чашими тар чун сар сапед,

*Шуд зи **шустушӯӣ** ашкам ҷомаҳо дар бар сапед [Камоли Хучандӣ 2011, с. 168].*

Дар байти боло низ исми мураккаби пайвасти бо асосҳои замони гузаштаву ҳозира ва миёнванди «-у-» сохташуда мутаносибан бо калимаҳои дигари байт ифодаҳои мазмунии ғайриҷашмдошт ё номаъмул пайдо кардааст: бо об неву «бо май шустани либос» ва ё «зи шустушӯӣ ашк сапед гаштани ҷомаҳо». Чунин тобишҳои маъноии ғайриҷашмдошт пайдо кардани исмҳои мураккаби пайваст дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки онҳо аз доираи меъёрҳои калимасозии забони форсӣ-тоҷикӣ берун наомада, исмҳои мураккаби пайвастро тавре дар ҷумлаҳои манзуми хеш истифода бурдаанд, ки тобишҳои маъноии дигар ба худ гирифтаанд.

Дар байти поён исми мураккаби пайвасти «*гуфтугӯ*», ба назари аввал, аз доираи вазифаи худ берун нарафта ба назар мерасад:

*Ғами ҳабиб ниҳон беҳ зи **гуфтугӯӣ** рақиб,*

Ки нест синаи арбоби кина маҳрами роз [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.260].

*Моро ба **гуфтугӯӣ** ту он зулфу рух фиканд,*

Дар ҳалқаҳо зи даври тасалсул фитад қадал [Камоли Хучандӣ 2011, с. 316].

Аммо вақте сари мавқеъ ва маъноӣ он дар байт дақиқтар андеша кунем, равшан мегардад, ки исми мураккаби пайвастро шоирони забондон ба ҷойи ду калима – «гӯш» ва «забон» истифода бурдаанд. Зеро аз рӯйи таносуби калом «гам» «роз» аст нухуфтаву нагуфта, ки онро аз гӯши рақибӣ дарунчиркин пинҳон бояд дошт, то вай онро назди ҳар касу нокас ба забон наёрад. Ин қолиби истифодаи исми мураккаби пайваст дар ҷумлаи манзуми боло аз забондонӣ ва ҳунари баланди шоирии Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ дарак медиҳад. Лозим ба зикр аст, ки вожаҳои «гуфтугӯ, шустушӯ ва ҷустуҷӯ»-ро Салмони Соваҷӣ (2/-/5 бор), Ҳофизӣ Шерозӣ (1/3/3 бор) ва Камоли Хучандӣ (3/1/7 бор) мавридан ёд кардаанд ва ин боис мегардад, ки чунин қолиби калимасозии исмҳои мураккабро дар асри XIV каммаҳсул ҳисобем.

2. Интерфикс (миёнванд)-и «-о-».

Исмҳои мураккаби пайваст тавассути миёнванди «-о-» низ сохта мешаванд. Бо чунин қолиби сохташавӣ дар ғазалиёти шоирон исмҳои мураккаби пайвасти «кашокаш» ва «момол»-ро дучор меоем, ки аз асоси замони ҳозираи феъл + миёнванди «-о-»+ асоси замони ҳозираи феъл ташкил ёфтаанд. Чунин вожаҳо, асосан, дар шакли такрор меоянд, ки ба такроршавӣ ва бардавомии амалу ҳолат далолат мекунанд:

Ишқат ба дасти тӯфон хоҳад сунурд, Ҳофиз,

Чун барқ аз ин кашокаш тиндошти, ки ҷастӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.436].

Зулфат аз боду риштаи ҷонам

Аз ҳаво дар кашокаш афтадаст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 105].

Дигар бор он муқаннаъ моҳи дилкаш,

Фитод аз чархи гардан дар кашокаш [Салмони Соваҷӣ 1371, с.482].

Дар байти боло исми мураккаби пайваст бо такрор омадани феъли замони ҳозираи «каш» ва миёнванди «-о-» сохта шуда, на бардавомии амалу

ҳолат, балки маҷозан «машаққату азоб»-ро [Грамматика 1985, с. 547] ифода кардааст.

Дигар аз исмҳои мураккаби пайвасти бо ҳамин қолиб сохташуда исми *молломол* аст, ки дар байти зер асоси замони ҳозираи феъли «мол» такроран бо миёнванди «-о-» омада, *бардавомии амалу ҳолатро* ифода накарда, балки ба маънои «пур, лабрес, саршор» омадааст:

Сина молмоли дард аст, эй дарего, марҳаме,

Дил зи танҳои ба чон омад, Худоро, ҳамдаме [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.472].

Дарат зи молиши рухсорҳост молломол,

Дигар ба пой ту хоҳем суд нешонӣ [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с. 462].

Илтимос аз дари илтифоти ту то кай накунам,

Чун бувад ранҷ ҳама, ганҷ шавад молломол [Ҳалмони Соваҷӣ 1371, с.291].

Исми мураккаби мазкур нишон медиҳад, ки «молломол» *лабресӣ, саршори чизеро* ифода мекунад, ки онро бо чизе маҷбуран ё зӯран (бо роҳи пайваста молиш додан, пахш кардан) пур карда бошанд.

Ковишу пажӯҳиш дар доираи калимасозии исмҳои мураккаби ашъори шоирони ин қарн нишон дод, ки чунин вожаҳо: *гуфтушунид, шустушӯ, гуфтугӯ, ҷустуҷӯ, афтухез, кашокаш ва молломол* ҳамчун исми мураккаби пайваст истифода шудаанд. Аз рӯйи ин омор метавон ба чунин натиҷа расид, ки доираи истеъмоли исмҳои мураккаби пайваст дар забони шеъри шоирони асри XIV маҳдуд буда, роҳҳои бо қолиби дуом сохташавии онҳо низ дар муқоиса бо қолибҳои сохташавии исмҳои мураккаби пайвасти забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ниҳоят кам мебошанд.

Қолиби сеюм аз асосҳои гуногун бе ягон морфема сохта шудани исмҳои мураккаб аст, ки он, дар навбати худ, ба ду роҳи дигар: исм+исм (ғалладона, ширбиринҷ) ва асосҳои муқобилмаъноӣ феъл (даро-баро) тақсим мешавад. Дар ашъори шоирони ин аср исми мураккаби пайвасти бо ин ду роҳ сохташуда бемаҳсул буда, танҳо калимаи «омадшуд»-и Ҳамоли Ҳучандӣ

истифода шудааст, ки муродифи *омадурафт* аст. Ин моро ба хулосае меорад, ки ду роҳи мазкур дар забони шеъри садаи XIV маъмул набудааст.

Қолиби чоруми сохташавӣ **бо ёрии интерфикси «-у-»** сурат мегирад, ки он ҳам ба шаш роҳ тақсим мешавад: 1) исм + у + исм (*сарупо*), 2) исм + у + асоси замони гузаштаи феъл (*сайругаишт*), 3) асоси замони ҳозираи феъл + у + асоси замони ҳозираи феъл (*афтухез*), 4) асоси замони гузаштаи феъл + у + асоси замони гузаштаи феъл (*гуфтушунид*), 5) асоси замони ҳозираи феъл + у + асоси замони гузаштаи феъл (*бандубаст*), 6) асоси замони гузаштаи феъл + у + асоси замони ҳозираи феъл (*пухтупаз*).

Раҳматуллозода С. дар китоби «Калимасозии исм» зимни муайян кардани қолибҳои калимасозии исмҳои мураккаби пайваст дар мисоли шеваи чанубӣ ва чануби шарқӣ чунин қолибҳоро меёер гирифтааст: 1) такрори бевоситаи исм (гап-гап); 2) такрори шумора, ки ба исми маънӣ далолат мекунад (тақал-пақал); 3) такрори калимаҳои тақлиди овозӣ (чор-чор); 4) такрори исм, ки дар ҷузъи дуюмаш тағйироти савтӣ дида мешавад (ар-ар, так-так); 5) аз такрори асоси замони ҳозираи феъл (гуйа-гуйа); 6) аз такрори асоси замони гузаштаи феъл (парид-парид) [Раҳматуллозода С. 2019, с. 121-128].

Бояд қайд намоем, ки мисолҳои қолиби чоруми сохташавӣ, ки дар китобҳои «Исм»-и Ш. Рустамов ва «Грамматикаи забони адабии тоҷик» (1985) омадаанд, омехта ба назар мерасанд, зеро тарзи сеюм (асоси замони ҳозираи феъл + у + асоси замони ҳозираи феъл: *афтухез*), **чорум** (асоси замони гузаштаи феъл + у + асоси замони гузаштаи феъл: *гуфтушунид*, *рафтуомад*), **панҷум** (асоси замони ҳозираи феъл + у + асоси замони гузаштаи феъл: *бандубаст*) ва **шашум** (асоси замони гузаштаи феъл + у + асоси замони ҳозираи феъл: *шустушӯӣ*, *пухтупаз*, *гуфтугӯ*, *ҷустуҷӯ*) ба тарзи **дуюм (бо асосҳо ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ омадани исмҳо)** мансубанд. Ва ин роҳҳои сохташавии исмҳои мураккаби пайваст дар забони шеъри Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ, ки онро Абдулҳусейни Зарринқӯб «забони шеъри имрӯз» [Зарринқӯб А.1971, с. 86]

медонад, каммаҳсул буда, қолиби 1) исм + у + исм (*сарупо* – Салмони Соваҷӣ (2 бор); Камоли Хучандӣ (2 бор)), 2) исм + у + асоси замони гузаштаи феъл (*сайругаиш*) бемаҳсул аст.

Хулоса, исмҳои мураккаби пайваст новобаста аз қолибу роҳҳои сохташавӣ ҳам дар ашъори шоирони садаи XIV ва ҳам забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмол ва каммаҳсул дохил шуда, таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки мисолҳои қолиби чоруми сохташавии исмҳои мураккаби пайваст, ки дар сарчашмаҳо зикр шудаанд, бо қолиби дуум омехтаанд.

3.3.2. Исмҳои мураккаби тобеъ

Исмҳои мураккаби тобеъ яке аз гурӯҳҳои назарраси исмҳо ба шумор рафта, истифодаи онҳо дар осори бадеӣ ва каломи мавзун вижагиҳои хоси маъниифодакунӣ ва услубӣ доранд.

Дар асари «Исм»-и Ш. Рустамов ҳамчун типӣ сермаҳсули калимасозӣ, давоми мантиқӣ ва инкишофи минбаъдаи забони адабиёти классикӣ ва дурдонаҳои халқӣ эътироф шудани калимасозии исмҳои мураккаби забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Рустамов Ш. 1981, с.144] далел бар он аст, ки чунин навъи калимасозӣ дар асрҳои миёна, баҳусус, асри XIV низ мавҷуд будааст.

Бо назардошти меъёрҳои илмии қолибҳои сохташавии исмҳои мураккаби тобеъ дар асари “Исм” ва “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” ба баррасӣ, имтиёз, муайян кардани таркиб аз рӯйи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ, доира, дараҷаи истеъмол ва баромади забонии ҷузъҳои исмҳои мураккаби тобеи ашъори шоирони садаи XIV мепардозем.

Аз рӯйи ду асари номбаршуда, маҷмуан, се гурӯҳи сохташавии исмҳои мураккаби тобеъ муайян карда шудааст, ки онҳо, дар навбати худ, боз ба қолибҳо [Грамматика 1985, с. 122] ҷудо мешаванд. *Гурӯҳи I факки изофат буда, ҷузъи дуум асосӣ, ҷузъи якум тобеъ аст* ва дорои се қолиби калимасозист: 1) исм+исм; 2) исм+сифат; 3) ; исм+ сифати феълӣ; дар *гурӯҳи II ҷузъи якум асосӣ, ҷузъи дуум тобеъ* буда, чор қолиб дорад: 1) исм+исм; 2) сифат+исм; 3) шумора+исм; 4) ; исм+сифати феълӣ; дар *гурӯҳи III таркибёбии*

исмҳои мураккаби тобеъ бо ибораҳои феълӣ ҳамнисбат буда, дар онҳо бештар муносибати амал бо ашё мушоҳида мешавад ва соҳиби панҷ қолиби калимасозист: 1) исм+асоси замони ҳозираи феъл; 2) исм+асоси замони гузаштаи феъл; 3); сифат+асоси замони ҳозираи феъл ва қолибҳои чоруму панҷумро, ки бо сифатҳои феълианд, ба инобат нагирифтем.

Вале забоншинос Раҳматуллозода С. дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ чор гурӯҳи калимасозӣ [Раҳматуллозода С. 2019, с. 129-161]-ро нишон додааст: *гурӯҳи I факки изофат, ки ҷузъи аввал асосӣ, ҷузъи дуюм тобеъ* буда, дорои 6 қолиби калимасозист: 1) исм+исм; 2) исм+сифат; 3) исм+шумора; 4) исм+феъл; 5) исм+сифати феълӣ; 6) зарф+исм; *гурӯҳи II ҷузъи дуюм асосӣ, ҷузъи аввал тобеъ* буда, дорои 7 қолиб аст: 1) исм+исм; 2) исм+сифат; 3) исм+сифати феълӣ; 4) исм+зарф; 5) сифат+исм; 6) шумора+исм; 7) зарф+исм; *гурӯҳи III ба ҳамнишинии калимаҳо вобаста аст, ки аз онҳо калимаҳои мураккаби тобеъ сохта мешаванд* ва дорои 5 қолибанд: 1) исм+феъл; 2) сифат+феъл; 3) зарф+феъл; 4) сифати феълӣ+феъл; 5) қолибҳои гуногун (шумора+феъл, ҷонишин+феъл, феъл+исм); *гурӯҳи IV аз ҷумлаҳо сохтани калимаҳои мураккаби тобеъ мебошад*, ки бо истифода аз асоси замони ҳозираи феъл, асоси замони гузаштаи феъл исмҳои мураккаби ифодакунандаи шахс ва мафҳумҳои мухталиф месозад.

Қолибҳои калимасозии пешниҳодкардаи муҳаққиқ Раҳматуллозода С. таваҷҷуҳи алоҳида меҷӯянд, зеро агар дар забони адабии тоҷикӣ се қолиби калимасозии факки изофат қайд шуда бошад, мавсуф дар шеваҳо шаш қолибро муайян кардааст, ки ин аз таъсири шеваҳо дар ташаккули вожаҳои забони адабӣ дарак медиҳад. Инчунин, ӯ дар қолиби сеюми гурӯҳи якум: исм+шумора танҳо як вожаи “**миразор/мириҳазор**” [Раҳматуллозода С. 2019, с. 132]-ро мисол оварда, аз архаистӣ будани он ишора мекунад. Ба назари мо, бо як мисоли архаистӣ ба гурӯҳи факки изофат ворид кардани қолаби исм+шумора эҳтиёҷе нест, вале шояд ба ҷуз аз шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, ки объекти таҳқиқи забоншинос Раҳматуллозода С. аст, дар дигар шеваҳои Тоҷикистон бо ҳамин қолиб сохташавии исмҳои гурӯҳи факки

изофат ба назар расад, зеро шеваю лаҳҷаҳо фарогири ганҷинаи бузурги сухан буда, дар ташаккули таркиби луғавии забони тоҷикӣ сахми арзанда доранд.

Раҳматуллозода С. дар қолиби 5) исм+сифати феълӣ вожаҳои **палакмърда** (полакмурда - К.М.) (харбузае, ки бутташ пеш аз вақт пажмурда шудааст), **паръшикаста/паршикаста** (зан, ҳамсар) ва **пошъкаста** (пошикаста-К.М.) (оне, ки пояш шикастааст)-ро мисол меорад, ки дар забони адабӣ сифат ба шумор рафта, дар шеваҳо исмро ифода кардаанд.

Аз қолибҳои пешниҳодкардаи Раҳматуллозода С. диққати моро **қолиби исм+феъл, ки дар гурӯҳи III** (исмҳои мураккаб ба ҳамнишинии калимаҳо вобаста аст, ки аз онҳо исмҳои мураккаби тобеъ сохта мешавад) ҷалб намуд, чунки дар гурӯҳи мазкур мисолҳои ба назар мерасанд, ки ба андешаи мо, хоси гурӯҳи I ва II мебошанд ва аз ибораҳои изофиву ғайриизофӣ ташкил шудаанд. Масалан, лавпеч аз иборай лаби печида (аз иборай изофӣ –К.М.); ойиладор//ойладор - дорандаи оила; бачадор – дорандаи бача; наберадор//нъверадор – дорандаи набера (аз иборай ғайриизофӣ- К.М.) [Раҳматуллозода С. 2019, с.156-158] сохта шудаанд.

Аз рӯйи қолибҳои муайянкардаи олимон чунин қолибҳои калимасозии исмҳои мураккаби тобеъро дар ашъори шоирони асри XIV пайдо кардем.

Ба гурӯҳи I исмҳои мураккаби тобеъе шомил мешаванд, ки бо усули факки изофат (афтодани изофат) сохта шуда, ҷузъи якуми онҳо асосӣ буда, ҷузъи дуюм тобеъ мебошад:

1.Исм+исм. Исмиҳои мураккаби қолиби якум аз исму исм таркиб меёбанд. Ин қолиби сохташавӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ сермаҳсул ба ҳисоб равад ҳам, дар ашъори шоирони асри XIV каммаҳсултар аст. Зеро дар ғазалиёти шоирон миқдори исмиҳои мураккаби бо ин қолиб сохташуда башуморанд. Агар ҷузъҳои асосӣ ва тобеи исмиҳои мураккаби тобеи ин қолибро, аз рӯйи он ки ба кадом забон мансубанд, баррасӣ намоем, маълум мегардад, ки вожаҳои *сарчаиша*, *сарзамин*, *сармоя*, *саранҷом* ҳар ду ҷузъашон калимаи аслан тоҷикӣ, калимаҳои *сарманзил*, *сарҳалқа* ҷузъи аввал тоҷикӣ ва ҷузъи дуюм арабӣ, калимаҳои *соҳибхабар*, *соҳибгараз*, *соҳибтолеъ*,

соҳибназар, соҳибҳиммат ҳар ду ҷузъ арабӣ ва вожаи *соҳибдил* аз ҷузъи асосӣ арабӣ ва ҷузъи тобеъ тоҷикӣ иборатанд.

Дархӯри рӯйи накӯи ту зи соҳибназарон

Покбозӣ ба ҳама рӯйи замин мебоист [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с. 96].

Мешавад ҳар рӯз толеъ з-он гиребон офтоб,

Бар бадан пероҳанат, ё Раб, чӣ соҳибтолеъ аст! [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с. 101].

Дар хирқа чу оташ задӣ, эй солики ориф,

Ҷаҳде куну сарҳалқаи риндони ҷаҳон бош! [Ҷофизӣ Шерозӣ 1385, с.283].

Исми мураккаби тобеи *сарҳалқа* аз вожаи тоҷикии *сар* – ҷузъи асосӣ ва калимаи арабии *ҳалқа* – ҷузъи тобеъ таркиб ёфта, аслан, аз ибораи *сари ҳалқа* сохта шуда бошад ҳам, маънои *огозу саришавии халқаро*, ки мисли *сар* якчанд маъно доштаву маънои чорумаш маҷозан “гурӯҳе, ки дар ҳам ҷамъ мешаванд; анҷуман, маҳфил” [ҶА, с.170] аст, надорад. Зеро ин ҷо *сар* низ ба маънои шашум “раис, сардор” [ҶА, с.206] омада, ҳарду ҷузъ дар якҷоягӣ дар таркиби ибораи “сарҳалқаи риндон”-и байти болои Ҷофизӣ Шерозӣ маънои *пешвои ҷамоати озодандешонро* ифода кардааст. Ин аст, ки Ш. Рустамов таъкид менамояд, ки “таҳлили дурусти грамматикӣ калима бошад, танҳо вақте имконпазир мегардад, ки маънои ҷузъҳои он муайян карда шавад” [Рустамов Ш. 1981, с. 148].

Таҳлили вожаҳои мураккаб нишон медиҳанд, ки дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқ бо истифода аз ду вожаи арабиасл як исми мураккаби тобеъ сохтан бештар маъмул будааст:

Эй беҳабар, бикӯш, ки соҳибхабар шавӣ,

То роҳрав набошӣ, кай роҳбар шавӣ ? [Ҷофизӣ Шерозӣ 1385, с.487].

Хуш бувад мавъизаву ҳикмати соҳибнафасон,

Нагмаи най шунав, ар гӯши дилат бар панд аст [Ҷамоли Хучандӣ 2011, с. 136].

Суфиён, гар ҳиммате доред, ҷома даркашед,

3-он хуми суфӣ, ки *соҳибҳимматонро машираб аст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.61].

Тавре аз исмҳои мураккаби тобеъ: *сарҳалқа, соҳибдил, соҳибгараз, соҳибҳиммат*-и дар абёти шоҳиди мазкур омада, пайдост, онҳо аз ҷиҳати маъно, аслан, сифати барҷастаи шахси мавриди назари шоирон буда, дар матни шеър ҷойи он шахсро иваз кардаанд.

2. **Исм+сифат.** Қолиби дуҷуми гурӯҳи I –факки изофат аз исму сифат таркиб ёфтааст. Ин қолибро дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ҳам бемаҳсул [Рустамов Ш. 1981, с.151] ва ҳам каммаҳсул гуфтаанд [Грамматика 1985, с.122]. Ш. Рустамов пеш аз овардани 11 вожа таъкид мекунад, ки миқдори калимаҳои бо ин қолиб таркибёфта он қадар зиёд нестанд [Рустамов Ш. 1981, с. 152]. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” бошад, ғайр аз 10 вожаи дар “Исм” омада (*ҷомакуҳна* наёмадааст), 5 исми мураккаби тобеи дигар ҳамроҳ кардаанд, ки дар миёни онҳо *сипоҳсолор* [Грамматика 1985, с.121] на бо усули факки изофат, балки бо усули ибораҳои ғайриизофӣ ташаккул ёфтааст. Чунки ибори *сипоҳи солор* маънои сарлашкарро намедихад, чи тавре ки ин мазмун аз ибори *солори сипоҳ* (сардори лашкар) берун меояд. Ҳамчунин, исми мураккаби “сипоҳсолор”-ро бояд ба ин гурӯҳ шомил надонем, зеро калимаҳои “сипоҳ ва солор” ҳарду мансуби исманд ва дар пайвастагӣ ба қолиби яҷуми гурӯҳи аввали қолиби сохташавии исмҳои мураккаби тобеъ тааллуқ дорад.

Ин қолиби ташаккули исмҳои мураккаби тобеъ дар забони шеъри Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ низ бемаҳсуланд. Исми мураккаби бо ин қолиб ташаккулёфтаи ашъори шоирон ба тариқи зайланд: *номасиёҳ, ҷигарташина*.

Калимаи *номасиёҳ*, ки дар он исми *нома* сифати *сиёҳ*-ро ба худ тобеъ кардааст, дар байти зерин баъди исми содаи *ринду маст* исми мураккаби тобеъ маҳсуб меёбад:

Ман арчи ошиқаму ринду масту номасиёҳ,

Ҳазор шукр, ки ёрони шахр беғунаҳанд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.201].

Зеро калимаи номасиёҳ дар байти боло ба саволи исм (Ман агарчи кӣ ҳастам?) кӣ ҷавоб мешавад.

Исми мураккаби тобеи *ҷигарташина* аз исму сифат таркиб ёфтааст:

Намекунам гилае, лек абри раҳмати дӯст,

Ба киштасори ҷигарташинагон надод наме [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.471].

Калимаҳои *номасиёҳ*, *ҷигарташина* исмҳои мураккаби тобеанд, ки ҳарду ҷузъашон калимаҳои тоҷикӣ ба шумор мераванд.

Оморгирии ҷузъҳои таркибии исмҳои мураккаби қолиби дуҷуми таркибёбии гурӯҳи I – фақки изофат нишон медиҳад, ки шоирон дар ин навъи калимасозӣ бештар бо калимаҳои, аслан, тоҷикӣ сару кор дошта, аз калимаҳои арабӣ низ, баъзан, истифода бурдаанд. Аксари исмҳои мураккаби тобеи ин қолиб таркибёбӣ, аслан, сифат буда, дар ашъори шоирон исм шуда омадаанд.

3. Исм+сифати феълӣ. Чунин қолиб дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ мушоҳида нашуд, вале бо чунин қолиб Камоли Хучандӣ калимаи “дилхаста”-ро зикр мекунад. Исми “дилхаста” аз ибораи исми “дили хаста” таркиб ёфта, дар матни осори классикон аксар ба вазифаи сифати феълӣ меояд, вале дар байти зер ҳамчун исм ба кор рафтааст

Дилхаста нашуд ошиқ аз он тиру наёзурд,

Дил хаста аз он шуд, ки ба рӯзи дигар андохт [Камоли Хучандӣ 2011, с. 147].

Гурӯҳи II-и исмҳои мураккаби тобеъ ба ибораҳои ғайриизофӣ ҳамнисбат буда, ҷузъи якумашон тобеъ ва ҷузъи дуюмашон асосӣ аст. Ин қолиби таркибёбии исмҳои мураккаб дар ашъори шоирони асри мазкур серистеъмол мебошад. Гурӯҳи мазкур чор қолиб дорад: исм + исм, сифат + исм, шумора + исм, сифати феълӣ + исм [Рустамов Ш. 1981, с.152-157; Грамматика 1985, с.123-124]. Аз рӯйи ҳамин чор қолиб ба баррасиву таҳлили исмҳои мураккаби тобеи ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ мепардозем:

1.Исм+исм. Бо исму исм сохташавии исмҳои мураккаби тобеи гурӯҳи II дар ашъори шоирон аз роҳҳои фаъоли калимасозӣ ба шумор меравад. Исми *хона* аз исмҳои фаъоле мебошад, ки исмҳои тоҷикиву арабиро ба худ тобеъ карда, 14 исми мураккаби тобеи ифодагари маконро сохтааст: *майхона, бутхона, камонхона, ганҷхона, корхона, хумхона, шаробхона, шифохона, тарабхона, тамошохона, дардхона, гамхона, зиёфатхона, дорухона.*

Исми мураккаби *майхона* ба маънои “*майкада, шаробхона, хонаи майфурӯшӣ, ҷойи майфурӯшӣ ва майнӯшӣ*” [Грамматика 1985, с.625; ФТЗТ 2010, с. 747] дар ашъори шоирони классик бисёр мавриди истифода қарор гирифтааст:

*То абад бӯйи муҳаббат ба машомаи нарасад,
Ҳар ки хоки дари **майхона** ба рухсора наруфт* [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.81].

*Ошиқи содиқ чӣ донад каъбаву **бутхона** чист?
Ҳар кучо ёбад нишони ёри худ, он ҷо шавад* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.113].

*Бигӯ, эй моҳ, то соқӣ зи май маҷлис биёрояд,
Ки хуршеди ҷаҳоноро ба **давлатхона** меояд* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.116].

Дар калимаи мураккаби *майхона*-и байти боло ҷузъи асосӣ *хона* ҷузъи дуюм – *май*-ро тобеъ кардааст. *Хона* дар ин калимаи мураккаб ифодагари макон буда, *май* муайяқунандаи таъиноти он макон аст. Аммо исми *май*, ки ба таъбири Хуррамшоҳӣ, дар ғазалиёти Ҳофиз Шерозӣ муродифи ишқ аст, се маънӣ дорад: *маيي ангурӣ, ирфонӣ, адабӣ* [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с. 193]. Аз ин рӯ, вақти маънидоду шарҳи калимаҳои мураккаби исми *май*-дори ашъори Ҳофиз Шерозӣ ба мазмуну мундариҷа ва мавқеи истифодаи калимаҳо дар байти мавриди назар бояд диққат дод. Агар исми мураккаби тобеи *майхона* дар байти зерин:

*Зи хонақоҳ ба **майхона** меравад Ҳофиз,
Магар зи мастии зухду риё ба ҳуш омад* [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.175].

ба маънии асли – *ҷойи майфурӯшӣ* ва *майкада* омада бошад, дар байти поён:

Дӯш дидам, ки малоик дари майхона заданд,

Гили одам бисиританду ба паймона заданд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.184]

ба маънои асли наёмадааст. Зеро ҳеҷ вақт малоика ба дари майхона намеояд, баръакс, аз чунин ҷой фариштаҳо дур мешаванд. *Майхона* дар байти боло, чи тавре мантиқ ва таносуби калом тақозо менамояд, *корхонаи офариниш* аст. Аз ин бармеояд, аз *май*-и ҷузъи тобеи *майхона*-и байти нахустини боло **шароби ангурӣ** фаҳмида шавад, *май*-и ҷузъи тобеи *майхона*-и байти дуюм майи адабӣ аст. Вожаҳои *хумхона* ва *шаробхона* низ ҳамчун муродифи майхона дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки хангоми баррасиву таҳлили грамматикӣ се маънои ҷузъи тобеи онҳо бояд ба назар гирифта шавад. Вале шорехи ашъори Камоли Хучандӣ калимаи “майхона”-ро дар абёти шоир бар ду маънӣ мебинад. Яқум, “шаробхона”, дуюм, “дар истилоҳи мутасаввифа мақоми лохут ва ҳазрати зотино гӯянд, ки соғару ҷоми тамоми ябёни вучудӣ аз бодаи омадаи он майхона молмоли лоязол аст ва майпарастони он майхона масту хароб дар хоки фақр афтодаанд” [ФК 2015, с. 383].

Дигаре аз исмҳои мураккаби тобеи ашъори шоирон “*шифохона*” ва “*камонхона*” мебошад, ки ба маънии аслии худ наёмадаанд:

Дили моро, ки зи мори сари зулфи ту бихаст,

Аз лаби худ ба шифохонаи торик андоз [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.264].

Аз шифохонаи эҳсонӣ ту аз баҳри наҷот

Ҳастагонро тамаи марҳаму уммеди давост [Камоли Хучандӣ 2011, с. 79].

Исми мураккаби *шифохона* дар таркиби ибораи “*шифохонаи торик*” ба маънои асли – хонаи табобати беморон, беморхона наёмадааст. Ин калимаи мураккаб, чи дар танҳои ва чи дар таркиби ибора, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ҳамагӣ 1 бор ва дар ашъори Камоли Хучандӣ дар 3 маврид истифода гардидааст: *шифохонаи дард* [Камоли Хучандӣ 2016, с. 227], *шифохонаи Исо*

[с.356], *шифохонаи эҳсон* [с.79]. Аз миёни ин се ибора *шифохонаи Исо* бо *шифохонаи торик* аз лиҳози корбурд ва маънӣ монандӣ дорад. Дар “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ” *шифохонаи Исо* ба маънии “киноя аз лаби ҷонбахшу ҷонфазо ва руҳафзои маъшуқа” шарҳ шудааст:

З-он зулф ба дардам шуда ранҷур чу Айюб,

Аз лаб шакаре деҳ, ки шифохонаи Исост [ФК 2015, с. 34].

Аз рӯи ин шарҳ ибораи *шифохонаи торик*-ро агар маънидод кунем, киноя аз даҳони ошиқ фаҳмида мешавад, на шифохонаи хучраҳояш торик. Аз ин рӯ, исми мураккаби тобеи *шифохона*, агарчи дар танҳой ба маъноӣ асли меояд, дар таркиби ибораи *шифохонаи торик* маъноӣ аслияшро аз даст дода, маъноӣ дигар касб кардааст.

Дар байти зерини Ҳофизӣ Шерозӣ низ исми мураккаби тобеи *камонхона* дар таркиби ибораи *камонхонаи абру* на ба маъноӣ «*камонгӯша, гӯшаи камон, гӯшаи чизи камонмонанд*» [ФЗТ 1969, с. 535], “*ҷойи нигоҳдори камон, гилофи камон*” [ФЗТ 1969, с. 589] омада, балки киноя аз *пешонӣ, ҷабин, чашму рӯи инсон* аст, ки абруи ба камон монанд дар он ҷо ва ҳамсоиягии узвҳои номбаршуда ҷойгир мебошад:

Дил, ки аз новаки мижғони ту дар хун мегаши,

Боз муштоқи камонхонаи абруи ту буд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.210].

Ҳар кас, ки камонхонаи абруи туро дид,

Шояд ба ҳама кеш, ки қурбони ту бошад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.95].

Исмҳои мураккаби тобеи зерин низ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ дучор мешаванд: *меҳргийёҳ, зиндадил, гулбонг, гулоб, рӯзнома (номаи аъмол), ҷигаргӯша, кулоҳгӯша, дастранҷ, нӯшлаб, муғбача, тарсобача (муродифи муғбача), суманбӯ, шаҳсавор, Тӯроншоҳ, парипайкар*. Калимаҳои мураккаби мазкур, ки дар поён мисолҳояшон оварда мешаванд, вобаста ба мазмуни дар матни ашъори шоирон дошташон ҳамчун исмҳои моддӣ, маънӣ, шахс дар шакли маъноӣ мустақил, дар таркиби ибораҳо ва дар шакли танҳову чамъ омадаанд:

а) исмҳои моддӣ - гулоб, кулоҳгӯша, рӯзнома, меҳргиеҳ (киноя аз мӯйҳои пушти лаби зеборӯён):

Хатат сабзу лабат мушку гулоб аст,

Даҳонат зарра, рӯят офтоб аст [Камоли Хучандӣ 2011, с. 84].

Ба бод деҳ сару дастори оламе, яъне

Кулоҳгӯша ба оини сарварӣ бишкан [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.400].

Кунад мутолиаи рӯзнома фардо,

Замири ӯ зи савдо шаб хати торе [Салмони Соваҷӣ 1371, с.278].

б) исмҳои маънӣ – гулбонг, дастранҷ:

Таъна бар гул задӣ ба сад гулбонг,

Гар бидидӣ ҳазордастонат [Камоли Хучандӣ 2011, с. 124].

Дастранҷи ту ҳамон беҳ, ки шавад сарф ба ком,

Донӣ охир, ки ба ноком чӣ хоҳад будан [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.392].

в) исмҳои шахс - камонабру, гулрух, парипайкар, мугбача, нӯшлаб, зиндадилон, суманбӯён, парирӯён, ҷигаргӯша, тарсобача, бодафурӯш:

Эй камонабруятро чони ман қурбон шуда,

Шоми зулфатро насими субҳ саргардон шуда [Салмони Соваҷӣ 1371, с.274].

Бош форигбол, агар чун булбуле з-арбоби бол,

Масту ошиқ дар ҳавои гулрухе парвоз кун [Салмони Соваҷӣ 1371, с.146].

Ман ба хаёли зоҳидӣ гӯшанишину турф он-к

Мугбачае зи ҳар тараф мезанадам ба чангу даф [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.296].

Мафрӯш ба боги Ираму нахвати Шаддод,

Як шиша маю нӯшлабеvu лаби киште [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.437].

Хатти сабзу лаби майгуни туро зиндадилон,

Ба латофат Хизиру оби бақо мегӯянд [Камоли Хучандӣ 2011, с. 223].

Ҳофизи Шерозӣ дар қолиби мазкури исмҳои мураккаби тобеъ, бештар дунболи ибораҳое мегардад, ки ҳарду ҷузъ тоҷикианд. Барои мисол, исми

мураккаби тобеи гулбонг: *гулбонги дилафгорон, гулбонги сарбаландӣ, гулбонги паҳлавӣ* ва ғ. [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 43,154,461,488]. Чунин ибораҳо дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ серистеъмол буда, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ аз онҳо ишора накардаанд.

Дар байни калимаҳои мураккаби ашъори шоирон калимаҳое низ мавҷуданд, ки ҷузъи асосиашон арабӣ буда, ҷузъи тобеашон тоҷикии форсӣ мебошад. Ин калимаҳо *сарвқад, сарвқомат*-анд, ки ҳарду исми шахсро ифода кардаанд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.223; Камоли Хучандӣ 2011, с.158; Салмони Соваҷӣ 1371, с.218]. Бояд қайд намуд, чанде аз исмҳои мураккаб (*сарвқад, сарвқомат, голияхат...*) берун аз матн, аслан, сифат маҳсуб ёфта, дар абёти мазкур ба ҳодисаи эллипсис (эллипс аз калимаи юнонии *elleipsis* – камӣ, норасоӣ, афтиш) дучор гашта, исм шудаанд:

*Ҳар сарвқад, ки бар маҳу хур ҳусн мефурӯхт,
Чун ту даромадӣ, пайи кори дигар гирифт* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.85].

*Он сарвқад нигар, ки чӣ озод меравад,
В-он гамгусор бин, ки чӣ дилиод меравад* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 158].

*Мани гадо ҳаваси сарвқомате дорам,
Ки даст дар камараш ҷуз ба симу зар наравад* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.223].

Инчунин, исмҳои мураккаби тобее дар ашъори шоирони садаи XIV дучор мешаванд, ки ҷузъи асосиашон тоҷикии форсӣ ва ҷузъи тобеъ арабӣ мебошад: *давлатпаноҳ, давлатсаро, кофардил, голиязулф, голиябӯй*. Ин исмҳо низ дар ифодаи шахс омадаанд:

*Ёрони ҳамнишин ҳама аз ҳам ҷудо шуданд,
Моему остонаи давлатпаноҳи ту* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.410].
*Хуни мо хӯрданд ин кофардилон,
Эй мусалмонон, чӣ дармон, ал-Ғиёс!* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.96].

Исмҳои мураккаби тобеи ҳарду ҷузъашон арабӣ низ дар ашъори онҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд: *голияхат*. Ҳарчанд теъдоди онҳо зиёд набошад ҳам, таъсиру нуфузи забони арабиро ба забони тоҷикии форсӣ нишон медиҳанд:

Он голияхат гар сӯи мо набишӣ,

Гардун варақи ҳастии мо дарнавашиӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.437].

Инчунин, ду исми мураккаби тобее мушоҳида шуд, ки ҷузъи тобеи онҳо калимаи ҳиндӣ ба шумор меравад: *шакардаҳан*, *шакархоб*, *шакарханда*, *шакаргуфтор*:

Бо дуои шабхезон, эй шакардаҳон, мастез,

Дар паноҳи як исм аст хотами сулаймонӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.485].

То кай майи сабӯҳу шакархоби бомдод?!

Ҳушёр гард, ҳон, ки гузаит ихтиёри умр [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.253].

Гуфтам, ки бифармо сухане. Гуфт: Ҳамӯш!

Гуфтам: Ба шакарханда даро. Гуфт: Маханд! [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с.500].

Шакарлаб ба гуфтор бикшод лаб,

Ки, шоҳо, нагуфтам сухан бесабаб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.382].

2.Сифат+исм. Қолиби дуҷуми таркибӣ гурӯҳи II бо ёрии сифату исм сурат мегирад. Дар ин қолиб ҷузъи дуҷум ҷузъи асосӣ ва ҷузъи якум тобеъ ба шумор меравад. Теъдоди исмҳои мураккаби тобеи бо чунин қолиб таркибӣ дар ашъори шоирон чандон зиёд нестанд, чунинчи вожаҳои таркибан:

а) тоҷикӣ + тоҷикӣ. Сифат будани як ҷузъи исмҳои мураккаби тобеи ашъори шоир далели берун аз матн будани онҳо мебошад. Масалан, калимаҳои *кӯтаҳостин*, *тангдаст*, *шириндаҳан* сифатҳоеанд, ки чигунагии инсонро аз ягон ҷиҳат муайян месозанд. Калимаҳои мураккаби зерин: *тундбод*, *гурдоб*,

кӯтззаҳостин, навбаҳор, навгул, поксиришит, хастадил, тирашаб, тангдаст, хушидил, хубрӯ, сиёҳкор, сияҳкоса, шириндаҳан, бадзабон аз ҷумлаи исмҳои мураккаби тобее маҳсуб меёбанд, ки ҳарду ҷузъи онҳоро сифату исмҳои аслан, тоҷикӣ таркиб медиҳанд. Исмҳои мураккаби тобеи мазкур дар матн ҳам ба таври мустақил, ҳам дар таркиби ибора дучор мешаванд:

Ба гирдобе чу меафтадам аз гам,

Ба тадбириаш умеди соҳиле буд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.218].

Зи тундбоди ҳаводис наметавон дидан,

Дар ин чаман, ки гуле будааст, ёсумане [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 481].

Ҷонро ба гайри васлат хушидил наметавон кард

В-аз дил нишони меҳрат зоил наметавон кард [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 187].

Дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ ва баъзан дар назми Салмони Соваҷиву Ҷамоли Ҳучандӣ бо шакли ҷамъ омадан, аз хусусиятҳои муҳимми исмҳои мураккаби тобеи ин қолиби калимасозӣ низ ба шумор меравад:

Ҳофиз висол металабад аз раҳи дуо,

Ё Раб дуои хастадилон мустаҷоб кун [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.397].

Аз ҳасрати даҳонаш омад ба танг чонам,

Худ коми тангдастон кай з-он даҳан барояд? [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 335].

Аз бими бадзабонон бурдан наметавонем

Илло ба зерӣ лабҳо номи шакардаҳонон [Ҷамоли Ҳучандӣ 2011, с. 403].

Малак гуфт: Эй тисар, з-ин хубрӯён,

Дилу табъат кадомин ростҷӯён [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 425].

Дар исми мураккаби тобеи зерин исми *дил* ду сифат *хуш* ва *парешон*-ро ба худ тобеъ кардааст, ки ин ду калима – *хушидил* ва *парешондил* дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ калимаҳои зидмаъно маҳсуб меёбанд:

Ман агар комраво гаштаму хушидил, чӣ аҷаб,

Мустаҳиқ будаму инҳо ба закотам доданд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.183].

*Булбуле хуни диле хӯрду гуле ҳосил кард,
Боди гайрат ба садаш хор **парешондил** кард* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385,
с.134].

Сифати *нав* ҷузъи тобеест, ки дар таркибёбии ду исми мураккаби тобеъ ширкат намудааст: *навбахор* – исми маънӣ ва *навгул* – исми шахс:

*Чӣ ҷаврҳо, ки кашиданд булбулон аз дай,
Ба бӯи он ки дигар **навбахор** бозояд* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.238].
*Навгуле чун ту боядам, на бихишт,
Чӣ кунам бӯстони дерина?!* [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с. 435].
*Паёмурда гунча дили пурхун зи Меҳрон,
Бинмой рух ба тозагӣ, ки туйӣ **навбахори** мо* [Салмони Соваҷӣ 1371,
с. 475].

Дар байти зерин исми *коса* сифати *сияҳ*-ро ба худ тобеъ намуда, исми мураккаби тобеъ сохтааст, ки исми маънӣ мебошад:

*Бирав аз хонаи гардун ба дару нон маталаб,
К-он **сияҳкоса** дар охир бикӯшад меҳмонро* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.9].
*Бағоят **сияҳкосае** дар саҳар,
Чу чашмам чӣ резӣ ба домон гуҳар?* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 392].

Ҳалимаи мураккаби *сияҳкоса* аз рӯйи маъно, аслан, *бахил*, *мумсик* [ҲЗТ 1969, с. 241] аст, ки берун аз матн сифат аст, аммо дар байти боло исм шудааст.

б) тоҷикӣ + арабӣ. Дар байни исмҳои мураккаби тобеи ин қолиби таркибёбии ашъори адибони садаи XIV ҳалимаҳои ҷузъи асосӣ – исмашон арабиасос низ вучуд доранд, ба монанди *хуҷастатолеъ*, *равшанрой*, *сустаназм*, *наварӯс*, *сабзхат*.

Дар миёни исмҳои мураккаби тобеи номбаршуда, ки шахсро ифода кардаанд, дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ ҳалимаи *наварӯс* дар таркиби иборати *наварӯси чаман* омада, исми шахс, маънӣ ё моддӣ буданаш маълум нест:

*Май деҳ, ки **наварӯси** чаман ҳадди ҳусн ёфт,*

Кор ин замон зи санъати даллола меравад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.225].

Чунки бори санъати ихомро шоир рӯйи ибораҳои *наварӯси чаман ва санъати даллола* гузоштааст, ки якеро бе дигаре на шарҳу тафсир кардан имкон дорад, на таҳлили дурусти грамматикӣ. Агар ибораи *санъати даллола*-ро ба маънои аслиаш гирем (хунари зани миёнараву маккора, ки онро ба забони халқ “далла” низ гӯянд), *наварӯси чаман* низ ба маънои аслиаш (*арӯси нав, ки ба тамошои чаман баромадааст, ба ҳадди ҳусн расидани он бошад, ишора ба он аст, ки баъзе духтарон баъди ба шавҳар баромадан зебо ва соҳибҷамолтар мешаванд*) меояд, ки дар ин ҷо он исми шахс маҳсуб меёбад. Агар ба маънои маҷозиаши гирем, ҳам исми моддӣ ва ҳам исми маънӣ мешавад. Барои исботи ин даъво аз Ҳофизӣ Шерозӣ мисол овардан имкон надорад, зеро ибораи мазкур ва калимаи даллола дар ашъори ӯ ҳамагӣ як бор истифода шудааст. Аммо калимаи “даллола” дар ашъори Ҷалолуддин Балхӣ ба ин ду маъно омадааст, ки дар поён фақат маънои маҷозиаши оварда мешавад:

Даллола чун сабо шуд, аз хор гул ҷудо шуд,

Борон наботҳоро дар боғ имтиҳон аст [Ҷалолиддини Румӣ 2007, с. 307].

Даллола кист? Билес ин арӯси дунёро,

Арӯсро ту қиёсе бикун зи даллола [Ҷалолиддини Румӣ 2008, с.209].

Агар аз ибораи “*санъати даллола*” *санъати сабо* фаҳмида шавад, *наварӯси чаман* сарв ё шамшоди навҷавона метавонад бошад, ки дар ин ҳол исми мураккаби наварӯс исми моддӣ шуморида мешавад. Агар “*санъати даллола*” *ҷилваи фиребои Иблис* шарҳу тафсир ёбад, “*наварӯси чаман*” киноя аз ороишоти зебоиҳои дунёи маънидод мешавад, ки дар ин ҳол он исми маънӣ маҳсуб мегардад. Вале дар байти Салмони Соваҷӣ ошкоро аён аст, ки бо зикри ибораи наварӯси тоза шоир маънии аслии онро дар назар дорад ва он исми шахс ба шумор меравад:

Наварӯси тоза рӯйи фатҳро дар рӯзи арз,

Чуз ба хуни душманат гулгуна рухсор нест [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 310].

Намунаи байтҳои шоҳиди дорои исмҳои шахси ин қолиби таркиббӣ чунинанд:

Ку пайки субҳ, то гилаҳои шаби фироқ

Бо он хуҷастатоле(ъ)и фархундапай кунам [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.352].

Дил, ки оинаи шоҳист, губоре дорад,

*Аз Худо металабам суҳбати **равшанроӣ*** [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.494].

*Ҳасад чӣ мебарӣ, эй **сустназм** бар Ҳофиз,*

Қабули хотиру лутфи суҳан худодод аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.36].

Шундаӣ, ки мавизи сияҳ бувад ширин,

*Гузин зи **сабзхатон** дилбари сияҳхурда* [Ҳамоли Хуҷандӣ 2011, с. 441].

в) арабӣ +арабӣ. Чунин қолиби калимасозӣ дар ашъори шоирони асри XIV бемаҳсул буда, дар як маврид муродифи вожаи тоҷикии *сиҳиболо* дар байти Ҳофизӣ Шерозӣ дар шакли чамъ –*сиҳиқадон* омадааст, ки ҳарду чузъи он – *сиҳӣ* (тобеъ) ва *қад* (асосӣ) калимаи арабианд:

*Чандон бувад карашмаву нози **сиҳиқадон**,*

К-ояд ба қилва сарви санавбархирами мо [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.12].

3. Шумора+исм. Қолиби сеюми калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ бо иштироки шумора ва исм сурат мегирад. Ин қолиби калимасозии исмҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ калмаҳсул мебошад [Рустамов Ш. 1981, с. 156; Грамматика 1985, с.124]. Дар ин гуна исмҳои мураккаб шумора ҳамчун чузъи тобеъшаванда ба чузъи асосӣ – исм маҳсуб меёбад. Дар ашъори шоирони қарни XIV низ чунин навъи исмҳои мураккаби тобеъ калмаҳсуланд, зеро бештар вожаҳоеро дарёфтем, ки аз шумораву исм таркиб ёфтаанд (*якранг* (ба маънои одами якқавл, зидмаънои дурӯя), *яксӯ*, *дуранг*), *вале* дар аксар маврид [Ҳамоли Хуҷандӣ 2011, с. 82,110,512; “Девон”-и

Салмон 1371, с. 477,481] ба ҳайси сифат хидмат кардаанд. Мисолҳоеро, ки Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ ба вазифаи исми мураккаб ба кор бурдаанд, чунинанд:

*Бар дари майхона рафтан кори **якрангон** бувад*

Худфурӯшонро ба кӯйи майфурӯшон роҳ нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.71].

*Рӯза **яксӯ** шуду ид омаду дилҳо бархост,*

Май зи хумхона ба ҷӯш омаду май бояд хост [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.20].

Сурхии ашкам бидиду зардии рухсор,

*Гуфт, ки дар ишқи мо ҳанӯз **дуранг** аст* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 114].

Бошам ҳама шаб бо маҳ дар гаит, бувад ногаҳ,

*Бо **чордамоҳи** худ як шаб ба дучор афтам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 372].

Гурӯҳи III таркибёбии исмҳои мураккаби тобеъ бо ибораҳои феълӣ ҳамнисбат буда, дар онҳо бештар муносибати амал бо ашё мушоҳида мешавад [Грамматика 1985, с.124]. Ин гурӯҳи таркибёбии исмҳои мураккаби тобеъро муҳаққиқ Раҳматуллозода С. инкор карда, чунин мешуморад, ки исмҳои чун **ойшадор, бачадор, овозхун** ва ғ. на бо ибораҳои феълӣ ҳамнисбат буда, балки “ба ҳамнишинии калимаҳо вобаста аст ва аз ҷумлаҳои сода сохта шудаанд, ки аз онҳо калимаҳои мураккаби тобеъ сохта мешавад.чӣ тавр метавон калимаҳои ба таври ҳамроҳӣ мутобиқи мазмуну муҳтавои мувофиқ ба ҳам васл шудаю калимаи мураккаб сохтаро ба ибора баргардонему гӯем, ки онҳо маҳз аз ҳамин ибораҳо ба вучуд омадаанд” [Раҳматуллозода С. 2019, с.157]. Пажӯҳишгар Л.С. Пейсиков низ дар китоби “Очеркҳо оид ба калимасозии забони форсӣ” доир ба ин масъала рӯшанӣ андохта, вожаҳои мураккаби забони форсиро ба се гурӯҳ ҷудо намудааст: 1) детерминативӣ; 2) копулятивӣ; 3) қолабҳои мураккаби наҳвиғуна. **Қолабҳои мураккаби наҳвиғуна** гуфта, муҳаққиқ аз ҷумлаҳо сохта шудани калимаҳои мураккаб

(шобод- шод бод, роҳатбош – роҳат бош)-ро дар назар дошта, онҳоро дар забони форсӣ каммаҳсул меҳисобад [Пейсиков Л. 1973, с.153-154]. М. Олимҷонов дар диссертатсияи худ дар хусуси таснифоти калимаҳои мураккаб андешаи олимони тоҷик, рус, ҳиндӣ ва гурҷиро оварда, таъкид мекунад, ки таснифоти забоншиносон дар ин маврид гуногун аст. Ӯ ҷонибдори пешниҳоди олими гурҷӣ – Т.А. Чавчавадзе (1) пайвастишавии ду ва ё зиёда асосҳои баробарҳуқуқ; 2) калимаҳои мураккаб, ки «чӯзӣ дуҷум ҳамеша исми буда, ба сифати чӯзӣ аввал метавонанд исми, сифат, зарф, ҷонишин, шумора истифода шаванд ва вожаҳои мураккаб, дар маҷмӯъ, сифат мебошанд; 3) баҳамии ду ва ё зиёда асосҳоест, ки аз онҳо чӯзӣ яқум бар эзоҳи чӯзӣ дуҷум меояд; 4) вожаҳои мураккабест, ки ҳосили он зарф аст), ки дар заминаи ақоиди забоншиносони Ҳинди қадим пешниҳод кардааст, қобили қабул мешуморад [Олимҷонов М. 2022, с. 43].

Аз таҳқиқоти забоншиносон маълум мегардад, ки андешаи олимони доир ба қолибҳои сохташавии исмиҳои мураккаби тобеъ гуногун аст. Дар ин бобат, дар як маврид мо ба андешаи С. Раҳматуллозода, ки таъкид кардааст, гурӯҳе аз калимаҳои мураккаби тобеъ аз ҷумлаҳои сохта шудаанд, ҳамфикрем, вале мавриди дигар, аз он номувофикем, ки исмиҳои “наберадор, бачадор, ойладор ва ё овозхун” аз ҷумлаҳои тартиб дода шудаанд. Масалан, агар исмиҳои маҷмӯъ ба ҷумлаи сода гардонем, чунин мешавад: **набера дор, бача дор, ойла дор ва овоз хун**. Хусусияти умдаи калимаҳои мураккаб ҳам дар он аст, ки маъниашон вақте равшан мешавад, ки онҳоро ба ибора ва ё ҷумлаи сода гардонем. Дар мавриди ба ҷумлаи сода гардонидани исмиҳои “наберадор, бачадор, ойладор ва ё овозхун” гӯё маънии набераҳо доштан, ойлаҳо доштан, овозро хондан ва ё бачаро доштан бошад, ки маъни ғалат мешавад.

Дар ин бобат мо ҳам андешаи Ш. Рустамов (**таркибҳои исмиҳои мураккаби тобеъ бо ибораҳои феълӣ**) ва ҳам Л.С. Пейсиков, С. Раҳматуллозода (**аз ҷумлаҳои сода сохта шудани исмиҳои мураккаби тобеъ**)-ро ҷонибдорем, чунки дар ашъори шоирони асри XIV исмиҳои мураккаби тобеъ ба назар мерасанд, ки қолиби ягона (**исм+асоси замони ҳозираи феъл**) дошта,

ба назари аввал, чунин менамоянд, ки тарзи сохташавиашон низ ҳамгун бошад, вале гурӯҳе аз онҳо аз ибораҳои феълӣ (*оинадор, миҷмарагардон, ниёланӯш, дилдор, дилситон, дилбар, дилсӯз, хунрез, шабнишин, роҳбар* ва ғ.) ва гурӯҳи дигар аз ҷумлаҳои сода (*хӯшачин, зардӯз, бӯрёбоф, додхоҳ, дурдошом, пардадор, чаманоро, бодафурӯш, майфурӯш, хокрӯб, паймонашикан, шабрав, суханишинос, худошинос* ва ғ. сохта шудаанд, ки дар ашъори шоирон серистеъмоланд. Азбаски баъзе аз чунин калимаҳо вобаста ба маъно метавонанд ҳам аз ибора ва ё аз ҷумлаи сода сохта шаванд, бинобар ин, онҳоро дар як гурӯҳ ҷой додем.

Гурӯҳи III исмҳои мураккаби тобеъ панҷ қолиби таркибӣ доранд. Аммо ин ҷо танҳо се роҳи онро таҳлил хоҳем кард, чунки ду усули дигари он бо сифатҳои феълӣ сохта мешаванд ва мо медонем, ки сифати феълӣ аз асоси замони гузаштаи феъл ва пасванд сохта мешавад. Бинобар ин, чунин калимаҳоро таҳлил накардем ва се роҳе, ки мавриди таҳқиқ қарор хоҳанд гирифт, инҳоянд: *исму асоси замони ҳозираи феъл, исму асоси замони гузаштаи феъл, сифату асоси замони ҳозираи феъл*. Аз ҳама сермаҳсултарини онҳо қолиби яқум мебошад:

1.Исм + асоси замони ҳозираи феъл. Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ аз исму асоси замони ҳозираи феъл ҳамаи хелҳои исм сохта мешаванд, аммо қисмати зиёди онҳоро исмҳои шахс ташкил медиҳанд. Ин вижагии онҳо дар забони шеъри шоирон низ мушоҳида мешавад. Лозим ба ёдоварист, ки дар ҳамаи калимаҳои ин гурӯҳ ҷузъи аввал тобеъ ва ҷузъи дуюм асосӣ аст.

Дар поён исмҳои мураккаби тобеъ аз рӯйи ба кадом забон мансуб будани ҷузъҳои онҳо, мавриди баррасиву таҳлили морфемавӣ қарор дода мешаванд:

а) **тоҷикӣ + тоҷикӣ.** Исмҳои мураккаби тобеи ин даста таркибан аз ду ҷузъи баромадашон тоҷикӣ иборат буда, ба исми шахс, маънӣ, ба шакли танҳо ва ҷамъ ҷудо мешаванд:

- **исми шахс, танҳо:** *хӯшачин, зардӯзу бӯрёбоф, диловар, додхоҳ, додгустар, оинадор, миҷмарагардон, дурдошом, пардадор, чаманоро, бодафурӯш,*

майфурӯш, пиёланӯш, хокрӯб, дилдор, дилситон, дилбар, дилсӯз, хунрез, паймондеҳ, паймонишкан, шабнишин, роҳбар, шабрав, суханишинос, худошинос.

Дар миёни исмҳои шахс, исмҳои мавҷуданд, ки берун аз матни ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ касбу кори муайянеро ифода мекунанд (*оинадор, пардадор, чаманоро, майфурӯш, пиёланӯш, хокрӯб, хунрез*), аммо онҳо дар матни ғазалиёти шоирон ифодагари касбу кори инсон нестанд. Масалан:

*Эй, офтоб **оинадори** чамоли ту,*

Мушки сиеҳ миҷмарагардони холи ту [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.409].

***Оинадори** рухат орази моҳи тамом,*

Тақяғаҳи минбарат пояи чархи барин [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 23].

Дар байти боло оинадор=дорандаи оина (касе аз машшотаҳо, ороишгар) на касби инсон, балки амалест, ки Ҳофизӣ Шерозӣ онро ба офтоб додааст, вале Камоли Хуҷандӣ машшотагарро дар назар дорад. Дар байти поён бошад, бо зикри вожаи “пардадор” манзури Камоли Хуҷандӣ пеша аст, аммо Ҳофизӣ Шерозӣ чунин вазифаро аз инсон гирифта, ба сабо додааст:

*Эй, **пардадор**, холи дилам бину арза дор*

Бо шахриёр қиссаи шахри харобро [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 41].

Ман, кӣ бошам дар он ҳарам, ки сабо

***Пардадори** ҳарими ҳурмати туст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.567].*

Исмҳои мураккаби тобеи *чаманоро* – орояндаи чаман, *хокрӯб* = рӯбандаи хок = роҳрӯб, *хунрез* = резандаи хун (қотил, бераҳм) дар абёти Камоли Хуҷандӣ ба касбу кори муайян ишора кунанд ҳам:

*Ҳамчу **хунрезе**, ки аз қатли хато гардад хичил,*

Шуд зи хуни ошиқон тар кокули мушкини дӯст [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 68].

Чӣ варақҳо, ки куҳан кард ба дафтар гули сурх,

*То биёмӯхт зи рӯят **чаманороиро** [Камоли Хуҷандӣ 2011, с. 46].*

дар ашъори Ҳофиз Шерозӣ на ба инсон, балки ба чизҳои дигар нисбат дода шудаанд. Дар байти поён манзур аз исми мураккаби тобеи чаманоро –Худо, Офаридгор аст:

*Ман агар хораму гар гул, **чаманорое** ҳаст,*

Ки аз он даст, ки ӯ мекашад, мерӯям [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.380].

Дар абёти зер Ҳофиз Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ бо назардошти аз ягон ҷиҳат монанд будани узвҳои инсон бо пеша ва рафтору хислати ӯ амали хокрӯб = рӯбандаро ба мижгон ва сифати бераҳмиву ситамкории инсонро маҷозан ба чашм нисбат додаанд:

Гар чунин ҷилва диҳад муғбачаи бодафурӯш,

Хокрӯби дари майхона кунам мижгонро [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.9].

Чашият ба гамза моро хун хӯрд, меписандӣ,

*Ҷоно, раво набошад **хунрезро** ҳимоят* [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.94].

*Ба теги гамза **хунрезам**, ки ман ҷону тани худро,*

Шуда қурбони он туркони кофаркеи меҳоҳам [Салмони Соваҷӣ 1371, с.139].

Бар хилофи ҳодисаи боло дар матни ашъори шоирони садаи XIV исмҳои шахсе дучор мешаванд, ки ифодагари сифат ё таъиноти касбу кори муайян (додхоҳ, додгустар, суҳаншинос, худошинос) шуда омада бошанд ҳам, манзури шоирон аз овардани онҳо намояндагони ин ё он касбу кори муайяне аст:

*Баҳор мегузарад, **додгустаро**, дарёб,*

Ки рафт мавсиму Ҳофиз ҳанӯз май начашид [Ҳофиз Шерозӣ 1385, с.233].

Муроди Ҳофиз аз истифодаи исми мураккаби тобеи “*додгустар = густарандаи дод*” қозӣ, шахна, муҳтасиб мебошад.

Исми мураккаби тобеи байти зерин, ки аз исми дод (адлу инсоф) ва асоси замони ҳозираи феъли хоҳ таркиб ёфтааст, ба маънои ҷабрдида ва мазлум омада, на касбу кор, балки сифати инсонро ифода кардааст:

Ҷамоли бахт зи рӯйи зафар ниқоб андохт,

Камоли адл ба фарёди додхоҳ расид [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.242].

Чӣ суд аз нолаву зорӣ бар ин дар додхоҳонро,

Ки султон ҳоли мискинони бозорӣ намедонад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 247].

Дар мисоли зерин калимаи мураккаби *шабрав* = раванда дар шаб, ки аз исми шаб ва асоси замони ҳозираи феъли *рав* таркиб ёфтааст, сифати инсон = айёру ринд буда, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ ин сифатро ба хаёли маъшуқа нисбат додаанд:

Гуфтам, ки бар хаёлат роҳи назар бибандам,

*Гуфто, ки **шабрав** аст ӯ, аз роҳи дигар ояд* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.236].

*Эй, ба зулф аз **шабравон** айёртар,*

Турра аз ту, ту аз ӯ таррортар [Камоли Хучандӣ 2011, с. 265].

Исмҳои шахси *суханишинос* ва *худошинос* ҳам сифати инсон буда, якумӣ маънои адиб ва дуҷумӣ маънои орифро доранд:

Чу бишнавӣ сухани аҳли дил, мағӯ, ки хатост,

Суханишинос най, чони ман, хато ин чост [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.24].

*Насиби мост бихишт, эй **худошинос**, бирав,*

Ки мустаҳаққи каромат гуноҳкоронанд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 193].

*Худбин хунар шиносад айби **худошиносон**,*

Имрӯз айби риндон ҷуз порсо кӣ гӯяд?! [Камоли Хучандӣ 2011, с. 175].

- **исми шахс:** *хароботнишинон, шабнишинон, бадандешон, гӯшанишинон, гӯшагирон, боғкорон, дилбандон, шодхорон, дӯстдорон, камондорон, оинадорон, бӯсарабоен, ҳаводорон, тоҷдорон, ҷаҳондорон, меҳрварзон, раҳравон, сарбозон, дурдкашон, шабхезон.*

Исмҳои мураккаби тобеи мазкур, аслан, ифодагари тавсифу характер=сифати инсон буда, дар матн исми шахс шуда, ба шакли чамъ омадаанд. Масалан, *хароботнишин* одамест, ки дар *харобот* = (маҷозан) майхона менишинад. Аммо дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ *хароботнишин*

тимсоли инсони худоназаркардаву ориф аст, ки дар пеши \bar{u} аз ҳар боб сухан гуфтан далели нодониву ноогоҳии сухангӯ мебошад:

Бо хароботнишинон зи каромот малоф,

Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.126].

“Харобот” вожаи сермахсул бошад ҳам, исми мураккаби “хароботнишин”-и дар асоси он созмонёфта аз вожаҳои нодири асри XIV маҳсуб меёбад, зеро бо чунин қолиб танҳо дар шеъри Ҳофизӣ Шерозӣ ба назар мерасад ва шояд танҳо ба услуби ҳуди шоир мансуб бошад, чунки Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Соваҷӣ истифодаи муродифоти онро, чун “гӯшанишин, хилватнишин, меҳробнишин” [Камоли Хуҷандӣ 2011, с.208, 214, 287 ва Салмони Соваҷӣ 1371, с. 60,111]-ро афзалтар донистаанд.

Исми мураккаби тобеи *шабнишин*, ки аз исми *шаб* ва асоси замони ҳозираи феъли *нишин* таркиб ёфтааст, ба маънои одами бедорхоб, шабзиндадор, ошиқ омадааст:

Хушаи бод он насими субҳгоҳӣ,

*Ки дарди **шабнишин**ро даво кард* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.130].

Шамъи бахтат бод равшан, то ҷаҳон ҳар субҳдам,

***Шабнишинони** фалакро шамъи кофурӣ диҳад* [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 326].

Асоси замони ҳозираи феъли *нишин* бо исми *гӯша* якҷо шуда, исми мураккаби тобееро ташкил додаанд, ки он ба маънои *зоҳиду порсо* омадааст. Бояд таъкид дошт, ки дар байти поён зоҳиду парҳезгор ҳуди шоир аст, на он порсоёни риёкор, ки зоҳиран худро парҳезгору ботакво мегирифтанд, дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ мавриди накуҳишу танз қарор гирифтаанд:

*Чун чаими ту дил мебарад аз **гӯшанишин**он,*

Ҳамроҳи ту будан гунаҳ аз ҷониби мо нест [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.69].

Исми мураккаби тобеи *гӯшагирон* низ, ки дар байти поён омадааст, маънои манфӣ (зоҳиди риёкор)-ро надорад, балки манзури шоирони қарни

XIV аз гӯшагирон ҳамон хилватгузидагон = орифону ошиқони роҳи ҳақиқатанд:

Гӯшагирон интизори ҷилваи хуш мекунанд,

Баршикан тарфи кулоҳу бурқаъ аз рух барфikan [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с. 391].

Ман мискини кадомин гӯшагирам?

Ки он холӣ зи гавғои ту бошад [Салмони Соваҷӣ 1371, с.96].

Бояд таъкид ҳам кард, ки шоирон бо истифода аз чунин исмҳои мураккаб санъати ихомро ба кор мебаранд. Масалан, ба байтҳои зерин тавачҷуҳ шавад:

Дило, ҳамеша мазан лофи зулфи дилбандон,

Чу тирарой шавӣ, кай қушоядат коре ?! [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.444].

Ба дил гуфтам, ки ҳеч он зулфи дилбанд

Қушояд мушкили мо? Гуфт: Мушкил? ! [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 318].

Исми мураккаби тобеи *дилбанд* дар таркиби ибораи *зулфи дилбандон* омада, ду маъно дорад: зулфи маъшуқай дилбар ва ҳар зебоие, ки дилҳоро ба худ мекашаду мебандад, яъне ошиқу шефта месозад.

Абёти шоҳид ва таҳлилҳои боло далели онанд, ки шоирон аксар исмҳои мураккаби тобеи ифодакунандаи шахсро назар ба шакли танҳо бештар дар шакли чамъ истифода бурдаанд.

- **исми маънӣ:** *гиреҳбанд, дастрас, гӯшгузор, доғдор, дастафшон, заминбӯс, пойбӯс, пойбанд, тахтабанд, раҳзан, раҳгузор, чарогафрӯз.*

Ҳарду ҷузъи исмҳои мураккаби тобеи мазкур, исмҳои тоҷикӣ буда, дар матни ашъори шоирони мавриди назари мо исми шахс ва маънӣ шуда омадаанд, зеро ҳамаи онҳо ба саволи кӣ ҷавоб мешаванд. Масалан, исми мураккаби *дастрас*, ки аз соматизми *даст* ва асоси ҳозираи феъли *рас* таркиб ёфтааст, дар мисоли зерин исми маънӣ шуда омадааст:

Ба ҷони ӯ, ки гарам дастрас ба ҷон будӣ,

Ҳамина пешкаши бандагонаш он будӣ [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.442].

Дастрас ёфтаи ба қомати дӯст,

Ба сари сарв дасти ман чу расид [Камоли Хучандӣ 2011, с. 518].

Ба ҳамин монанд исмҳои мураккаби тобеи дигар низ, ки дар поён абёти шоҳидашон оварда мешавад, исмҳои маънианд:

Кас наёрад бари ӯ дам занад аз қиссаи мо,

Магараи боди сабо гӯшгузоре бикунад [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.188].

На ин замон дили Ҳофиз дар оташи ҳавас аст,

Ки доғдори азал ҳамчу лолаи худрӯст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.59].

Чарогафрӯзи чаими мо насими зулфи ҷонон аст,

Мабод ин чамъро, ё Раб, гам аз боди парешонӣ [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.477].

Гар набошӣ дӯстдорам, дӯст дорам ҳамчунон,

З-он ки ман бе ин таманно дӯст медорам туро [Камоли Хучандӣ 2011, с. 30].

Маҳмудро чӣ чурм, ки шуд пойбанди ишқ?

Он фитнаҳо ҳама сари зулфи Аёз кард [Камоли Хучандӣ 2011, с. 188].

Чунон тоза сарве чаро бар кунӣ,

Ба тобут дар тахтабандаи кунӣ? [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 388].

Замин бибӯсу заминбӯси бандаи хокӣ,

Ба остона ояд давлати ошён барсон [Салмони Соваҷӣ 1371, с. 258].

б) **арабӣ+тоҷикӣ**. Исмҳои мураккаби ин даста, ки ҷузъи якумашон исмҳои арабӣ ва ҷузъи дуюмашон замонҳои ҳозираю гузаштаи феъли тоҷикӣ, ба исмҳои шахси ифодагари касбу кор, рафтори муайян, исми маънӣ чудо мешаванд:

- **исми шахс, шакли танҳо:** *арбадаҷӯ, балогардон, аҳдишкан, қаробакаи, сабӯкаи, хуморкаи, насиҳатгӯ, маломатгӯ, муродбахш, ҷуръакаш, хилватнишин, миҷмаргардон, санохон, маслиҳатдид, хилофомад.*

Исмҳои мураккаби тобеи боло ифодагари ин ё он сифати инсон ё ягон чиз буда, дар матни ашъори Ҳофизи Шерозӣ исми шахс шуда омадаанд. Масалан, *арбадаҷӯ* = ҷӯяндаи арбада (ҷанҷолу хархашаи баъди мастӣ) сифати

одамест, ки баъди масти зиёд аз шароб ба доду фарёду пархош медарояд. Аммо ин сифатро дар байти зерин шоирон ба наргис = чашми маъшуқа ва ғамза нисбат додаанд:

*Наргисаи арбадачӯву лабаи афсӯскунон,
Нимшаб дӯш ба болини ман омад биниаст* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.21].

*Кард чун зулфи ту бо ғамза фурӯдошт Камол,
З-он ки бадмасти он арбадачӯ медонад* [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с. 202].

*Бо он ки ду чаши шӯхи ӯ арбадачӯст,
Дар шӯхиву дилбарӣ ҳам абруӣ ӯст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.336].

Дар байти Ҳофизи Шерозӣ *балогардон* = гардонандаи бало сифати дуои мустамадон аст:

*Балогардони ҷону тан дуои мустамадон аст,
Ки дорад хайр аз он хирман, ки нанг аз хӯшачин дорад* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.121].

Исми мураккаби тобеи *аҳдишкан*-ро Ҳамоли Ҳучандӣ муродифи шахси паймоншикан, ваъдахилоф ва ноаҳд медонад:

*Ман аз он чаши хуш он рӯз шудам аҳдишкан,
Ки набуд аз маю аз майкада осор ҳанӯз* [Ҳамоли Ҳучандӣ 2011, с. 284].

Ҳофизи Шерозӣ онро ончунон ба риштаи назм кашидааст, ки ҳам сифати зулф ва ҳам сифати худи соҳиби зулф = маъшуқа = шахс гаштааст:

*Чун зи насим мешавад зулфи бунафша пуришкан,
Ваҳ, ки дилам чӣ ёд аз он аҳдишкан намекунад* [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.192].

Асоси замони ҳозираи феъли “кашидан” дар якҷоягӣ бо исмҳои арабӣ нисбати дигар асосҳои замони ҳозираи феъл дар калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ фаъолтар аст: қароба (зарфи шишагии обу шаробгирӣ)+каш = *қаробакаш*, чуръа (миқдори муайяни обу шароб, ки ба як

дам нӯшанд)+каш = *чуръакаш*, сабӯ (кӯзаи обу шароб)+каш = сабӯкаш, хумор (сардардӣ баъди мастӣ аз шароб) + каш = *хуморкаш*.

Аммо, маврид ба таъкид аст, ки ин чор исми мураккаби тобеъ дар матни ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ дар доираи маънии луғавии худ маҳдуд намонда, маъноҳои дигарро низ ифода кардаанд:

Дар аҳди подшоҳи хатобахши чурмпӯш

Ҳофиз қаробакаш шуду муфтӣ ниёланӯш [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.283].

Қаробакаш = соқӣ шудани Ҳофизӣ Шерозӣ дар замони шоҳи хатобахш ин маъноӣ аз ҳад зиёд маст шудани ӯ ва маҷозан аз шароби муҳаббати шоҳи хатобахши чурмпӯш = Худо беҳуд шуданаширо низ дорад.

Қаробакаш ва чуръакаш аз калимаҳои писандидаи Ҳофизӣ Шерозӣ буда, дар чанд маврид шоир аз онҳо суд ҷустааст, ки дар ашъори ҳамасрони ӯ ба назар намерасанд.

Дар байтҳои зерини Ҳофизӣ Шерозӣ исми мураккаби тобеи *чуръакаш* дар таркиби иборати *чуръакаши ниёла* барои шоир имкон додааст, ки бо истифода аз он ва калимаҳои дигар маъноӣ тозае офарад. *Чуръакаши ниёла* шоҳ шудани фалак, ин маъноӣ ба коми шоҳ чархидани чархи гардунро дорад:

Додгаро, туро фалак чуръакаши ниёла бод,

Душмани дилсиёҳи ту гарқа ба хун чу лола бод [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.515].

Асоси замони ҳозираи феъли “*гуфтан*” низ дар таркибҳои исмҳои мураккаби тобеи ифодагари шахс фаъол мебошад:

Бирав муолиҷаи худ кун, эй насихатгӯ,

Шаробу шоҳиди ширин киро зиёне дод [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.113].

Насихатгӯ, агар панде диҳад, сахл аст, гӯ, мегӯ,

Забони ӯву он гуфтору гӯши мову нашиндан [Ҳамоли Хучандӣ 2011, с. 407].

Маломатгӯ чӣ дарёбад миёну ошиқу маъшук,

Набинад чаими нобино, хусус асрори тинҳонӣ [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с. 477].

Чанд гӯӣ шуд ба дарё сели миҷгонат, Камол?

Эй маломатгӯ, раҳо кун як даме моро ба мо! [Камолӣ Ҳуҷандӣ 2011, с. 37].

Шикори он камонабруям, инак доғи ӯ бар дил,

Маломатгӯ мазан тирам, ки ман бо доғ султонам [Салмони Соваҷӣ 1371, с.137].

Дар забони ғазали асри XIV ва забони имрӯзаи тоҷикӣ исмҳои «насихатгӯ ва маломатгар», ки ҳарду ҳам ифодагари касбу амали шахсанд, калимаи зидмаъно ба шумор мераванд, зеро яке, *насихатгӯ - пандгӯ, он ки бо суханҳои судманд ва пуртаъсир касеро ба роҳи дуруст ҳидоят мекунад*, аст ва дигаре, *сарзанишкунанда, накуҳишкунанда ва таъназананда*.

Бо артикли номуайянии *-е* омадан яке аз хусусиятҳои исмҳои мураккаби тобеъ дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ ба шумор меравад:

Дарунҳо тира шуд, бошад, ки аз гайб

Чароге баркунад хилватнишини [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.485].

Дар миёни исмҳои мураккаби ин даста (арабӣ + тоҷикӣ) исмҳои шахси ифодагари касбу кор ва таъинот ба назар мерасанд. Масалан, *миҷмарагардон* = *гардонандаи миҷмара*, *аслан ходимест*, ки зарфи сипанд ва хӯшбӯисӯзиро гирифта, дар базмҳо давр занонда мегардад. Аммо Ҳофизӣ Шерозӣ ин пешаро ба сабаби хушбӯӣ ба ихтиёри мушки сиёҳ = *холи рӯи маъшуқа* ва Салмони Соваҷӣ ба ихтиёри сабо во гузоштааст:

Эй офтоб оинадори ҷамоли ту,

Мушки сиёҳ миҷмарагардони холи ту [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.409].

Дар соҳати ту марвахачунбон бувад шамол,

Дар маҷлиси ту миҷмарагардон бувад сабо [Салмони Соваҷӣ 1371, с.196].

Маслиҳатдид ва хилофомад аз вожагоненд, ки дар қуруни гузашта дар абёти Низомии Ганҷавӣ, Саъдии Шерозӣ истифода шудаву дар садаи XIV

ниҳоят камистеъмол будаанд ва танҳо дар шеъри Ҳофизи Шерозӣ ба назар мерасанд, чунончи:

Маслиҳатдиди ман аст, ки ёрон ҳама кор

Бигузоранду хами турраи ёре гиранд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.185].

Дар хилофомади одат биталаб ком, ки ман

Касби чамъият аз он зулфи парешон кардам [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.319].

- **исми шахс, шакли чамъ:** *зуҳдфурӯшон, валишиносон, вақтшиносон, шиқбозон, чонсупорон, савмаадорон, сафнишинон, тавбафармоён, ҳақгузoron, ҳаводорон.* Дар шакли чамъ омадани исмҳои мураккаби тобеи шахс дар ин навъи таркиббӣ (арабӣ+тоҷикӣ) низ маъмул мебошад. Аксари ин исмҳои шахс ғайр аз маънои луғавии худ дорои маънои дигаранд. Масалан, *зуҳдфурӯшон* = *фурӯшандагони зуҳд сифати зоҳидони порсотарош* аст, ки дар байти зерини Ҳофизи Шерозӣ исми шахс шуда омадааст:

Мабӯс чуз лаби соқиву қоми май, Ҳофиз,

Ки дастии зуҳдфурӯшон хатост бӯсидан [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.394].

Исмҳои мураккаби валӣ (орифи баҳақрасида) + шинос = *валишиносон* ва вақт (замон) + шинос = *вақтшиносон* низ ғайр аз маънои луғавии худ, дар абёти зайл ҳарду муродиф буда, маънои орифро доранд:

Риндони ташиналабро обе намедиҳад кас,

Гӯӣ валишиносон рафтанд аз ин вилоят [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.94].

Биё, ки вақтшиносон ду кавн бифрӯшанд,

Ба як пиёла майи софу суҳбати санаме [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.471].

Дар абёти зерин низ ду исми мураккаби тобеи шахс, ки дар шакли чамъ омадаанд, муродифи матнии ашъори шоирон маҳсуб меёбанд:

Гӯянд зикри хайраш дар хайли шиқбозон,

Ҳар чо ки номи Ҳофиз дар анҷуман барояд [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.235].

Арафоти шиқбозон сари кӯи ёр бошад,

Ба тавофи Каъба з-ин дар наравам, ки ор бошад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 225].

Дар обу ранги рухсораиш чи ҷон додему хун хӯрдем,

Чу нақшаи даст дод аввал, рақам бар ҷонсупорон зад [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.153].

Ду исми мазкур: ишқ + боз = ишқбоз, ҷон + супор = ҷонсупор аз он сабаб муродифи матнианд, ки ишқбоз ҳам ошиқ асту ҷонсупор ҳам маънои ошиқро дорад. Зеро ишқбозу ҷонсупор будан = фидокору вафодор будан дар шеър сифатҳои ошиқи ростин аст ва дар назм чунин сифатро қабул кардани ошиқу ба чунин қолиби исмиҳои мураккаб рӯ овардан, Ҳофизӣ Шерозӣ дар қиёс ба Камоли Хучандиву Салмони Соваҷӣ бештар ғаёл будааст.

Дар байти зерин Ҳофизӣ Шерозӣ бо танзи малех савмаадорон = дорандагони савмаа = шайхони муфтхоро одамони танбалу бекор мешуморад:

Нақдҳоро бувад оё ки иёре гиранд,

То ҳама савмаадорон пайи коре гиранд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.185].

Исмиҳои шахси дар шакли чамъ омадаи сафнишин = шинанда дар саф (қатор, радаи одамон) ба маънои меҳмон, тавбафармо = фармояндаи тавба ба маънои воизу носеҳ, субҳхез = хезанда вақти субҳ (пагоҳ) ба маънои дуоғӯю хайрхоҳ, ҳақгузор = гузорандаи ҳақ ба маънои вафодору дастгир омадаанд:

Сафнишинон некхоҳу пешкорон боадаб,

Дӯстдорон соҳибасрору ҳарифон дӯстком [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.309].

Мушике дорам, зи донишманди маҷлис бозтурс,

Тавбафармоён чаро худ тавба камтар мекунанд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.199].

Лолаву наргис ба ҳам ҷоми сабуҳӣ мекашанад,

Субҳхезони чаманро, мутрибо овоз кун [Салмони Соваҷӣ 1371, с.145].

Мубтало гаштам дар ин банду бало,

Кӯишии он ҳақгузoron ёд бод [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.103].

Надорӣ бо ҳаводорон иродат,

Магар дар Чин чунин будаст одат? [Салмони Соваҷӣ 1371, с.485].

Камоли Хучандӣ аз калимоти номбурда хеле кам ишора мекунад, баъзан вожаи “ҳаводор”-ро дар шакли танҳо ба кор бурда, маънии “тарафдору пуштибон ва иштиёқманди чизеро”-ро дар чунин мисраъҳо: ...*Аз ҳамнафасон ёри ҳаводори ман ин аст* [ФК 2015, с. 857] ва ...*Меҳри ту дорам заррасон в-аз чон ҳаводори туам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 368] ибраз доштааст.

- **исми маънӣ:** *нақибанд, муборакбод, миннатпазир, қарздор, сеҳрофарин, маснадфурӯз, фитнаангез ва ғ.* Исмҳои маънии ин даста (арабӣ + тоҷикӣ) каммаҳсул бошанд ҳам, далели онанд, ки асосҳои ҳозираи феъли забони тоҷикӣ бо исмҳои маънии арабиасл низ якҷо омада, дар калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ фаъол мебошанд. Ба он натиҷа таъя намуда, чунин қолиби исмҳои мураккабро дар забони ғазали асри XIV каммаҳсул номидем, ки Салмони Соваҷӣ танҳо вожаҳои *қарздорро* ба кор бурдааст ва Ҳофизӣ Шерозиву Камоли Хучандӣ ҳамагӣ аз чанд калима, ки болотар зикр кардем, ишора кардаанд. Исмҳои маънии мазкур дар матни ашъори Ҳофизӣ Шерозиву Камоли Хучандӣ тобиши маъноӣ тоза пайдо кардаанд. Масалан, дар абёти поён исми шахси **нақшбанд** = нақш + банд, ки дар таркиби ибораи **нақшбанди қазо** омадааст, маъноӣ аслии худ (банданда = кашанда = нигорандаи нақш = рассом, наққош) -ро аз даст дода, маъноӣ наққоши азал = Офаридгорро гирифтааст, яъне шахс ба ғайришахс ва исми маънӣ табдил ёфтааст:

Зи нақшбанди қазо ҳаст умеди он Ҳофиз,

Ки ҳамчу сарв ба дастам нигор бозояд [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.238].

Нақшбанди рухат аз гояти ҳайронии хеш

Батамомӣ маҳи рӯйи ту наёрост ҳанӯз [Камоли Хучандӣ 2011, с. 285].

Дар баробари ин, Камоли Хучандӣ дар мисраъҳои зерин аз маънии аслии он низ чунин қайд мекунад:

Чу дид нақши рухаи нақибанд, дафтар шуст,

Чу бишнави ту ҳам, эй гул, варақ бигардонӣ [ФК 2015, с. 483].

Исми маънии *муборакбод*, ки дар забони адабӣ ва ҳам гуфтугӯӣ ҳангоми шоду хурсанд шудан аз ягон хабару ҳодиса ба кор мебаранд, дар матни ашъори шоирон, баръакс, вақти ба ғаму ғусса гирифтагон омадани одам истифода шудааст:

То шудам ҳалқабагӯи дари майхонаи ишқ,

Ҳар дам ояд ғаме аз нав ба муборакбодам [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.317].

Боз дар ишқи яке дил ба гуломӣ додам,

Ҳочаро гӯ, ки биёяд ба муборакбодам [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 321].

Мисолҳои дигари шоирони қарни XIV ба чунин зайланд:

Миннатпазири он лаби лаълам, ки пеши хол

Ҳатро ба бӯсаҳои мани ҳаста ҷо накард [Ҳамоли Ҳуҷандӣ 2011, с. 257].

Бар он чаши сияҳ сад офарин бод,

Ки дар ошиққушӣ сеҳрофарин аст [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.55].

Маснадфурӯзи давлат, к-он шуқуҳу шавкат,

Бурҳону мулку миллат Бӯнасири Булмаоли [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.466].

Олам аз шӯру шари ишқ хабар ҳеч надошт,

Қарздору бенаво қарданд ногаҳон маро [Салмони Соваҷӣ 1371, с.308].

в) **юнонӣ + тоҷикӣ**. Дар миёни исмҳои мураккаби тобеи қолиби якуми таркибӣ гурӯҳи III дар ашъори шоирони асри XIV, бахусус, Ҳофизӣ Шерозӣ исми як ҷузъаш юнонӣ ва ҷузъи дуюмаш тоҷикӣ низ дучор мешавад: кимиё (модда, навъе аз илм, химия) + фурӯш = *кимиёфурӯш*. Исми мазкур дар байти зерини Ҳофизӣ Шерозӣ киноя аз *инсонӣ комил, пири тариқат аст, ки қалб (иҳоман ду маъно дорад: дил ва тангаи ноҳолӣ, қалбакӣ)-и шоирро аз хислатҳои замима тазкияву пок месозад:*

Ту, ки кимиёфурӯшӣ, назаре ба қалби мо кун,

Ки бизоате надорему фикандаем доме [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.470].

2. Исм + асоси замони гузаштаи феъл. Ин қолиби таркиббӣ дар асари “Исм” таҳти рақами 2 (ду) оварда шудааст [Рустамов Ш. 1981, с. 158], ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [ФЗТ 1969, с. 125] ва ҳам дар забони шеърӣ шоирони мавриди назар каммаҳсул мебошад. Исмиҳое, ки ҳарду чузъашон тоҷикист, инҳоянд: *гулгаиш, дастбурд, хонапарвард, майкадапарвард, сарнавишт ва ғ..*

Бидеҳ, соқӣ, майи боқӣ, ки дар ҷаннат нахоҳӣ ёфт

Канори оби Рукнободу гулгаишти Мусаллоро [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.3].

Зи дастбурди сабо гирди гул кулола нигар,

Шиканҷи гесӯи сунбул бубин ба рӯйи суман [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.389].

Гуфтамаиш: Мағзар замоне. Гуфт: Маъзурам бидор,

Хонапарварде чӣ тоб орад гами чандин гариб? [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.14].

Айбе макун ба риндиву бадномӣ, эй ҳақим,

К-ин буд сарнавишт зи девони қисматам [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.314].

Қадри маю маъшуқу харобот чӣ донд

Он кас, ки чу ман майкадапарвард набошад? [Қамоли Хуҷандӣ 2011, с. 178].

Ба гурӯҳи мазкур, ҳамчунин, вожаи “Бағдод”-ро низ ҳамроҳ намуд, ҳарчанд ки он дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ба қатори вожаҳои рехта ва калимаҳои сода шомил аст, аммо мувофиқи шарҳи муҳаққиқ Абдучаббори Шоҳаҳмад, “Бағдод” исми *мураккаб буда, аз вожаҳои форсии «бағ» - Худо ва «дод» - додан ба маънии худодод, худодода* иборат аст [ФК 2015, с. 63]. Калимаи “Бағдод” номи шаҳрест дар Ироқи Араб, ки бунёди онро хунармандони форс ниҳода, ба форсӣ Бағдод низ мегуфтанд.

Ҳаргизам рӯзӣ надод он турфаи Бағдод дод.

Хирмани уммедро з-он додаам бар бод дод [Камоли Хучандӣ 2011, с. 258].

Чу азм бувад, ки бошам муқим дар Турфӣ,

Мақоми банда ба Бағдод дид шоҳ савоб [Салмони Соваҷӣ 1371, с.171].

3. Сифат + асоси замони ҳозираи феъл. Ин қолиби таркибёбии исмҳои мураккаби тобеи гурӯҳи III низ дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Грамматика 1985, с.125] бемаҳсул, вале дар забони шеърӣ шоирони асри XIV каммаҳсул мебошад. Дар абёти шоирони мавриди таҳқиқи мо чунин исмҳои мурракабро дарёфтем, ки таркибан аз забонҳои *тоҷикӣ+тоҷикӣ* ва *арабӣ+тоҷикӣ* ташкил ёфтаанд. Ба дастаи калимаҳои *тоҷикӣ+тоҷикӣ* чунин исмҳоро дохил намудем: *бадгӯ, бадомӯз, бадандеш, бадхоҳ, пашинапӯш, сиёҳпӯш, жандапӯшон* ва ғ.

Аз сифати *бад* ва асоси замони ҳозираи феъли *гуфтан* исми мураккаби *бадгӯ* таркиб ёфтааст, ки он исми шахс мебошад:

Ту пиндорӣ, ки бадгӯ рафту ҷон бурд,

Ҳисобаи бо киромулкотибин аст [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.55].

Гар бикашам зулфи ту, фикр зи бадгӯ макун,

Ман чу нагуфтам ба кас ҳар чӣ шунидам зи ту [Камоли Хучандӣ 2011, с. 416].

Ман масту ринду ошиқам в-аз зуҳду тақво фориғам,

Бадгӯйро дар ҳақи ман гавҳар чӣ меҳохӣ, бигӯ [Салмони Соваҷӣ 1371, с.149].

Аз сифати *сабз* ва асоси замони ҳозираи феъли *пӯшидан* исми мураккаби тобеи *сазбпӯш* таркиб ёфтааст, ки он дар байти зерини Ҳофизи Шерозӣ дар шакли чамъ омада, исми шахс ба ҳисоб меравад:

Сабзпӯшони хатат бар гирди лаб,

Ҳамчу мӯронанд гирди салсабил [Ҳофизи Шерозӣ 1385, с.308].

Инчунин, чанд мисолро дар зер меорем, ки ба ҳамин қолиби сохташавии исмҳои мураккаби тобеъ мансубанд:

Умед ҳаст, ки ёр аз дарам чу бахт дарояд,

Агар чунончи бадомӯзии рақиб набошад [Камоли Хучандӣ 2011, с. 244].

*Ёр агар з-оҳи мани хаста нақӯ андешад,
Фориғ аз қасду бадандеиши қосид бошам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 354].

*Он сарафрози ниҳолест синони ту ба разм,
Ки сару синаи бадхоҳи туаш бору бараст* [Салмони Соваҷӣ 1371, с.180].

*Паишинапӯш хирқайи солус то насӯхт,
Аз ҷомахонаи карамат хилъате наёфт* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 76].
*Хирқайи мо то ба далқи жандапӯшон шуд бадал,
Нусхаҳо бурданд наққошони Чин аз пайкарам* [Камоли Хучандӣ 2011, с. 349].

Ба гурӯҳи дуюм, исмҳои мураккаби аз ҷузъҳои арабӣ+тоҷикӣ таркибёфтаре дохил намудем. Аз калимаи арабии *азрақ* (кабуд, нилранг [ФТЗТ 2010, с. 43] ва асоси замони ҳозираи феъли *пӯшидан* исми мураккаби тобеи *азрақпӯш* = пӯшандаи либоси кабуд = суфиёну қаландарон – исми шахс таркиб ёфта, дар байти зерини Ҳофизӣ Шерозӣ дар шакли чамъ омадааст:

*Пири гулранги ман андар ҳақи азрақпӯшон
Рухсати хубс надод, в-арна шикоятҳо ҳаст* [Ҳофизӣ Шерозӣ 1385, с.204]

Хулоса, дараҷаи истеъмоли қолибҳои калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ дар ашъори шоирони асри XIV аз ҳамдигар тавофут доранд. Агар қолиби якум (исм+исм, *саранҷом*) каммаҳсултар нисбат ба дигар қолибҳо бошад, қолиби дуюм (исм+сифат, *саргарм*) бемаҳсул буда, қолиби сеюм (исм+сифати феълӣ) мушоҳида намешавад. Ҳамчунин, қолибҳои гурӯҳи II дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқи мо дараҷаи истеъмом ва вижагиҳои хоси фарқкунанда доранд. Қолиби якум (исм+исм, *ниҳонхона*) бо сермаҳсул будан, ҷузъи тобеъкунандаи фаъол маҳсуб ёфтани исми *хона*, ҳамчун исмҳои моддӣ, маънӣ, шахс дар шаклу маъноӣ мустақил ва дар таркиби ибораҳо дар

шакли танҳову чамъ омадан аз дигар қолибҳо фарқ дорад. Қолиби дуҷум (исм+сифат, *сияҳкоса*(*киноя аз дунё*)) низ каммаҳсул мебошад. Бо ин қолиб исмшавии сифат дар матни шеъри шоирон ба мушоҳида расид. Ҳамчунин, баъзе аз исми мураккаби детерминативӣ ҳамчун исми ифодакунандаи шахс дар матни шеър ба назар расиданд. Қолиби сеҷум (шумора+исм, *якранг*, *якҷӯ*)-и гурӯҳи II низ бо каммаҳсул будан, бештар бо шумораи *як* ва исми (ранг) сохта шудан аз дигар қолибҳо фарқ карда, қолиби чорум (сифати феълӣ+исм) дар ашъори онҳо ба мушоҳида нарасид.

ХУЛОСАҲО

1. Вожаҳои сермаъноӣ ашъори шоирони асри XIV ба ду гурӯҳ тасниф мешаванд. Ба гурӯҳи аввал, калимаҳои сермаъноӣ шомиланд, ки дар сарчашмаҳои илмӣ зикрашон рафтааст (*лаб, чаши, даст, сар, рӯй, даҳон, гӯш, забон, миён ва ғ.*), аммо ба дастаи дуюм, калимаҳои мансубанд, ки танҳо дар ашъори шоирон вазифаи сермаъноиро бар дӯш гирифтаанд ва ба хусусияти фардии эҷодкор мансубанд (*хароб, сухан ва ғ.*).
2. Дар забони тоҷикӣ доир ба назарияи муродифот миёни забоншиносон ақидаҳои гуногун мавҷуд аст. Гурӯҳи якум ба вожаҳои муродифӣ калимаҳои дохил кардаанд, ки маъноӣ яхела доранд [Н.Тӯсӣ]. Гурӯҳи дуюм ба муродифот калимотери мансуб медонанд, ки аз ҷиҳати маъно наздик ё як буда, ба маъно ва тобиши иловагии худ бо ҳудуд ва андозаи истеъмолашон дар забон аз якдигар фарқ мекунанд [Муҳаммадиев М., Талбаков Х., Нурмаҳмадов Ю., Мачидов Ҳ., Мирзоева М.].
3. Ба се роҳи пайдоиши муродифоти сарчашмаҳои илмӣ роҳҳои чорум, панҷум ва шашум (аз ҳисоби эвфемизм (калимаҳои малех), вулгаризм (калимаҳои қабех), калимаҳои кӯҳнашуда ва аз ҳисоби калимаҳои, ки вобаста ба тобиши услубиашон дар матн муродиф ба ҳисоб мераванд)-ро бояд низ ҳамоҳанг кард.
4. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ба хелҳои калимаҳои зидмаъноӣ гурӯҳи калимаҳои зидмаъноӣ: 1) ифодакунандаи синну сол ва вазифаи одамон; 2) калимаҳои зидмаъноӣ ифодакунандаи ҷинсро низ дохил намудан мувофиқи мақсад хоҳад буд.
5. Шоирони асри XIV калимаҳои зидмаъноӣ ба қор бурдаанд, ки мебошад ба онҳо гурӯҳҳои алоҳида ҷудо намуд, зеро чунин хели калимаҳои зидмаъноӣ дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ низ маъмуланд: 1) калимаҳои зидмаъноӣ, ки миқдору андозаро мефаҳмонанд; 2) калимаҳои зидмаъноӣ, ки шахсро аз рӯйи касбу ҳунар ва вазифааш мефаҳмонанд; 3) калимаҳои зидмаъноӣ, ки баёнгари маконанд; 4) калимаҳои зидмаъноӣ, ки амалро ифода менамоянд.

6. Шоирон дар ғазалиёти хеш на танҳо аз калимаҳои зидмаъноӣ мавҷуда суд чустаанд, балки худ низ талош кардаанд, ки ҳунари волои шоирии худро рӯнамо созанд ва калимотеро дар абёт ҷой диҳанд, ки вобаста ба матн маънии зид пайдо кунанд.
7. Дар адабиёти асри XIV чунин навроҷаҳои фардӣ дарёфт гардиданд, ки калимаҳои *хуморкаш*, *ширинқаландар*, *сахту сусти ҷаҳон*, *дарди худпарастӣ* хоси Ҳофизӣ Шерозӣ; *майкадапарвард*, *лаби ниёзи суфӣ*, *ҳайи Лайло*, *гулбарги таҳаммул*, *гулбарги тар*, *гулбарги рух*, *сарви гулбор*, *гулистони маърифат*, *гулистони рух*, *аз шоҳи давлат гул ҷакидан*, *гул бар сари гул рехтан*, *гулбез шудани бод*, *лоларухи савсанбӯй*, *гулу райҳони дӯстӣ бӯидан* ва ғ. моли Камоли Хучандӣ ва навроҷаҳои *панҷ сутуни хонаи шаръ*, *савдои вараъ*, *давлати тез*, *савдои хомпӯхта*, *бодпойи азимат*, *шикастабаста* мансуб ба Салмони Соваҷианд.
8. Воҷаҳои мансуб ба касбу ҳунари ашъори шоирони асри XIV ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) *вожағоне*, ки *нафареро аз рӯйи ин ё он касбу ҳунараш* ифода мекунад; б) номи олоғе, ки дар соҳаҳои гуногуни касбу ҳунар истифода мешаванд.
9. Воҷаҳои ифодакунандаи касбу ҳунар дар забони имрӯзаи тоҷикӣ мисли садаи XIV маънии худро маҳфуз доштаанд ва дар ашъори шоирон бемаҳсуланд.
10. Натиҷаи пажӯҳишу ҷустуҷӯ маълум месозад, ки воҷаҳои марбут ба номи деҳаҳои дар калом мавзӯи Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ доираи истифодаи маҳдуд доранд.
11. Гидронимҳо дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ камистеъмол буда, хоси забони форсӣ-тоҷикӣ ва забони арабианд.
12. Дар асри XIV номвоҷаҳои хешутаборӣ бештар ифодакунандаи аъзои оила буда, калимаҳои решагии забони адабии тоҷикӣ ба шумор мераванд. Номвоҷаҳои хешутаборӣ дар ашъори Салмони Соваҷӣ нисбат ба Ҳофизӣ Шерозӣ ва Камоли Хучандӣ серистеъмоланд, зеро Салмони Соваҷӣ чунин

вожаҳоро дар маснавии «Чамшед ва Хуршед» ба кор бурдааст, ки қаҳрамонҳои асосии маснавиро аъзои хонаводаи ду шоҳ ташкил мекунад.

13. Шоирони асри XIV, ҳарчанд ки мутахассиси соҳаи тиб набошанд ҳам, вожағони хоси соҳаи тибро ба маънии асливу маҷозӣ истифода кардаанд ва ин аз як тараф, боис гардида, ки чунин калимаҳо бо ҳамон шаклу мазмун то замони мо моҳияти худро ҳифз намоянд.

14. Номи гулҳо дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ серистеъмол буда, ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, ҳиндӣ ва юнонӣ мансуб будаанд.

15. Номи дарахтони бемева дар ашъори шоирони мавриди таҳқиқ серистеъмол буда, хоси забони тоҷикӣ ва ҳам арабианд ва дар муқоиса ба маънии асли бештар кинояро ифода кардаанд.

16. Камоли Хучандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Соваҷӣ дар баробари орифи ҳақшинос будан, аз маҷмуи донишҳои улуми мухталиф, минҷумла, табиатшиносӣ ва илмҳои таркибии он, хоса, гиёҳшиносӣ ба кулӣ баҳравар буда, тавассути ин омӯхтаҳои хеш маъниҳои барҷастаи шоиронаву мазмунҳои баланди орифона, инчунин, таркибҳои нодирро ноibe офаридаанд, ки ҳамагӣ дар таъмини як сабки вижаи суҳанварии шоирон боис гардидаанд.

17. Дар асри XIV номи узвҳои баданро бештар калимаҳои аслии тоҷикӣ ва ё решагӣ ташкил карда, шакли истифодаи баъзе аз онҳо аз замони имрӯза фарқ мекунад.

18. Шоирони мавриди таҳқиқ на танҳо аз исми пайғамбарон ёдовар шудаанд, инчунин иборотеро ба кор бурдаанд, ки ба қиссаи ҳамин паёмбарон шомиланд (*хони Халил, нори Халил, накҳати пирӯҳан, роиҳаи пирӯҳан, хаёли пирӯҳан, ҳоли пирӯҳан, бӯйи пирӯҳан, пирӯҳани умр муъҷизаи муҳаммадӣ, пири Канъон, байти эҳзон, кулбаи эҳзон*).

19. Шоирон вожағони диниеро ба кор бурдаанд, ки ё ба ягон сура ишора шудаанд, ё ба ягон оёти қуръонӣ ва ифодагари маънии асливу маҷозиианд.

20. Калимаҳои марбут ба соҳаи музикӣ дар ашъори шоирони асри XIV ҳам серистеъмол ва ҳам камистеъмол буда, таърихи куҳан доранд ва аз забони паҳлавӣ сарчашма гирифтаанд.

21. Шоирон на танҳо аз калимаҳои соҳаи музикаи таркиби луғавии забон суд чустаанд, инчунин, худ низ вожаҳоеро маҷозан ба кор бурдаанд, ки дар ашъорашон хусусияти истилоҳӣ гирифтааст.

22. Таҳқиқоти забоншиносонро дар роҳи омӯзиши калимасозии забони тоҷикӣ метавон дар ду самт муайян намуд: 1) муайян кардани қолибҳои калимасозӣ дар асоси осори шоиру нависандагон ва мисолҳои забони адабии тоҷикӣ; 2) муайян кардани қолибҳои калимасозӣ дар асоси маводи шева ва лаҳҷаҳо.

23. Чадвали 1 нишон медиҳад, ки басомади исмҳои содаи мансуб ба забони арабӣ дар ашъори намояндагони адабиёти асри мавриди таҳқиқ яқсон нест. Ҳамагӣ 5%-и таркиби луғавии забони назми садаи XIV-ро калимаҳои содаи мансуб ба забони юнонӣ (шумораашон 12-то – К.М.) ташкил мекардаанд, ки ин ҳам ба ҳисоби миёна аст. Исми содаи мансуб ба забони ҳиндӣ дар ашъори шоирон беаҳсул буда, ба ҳисоби миёна ҳамагӣ 2%-ро ташкил кардаанд. Шоирони асри XIV исми мансуб ба забони ҳиндиرو дар мазмун яқсон истифода кардаанд, вале қолибҳо гуногунанд. Масалан, барои ифодаи “даҳони майдаи ёр” Камоли Хуҷандӣ ибораи «шакари танг»-ро ба кор бурда, Салмони Совачӣ исми мураккаби «тангшакар»-ро зикр кардааст. Исми содаи марбут ба забони туркӣ дар забони ғазали Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Совачӣ беаҳсул маҳсуб ёфта, ба ҳисоби миёнаи мо 2%-и таркиби луғавиро ташкил кардаанд.

24. Пешванди исмсозии “ҳам-” дар асри XIV мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикии форсӣ серистеъмол буда, омори чадвали омоданамудаи инҷониб (Замимаи 1) нишон медиҳад, ки пешванди ҳам- бо исмиҳо ва асосҳои феълӣ омада, исми шахс ва маънӣ месозад.

25. Пасвандҳои исмсоз дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Хуҷандӣ ва Салмони Совачӣ мисли забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ яқсон набуда,

пасвандҳои зерин сермахсул: “-й(-гй)”, “-а”, “-иш”, «-гоҳ//гаҳ», «-истон»; пасвандҳои мазкур каммахсул: “-бон”, “-манд”, “-зор”, «-гор», “-гар”, “-ор”, “-сор” ва чунин пасвандҳо бемахсул махсуб меёбанд: «-она», «-када», “-дон” ва «-ол» (ниг. Замимаи 2).

26. Исмҳои мураккаби пайваст новобаста аз қолибу роҳҳои сохташавӣ ҳам дар ашъори шоирони садаи XIV ва ҳам забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба гурӯҳи калимаҳои камистеъмол ва каммахсул дохил мешаванд. Мисолҳои қолиби чоруми сохташавии исмҳои мураккаби пайваст, ки дар сарчашмаҳо зикр шудаанд, бо қолиби дуум омехтаанд.

27. Дараҷаи истеъмоли қолибҳои калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ дар ашъори шоирони асри XIV аз ҳамдигар тавофут доранд. Агар қолиби якум (исм+исм, *саранҷом*) каммахсултар нисбат ба дигар қолибҳо бошад, қолиби дуум (исм+сифат, *саргарм*) бемахсул буда, қолиби сеюм (исм+сифати феълӣ) мушоҳида намешавад. Қолибҳои гурӯҳи II дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ дараҷаи истеъмол ва вижагиҳои хоси фарқкунанда доранд. Қолиби якум (исм+исм, *ниҳонхона*) бо сермахсул будан, чузъи тобеъкунандаи фаъл махсуб ёфтани исми *хона*, ҳамчун исмҳои моддӣ, маънӣ, шахс дар шаклу маънои мустақил ва дар таркиби ибораҳо дар шакли танҳову чамъ омадан аз дигар қолибҳо фарқ дорад. Қолиби дуум (исм+сифат, *сияҳкоса(киноя аз дунё)*) низ каммахсул мебошад. Бо ин қолиб исмшавии сифат дар матни шеъри шоирон ба мушоҳида расид. Ҳамчунин, баъзе аз исми мураккаби детерминативӣ ҳамчун исми ифодакунандаи шахс дар матни шеър ба назар расиданд. Қолиби сеюм (шумора+исм, *якранг, яксӯ*)-и гурӯҳи II бо каммахсул будан, бештар бо шумораи *як* ва исми (ранг) сохта шудан аз дигар қолибҳо фарқ карда, қолиби чорум (сифати феълӣ+исм) дар ашъори онҳо ба мушоҳида нарасид.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Дар заминаи пажӯҳишу баррасии вижагиҳои сохториву маъноӣ ва луғавии ашъори шоирони асри XIV, дар мисоли ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ аз тарафи диссертант бо мақсади тавсеаи бештари омӯзиши забони ғазали шоирони садаи мазкур, пешниҳодоти зерин манзур мешавад, ки бар асоси онҳо анҷоми корҳои муайяне ба нақша гирифта мешаванд:

1. Аз хатти форсӣ ба хатти кириллӣ баргардонидани “Девон”-и Салмони Соваҷӣ.
2. Таҳқиқи вижагиҳои сохториву маъноии калимаҳои аз рӯйи сохт содаи ҳамаи ҳиссаҳои нутқ (сифат...нидо) дар ашъори шоирони асри XIV.
3. Таҳқиқи хусусиятҳои наҳвии ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва муқоиса бо ашъори дигар намояндагони адабиёти ҳамин аср.
4. Пажӯҳиши хусусиятҳои луғавиву маъноии ашъори Салмони Соваҷӣ ва муқоисаи он бо Ҳоҷӯи Кирмонӣ.
5. Мавриди таҳқиқ қарор додани вижагиҳои забонии маснавиҳои “Ҷамшед ва Хуршед” ва “Фирокнома”-и Салмони Соваҷӣ.
6. Таҳия ва нашри калимаҳои мураккаби ашъори шоирони асри ашъори шоирони асри XIV.
7. Таҳия ва нашри “Фарҳанги ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ”, “Фарҳанги ашъори Салмони Соваҷӣ” ва ё “Фарҳанги ашъори шоирони садаи XIV”.
8. Дар асоси маводи ашъори шоирони асри XIV, бахусус, ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ хондани курсҳои махсус доир ба вожашиносӣ ва калимасозӣ ва таҳияи китоби дарсӣ доир ба фанҳои мазкур ба сифати фанни интихобӣ барои донишҷӯёну магистрантони ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик.
9. Таҳияву тавсияи мавзӯҳои илмӣ барои таълифи рисолаҳои магистрӣ ва докторӣ (PhD) дар заминаи маводи ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Салмони Соваҷӣ ва ҳамасроне онҳо.

Рӯйхати адабиёт:

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

А. Бо забони тоҷикӣ:

1. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV. Қисми 1. Душанбе: Дониш, 1976. - 348 с.
2. Адабиёти тоҷик дар асри XII-XIV / Мухаррири масъул: Р. Ҳодизода. Душанбе: Дониш, 1988. – 232 с.
3. Айнӣ, Садриддин. Куллийёт. Ҷилди 11 (китоби якум) / Садриддин, Айнӣ.- Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963. - 506 с.
4. Алимӣ, Ҷумъахон. Топонимика. Монография / Ҷумъахон, Алимӣ.– Душанбе, 1996. – 80 с.
5. Алимӣ, Ҷумъахон. Топонимияи минтақаи Кӯлоб. Монография (тадқиқи таърихӣ-забоншиносӣ) / Ҷумъахон, Алимӣ. - Душанбе: Эр:Граф, 2015. – 420 с.
6. Асадуллоев, С. Баъзе истилоҳоти мусиқӣ ва суруду навоҳо дар ашъори Ҳофиз. [Матн] / С. Асадуллоев.- Душанбе, 1975. – 224 с.
7. Афсаҳзод, Аълохон. Камоли Хучандӣ. [Матн] / Аълохон, Афсаҳзод.- Душанбе: Дониш, 1976. - 40 с.
8. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалқарди забони тоҷикии адабӣ (Пеш аз Инқилоби Октябр). [Матн] / Т. Ваҳҳобов. - Хучанд: Ношир, 2013. -112 с.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Душанбе: Дониш, 1985. - 358 с.
10. Ғаниева, С. Таркиби ономасиологии калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ. [Матн] / С. Ғаниева. - Хучанд: Нури маърифат, 2016. - 188 с.
11. Ғаффорова, У. Қиссаҳои Қуръон дар “Тарҷумаи тафсири Табарӣ». [Матн] / У. Ғаффорова. -Хучанд: Нури маърифат, 2004. - 400 с.
12. Додихудоев, Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн]: китоби дарсӣ / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Герсенберг. - Душанбе: Маориф, 1988. - 215 с.
13. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ/ Қисми 1. Лексикология. Фонетика. - Душанбе: Ирфон, 1973. - 450 с.

14. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]: китоби дарсӣ / Қисми 1. Лексикология. Фонетика. - Душанбе: Ирфон, 1982. - 462 с.
15. Зехнӣ, Тӯрақул. Санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои тоҷикӣ. [Матн] / Тӯрақул, Зехнӣ. – Сталинобод: Нашдавтоҷ, 1960. - 260 с.
16. Зехнӣ, Тӯрақул. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Тӯрақул, Зехнӣ. - Душанбе: Дониш, 1987. - 236 с.
17. Зехнӣ, Тӯрақул. Санъати сухан. [Матн] / Тӯрақул, Зехнӣ. - Душанбе: Адиб, 2007. - 400 с.
18. Зехнӣ, Тӯрақул. Сарфи забони тоҷикӣ. [Матн] / Тӯрақул, Зехнӣ, Лутфулло, Бақозода. - Душанбе: Ирфон, 2010. - 150 с.
19. Зоҳидов, А. Таъсири забони русӣ ба калимасозии забони адабии тоҷик. [Матн] / А. Зоҳидов. – Хучанд: Ношир, 2009. - 160 с.
20. Зоҳидов, Ҳ. Казии шифо. [Матн] / Ҳ. Зоҳидов. - Душанбе, 1993. - 720 с.
21. Игамова, И. Абдулҳусайни Зарринқӯб - адабиётшинос ва мунаққид. Монография/ И. Игамова. - Хучанд: Ношир, 2017. - 172 с.
22. Камолитдинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолитдинов. - Душанбе: Маориф, 1992. - 128 с.
23. Камолова, Г. Хусусиятҳои морфологияи забони «Маҷмӯъ–ут-таворих». Монография. [Матн] / Г. Камолова. - Душанбе: Дониш, 1984. - 92 с.
24. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз. Монография/ Ш. Каримов. – Душанбе: 1994. – 146 с.
25. Қосимов, Б. Нигоҳе ба таърихи лексикаи забони форсии дарӣ дар асоси маводи “Таърихи Табарӣ”-и Балъамӣ. Монография/ Б. Қосимов. – Душанбе, 1995. - 200 с.
26. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). [Матн] : китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии. - Қ.1. / М.Н. Қосимова. Душанбе, 2003. – 490 с.

27. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). [Матн]: китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олий. – Қ.1. / М.Н. Қосимова. Душанбе, 2007. –490 с.
28. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) [Матн] : китоби дарсӣ. Қ.1. / М.Н. Қосимова.– Душанбе, 2012. – 568 с.
29. Қосимова, М.Н. Забон ва муъҷизаи он. [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 145 с.
30. Қосимова, М.Н. Вожаи БАД: маъно, калимасозӣ, вазифаҳои грамматикӣ. [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2011. – 92 с.
31. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. [Матн] Қ.1. Луғатшиносӣ/ Ҳ. Мачидов. - Душанбе, 2007. - 243 с.
32. Масъалаҳои мубрами забони адабии тоҷик. [Матн] Мурағтибон: Дӯстов Ҳ., Ҳайдаров М. - Душанбе, 2017. - 364 с.
33. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ. - Душанбе: Ирфон, 1966. - 268 с.
34. Муродӣ, Н. Мазҳаби мусиқӣ. [Матн] / Н.Муродӣ. Армуғони «Ганҷи сухан» Қ.2./ Н. Муродӣ. - Хучанд, 2008. - 435 с.
35. Муруватов, Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон. Монография / Ҷ. Муруватов. - Душанбе: Дониш, 1974. - 187 с.
36. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев. - Душанбе, 1968. - 63 с.
37. Муҳаммадиев, М. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн]: маводи таълимӣ. / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. - Душанбе, 1997. - 190 с.
38. Муҳаммадиев, М. Вожашиносии забони муосири тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев. - Душанбе, 1999. – 247 с.
39. Мухторов, З.М. Таърихи забони тоҷикӣ. [Матн] /З.М. Мухторов.- Душанбе, 2002. - 151 с.

40. Назаров, М. Вижагиҳои маъноӣ, услубӣ ва сохтори вожаҳои ифодагари гулу гиёҳ дар забони ғазалиёти шоирони асрҳои XIII-XIV форсу тоҷик. Монография / М. Назаров. - Душанбе, 2019. - 152 с.
41. Назарзода, Сайфиддин. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ – сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. Монография / Сайфиддин, Назарзода. – Душанбе, 1990. – 368 с.
42. Насриддинов, Ф. Мазомин ва луғоту таъбироти куръонӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн] / Таҳияи Б. Раҳматов ва И.Шехимов./ Ф. Насриддинов. - Хучанд: Ношир, 2015. - 344 с.
43. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Морфологияи забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода. - Сталинобод, 1941. - 69 с.
44. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. [Матн]: китоби дарсӣ барои синфҳои 5-6-уми мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Қисми I./ Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Л. Бузургзода.– Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1959. – 108 с.
45. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] /Б. Ниёзмӯҳаммадов. - Душанбе: Ирфон, 1965. - 92 с.
46. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. Фонетика ва морфология. [Матн] Иборат аз 2 қисм. Қ.1./ Б.Ниёзмӯҳаммадов, Шавкат, Ниёзӣ, Лутфулло, Бузургзода. - Сталинобод: Нашриёти давлатии адабиёти таълимӣ-педагогии Тоҷикистон, 1959. - 108 с.
47. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Қ.1. Б. Ниёзмӯҳаммадов, Шавкат, Ниёзӣ.- Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1956. - 232 с.
48. Ниёзӣ, Шавкат. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Шавкат, Ниёзӣ. - Сталинобод: Нашриёти АУ Тоҷикистон, 1954. - 47 с.
49. Низомӣ, А. Таърихи мусиқии тоҷик (нашри дувум бо таҳрир ва иловаҳо). [Матн] / А. Низомӣ. - Душанбе: Истеъдод, 2018. - 99 с.

50. Низомова, С.Ф. Калимасозии сарфӣ дар “Хамса”-и Низомии Ганҷавӣ. Монография/ С.Ф. Низомова. - Душанбе, 2002. - 180 с.
51. Норматов, М. Забоншиносии умумӣ. [Матн] / М. Норматов. - Душанбе: Матбуот. - 265 с.
52. Нуров, П.Г. Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмии тоҷикӣ. [Матн] / П.Г. Нуров. – Душанбе: Дониш, 2006. – 223 с.
53. Раҳимов, Д. Касбу ҳунарҳои анъанавии тоҷикон. [Матн] / Д. Раҳимов. - Душанбе, 2014. - 130 с.
54. Раҳмон, Эмомалӣ. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. [Матн] . Ҷ.2./ Эмомалӣ, Раҳмон. - Душанбе: Ирфон. - 512 с.
55. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Монография дар 2 китоб / Эмомалӣ, Раҳмон. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. - Душанбе: Эр-граф, 2016. - 516 с.
56. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Монография/ Эмомалӣ, Раҳмон. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. - 432 с.
57. Раҳматуллозода, Саҳидод. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). Монография/ Саҳидод, Раҳматуллозода. Душанбе: МН “Дониш” 2019. - 226 с.
58. Раҷабов, А. Суннат ва навоарӣ дар тамаддуни мусиқии замони Рӯдакӣ. Монография / А. Раҷабов.- Душанбе, 2008. – 188 с.
59. Раҷабов, А. Маданияти мусиқии тоҷик дар асрҳои XIII-XIV: Инъикоси мусиқӣ дар адабиёти бадеӣ. Монография / А. Раҷабов. - Душанбе: Дониш, 1987. - 110 с.
60. Раҷабов, А. Аз таърихи афкори мусиқии тоҷик: асрҳои XII-XV. Монография/ А. Раҷабов. - Душанбе, 1989. - 240 с.
61. Раҷабов, А. Афкори мусиқии тоҷик (XII-XV). Монография/ А. Раҷабов. - Душанбе: Дониш, 1989. - 235 с.
62. Раҷабов, А. Мусиқӣ дар тамаддуни Сомониён. Монография/ А. Раҷабов. - Душанбе, 2000. - 230 с.

63. Рустамов, А. Тағйири маъноӣ калима ва пайдоиши омонимҳои нав / А. Рустамов. // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1984. – 300 с.
64. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. - Душанбе, 1972. - 76 с.
65. Рустамов, Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. - 92 с.
66. Рустамов, Ш. Исм. [Матн] / Ш. Рустамов.- Душанбе: Дониш, 1981. - 219 с.
67. Рустамов, Ш. Калимасозӣ дар исм. [Матн] / Ш. Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1989. - 71 с.
68. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна. Монография/ С. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. - 210 с.
69. Саломов, М.Қ. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозии фразеологӣ забони шеърӣ тоҷикӣ. Монография/ М.Қ. Саломов. - Душанбе: Пойтахт, 2017. - 266 с.
70. Самарқандӣ, Саидризо Ализода. Сарфу нахви забони тоҷикӣ. [Матн] / Саидризо Ализода, Самарқандӣ. - Самарқанд, 1926. - 91 с.
71. Талбакова, Ҳ. Антонимҳои номӣ яке аз воситаҳои муҳими забони тасвир. [Матн] / Ҳ.Талбакова. – Душанбе, 2010. - 92 с.
72. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] // (Материалҳо)./ Қ. Тоҳирова. - Душанбе: Дониш, 1949. - 79 с.
73. Тоҷов, Н. Фарҳангшиносӣ. [Матн]: китоби дарсӣ барои мактабҳои олии / Н. Тоҷов, К. Хусейнов, Р. Назаров.- Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. - 232 с.
74. Тӯраев, Б.Б. Микротопонимияи водии Яғноб. Монография/ Б.Б. Тӯраев. - Душанбе: Ирфон, 2019. - 271 с.
75. Усмонов, К. Грамматикаи назарии забони англисӣ. [Матн] / К. Усмонов. – Хучанд: Нури маърифат. - 2011. - 236 с.
76. Фозилов, Д. Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав. Монография/ Д. Фозилов. - Душанбе: ДРТС, 2013. - 168 с.

77. Хоркашев, С. Р. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Р. Хоркашев. – Душанбе, 2014. - 106 с.
78. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. Монография/ С. Хоркашев. - Душанбе: Маориф, 2014. - 233 с.
79. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) [Матн]: дастури таълимӣ /С. Ҳалимов. - Душанбе, 2002. - 91 с.
80. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷикӣ (аз асрҳои IX-X то ибтидои асри XX). [Матн] /С. Ҳалимов.- Душанбе: ҶДММ Суфра, 2022. - 596 с.
81. Ҳасанов, И. Лексика ва фразеологияи романи «Духтари оташ»-и Ҷ. Икромӣ. Монография/ И. Ҳасанов. - Душанбе, 1972. - 215 с.
82. Ҳомидов, Д. Топонимияи водии Кешруд. Монография/ Д. Ҳомидов.– Душанбе, 2002.– 104 с.
83. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ ва семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ. Монография / М.Ҷумъаев.–Душанбе: Эҷод, 2009. -158 с.
84. Шарифов, Б. Хусусияти морфологияи «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ. Монография / Б. Шарифов.-Душанбе: Дониш,1985.-160 с.
85. Ширинбонуи Исматуллоҳ. Дафтари ишқ. (Баъзе хусусиятҳои лексикӣ – семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ). Монография/ Исматуллоҳ Ширинбону.–Душанбе: Ирфон, 2007.–144 с.
86. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М. Шукуров.- Душанбе: Ирфон, 1985. – 368 с.
87. Юсуфов А. «Ал-абния ан-ҳақоик-ул-адвия» куҳантарин матни гиёҳшиносӣ дар забони тоҷикӣ. Монография/ А. Юсуфов. -Душанбе: Ирфон, 2008. – 212 с.

Б. Бо забони форсӣ:

88. تذکره استاد عبدالحسین زرین کوب (با تصحیح و پیشگفتار علی دهباشی). تهران: انجمن آثار و پژوهشگران فرهنگی، 1386- 606 ص.
89. رضوی، مدرسۃ. تصحیح بر اساس کنیه نصیرالدین خاجه طوسی حسن بن محمد. [متن] / مدرسۃ، رضوی. انتشارات دانشگاه تهران - تهران، 1376. - 470 ص.

90. صفوی، کوروش. درآمدی بر معناشناسی [متن] / کوروش، صفوی. نشر سوره - تهران، 1371-45 ص.

91. گیرامی، بهرام. گل و گیاه در شعر هزار سال فارسی (تمثیل و استعاره). [متن] / بهرام، گیرامی.- تهران: انتشارات سوهان، 1379-558 ص.

В. Бо забони русӣ:

92. Азимова, М. Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков. [Текст] / М. Н.Азимова: АКД. – Душанбе, 1980. – 19 с.

93. Амонова, Ф.Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. [Текст]: учеб. пособие /Ф.Р Амонова. -Душанбе: Изд-во ТГУ, 1982.- 55 с.

94. Апресян, Ю. Д. Лексическая семантика и синонимические средства языка. [Текст] / Ю.Д. Апресян.-М.: Наука, 1974.-472 с.

95. Басик, С.Н. Общая топонимика. [Текст]: учебное пособие для студентов географического факультета./ С.Н. Басик.- Минск: БГУ, 2006.-200 с.

96. Бенвенист, Э. Индоевропейское именное словообразование. Монография / Э.Бенвенист. - М.: Изд-во иност-ой лит.-ры, 1955. – 260 с.

97. Бертельс, Е.Э. Грамматика персидского языка. [Текст]: учебное пособие / Е.Э.Бертельс.- Ленинград: Ин-т живых восточных языков им. А.С.Енукидзе, 1926. – 126 с.

98. Брагина, А.А. Неологизмы в русском языке. [Текст]: пособие для студентов и учителей/ А.А. Брагина.М., «Просвещение», 1973.-224 с.

99. Брагина, А. А. Синонимы в литературном языке. Монография / А. А. Брагина. – М.: Наука, 1986. – 127 с.

100. Бухаловский, Л.А. Введение в языкознание. [Текст] / Л. А. Бухаловский. -М.: 1953.-177 с.

101. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке. [Текст]: учебное пособие./ Р.А. будагов.- М.: Добросвет – 2000, 2003.- 544 с.

102. Виноградов, В.В. Классические традиции иранской музыки. Монография / В.В. Виноградов.- М.,1982.-184 с.

103. Вызго, Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Монография / Т.С. Вызго.- М.: Музыка,1980.-190 с.
104. Герценберг, Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках. Монография/ Л.Г. Герценберг.-Л.: Наука, 1972.-274 с.
105. Гутман, Е. А., Черёмисина М. И. Зооморфизмы в современном английском языке в сопоставлении с русским. [Текст]: в помощь преподавателям иностр. языков / Е. А.Гутман, М. И. Черёмисина // Вып. 3. – Новосибирск: Наука. 1972.- 70 с.
106. Жирков, Л.И. Персидский язык: элементарная грамматика. Изд. 7-е, стереотип. [Текст] : учебное пособие / Л.И.Жирков. - М.: Ленанд, 2019. – 208 с.
107. Залеман, К.Г. Краткая грамматика новоперсидского языка. [Текст]: учебное пособие / К.Г.Залеман, В.А.Жуковский. - СПб, 1890. – 100 с.
108. Земская, Е.А. Современный русский язык. Словообразование. [Текст]: учебник для педагогических вузов./ Е.А.Земская. -М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
109. Касимов, О. Х. Деривация в “Шахнаме” Абулкасима Фирдавси. Монография/ О. Х. Касимов. –Душанбе: Деваштич, 2006, -188 с.
110. Касимов, О.Х. Лексика и словообразование в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси. Монография/ О.Х. Касимов.- Душанбе, 2016.-348 с.
111. Касимов, О.Х. Названия растений в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси. Монография/ О. Х. Касимов.- Душанбе: Дониш, 2011.- 126 с.
112. Кубрякова, Е.С. Словообразование. [Текст] / Е.С.Кубрякова. // Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1990. – 171 с.
113. Левковская, К.А. Словообразование. [Текст]: учебное пособие./ К.А.Левковская. - М.: Изд-во Московского ун-та., 1954. – 34 с.
114. Мирзоева, М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. Монография. / М. Мирзоева. – Душанбе, 2018. – 400 с.

115. Москвин, В.П. Русская метафора. Очерк семиотической теории. [Текст] / В.П. Москвин.–М.: Издательство ЛКИ, 2007.–184 с.
116. Мухаммадиев, М. Синонимы в современном таджикском литературном языке (именные части речи). Монография/ М. Мухаммадиев. – Душанбе, 1962. – 160 с.
117. Мухторов, З.М. Структура и семантика текста (на материалах таджикского и русского языков). Монография / З.М. Мухторов. – Душанбе, 2013. –242 с.
118. Немченко, В.Н. Современный русский язык. Словообразование. [Текст]: учебник для педагогических вузов./ В.Н.Немченко. - М.: Высшая школа, 1984. – 255 с.
119. Палевская, М. Ф. Синонимы в русском языке. [Текст]: учеб. пособие./ М. Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 130 с.
120. Панасенко, Н. И. Фитонимическая лексика в системе романских, германских и славянских языков (опыт ономаσιологического и когнитивного анализа). Монография/ Н.И. Панасенко.- Черкассы: Брама-Украина, 2010.– 452 с.
121. Пейбонен, Р. Зооморфная метафора, характеризующая человека в русской и эстонской разговорной речи (па материалам анкетирования русско-эстоноязычных жителей эстонии). [Текст] / Р.Пейбонен.–Тарту, 2013.–82 с.
122. Пейсиков, Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. Монография / Л.С.Пейсиков. -М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. – 198 с.
123. Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка. Монография/ Л.С. Пейсиков -Москва: Изд-во Московского университета, 1975.- 207 с.
124. Писарев, Д.И. Полное собрание сочинений. [Текст] / Д.И. Писарев. В 6 т.- Санкт-Петербург, 1984.- Т.4.-598 с.

125. Раджабов, А. К истории развития музыкальной жизни Мавераннахра и Хорасана в VII-VIII вв.// Хорезм и Мухаммад аль-Хорезми и мировая история и культура./ А. Раджабов.- Душанбе: Дониш, 1993.-370 с.
126. Расторгуева, В.С. Среднеперсидский язык. [Текст] / В. С. Расторгуева - М.: Наука, 1966.-160 с.
127. Соболева, П.А. Словообразовательная полисемия и омонимия. [Текст]/ М.: Наука, 1980. -294 с.
128. Ходжиматов, Д. Дикорастущие лекарственные растения Таджикистана. [Текст] / Д. Ходжиматов.- Душанбе: Таджикская советская энциклопедия, 1989.- 365 с.
129. Хоркашев, С. Р. Суффиксальное словообразование имён существительных. [Текст] / С. Р. Хоркашев. –Душанбе, 2010. -143 с.
130. Хоркашев, С. Р. Термины словообразования. [Текст] / С. Р. Хоркашев. – Душанбе, 2012. -66 с.
131. Хоркашев, С. Р. Словообразование и словарный состав. [Текст] / С. Р. Хоркашев. –Душанбе, 2014. -132 с.
132. Хоркашев, С. Р. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. Монография / С. Р. Хоркашев. - Душанбе, 2016. – 239 с.
133. Чавчавадзе, Т.А. Именное словообразование в новоперсидском языке. Монография / Т.А.Чавчавадзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 375 с.
134. Чхеидзе, Д.Т. Именное словообразование в персидском языке. Монография / Д.Т.Чхеидзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1969. – 140 с.
135. Шанский, Н.М. Очерки по русскому словообразованию. [Текст] / Н.М. Шанский. -М.: Изд-во Московского университета, 1968.- 312 с.
136. Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка. [Текст] / Н.М. Шанский.- М.,1972.-168 с.
137. Шанский, Н.М. Основы словообразовательного анализа. /Н.М. Шанский.-М.,1993.- 56 с.

Диссертация ва авторефератҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

138. Абдуллоева, З.Ф. Таърихи инкишофи истилоҳоти мусиқӣ дар забони тоҷикӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. / З.Ф. Абдуллоева. – Душанбе, 2019.- 144 с.
139. Ахмедова, М.Н. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии омонимҳои забони форсӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол./ М.Н. Ахмедова.- Душанбе, 2010.- 163 с.
140. Бобоева, М. Масъалаҳои маърифати бадеӣ ва таҳлили ашъори Ҳофиз дар шарҳи Судӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол./ М. Бобоева.- Душанбе, 2007.- 153 с.
141. Гадоев Н. Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (минтақаи Кӯлоб) [Матн]: дисс. док. илми филол./ Н. Гадоев.- Душанбе, 2019.- 334 с.
142. Каримова, М. Т. Роҳҳои пайдоиши омонимҳои забони тоҷикӣ ва таснифоти семантикии онҳо [Матн]: дисс. номз. илми филол./ М.Т. Каримова.- Душанбе, 2013.- 158 с.
143. Мирмуҳамедова, М.Б. Хусусиятҳои луғавии ашъори Камоли Хучандӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол./ М.Б. Мирмуҳамедова.- Душанбе, 2012.- 179 с.
144. Музофиршоев, М.О. Наввоҷаҳо ва усулҳои тавлиди онҳо дар забони адабии муосири тоҷик (дар асоси маводи матбуоти солҳои 90-уми асри XX ва ибтидои асри XXI) [Матн]: дисс. номз. илми филол. / М.О. Музофиршоев.- Душанбе, 2012.- 163 с.
145. Муслимов Ҳ.А. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии осори Манучехрии Домғонӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. / Ҳ.А. Муслимов.- Душанбе: ДМТ, 2019.- 162 с.
146. Нурмаҳмадов, Ю. Категорияҳои лексикӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо дар ашъори Лоик Шералӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол./ Ю. Нурмаҳмадов- Душанбе, 2007.-157 с.

147. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои навъи татпуруша) [Матн]: дисс. док. илми филол./ Душанбе, 2022.-385 с.
148. Раҳимова, М. «Ҳофизшиносӣ дар Тоҷикистон» [Матн]: дисс. номз. илми филол. /М. Раҳимова.- Душанбе, 2011.-170 с.
149. Саломов, М. Ифодаҳои маҷозӣ дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. /М. Саломов.- Душанбе, 2000.- 168 с.
150. Саломов, М. Ифодаҳои маҷозӣ дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ/ М. Саломов// Автореферати диссертатсияи номз. илм. филол. –Душанбе, 2000.- 25 с.
151. Сафаров, Ҳ. Хусусиятҳои луғавию грамматикӣ сарлавҳа дар рӯзнама (дар асоси маводи матбуоти солҳои 2000-2013) [Матн]: дисс. номз. илми филол. / Ҳ. Сафаров.- Душанбе, 2014.-171 с.
152. Холшехова, С.А. Калимаҳои иқтибосии тоҷикӣ дар забони русии садаҳои XI-XVII [Матн]: дисс. номз. илми филол. /С.А. Холшехова.- Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров, 2019.-151 с.
153. Хоҷамиров, М.Х. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ва сохтори «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ [Матн]: дисс. номз. илми филол./ М.Х. Хоҷамиров. Душанбе: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни, 2021.-165 с.
154. Ҷобиров, А.Б. Вижагиҳои забони китоби «Бахше аз тафсири куҳан» [Матн]: дисс. номз. илми филол. /А.Б. Ҷобиров.- Душанбе, 2019.- 188 с.
155. Шарипова, Ш.Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷик (дар асоси осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ) [Матн]: дисс. номз. илми филол. /Ш.Ш. Шарипова. Душанбе: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2022.- 175 с.
156. Юсуфов, А. Истилоҳоти тиббии «Ҳидоят-ул-мутааллимин фит-тиб»- и Ахвайнии Бухорӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. /А.Юсуфов.- Душанбе, 2008.-162 с.
157. Юсуфова, С.А. Таҳлили луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбута ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони

точикӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. /С.А. Юсуфова. Душанбе: Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2019.-169 с.

Б. Бо забони русӣ:

158. Абдуллаев, Н.Ш. Формирование таджикской астрономической терминологии и космонимии/ Н. Ш. Абдуллаев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 1978. – 21 с.

159. Абдуллоев, Б.Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке./ Б.Т. Абдуллоев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 1954.- 16 с.

160. Абубакирова, З. Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект) [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ З.Г. Абубакирова.- Душанбе, 2017.- 153 с.

161. Авербурх, К. Я. Общая теория термина: комплексно–вариологический подход/ К. Я. Авербурх// Автореферат диссертации д-ра. филол. наук.– Душанбе, 1978. – 21 с.

162. Азам, Г. А. Аффиксальное словообразование имен прилагательных в "Шахнаме" Абулкасыма Фирдоуси [Текст]: дисс.. канд. филол. наук / Г. А. Азам.- Душанбе, 2013.- 153 с.

163. Азизова, М. Функционирование медицинских терминов в таджикском и английском языках (на материале названий болезней) [Текст]: дисс. канд. филол. наук / М.Азизова.- Душанбе, 2016.- 229 с.

164. Азимова, М. Н. Сопоставительный анализ соматической лексики и фразеологии таджикского и английского языков/ М.Н. Азимова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1980. – 19 с.

165. Алексидзе, М.М. Поэтическая семантика собственных имён в лирике Хафиза [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ М.М. Алексидзе.- Тбилиси, 1937.-143 с.

166. Амлоев, А. Я. Словообразование имён существительных в художественной прозе Фазлиддина Мухаммадиева [Текст]: дисс.канд. филол. наук / А.Я. Амлоев.- Душанбе, 2014.- 229 с.

167. Амонова, Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном таджикском языке/ Ф. Амонова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1979.- 30 с.
168. Алпатова, А.С. Музыкальные традиции Южной и Юго-Восточной Азии/ А.С. Алпатова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–1996.-20 с.
169. Бабаскина, О.В. Зоосемический фразеологические единицы в современном английском языке: [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ / О.В.Бабаскина. –Т.: 2002. –232 с.
170. Бекмуродов, М. Лексико-семантический и структурный анализ строительной терминологии (на материале таджикского и английского языков) / М. Бекмуродов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 2002. – 23 с.
171. Борликов, Б.Х. Калмыцкая музыкальная терминология/ Борликов Б.Х.// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– 2009.-20 с.
172. Буриев, Ш. Р. Лексическая синонимия в «Маснави маънави» Джалолиддина Руми/ Ш.Р. Буриев// Автореферат диссертации канд. филол. наук. – Душанбе, 2002.– 22 с.
173. Валиева, З. А. Кредитно–банковская терминология в таджикском и английском языках/ З.А. Валиева// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 2007. – 23 с.
174. Волков, С. Об Особенности отражения музыкального мышления китайцев в специальной терминологии/ С. Волков// Автореферат диссертации канд. филол. наук. 1990.-26 с.
175. Гафарова, К.Т. Сопоставительный анализ фразеологических единиц с зоонимами и фитонимами в таджикском, немецком и русском языках: [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ / К.Т.Гафарова. –Душанбе, 2007. – 164 с.
176. Григорьева, Г. С. Фразеологические единицы с зоонимами в аспекте теории номинации (на материале совр. англ. языка)/ Г.С. Григорьева// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Одесса, 1985. –16 с.

177. Гринев, С.В. Основы лексикографического описания терминологии/ С.В. Гринев// Автореферат диссертации канд. филол. наук. – М.: МГУ, 1990. – 43 с.
178. Гулназарова, Ж.Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдуррахмона Джами)/ Ж.Б. Гулназарова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 2020.- 48 с.
179. Гулназарова, Ж. Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдуррахмона Джами) [Текст]: дисс. док. филол. наук/ / Ж.Б. Гулназарова.- Душанбе, 2020.- 376 с.
180. Джафарова, Д. Автоматизация лингвистического анализа поэтического наследия таджикской литературы (на примере газелей Хафиза)/ Д. Джафарова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2012.- 26 с.
181. Джумаев, М. О. Лексико-семантические особенности «Нафахат-ул-унса» Абдуррахмана Джами/ М.О. Джумаев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2007. – 22 с.
182. Джураев, Т.К. Отраслевая техническая терминология таджикского языка (в сопоставлении с русским, персидским и дари)/ Т.К. Джураев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2009. – 48 с.
183. Джураева, С. Б. Синонимы в поэзии Абдурахмана Джами/ С.Б. Джураева// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Худжанд, 2009. – 26 с.
184. Дьяченко, Ю.А. Фитонимическая лексика в художественной прозе Е.И. Носова/ Ю.А. Дьяченко// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–2010.- 18 с.
185. Иванова, Н.Г. Религиозная лексика в лирике Н. Гумилёва/ Н.Г. Иванова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Тверь, 2009.-25 с.

186. Кабиров, Ш. Лексические особенности «Таърихи Бадахшон»/ Ш. Кабиров// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1979. – 24 с.
187. Казакова, У. С. Идеино-художественные особенности газели Салмана Соваджи/ У. Казакова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 1994.- 20 с.
188. Казакова, У.С. Касыда и её традиции в персидско-таджикской поэзии XIII-XIV веков [Текст]: дисс. док. филол. наук/ Душанбе, 2006.- 352 с.
189. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском языке/ Б. Камолиддинов// Автореферат диссертации д-ра филол. наук.- Душанбе, 1988. – 46 с.
190. Каримов, Ш. Т. Семантика лексических единиц газелей Хафиза / Ш.Т. Каримов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душан бе, 1993.- 20 с.
191. Касимов, О. Суффиксальное словообразование имен существительных в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси/ О. Касимов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1988.-24 с.
192. Кенджаев, Ю. Лексические и словообразовательные особенности “Таърихи Байхаки” Абулфазла Байхаки/ Ю. Кенджаев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Хучанд, 2004.- 30 с.
193. Клушин, Н. А. Зоо и фитоморфные характеристики человека в английской разговорной речи [Текст]: дисс. канд. филол. наук: 10.02.04 / Н. А. Клушин. –Н. Новгород, 1991. –157 с.
194. Куражова, И.В. Имена животных как отражение ценностной картины мира в английской лингвокультурологии/ И.В. Куражова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Иваново, 2007 – 22 с.
195. Куранбеков, А. Методы исследований семантической структуры лексики газелей Хафиза/ А. Куранбеков// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Тошкент,1995.-24 с.

196. Курбанов, Х.Т. Религиозная лексика в чеченском языке/ Х.Т. Курбанов Х.Т.// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–2007.-20 с.
197. Кургонов, З. Синонимия творчества Фарзоны [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ З. Кургонов.–Душанбе, 2009.– 158 с.
198. Мирзоев, Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке/ Г. Мирзоев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1987.- 20 с.
199. Мирмухамедова, М.Б. Лексические особенности языка поэзии Камола Худжанди/ М.Б. Мирмухамедова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Худжанд, 2012. – 26 с.
200. Монгуш, У.О. Музыкальная терминология в тувинском языке/ У.О. Монгуш// Автореф. дисс.. канд. фил. наук. Автореферат диссертации канд. филол. наук.– 2015.-24 с.
201. Муминов, А. Полисемия в таджикском языке/ А. Муминов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе: 1972.–18 с.
202. Мусоямов, З.М. Структурно-семантический анализ терминов программного обеспечения компьютера (на материалах таджикского и английского языка) [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ З.М. Мусоямов.- Душанбе, 2017.- 203 с.
203. Муъминов, А. Полисемия дар забони тоҷикӣ [Матн]: дисс. номз. илми филол. /А. Муъминов.- Душанбе, 1972. – 152 с.
204. Негматзаде, Ф. Лексико-семантические особенности поэмы «Семь красавиц» Низами Гянджеви/ Ф. Негматзаде// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 2001. – 19 с.
205. Низомова, С. Словообразование в художественной и публицистической прозе Садриддина Айни [Текст]: дисс. док. филол. наук/ С.Ф. Низомова.- Душанбе, 2022.- 475 с.
206. Носиров, С. Системный анализ говора бухарских иранцев [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ С. Носиров.- Душанбе, 2013.- 154 с.

207. Офаридаев, Н. Лингвистический анализ микротопонимии Ванджа и Дарвоза [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ Н. Офаридаев.-Д.,1984.-195 с.
208. Раисӣ, Фарибо. Элементы фолклора в поэзии Хафиза/ Фарибо, Раисӣ// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2012. -20 с.
209. Рахматов, Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей/ Т. Рахматов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–М.,1973.-31 с.
210. Рымарь, С.В. Лексическая синонимика А.С.Пушкина: качественный и количественный анализ (на материале синонимического словника и рядов с разным числом слов)/ С.В. Рымарь// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Нижний новгород, 2008. – 22 с.
211. Сабзаев, С. М. Лексика таджикско-персидского памятника XI века «Кашф-ул-махджуб»/ С.М. Сабзаев// Автореферат диссертации канд. филол. наук: 10.02.22 / Сабзаев Саидкул. – Душанбе, 1982. – 23 с.
212. Сабзаев, С.М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикской-персидской прозы XI-XII вв./ С.М. Сабзаев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе: 1996.–42 с.
213. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка/ Д. Саймиддинов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1988. -31с.
214. Самиев, З.К. Лингвистический анализ терминологии отрасли образования (на материале таджикского и немецкого языков)/ З.К. Самиев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2014. – 25 с.
215. Собирова, М. Структурно-семантические особенности соматических слов и идиом в поэзии Камола Худжанди [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ М. Собирова.- Душанбе, 2018.- 188 с.
216. Табаров, Х. Н. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ Х.Н. Табаров.- Душанбе, 2011.- 168 с.
217. Табаров, Х. Н. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти/ Х.Н. Табаров// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2011. – 24 с.

218. Талбакова, Х. Лексические и фразеологические особенности повести Рахима Джалила «Маъвои дил»/ Х. Талбакова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 1978. – 20 с.
219. Тиллоева, С. М. Лексическая синонимия имён прилагательных в таджикском и русском языках/ С.М. Тиллоева// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2000. – 22 с.
220. Хаитова, Ш. И. Лексические особенности газелей Камоли Худжанди/ Ш.И. Хаитова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2002. – 21 с.
221. Хаитова, Ш.И. Лингвистические и функциональные особенности отраслевой терминологии таджикского языка XI–XII вв. [Текст]: дисс. док. филол. наук: 10.02.22 / Ш.И. Хаитова. – Душанбе, 2014. – 350 с.
222. Хайдарова, Д. А. Особенности медицинской терминологии в таджикском и английском языках/ Д.А. Хайдарова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 2007. – 26 с.
223. Хакимова Ш. И. Лексические синонимы в поэзии Лоика Шерали / Ш.И. Хакимова// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Худжанд, 2012.- 23 с.
224. Хасанов, А. Лексические особенности «Худуд-ал-олам»/ А. Хасанов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1986. – 22 с.
225. Хасанов, И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии/ И. Хасанов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Пенджикент, 1966. – 19 с.
226. Хатеми, Н.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения/ Н.З. Хатеми// Автореферат диссертации канд. филол. наук.-Баку, 1954.- 22 с.
227. Хатеми, Н.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения/ Н.З. Хатеми// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Баку, 1968.- 118 с.
228. Хикматуллаев, Н. Семантико-стилистические особенности лексических синонимов в трилогии Джалола Икрами «Двенадцать ворот Бухары»/ Н.

Хикматуллоев// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1993. – 15 с.

229. Ходжаев, Д. Таджикская лингвистическая мысль X–XVI вв./ Д. Ходжаев// Автореферат диссертации д-ра филол. наук.–Душанбе, 2004. – 45 с.

230. Холов, М. Лексика романа «Дохунда» С. Айни/ М.Холов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.–Душанбе, 1972. – 17 с.

231. Хоркашев, С. Р. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст]: дисс. док. филол. наук./ С.Р. Хоркашев.- Душанбе, 2015.- 368 с.

232. Хошимов, С. Лексические особенности «Гулистана» Саади Шерози/ С. Хошимов// Автореферат диссертации канд. филол. наук.– Душанбе, 1973. – 23 с.

233. Шакарбеков Ф.С. Лексико-семантический анализ музыкальных терминов в таджикском и английском языках [Текст]: дисс. канд. филол. наук/ Ф.С. Шакарбеков. - Душанбе, 2022.- 150 с.

Мақолаҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

234. Абдуқодиров, А. Лутфи каломи Камол. [Матн]/ А. Абдуқодиров. // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камолӣ Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).- Хучанд: Ношир, 2016.-С.12-17.

235. Абдулазизов, В. Вижагиҳои қорбурди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави сабаб дар ашъори Камолӣ Хучандӣ. [Матн]/ В. Абдулазизов. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камолӣ Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 20-28.

236. Абдулазизов, В. Қорбурди воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави мақсад дар ашъори Камолӣ Хучандӣ. [Матн]/ В. Абдулазизов. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камолӣ

Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-С.-12-19.

237. Абдуллоева, З.Ф. Истилохоти мусиқӣ дар “Шохнома”-и безаволи Фирдавсӣ. [Матн]/ З.Ф. Абдуллоева. // Паёми ДМТ,. Душанбе: Сино, 2016.- № 4/4 (206).- 326 с.

238. Абдушукур, А. Маъхазҳои арабӣ -исломии ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ А. Абдушукур. // Маводи конференсияи байналмилалии «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд,28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С.18-23.

239. Айнӣ, Камол. Ҳофиз ва Тарзи сухани Хочу. [Матн]/ Камол Айнӣ // Садои Шарқ, 1971.- №4.- С.77-83.

240. Алимӣ, Ҷумъахон. Таҳлили лингвистии гидронимияи навоҳии Кӯлоб. [Матн]/ Ҷумъахон, Алимӣ. // Маводи конференсияи илм. амал. олим. ва мутахас. ҷавон- Хучанд, 1990 - С.78-82.

241. Алишерзода, Фарзона. Тобишҳои омонимии калимаҳои соматикӣ дар ашъори Фарзона. [Матн] / Фарзона, Алишерзода. // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ.–Душанбе: Дониш, 2018.-№3, 253. – С.198-202.

242. Анварӣ, Сулаймон. Нигоҳе ба ганҷинаи забони ашъори Хоча Камол. [Матн] / Сулаймон, Анварӣ. // Papers Presented at the Commemorative Congress on Kamal Khojandi.–Хучанд, 1996.-С.68-71.

243. Анварӣ, Сулаймон. Вожасозӣ дар забони ашъори Хоча Камол. [Матн]/ Сулаймон, Анварӣ. // Адаб, 1992.- №4–С. 36-48.

244. Анварӣ, Сулаймон. Камол-устоди бузурги забон. [Матн]/ Сулаймон, Анварӣ. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забонии ашъори Камоли Хучандӣ. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-С. 39-46.

245. Аҳмадова, Ҷ. Мавқеи овоз дар назми Камол. [Матн]/ Ҷ. Аҳмадова. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забонии ашъори

Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-С. 70-73.

246. Аҳророва, Г. Тағриби илму ҳунар дар “Гулистон”-и Саъдии Шерозӣ. Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. [Матн]/ Г. Аҳророва. // Маҷмуи мақолаҳои илмӣ. Мураттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҶСК “наби Фаҳрӣ”, 2018.- С.452-460.

247. Афсаҳзод, Аълоҳон. Забони ашъори Камол. [Матн]/ Аълоҳон, Афсаҳзод. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-С. 48-63.

248. Ашрапов, Б. Таҳлили муқоисавии унусурҳои воҷасоз дар “Девон”-и Камоли Хучандӣ ва “Тухфат-ул-хонӣ”-и Муҳаммадвафои Карминағӣ. [Матн]/ Б. Ашрапов.// Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 74-85.

249. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои топонимикаи сарғаҳи Кофарниҳон. [Матн]/ Б. Бердиев. // Забоншиносии тоҷик.-Душанбе: Дониш,1984.-С.252-262.

250. Бобоҳонов, А. Калимасозии исм бо ёрии пасвандҳо дар забони насри классикии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-Зайниддини Восифӣ. [Матн]/ А.Бобоҳонов. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Душанбе, 2012.-№4/388.- С.168-170.

251. Гадоев, Н. Сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои минтақаи Кӯлоб. [Матн]/ Н. Гадоев. // Паёми ДДОТ, 2018. -С. 128-132.

252. Ғаффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно. [Матн] / Р. Ғаффоров. // Мактаби советӣ, 1990.– №8.- С.16-18.

253. Ғиёсов, Н., Усул ва роҳҳои истифодаи шумораи исм дар ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Н. Ғиёсов, Н. Қӯзиева. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 105-112.

254. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ. [Матн]/ О.Давлатов. // Мактаби советӣ.-1988.-№3.-С.10-17.
255. Дун, Александр. Ҳофиз дар Украина. [Матн]/ Александр, Дун. // Садои Шарқ.-1971.-№3-5.- С.100-103.
256. Дун, Александр. Сухане чанд дар бораи Ҳофиз. [Матн]/ Александр, Дун. // Садои шарқ.-1968.-№2.-С.133-135.
257. Зайниддинова, З. Аз хусуси истилоҳи «палонҷ» ва синонимҳои он. [Матн]/ З. Зайниддинова. // Забоншиносии тоҷик.- Душанбе, 1980, С.104-107.
258. Зарринқӯб, Абдулҳусайн. Бо Ҳофиз дар диёри Рӯдакӣ. [Матн]/ Абдулҳусайн, Зарринқӯб. // Садои Шарқ.-1971.-№8.-С.108-109.
259. Зехнӣ, Тӯрақул. Исмҳои маҳаллии Самарқанд. [Матн]/ Тӯрақул. Зехнӣ. //Мактаби советӣ.- Душанбе,1972.- №18.-С.25-27.
260. Исматуллозода, Ширин. Корбурди вожаҳои ҳамшакл ва хелҳои он дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Ширин, Исматуллозода. // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С.136-142.
261. Исмоилов, И. Мавқеи суффикси –она дар калимасозии зарф. [Матн]/ И. Исмоилов. // Мактаби советӣ.1964.-№2.- С.13-16.
262. Исрофилниё, Шарифмурод. Рӯдакӣ ва таъсирпазирии Ҳофиз аз ашъори ӯ. [Матн]/ Шарифмурод, Исрофилниё. // Паёми Донишқадаи забонҳо.-2011.- №1[4].-С.18-23.
263. Кабириков, Ш. Муродифҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» (Парные синонимы в «Таърихи Бадахшон»). [Матн]/ Ш. Кабириков. // Сб. статей по таджикскому языку и литературе. – Душанбе, 1974. – С. 76-80.
264. Қавим, Абдулқайюм. Баррасии ашъори Камоли Хучандӣ аз назари вижагиҳои забонӣ ва корбурди саноеи бадеъ ва баён. [Матн]/ Абдулқайюм, Қавим. // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С.24-30.

265. Калонова, М. Баъзе мулоҳизаҳо роҷеъ ба исмҳои мураккаб. [Матн]/ М. Калонова. // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 2019.- №1.- С. 224-227.
266. Калонова, М. Мавқеи пасвандҳои сифатсоз дар ашъори Ҳофиз. [Матн]/ М.Калонова. //Номаи донишгоҳ: Хучанд.-2013.-№4(37).- С.23-34.
267. Калонова, М. Нақши аффиксҳо дар рушди таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои IX- X. [Матн]/ М. Калонова. // Ахбори Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Дониш, 2019.- №2.- С.175-178.
268. Калонова, М. Таҳқиқи лингвистии ашъори Ҳоҷа Ҳофиз аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ. [Матн]/ М. Калонова. //Гузориши АМИ ҚТ Душанбе: Дониш, 2019.- №4 (257).- С. 207-210.
269. Капранов, В. Сухани Ҳофиз дар фарҳангҳои форсу тоҷик. [Матн] / В. Капранов// Ҷашнномаи Ҳофиз.-Душанбе: Дониш, 1971.-С. 51-62.
270. Каримов Н. Антонимҳо дар ғазалиёти революсионии А. Лоҳутӣ. [Матн]/ Н. Каримов //Мунтахаби мақолаҳои илмӣ, 2013.- С. 40.
271. Қодирова, Ф. Таваҷҷуҳ ба сеҳри суҳанони Ҳоҷа Камол. [Матн]/ Ф. Қодирова. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-. С. 205-214.
272. Қосимов, О. Вожаи “бӯй” дар ашъори Рӯдакӣ ва Шайх Камоли Хучандӣ. [Матн]/ О. Қосимов. // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С.143-149.
273. Қосимов, О. Вожаи “бӯй” дар шеъри устод Рӯдакӣ ва Шайх Камоли Хучандӣ. [Матн]/ О. Қосимов. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-. С. 139-148.

274. Қосимова, М. Номи гиёҳу рустаниҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ». [Матн]/ М. Қосимова. // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Душанбе: Дониш, 2018.-№3,253. – С. 185-191.
275. Қосимова, М. Хусусиятҳои забони зарбулмасалу мақол ва ҳикматҳои осори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ М. Қосимова. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-. С. 150-164.
276. Кӯчмуродов, А., Тараққиёти ҳунари мардумӣ дар Осиёи Миёнаи асрҳои IX-X. [Матн]/ А. Кӯчмуродов, М. Маҳмаризоева. // Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид.// (Маҷмуи мақолаҳои илмӣ). Муруттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҚСК “наби Фаҳрӣ”, 2018.- С. 309.
277. Ҷаборова, М. Тафсири баъзе аз ҳунари мардумии халқи тоҷик. [Матн]/ М. Ҷаборова. // Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. Муруттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҚСК “наби Фаҳрӣ”, 2018.- С. 102.
278. Ҷобиров, А. Вожагузинӣ дар тарҷума ва тафсири порсии “Қуръон” (асрҳои 10-11). [Матн]/ А. Ҷобиров. Забон - рӯки тоат //(Маҷаллаи илмӣ), Душанбе, 2018.- №11.- С.17.
279. Ҷӯраев, Ғ. Калимаҳои арабӣ дар шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. [Матн]/ Ғ. Ҷӯраев. // Материалы III юбилейной конференции молодых ученыхТадж. ССр, посвященной 100-летию со дня рождения В.И. Ленина.- Душанбе: Дониш, 1970.- С. 81-83.
280. Маҳмадҷонов, О. Бозтоби гендер дар топонимияи Тоҷикистон. [Матн]/ О. Маҳмадҷонов. //Маҷмуи мақолаҳои байналмилалӣ «Гендер: забон ва адабиёт». Будапешт-Душанбе, 2001.-С.78-81.
281. Маҳмадҷонов, О. Номҳои ҷузъи таъриханд. [Матн]/ О. Маҳмадҷонов. // Забон ва истиқлол (Маҷмуаи мақолаҳо). Душанбе, 2001. -С. 136-140.

282. Мачидов, Ҳ. Антонимҳои луғавӣ. [Матн] / Ҳ. Мачидов. // Маърифат, 1999.- №1-2.-С.9-11.
283. Мачидов, Ҳ. Омонимҳои луғавӣ. [Матн] / Ҳ. Мачидов. // Маърифат, 1998.- №3-4.-С.6-11.
284. Мачидов, Ҳ. Сермаъноии луғавӣ. [Матн] / Ҳ. Мачидов.// Маърифат, 1997.- №9-12.-С.7-9.
285. Мачидов, Ҳ. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо. [Матн] / Ҳ. Мачидов. // Маърифат, 1998.- № 1-2. - С.10-13.
286. Мирзоев, Ғ. Баъзе масъалаҳои назарияи калимасозӣ. [Матн]/ Ғ.Мирзоев. // Мактаби советӣ.-1988.- №5.- С.38-49.
287. Мирзоев, Ғ. Нейтрализацияи суффикси “ӣ(-гӣ)” дар забони тоҷикӣ. [Матн]/ Ғ. Мирзоев. //Мактаби Советӣ.-1971.-№2.- С.16-18.
288. Мирзоев, С. Баррасӣ ва таҳлили корбурди ашъори Хоҷа Камол дар осори мансури С. Хучандӣ. [Матн]/ С. Мирзоев. // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. №2 (85). Душанбе, 2020. – С. 90.
289. Мирзоев, С. Вижагиҳои ҳунарии шеърҳои Хоҷа Камол. [Матн]/ С. Мирзоев. // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Камолӣ Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равоҷи адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С.171-178.
290. Мирзоев, С. Вожаҳои суғдӣ ва яғнобӣ дар мисоли бархе аз вожаҳои кишоварзӣ. [Матн]/ С. Мирзоев.// Суханшиносӣ, 2015.- №3.-С.8
291. Мирмуҳамедова, М. Калимаҳои аслии тоҷикӣ манбаи воҳидҳои фразеологӣ ашъори Камол. [Матн]/ М. Мирмуҳамедова.// Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забонии ашъори Камолӣ Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 165-175.
292. Муҳаммадиев, М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Муҳаммадиев. // Мактаби советӣ.- 1990.- №4.-С.2-25.
293. Муҳаммадиев, Ш. Ба исми чинс гузаштани исмҳои хос. [Матн]/ Ш.Муҳаммадиев. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2009.-№2.-С.16.

294. Муродзода, М. Таҳаввулоти маъноиву сохтори вожаҳои «мард» ва «зан» дар насри бадеии муосир. [Матн]/ М. Муродзода. // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ бахшида ба Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028», «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ», «140-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон Садриддин Айни» ва «70-солагии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон». – Душанбе: Чопхонаи ДМТ. -С.511
295. Муруватов, Ҷ. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи тоҷикони Файзобод. /Ҷ. Муруватов. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ.- Душанбе: Ирфон, 1967.- С.107.
296. Муслимов, Ҳ. Забон - рӯкни тоат. [Матн]/ Ҳ. Муслимов. // Маҷаллаи илмӣ. Китоби №11.-2018.- С. 156.
297. Назарзода, Сайфиддин. Забон ва истилоҳот. (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). [Матн] / Сайфиддин, Назарзода. - Душанбе: 2003. – С.59–71.
298. Назирова, Ҳ. Сайри Ҳофиз дар Англия. [Матн]/ Ҳ. Назирова. // Садои Шарқ.-1972.-№9-10-11.- С.138-141.
299. Нарзикул, Мисбоҳиддин. Лутфи сухани ҳудодод. [Матн]/ Мисбоҳиддин, Нарзикул. // Садои шарқ.-2013.-№4-6.-С.148-153.
300. Насриддинов, Ф. Манобеи қудсии ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Ф. Насриддинов. // Маводи конференсияи байналмилалии «Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ» (Хучанд, 28-29 октябри соли 2016).-Хучанд: Ношир, 2016.-С. 199-214.
301. Ниёзӣ, Шавкат. Калимасозӣ дар исм. [Матн]/ Шавкат, Ниёзӣ. // Мактаби советӣ.-1949.- №1.- С. 12-19.
302. Ниёзӣ, Шавкат. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ. [Матн]/ Шавкат, Ниёзӣ// “Известия АН Тадж. СССР”. Сталинобод.-1954.- №5.
303. Низомӣ, А. Нақши ашъори Камоли Хучандӣ дар мусиқии классикии халқи тоҷик. [Матн]/ А. Низомӣ. // Умре бо мусиқӣ. Душанбе, 2010, С.103-113.

304. Низомова, С. Пешванди бе- дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни. [Матн]/ С, Низомова. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2015.-№4/2 (163).-С.24.
305. Нуоров, Н. Варақе аз дафтари гулвожаҳои «Девон»-и Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Н. Нуоров. // Маводи конференсияи байналмилалӣ “Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ”. Хучанд, 28-29 октябри соли 2016.- С. 227-233.
306. Ҳакимова, Ш. Муродифоти вожаи “Худо” дар ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Ш. Ҳакимова// Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 225-230.
307. Ҳалимов, С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯи забони “Гулистон”-и Саъдӣ. [Матн]/ С. Ҳалимов. // Силсилаи мақолаҳои филологӣ.- Душанбе, 1975.-С.285.
308. Ҳасанзода, Абдучамол. Аз суҳан машҳури олам шуд Камол. [Матн]/ Абдучамол, Ҳасанзода // (Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 231-237.
309. Ҳисом, М. Вожаҳои мураккаб ифшокунандаи хислату роз. [Матн]/ М. Ҳисом. // Минбари халқ, 22 апрели соли 2020.- №17 (1258).- 16 с.
310. Ҳошимов, С. Истифодаи калимаҳои мураккаби тобеъ дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ. [Матн]/ С. Ҳошимов. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 247-253.
311. Ҳусейнзода, Ш. Ҳабдаҳ мақола. Душанбе: Ҳумо, 2007.- 348 с.
312. Одинаев, А. Мавқеи номвожаҳои ашхос дар ғазалиёти Камоли Хучандӣ. [Матн]/ А. Одинаев. // Маводи конференсияи байналмилалӣ

“Камоли Хучандӣ: ташаккули адабиётшиносӣ ва равобити адабӣ”. Хучанд, 28-29 октябри соли 2016.- С.239-244.

313. Олимҷонов, М. Нақши исм дар ташаккули калимаҳои мураккаби пайваст (дар заминаи маводи назми Мирзо Бедил). [Матн]/ М.Олимҷонов. // Вестник. Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.-Душанбе, 2013.-3(55).- С.223-238.

314. Олимҷонов, М. Сермаъноии феълҳои сода дар назми Шайх Камол. [Матн]/ М. Олимҷонов. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 185-192.

315. Раҷабова, З. Рушди ҳунари мардумӣ ва санъати тасвири дар замони муосир. [Матн]/ З. Раҷабова, Ҳ. Ҷалилова. // Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. Маҷмуи мақолаҳо. Мураттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҶСК “наби Фахрӣ”, 2018.- 506 с.

316. Раҳим, Ҳошим. Ҳофиз ва Камол. [Матн]/ Ҳошим, Раҳим. // Садои Шарқ.-1971.-№4.- С.84-87.

317. Раҳматова, Д. Вожа ва таъбирҳои хоси мардумӣ дар ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Д. Раҳматова // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С.205.

318. Раҳматова, Д. Луғоти ҳунармандӣ дар ашъори шуарои асри XVII. Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. Д. Раҳматова.// Маҷмуи мақолаҳои илмӣ. Мураттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҶСК “наби Фахрӣ”, 2018.- С.-192-204.

319. Раҳмон, Эмомалӣ. Суханронӣ дар мулоқот бо иштирокчиёни “Наврӯзи адибон” дар маҷмааи таърихӣ ва фарҳангии “Қалъаи Хучанд”, 21.03.2015.-5 с.

320. Рустамов, Ш. Ба исм гузаштани сифат. [Матн]/ Ш. Рустамов. // Мактаби советӣ.- 1970.- №3.- С. 25-28.
321. Рустамов, Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи «гоҳ». [Матн]/ Ш. Рустамов. // Маориф ва маданият.-1969.-12 июн.
322. Рустамов, Ш. Нуқсу зиёни китоби «Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ». [Матн]/ Ш.Рустамов. // Маърифат. Душанбе.-1998.- №5-6.- С. 24-36.
323. Рустамов, Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни сухан. [Матн]/ Ш.Рустамов. // Садои Шарқ.-1971.-№6.- С. 114-124.
324. Рустамов, Ш. Як қолиби калимасозии исм. [Матн]/ Ш. Рустамов. // Масъалаҳои забоншиносӣ. Маҷмуи мақолаҳо.- Душанбе: Дониш.- 1975.- 49 с.
325. Рустамов, Ш. Як навъи калимасозии исмҳои мураккаб. [Матн] / Ш. Рустамов. //Мактаби советӣ.- 1971.- №5.-С.32.
326. Рустамов, Ш. Як усули васлшавии калимаҳо. [Матн]/ Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносӣ . Маҷмуи мақолаҳо.-Душанбе: Дониш, 1983.- 87 с.
327. Сабзаев, С. М. Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ. [Матн] / С. М.Сабзаев. // Мактаби советӣ,1979.- №12.-С. 34–38.
328. Садриддин Айнӣ- маорифпарвар. [Матн]/ Айнӣ, Садриддин// Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ ба ифтихори 140-солагии устод Садриддин Айнӣ.-Душанбе, 2018.-254 с.
329. Саидов, И. Оид ба синонимҳо дар ашъори Рӯдакӣ. [Матн]/ И. Саидов. // Маҷмуаи илмӣ, ҷилди XXVI, Серияи фанҳои филологӣ, нашри 2. Сталинобод, 1953.-С. 27-30.
330. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар гӯйишҳои тоҷикӣ. [Матн]/ Д. Саймиддинов. // Номаи Пажӯҳишгоҳ, 2002.– №2.-С.5-20.
331. Саломов, М. Вижагиҳои сермаъноии баъзе калимаҳо дар забони ғазал. [Матн]/ М. Саломов. // Забон - рукти тоат (Маҷаллаи илмӣ). Китоби №11.- 2018.-174 с.
332. Саломов, М. Вожаҳои соматикӣ дар сохтори маъноии маҷозии забони шеърӣ тоҷикӣ. [Матн] / М. Саломов. // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии

- Тоҷикистон, шуъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Душанбе: Дониш, 2018.-№3, 253. – С.147-153.
333. Саломов, М. Мавқеи семантикии калимаҳои якмаъно ва сермаъно дар забони ғазал. [Матн] / М.Саломов. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон–2015.- № 4/6, (177).–С. 18-24.
334. Сангинова, Р. Истилоҳоти соҳаи боғдорӣ дар лаҳҷаи Конибодом. [Матн]/ Р. Сангинова. // Суханпарвар (Маҷмуаи илмӣ). Душанбе, 2005.- С. 99-100.
335. Сафоев, Ф. Назаре ба таърихи пайдоиши намоди моҳу ситора. [Матн]/ Ф. Сафоев. // Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон 2017.-№2.- С.148.
336. Сиёев, Б. Вазифаҳои суффикси –он. [Матн]/ Б.Сиёев // Мактаби советӣ.- 1971.-№4.- С.31-35.
337. Сиёев, Б. История парных единиц в таджикском литературном языке. [Текст]/ Б. Сиёев // Мактаби советӣ. – 1968. – № 9. – С. 28-30.
338. Собирҷонов, С. Хелҳои воҳидҳои тавсифӣ ва сохтору дараҷаҳои маъноии онҳо дар ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ С. Собирҷонов// (Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.- С. 193-204.
339. Собирова, М. Соматизмҳо дар ибораҳои устувори ашъори Камоли Хучандӣ. [Матн]/ М. Собирова. // Ахбори ДДҲБСТ. 2017. -№4.- С. 91-100.
340. Тағоева, Т.М. Метафорашавии зооморфизмҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ. [Матн]/ Т.М. Тағоева. // Паёми Донишгоҳи забонҳо (силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих), 2023.- №1 (49).- С.142-152.
341. Талбакова Ҳ. Антонимҳои феъл дар забони тоҷикӣ. [Матн]/ Ҳ. Талбакова. // Мунтахаби мақолаҳои илмӣ.-2013.- С.60.
342. Талбакова, Ҳ. Истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи касбу ҳунар (дӯзандагӣ) дар «Маъвои дил»-и Р.Чалил. [Матн]/ Ҳ. Талбакова. //Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе: Нашри УДТ, 1973. - С.71-80.

343. Темирова, Х. Касбу ҳунар дар ашъори адибони классик. [Матн]/ Х. Темирова. // Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. Мураттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҶСК “наби Фаҳрӣ”, 2018.- С.155-165.
344. Тешаев, Х. Словообразование зоонимов в русском и таджикском языках. [Текст]/ Х., Тешаев // Вестник ТНУ, 2015.-№4/10 (187).-С.113.
345. Тилавов, Б. Мақоми суффикси “гар” ва “гарӣ”. [Матн]/ Б.Тилабов // Маориф ва маданият.-1979.- 16 янв.
346. Тиллохоҷаева, М. Шарҳи феълҳои сермаъно дар “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ”. [Матн]/ М. Тиллохоҷаева, Ш. Пӯлотова. // Маҷмуаи мақолаҳои марбут ба муҳимтарин масоили забони ашъори Камоли Хучандӣ: Камол-устоди бузурги забон. Таҳия, тадвин ва пешгуфтори Фирӯза Қодирова.- Хучанд: Ношир, 2020.-С.215.
347. Туманов, С.С. Аз таърихи пайдоиши иқтибосот дар забони англисӣ. [Матн]/ С.С. Туманов. // Паёми Донишкадаи забонҳо. – Душанбе, 2018.- №4 (32).- 159 с.
348. Фаршедфард, Хусрав. Шеваи вожагизм ва воҷасозии Фирдавсӣ. [Матн]/ Хусрав, Фаршедфард. // Фарҳанг.-1991.-№9.- С.27-30.
349. Фаттоҳзода, С. Ташаббуси Пешво сазовори ситоиш аст. [Матн]/ С. Фаттоҳзода. // Соле, ки Пешво сайёҳӣ ва ҳунармандӣ номид. Мураттиб: Бобочониён А. Хучанд, Матбааи ҶСК “Наби Фаҳрӣ”, 2018.- С.3-4
350. Халилов, А. Калимасозӣ бо изофат. [Матн]/ А.Халилов. // Мактаби Советӣ.-1960.- №5.- С. 26-30.
351. Хоҷаев, Д. Аз таърихи илми забоншиносӣ. [Матн]/ Д. Хоҷаев. // Садои Шарқ. – 1994.- №3-4.- С.81-82.
352. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Се калима дар шеъри Ҳофиз. [Матн]/ Парвиз Нотил, Хонларӣ. // Садои Шарқ.-1971.-№8.- С.112-114.
353. Хусейнов, Х. Суффикси –ҳо ва вазифаҳои он [Матн]: Х. Хусейнов // Мактаби советӣ.-1970.-№9.- С.16-17.
354. Шаҳобов, Т. Ҳофиз ва Шашмақом. [Матн]/ Т. Шаҳобов. // Ҷашнномаи Ҳофиз.-Душанбе, 1971.- С.151-160.

355. Шарипов, Ш. Пешвои миллат ва Камоли Хучандӣ. [Матн]/ Ш. Шарипов, М. Калонова.// Маҳбуби Ватан. Хучанд: Ношир, 2019.-240 с.
356. Шоев, Э. Мавқеи суффикси -й (-вӣ, -гӣ) дар сохтани як типии сифатҳои мураккаб. [Матн]/ Э. Шоев. // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик.- Душанбе.- 1973.- С. 62 -70.
357. Шоев, Э. Омоморфемаи -й. [Матн]/ Э.Шоев. // Мактаби советӣ.-1980.- №5.- С.20-22.
358. Шокиров, Т. Гиёҳвожаҳои забони тоҷикӣ ва вижаҳои луғавию сохтори онҳо. [Матн]/ Т. Шокиров. Забони тоҷикӣ // (Маҷаллаи илмӣ). Китоби №11.-2018.-174 с.
359. Шукурова, М. Калимасозии такрори исм. [Матн]/ М. Шукурова. // Мактаби советӣ.- 1973.- №6.- С.13-15.
360. Юсуфова, С. Воҳидҳои луғавии марбут ба навҳои ғалладона дар шеваи ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии забони тоҷикӣ. [Матн]/ С. Юсуфова. // Суханшиносӣ. Душанбе, 2015.- №3- С.79-86

Б. Бо забони форсӣ:

361. اشانی، طاهره. تفاوت سبک غزلیات حافظ و سلمانی ساوجی از نظر کاربرد فعل. [متن]/ طاهره، اشانی، 1398.- №1.- ص.1-17
362. پرواز، سیاوش. درباره برخی واژگان و تعاریف «دیوان» حافظ. [متن]/ سیاوش، پرواز. // فضای فرهنگی. 1364.- №1.- ص. 20-28
363. طباطبایی علاءالدین. فرایندهای واژه سازی زبان فارسی و استقلال صرف و نحو. [متن]/ علاءالدین طباطبایی. // پژوهشهای زبانشناسی دانشگاه اصفهان. 1389.- #2.- ص. 313-314
364. خلیفه، بهمن. نگاهی به پیشوندها و پسوندهای زبان فارسی خسروی فرشدورد. [متن]/ بهمن، خلیفه. // اصفهان، 1388.- №2.- ص. 90-95
365. خرمشاهی، بهاءالدین. خانلری و حافظپژوهی. [متن]/ بهاءالدین، خرمشاهی. // بخارا.- 1392.- №92.- ص.185-191
366. دشتی، علی. نقشی از حافظ [متن]/ علی، دشتی. چاپ سوم. تهران، 1339.- ص. 97
367. درباره حافظ (مجموعه مقالات). [متن]/ به کوشش جمشید مهریا. - تهران، 1367.- 400-ص.

368. ذبیح، عمران آسیه. مقایسه محتوای «لیلی و مجنون» نظامی و «فیراقتما» سلمان ساوجی. № 1390. ص. 114-99.
369. رادفر، ابوالقاسم. بخشی از کتابشناسی حافظ. [متن]/ ابوالقاسم. رادفر. // فضای فرهنگی. № 1366. ص. 45-42.
370. سعیدعلی، م. روایات از نظر افتاده سلمان ساوجی. [متن] / م. سعیدعلی. // آیینه میراث، 1391. № 1. ص. 251-256.
371. ساوجی. [متن]/ ح. شیرخانی. // کنفرانس بین المللی شرقشناسی. فردوسی و فرهنگ و ادب فارسی، 1395. № 2.
372. شیرخانی، ح. بررسی و تحلیل شیوه های کاربرد اسرگزاری قرآن و حدیث در برخی قصاید سلمان ساوجی. [متن]/ ح. شیرخانی. // کنفرانس بین المللی شرقشناسی. فردوسی و فرهنگ و ادب فارسی، 1395. № 2. ص. 25.
373. صفا، ت. سبکشناسی قطعات تنز سلمانی ساوجی با رویکرد جامعه‌شناسی ادبیات. [متن]/ ت. صفا، ا. افسانه. // سبکشناسی نظم و نثر فارسی، 1395. № 2. ص. 73-59.
374. صدیقیان، مهیندوخت. چند نکته دستوری در شعر حافظ. [متن]/ مهیندوخت، صدیقیان. // کیهان فرهنگی. 1367. № 8. ص. 65-64.
375. گتی، فلاح رستاگار. کلمه در شعر حافظ. [متن]/ رستاگار فلاح، گتی. // دانشگاه ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی. № 3. ص. 475-427.
376. منصور، زهرا نوری. داستان ادبی. [متن]/ زهرا نوری، منصور. 1398. № 1. ص. 99-114.
377. نذری، م. مروری بر مکان اساطیری خورشید و پیوند آن با جمشید (در «خسرو شیرین»). [متن]/ م. نذری. // همایش توسعه زبان و ادبیات فارسی در ایران. 1391. № 2. ص. 18.
378. واحد، ایدگان. نقد انتقادی «کلیات» اثر سلمان ساوجی. [متن]/ ایدگان، واحد. // آیینه میراث. 1390. № 2. ص. 145.

В. Бо забони русӣ:

379. Абаев, В.И. Персидский топоним Xunsor//Топонимика. [Текст]/ В. И. Абаев // Востока.-М., 1969.-С. 125-128.
380. Азимова, М. Н. Структурно–семантические особенности сложных существительных в современном английском и таджикском языках [Текст]/ М.Н. Азимова // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики.-Душанбе, 2012.- № 1.-21с.

381. Бартолд, В.В. Сочинения. Т.7. [Текст]/ В.В. Бартолд // Работы по исторической географии и истории Ирана.-М.:Наука,1971.-663 с.
382. Бертелс, Е.Э. Литература на персидском языке в Средней Азии. [Текст]/ Е.Э. Бертелс // Советское востоковедение.-1948.-№5.- С.285.
383. Бобомуродов, Ш. О некоторых особенностях словообразования с приставкой хам- в сборнике Лоика Шерали. [Текст]/ Ш.Бобомуродов // Вестник ТНУ. Душанбе, 2016.-№4/2 (199).- С.168.
384. Виноградов, В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков). [Текст] / В.В.Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. - М.: Наука, 1975. - С.166-220.
385. Винокур, Г.О. Заметки по русскому словообразованию. [Текст] / Г.О.Винокур // Избранные труды по русскому языку. - М.: Изд-во Мин. прос. РСФСР, 1959. - С.418-442.
386. Герд, А.С. Терминологическое значение и типы терминологических значений. [Текст]/ А. С. Герд // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – М.: Наука, 1976. – 287 с.
387. Давронов, А. Синонимы в «Кабуснаме» Кайковуса». [Текст] / А. Давронов // Известия АН РТ. Отдел общественных наук. – 1974. – № 2. – С. 78-81.
388. Додихудоев, Р.Х. К топонимике Западного Памира (предварительное сообщение). [Текст]/ Р.Х. Додихудоев //Иzv.СОН АН Тадж. ССР.Вып.2 (56).- Душанбе, 1969.-С.83-87.
389. Ливщиц, В.А. Согдийские слова в таджикском языке. [Текст]/ В.А. Ливщиц //Иzv. ООИ АН Тадж.ССР.-Сталинабад, 1957.- №2.- С.31-43.
390. Мамадрасулова, Т. Р. Астрономическая лексика в таджикском и английском языках: Опыт сопоставления. [Текст]/ Т. Р. Мамадрасулова // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. Наук. – 1982. – №4. – С. 56–64.

391. Махмаджонов, О. Отантропонимические микропонимии Ромита. [Текст]/ О. Махмаджонов //Материалы научно-практической конференции профессорского-преподавательского состава ТГПУ. Душанбе, 1992.-С.60-63.
392. Махмаджонов, О. Язык и общение (проблемы и перспективы). [Текст]/ О. Махмаджонов // Материалы международная научно-практическая конференция. Алматы, 2000.-С. 200-211.
393. Муруватов, Дж. Именное словосложение в южных говорах таджикского языка. [Текст] / Дж.Мурватов // Забоншиноси тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1984. - С.47-64.
394. Мусаева, Р.А. К вопросу о префиксальном способе образования имён прилагательных в таджикском и немецком языках. [Текст]/ Р.А.Мусаева // Вестник ТНУ.- Душанбе: Сино, 2013.- С.58-61.
395. Муъминов, А. Полисемия и фразеология. [Текст] / А. Муъминов // в кн: Филологический сборник (сборник статей аспирантов филологического ФК., УДТ имени В. И. Ленина). – Душанбе, 1971. - С. 66-72.
396. Муъминов, А. Полисемия и фразеология. [Матн] / А. Муъминов. // Сборник статей аспирантов филологического ФК.,УДТ имени В. И. Ленина. – Душанбе, 1971. - С. 66-72.
397. Насриддинов, Абдуманнон. Семантические и стилистические синонимы. [Текст] / Абдуманнон, Насриддинов // Мактаби советӣ. – 1981. – № 6. - С.- 32-38.
398. Низомова, С. Словообразование с помощью –гар (-щик) в повести Садриддина Айни “Воспоминания”. [Текст]/ С, Низомова // Вестник ТНУ, 2015.-№4/10 (187).-С.14-16.
399. Низомова, С. Словообразование аффиксоида пур- (полно-) в повести Садриддина Айни “Воспоминания”. [Текст]/ С, Низомова // Вестник ТНУ, 2015.-№4/14 (171).-С.17-20.
400. Окилова, Х. Место и роль имен существительных в исконно персидско – таджикской лексике поэзии Икбала. [Текст]/ Х, Окилова // Вестник ТНУ, 2015.-№4/5 (174).-С.81-85.

401. Писарчик, А.К. О некоторых терминах родства таджиков// Труды АН Тад. ССр (Ин-тут истории, археологии и этнографии). Сб. статей по истории и филологии народов Средней Азии, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семёнова, т. XVII. [Текст] / А. К. Писарчик. - Сталинабад, 1953.-С.177-185.
402. Рахимова, Т.Р. Некоторые особенности синонимов в разносистемных языках. [Текст] / Т.Р.Рахимова // Вестник ТНУ. – Душанбе: Сино, 2016. - №4/4 (206).
403. Розенфельд, А.З. Топонимика Нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории. [Текст]/ А. З. Розенфельд //Изв.ООН АН Тадж.ССР,1956, Н10-11.- С.87-96.
404. Розенфельд, А.З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах. [Текст] // А.З. Розенфельд. Иранское языкознание.- М., 1978.- С.50-59.
405. Рустамова, Г. Проникновение газелей Хафиза в духовный мир Льва Толстого. [Текст]/ Г., Рустамова // Вестник ТНУ, 2016.-№4/3 (203).-С.213.
406. Тураев, А.М. Неологизмы-персидские (таджикские) муаррабы в “Фарханги Джомии корбурди Фарзон” Парвиза Атобаки. [Текст]/ А.М. Тураев // Вестник ТНУ, 2019.-№1.-С.115-118.
407. Тураев, А.М. Иностраные (английские) неологизмы в современном арабском языке. [Текст]/ А.М. Тураев // Вестник ТНУ, 2019.- №3.- С.155-159.
408. Холов, П. Структурно-семантические особенности фразеологических синонимов говора таджиков Самарканда. [Текст] / П. Холов // Изв. АН Тадж. ССР. Отд-ние обществ. наук. – 1976. – №1. – С. 52-54.
409. Хоркашев, С. Р. Словообразовательные особенности аффиксальной морфемы –ак в южных и юго-восточных говорах. [Текст] / С.Р. Хоркашев // Вестник педагогического университета. (Научный журнал). Серия филология. к.2. –Душанбе, 2013.- №4 (53).-С.324-336.

410. Хоркашев, С. Р. Два взгляда на вопросы словообразования. [Текст] / С.Р. Хоркашев // Вестник педагогического университета. (Научный журнал). Серия филология. – Душанбе, 2014.- №1 (56). -С.337-344.
411. Хоркашев, С. Р. Словообразовательные функции суффиксальной морфемы –чӣ в южных и юго –восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Р. Хоркашев // Вестник университета (научный журнал), №1(44). - Душанбе, 2014. –С.251-256.
412. Хоркашев, С. Р. Роль суффикса –от/-ёт в таджикском языке. [Текст] / С.Р. Хоркашев // Вестник педагогического университета. (Научный журнал). Серия филология. -Душанбе, 2014.- №3 (58-1). -С. 341-356.
413. Хромов, А.Л. О структурных особенностях иранской топонимии Мовароуннахра в период IX-XIII вв. [Текст]/ А.Л. Хромов // Ономастика Востока., М.,1980.- С.325.
414. Шоев, Э. Морфема –ӣ образующая относительные прилагательные и его синонимы (Морфемаи сифати нисбисозӣ –ӣ ва синонимҳои он). [Текст]/ Э. Шоев // Актуальные проблемы иранской филологии. –Душанбе: Дониш, 1985. -С. 176-184.

Сарчашмаҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

415. Афсаҳзод, Аълоҳон. Ҳофизнома: Тарҷумаи ҳол. [Матн] / Аълоҳон, Афсаҳзод.-Душанбе, 1971.-102 с.
416. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. [Матн] / Душанбе: “Адиб”, 2007.- 480 с.
417. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. [Матн] /Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. –Душанбе, 2016.- 428 с.
418. Ганҷавӣ, Низомӣ Ҳамса: “Махзан-ул-асрор”, Хусраву Ширин. [Матн]/ Низомӣ, Ганҷавӣ.– Душанбе: “Адиб”, 2012.- 480 с.
419. Гулчини девони Ҳофиз. [Матн] /Мураттиб: М. Муллоаҳмад. Душанбе: Деваштич, 2006.-256 с.
420. Қурбон, Восеъ. Ойини риндӣ ё маслаки Ҳофиз. [Матн]/ Восеъ Қурбон.- Душанбе: Ирфон,1991.-192 с.

421. Мирзо, М. С. Мунтахабот. [Матн]. Мураттибон: Аҳрорӣ, З., Шералӣ, Л. / С.М. Мирзо.- Душанбе: Ирфон, 1980.-702 с.
422. Насриддин, Абдуманнон. Куллиёти осор. Ҷ.1. [Матн] /Абдуманнон, Насриддин.-Хучанд: Хуросон, 2013. 608 с.
423. Насриддин, Абдуманнон. Матншиноси осори адабӣ. [Матн] / Абдуманнон, Насриддин. -Хучанд: Ношир, 2009.- 391 с.
424. Нафисӣ, Аҳмад. Ҳикоёти маснавии маънавии Мавлоно Ҷалололиддини Румӣ. [Матн]/ Аҳмад, Нафисӣ.- Душанбе: Паёми ошно.- 2007.-416 с.
425. Рӯдакӣ, Абуабдуллоҳ. Девон. [Матн] / Абуабдуллоҳ, Рӯдакӣ/ Таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ.- Олмотӣ, 2007.-190 с.
426. Румӣ, Ҷалололиддин. Девони Кабир (таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). [Матн] / Ҷалололиддин, Румӣ. Душанбе: Дониш, 2007.- 687 с.
427. Румӣ, Ҷалололиддин. Девони Кабир. Ҷилди сеум (таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳоти Алии Муҳаммадии Хуросонӣ). [Матн] / Ҷалололиддин, Румӣ.- Душанбе: “Дониш”, 2008.- 772 с.
428. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома (таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Камол Айнӣ ва Зоҳир Аҳрорӣ). [Матн] / Абулқосим, Фирдавсӣ.- Душанбе: Адиб, 2007.-480 с.
429. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. [Матн] / Абулқосим, Фирдавсӣ.- Душанбе: “Адиб”, Чопи дувум, 2019.-480 с.
430. Хучандӣ, Камол. Девон. [Матн]/ Камоли Хучандӣ/ Таҳия ва тасҳеҳи матн аз Шоҳаҳмад Абдуҷаббор ва Саидумрон Саидов.- Хучанд: Андеша, 2011.- 632 с.
431. Хучандӣ, Камол. Ғазалҳо. [Матн] / Камоли Хучандӣ.- Душанбе: Маориф, 2014.-192 с.
432. Хучандӣ, Камол. Девон. [Матн] /Камоли Хучандӣ.- Хучанд: Хуросон, 2020 (матни интиқодӣ).-1328 с.

433. Чомӣ, Абдурахмон. Баҳористон. [Матн]/ Абдурахмон, Чомӣ/ Таҳиягари матн, муаллифи сарчашмаву тавзеҳот ва шореҳи луғот А. Афсаҳзод. -Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014.-208 с.
434. Шамс, Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. [Матн]/ Қайси Розӣ, Шамс. Душанбе: Адиб,1991.- 464 с.
435. Шерозӣ, Саъдӣ. Ғазалиёт. [Матн]/ Саъдӣ, Шерозӣ.- Душанбе: Адиб, 2014.- 480 с.
436. Шерозӣ, Ҳофиз. Девони ғазалиёт. [Матн] / Ҳофиз, Шерозӣ. Баргардон аз форсӣ /Мураттиб Чамшед Шанбезода. -Душанбе: Ирфон, 1983.- 696 с.
437. Шерозӣ, Ҳофиз. Девон. [Матн] / Ҳофиз, Шерозӣ.- Душанбе: “Адиб”, 2015.- 480 с.

Б. Бо забони форсӣ:

438. جامى، عبدالرحمن. نفحات الانس. [متن] / تصحيح محمود عبيدى. / عبدالرحمن، جامى. - تهران: اطلاعات، 1386.-397ص.
439. خرمشاهى، بهاءالدين. حافظنامه. / بهاءالدين، خرمشاهى. ج.1. -تهران، 1378.-764 ص.
440. خرمشاهى، بهاءالدين. حافظنامه. / بهاءالدين، خرمشاهى. ج.2. -تهران، 1378.-764 ص.
441. سمرقندى، دولتشاه. تذکراتشعر/ با تحقيق و تصحيح محمد عباسى. [متن] / دولتشاه، سمرقندى. -تهران، 1377.
442. ساوجى، سلمان. ديوان. با كوشش مهرداد آواستو. [متن]/ سلمان، ساوجى. - تهران، 1338.
443. ساوجى، سلمان. ديوان. گردآورنده: كرمى احمد. [متن]/ سلمان، ساوجى، 1371.- 854 ص
444. شيرازى، سعدى. كليات. [متن]/ سعدى، شيرازى. -تهران: هرمس، 1375.-1406 ص.
445. شيرازى، حافظ. ديوان. [متن] / حافظ، شيرازى. (با استفاده از نسخه تصحيح شده محمد قزوينى و قاسم غنى). -تهران: اقبال، 1371.-369 ص.
446. شيرازى، حافظ. ديوان. [متن] / حافظ، شيرازى. (بر اساس نسخه خلخالى و مقابله با نسخه بادليان و پنجاب با تصحيح بهاءالدين خرمشاهى). -تهران: دوستون، 1385.-668 ص.
447. رادفر، ابوالقاسم. حافظپژوهان و حافظپژوهى. [متن] / ابوالقاسم، رادفر. چاپ اول. -تهران، 1368.-429ص.
448. زمانى، كريم. شرح جامع «مثنوى معنوى» / كريم، زمانى. تهران: اطلاعات.-. 1391. ص 1140

449. نعمانی، شبلی. شیرالعجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. 5 جلد. جلد 3 / شبلی، نعمانی، تهران: دنیای کتاب، 1368.

450. نعمانی، شبلی. شعرالعجم یا تاریخ شعرا و ادبیات ایران. 5 جلد. ج.5. / شبلی، نعمانی. - تهران: دنیای کتاب، 1368.

Фарҳангҳо:

А. Бо забони тоҷикӣ:

451. Бобомуродов, Ш. Луғати мухтасари калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] /Ш. Бобомуродов, А. Муминов: Дастури таълимӣ. – Душанбе, 1983.- 120 с.

452. Гафуров, О. Шарҳи исму лақабҳо. / О. Гафуров.- Душанбе: Ирфон, 1981.- 160 с.

453. Имомов, А. Фарҳанги беназир. /А. Имомов.- Душанбе, 2013.-206 с.

454. Исрофилниё, Шарифмурод. Фарҳанги таҳлилии алфози хароботии ашъори Хоҷа Ҳофиз. /Шарифмурод, Исрофилниё.- Душанбе, 2010.- 178 с.

455. Кабиринов, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. / Ш.Кабиринов.- Душанбе: Маориф, 1992.-239 с.

456. Капранов, В.А. Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии синонимҳо. / В.А. Капранов, А.Х. Николаев, А.Х. Халилов. -Душанбе: Маориф, 1985.- 319 с.

457. Қурбонов, У.А. Истилоҳоти тиббӣ./ У.А. Қурбонов, А.И. Юсуфов.- Душанбе: Ҳикмат, 2012.- 47 с.

458. Пошанг, М. Зебономҳои ориёӣ. / М. Пошанг.- Душанбе: Бухоро, 2012.-430 с.

459. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик./ Ҳ. Талбакова. –Душанбе, 2008. -110 с.

460. Фарзонаи Саидумрон. Фарҳанги ном./ Саидумрон Фарзона.- Душанбе: Адиб, 2014.- 336 с.

461. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ.1. / «Советская энциклопедия».- Москва, 1969.- 949 с.

462. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷ.2. / «Советская энциклопедия».- Москва, 1969.- 949 с.
463. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд/ Ҷилди 1.- Душанбе, 2010.-1096 с.
464. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд/ Ҷилди 2.- Душанбе, 2010.-1096 с.
465. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ. / Мураттиб: А. Шоҳаҳмад.- Хуросон, 2015.-736 с.
466. Ҷӯраев, Р. Этимологияи 100 калима. / Р. Ҷӯраев.- Душанбе: Маориф, 1985.- 28 с.
467. Юсуфов, А. Шарҳи истилоҳоти тиббӣ. / А. Юсуфов.- Душанбе: Ирфон, 2009. -112 с.

Б. Бо забони форсӣ:

468. احمدعلى، بخارايى. فرهنگ اشعار حافظ. / بخارايى ، احمدعلى. - تهران، 1340.
469. افشار، ايرج. فرهنگ شهرها و استانهاى ايران. / ايرج، افشار. - ج.1. - تهران: وزن، 1392.
470. افشار، فرهنگ اراج شهرها و استادان ايران زمين. / ايرج، افشار. - ج 2. - تهران: سازمان، 744 ص.
471. انورى، ح. فرهنگ فشرده سخن / ح. انورى. شامل دو جلد / ج. 2. - تهران: سوهان، 1382-1570 ص.
472. آناندراج، محمدپادشاه. فرهنگ جامع فارسى. از 7 جلد تشكيل شده است. ج 7. / محمدپادشاه، آناندراج. - تهران: كتابفروشى خيام، 1343. از صفحه 4252 تا 4702.
473. برهان، محمدحسين. برهان قاتيع. مشتمل بر 4 جلد/ جلد 4. محمدحسين، برهان. - تهران: ابن سينا، رشديه. از ص 1931 تا 2480.
474. بوسنوى، محمدسودى. شرح صودى بر حافظ. [متن]/ محمدسودى، بوسنوى. از 4 جلد تشكيل شده است. جلد 1. - تهران: نيگو. - 1389.
475. بوسنوى، محمدسودى. شرح صودى بر حافظ. [متن]/ محمدسودى، بوسنوى. از 4 جلد تشكيل شده است. جلد 2. - تهران: نيگو. - 1389.
476. بوسنوى، محمدسودى. شرح صودى بر حافظ. [متن]/ محمدسودى، بوسنوى. از 4 جلد تشكيل شده است. جلد 3. - تهران: نيگو. - 1389.

477. بسنوی، محمدسودی، شرح صودی بر حافظ. [متن]/ محمدسودی، بسنوی. از 4 جلد تشکیل شده است. جلد 4. تهران: نیگو. -1389.
478. حسن، عمید. فرهنگ فارسی عمید. از 3 جلد تشکیل شده است. ج. 2. (چ-غ). / عمید، حسن. - تهران: امیر کبیر، 1381. - ص. 1688-849
479. حسن، عمید. فرهنگ فارسی عمید. از 3 جلد تشکیل شده است. ج. 3. (ع-ی). / عمید، حسن. - تهران: امیر کبیر، 1381. - ص. 2539-1689
480. حسن، عمید. فرهنگ فارسی عمید. / عمید، حسن. - ایران، 1342. - ص. 1144
481. حسن، عمید. فرهنگ فارسی عمید. / عمید، حسن. - ایران، 1389. - ص. 1008
482. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 1. تهران، 1379. از ص. 1 تا 1599
483. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 2. تهران، 1379. از ص. 1609 تا 3199
484. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 3. تهران، 1379. از ص. 3209 تا 4800
485. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 4. تهران، 1379. از ص. 4809 تا 6399
486. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 5. تهران، 1379. از ص. 6409 تا 7999
487. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 6. تهران، 1379. از ص. 8009 تا 9600
488. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 7. تهران، 1379. از ص. 9609 تا 11199
489. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 8. تهران، 1379. از ص. 11209 تا 12799
490. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 9. تهران، 1379. از ص. 13177 تا 14464
491. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 10. تهران، 1379. از ص. 14475 تا 16125
492. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 11. تهران، 1379. از ص. 16135 تا 177201
493. دهخدا، علی اکبر. لغتنامه دهخدا. ج. 12. تهران، 1379. از ص. 178031 تا 19456
494. شیرازی، ج. فرهنگ جهانگری. از 3 جلد تشکیل شده است. ج. 1. شیرازی. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، 1334-1359 ص.
495. شیرازی، ج. فرهنگ جهانگری. از 3 جلد تشکیل شده است. ج. 2. / شیرازی. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد. از ص 1337 تا 2987
496. صدیقیان، مهیندوخت. فرهنگ واژگان حافظ. / مهندوخت، صدیقیان، ابوطالب، میراب الدینی. تهران، 1366.
497. مالکی، عمید. فرهنگ فارسی. / عمید، مالکی. - تهران: بدیبه، 1387-1427. ص
498. معین، محمد. فرهنگ فارسی معین. از 6 جلد تشکیل شده است. ج. 6. / محمد، معین. - تهران: سخن، 1389ش.

В. Бо забони русӣ:

499. Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов
500. родства / Сост. и отв. ред. В.А. Попов. – СПб.: СПбНЦ РАН; АНО «КИО», 883. 2019. – Вып. 17. – 320 с.
501. Арзуманов, С.Д. Русско-таджикский словарь. / С.Д. Арзуманов, Х.А. Ахрори, М. Бегбуди.-Москва: Русский язык, 1985.- 1280 с.
502. Ахмедова, М.Н. Словарь омонимов, омографов, омофонов, и паронимов персидского языка. / М.Н. Ахмедова. -Худжанд: Ношир, 2008.-260 с.
503. Даль, В.А. Толковый словарь живого великорусского языка./ В.А. Даль. Том четвертый.- Санкт-Петербург - Москва: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вальфа, 1882 (настоящее изд. 1955 г.).- 684 с.
504. Мухаммадиев, М. Словарь синонимов таджикского языка. / М. Мухаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
505. Мюллер, В. К. Англо-русский словарь. / В.К.Мюллер.- Москва: Рипол классик; Престиж книга, 2006.- 736 с.
506. Ожегов, С. И. Словарь русского языка: Около 57 000 слов /под ред. докт. фил. наук, проф. Н.Ю Шведовой)/ С. И. Ожегов.-Москва: Русский язык, 1983.-816 с.
507. Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. 4-е изд., дополненное./ С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова.- Москва: ООО “ИТИ ТЕХНОЛОГИИ”, 2003.-944 с.
508. Расторгуева, В.С. Этимологический словарь иранских языков. Том. I./ В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман.- М.:Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000.- 327 с.
509. Расторгуева, В.С. Этимологический словарь иранских языков. Том. II./ В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман.- М.:Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003.- 327 с.
510. Расторгуева, В.С. Этимологический словарь иранских языков. Т. III. / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. -М., 2007. -493 с.

Г. Бо забони ўзбекӣ:

511. Иброҳимов, С.И. Ўзбек тилининг имло луғати (65 000 дан ортиқ сўз, УзССР фанлар академияси академиги Ш.Ш. Абдурраҳмонов таҳрири остида). /С.И. Иброҳимов, Э.А. Бегматов, А.А. Аҳмедов.- Тошкент: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, 1976.- 632 бет.

Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]:

512. www.vajehyab.com

513. <https://gangoor.net> گنجور

514. Соваҷӣ Салмон. Девон. [захираи электронӣ]/ Салмони Соваҷӣ.
www.Ghaemiyeh.com

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳои ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъбири расидаанд:

- [1-М]. Калонова, М. Ҷ. Баъзе мулоҳизаҳо роҷеъ ба қолибҳои исми мураккаб. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Дониш.- 2019.- №1 (254).- С. 224-227
- [2-М]. Калонова, М. Ҷ. Нақши аффиксҳо дар рушди таркиби луғавии асрҳои IX- X забони адабии тоҷик. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе: Дониш.- 2019, №2 (255).- С.168-171
- [3-М]. Калонова, М. Ҷ. Таҳқиқи лингвистии ашъори Ҳоҷа Ҳофиз аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Гузориши АМИТ Душанбе: Дониш.- 2019.- №4(257).- С. 207-210
- [4-М]. Калонова, М. Ҷ. Нақши интерфикс дар калимасозии исми мураккаби шеъри Ҳофиз. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ф. Неъматзода // Ахбори АМИТ Душанбе: Дониш.- 2019.- №4 (257).- С.245-248
- [5-М]. Калонова, М. Ҷ. Мавқеи муродифот дар ашъори шоирони садаи XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми ДДОТ.- 2020.- №3(86). С. 120-127
- [6-М]. Калонова, М. Дж. Место префикса “хам-” в поэзии Хафиза Ширази. [Текст]/ М. Ҷ. Калонова// Вестник Таджикского национального университета. Душанбе.- 2021.-№1.-С.98-104
- [7-М]. Калонова, М. Дж. Суффиксы, образующие имена места в газелях Хафиза Ширази. [Текст]/ М. Дж. Калонова // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе.- 2022.- №1.-С.149-155
- [8-М]. Калонова, М. Ҷ. Хусусиятҳои лингвистии чанде аз неологизмҳои ғазалиёти шоирони садаи XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов // Паёми донишкадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа). Душанбе.- 2020.- №3(39).- С.49-56

- [9-М]. Калонова, М. Ҷ. Калимасозии исмҳои навъи копулятив дар асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов // Паёми донишкадаи забонҳо. Душанбе.- 2020.- №4 (40).- С. 19-24
- [10-М]. Калонова, М. Ҷ. Мавқеи архаизмҳо дар забони адабии асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова// Паёми ДДОТ ба номи С. Айни. Душанбе.- №5 (88).- 2020.- С. 48-54
- [11-М]. Калонова, М. Ҷ. Хусусиятҳои лексикӣ чанде аз исмҳои сода дар ашъори шоирони садаи XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми ДДОТ ба номи С. Айни. Душанбе.- 2021.-№3 (92).- С. 8-11
- [12-М]. Калонова, М. Ҷ. Лексикаи ифодакунандаи «касбу ҳунар» дар ашъори шоирони асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Душанбе.- 2021.- №5 (94).-С. 82-86
- [13-М]. Калонова, М. Ҷ. Нақши калимасозии пешванди «ҳам-» дар адабиёти асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Душанбе.- 2022.- №3 (98).-С.166-171
- [14-М]. Калонова, М. Ҷ. Хусусиятҳои лексикиву семантикӣ фитонимҳои ифодагари гиёҳҳо дар забони ғазали асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми Донишкадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа),. Душанбе.- 2021.- №3 (43).- С.54-59
- [15-М]. Калонова, М. Ҷ. Тобишҳои маъноӣ услубӣ фитонимҳои ашъори Камоли Хуҷандӣ, Ҳофизӣ Шерозӣ ва Салмони Сочаҷӣ. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Паёми Донишкадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа). Душанбе.- 2021.- № (41).- С.20-25
- [16-М]. Калонова, М. Дж. Сложносочиненные имена существительные в поэзии Хафиза Шерази. [Текст]/ М. Дж. Калонова // Паёми Донишкадаи забонҳо (силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа). Душанбе.- 2023.- №1 (49).- С.98-105

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ҷошудаанд:

- [17-М]. Калонова, М. Ҷ. Вожаҳои “дард” ва даво” дар ашъори Ҳофиз. Нақш ва маънаи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Материалы 66-ой годичной научно-практической конференции ТГМУ им. Абуали ибн Сино с международным участием, в рамках которой проходят Симпозиум детских хирургов “Хирургия пороков развития у детей” и Веб-симпозиум по нормальной физиологии, посвященные “Году развития туризма и народных ремесел”. Том 2. 23 ноября 2018. Душанбе. С.135-137.
- [18-М]. Калонова, М. Ҷ. Гидронимҳо дар ашъори Ҳофиз. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Ёрмаҳмадзода // Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной “Году развития туризма и народных ремесел”: Роҳи абрешим ва робитаҳои байнифарҳангии Авруосиё. 3 июля 2018 г. Душанбе. С.188-190.
- [19-М]. Калонова, М. Ҷ. Як қолаби калимасозии исмҳои мураккаб. Илми тиб дар асри XXI- назаре ба оянда. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова // Материалы международной научно-практической конференции (67-ой годичной), посвященной 80-летию ТГМУ им. Абуали ибн Сино и “Годам развития села, туризма и народных ремесел (2019-2021)”. Том 3. Душанбе, 29 ноября 2019, С. 377-378.
- [20-М]. Калонова, М. Ҷ. Пешвои миллат ва Камоли Хучандӣ. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов. Хучанд: Ношир, 2019.- С.168-173.
- [21-М]. Калонова, М. Ҷ. Ҷойгоҳи истилоҳоти тиббии садаи XIV дар ашъори Камол ва Ҳофиз. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов // Ёдкарди Камоли Хучандӣ (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ).- Хучанд: “Ношир”, 2020.-С. 612-617
- [22-М]. Калонова, М. Ҷ. Роҷеъ ба омонимҳои забони ғазали садаи XIV . [Матн]/ М. Ҷ. Калонова //Маҷаллаи илмии сиёсии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе.- 2020.- /№3 (47).-С.127-135.

[23-М]. Калонова, М. Ҷ. Чанд сухан доир ба муродифоти забони тоҷикӣ. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова. Нақш ва мавқеи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир // Материалы 68-ой годичной научно-практической конференции ТГМУ им. Абуали ибн Сино с международным участием, в рамках которой проходят Симпозиум детских хирургов “Хирургия пороков развития у детей” и Веб-симпозиум по нормальной физиологии, посвященные “Году развития туризма и народных ремесел”. Том 2. 27 ноября 2020. Душанбе.- С.150-155.

[24-М]. Калонова, М. Ҷ. Ҷойгоҳи вожаҳои тиббии садаи XIV дар забони ғазал. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов. Нақш ва мавқеи технологияҳои инноватсионӣ дар тибби муосир // Материалы 68-ой годичной научно-практической конференции ТГМУ им. Абуали ибн Сино с международным участием, в рамках которой проходят Симпозиум детских хирургов “Хирургия пороков развития у детей” и Веб-симпозиум по нормальной физиологии, посвященные “Году развития туризма и народных ремесел”. Том 2. 27 ноября 2020. Душанбе.- С.156-159.

[25-М]. Калонова, М. Ҷ. Муруре ба корбасти калимаҳои ҳамгун дар забони ғазали асри XIV. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова. Пайванди пажӯҳиш (мачмуи мақолаҳо ба ифтихори 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ), 2021.- С.23-33

[26-М]. Калонова, М. Ҷ. Шарофиддини Рустам ва калимасозии исмҳои мураккаб. [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ таҳти унвони “Масъалаҳои мубрами забоншиносии миллӣ” бахшида ба 90-солагии Шарофиддини Рустам (5-уми майи соли 2021). Душанбе, 2021.-200 с.

[27-М]. Калонова, М. Ҷ. Вижагиҳои наввожаҳо дар эҷодиёти адибони асри XIV (дар мисоли ғазалиёти К.Хучандӣ, С. Соваҷӣ). [Матн]/ М. Ҷ. Калонова, Ш. Шарипов, А. Шарипов. Сиёсати давлатии забон дар даврони Истиқлол // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ. Душанбе: ҶДММ Нушбод. 96 сах. 1-уми октябри соли 2021.- С.64-71.

- [28-М]. Калонова, М. Ч. Назаре доир ба роҳҳои пайдоиши синонимҳо дар забони тоҷикӣ. [Матн]/ М. Ч. Калонова, Ш. Шарипов, А. Шарипов. Дастовардҳо ва масоили илми фундаменталӣ ва тибби клиникӣ // Материалы научно-практической конференции (69-й годичной) с международным участием, посвященной 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2021)» Том 1. Душанбе, 17-ноябри соли 2021.- С. 266.
- [29-М]. Калонова, М. Ч. Вижагиҳои синонимии воҳидҳои луғавӣ дар забони ғазали асри XIV. [Матн]/ М. Ч. Калонова, Ш. Шарипов, А. Шарипов. Дастовардҳо ва масоили илми фундаменталӣ ва тибби клиникӣ // Материалы научно-практической конференции (69-й годичной) с международным участием, посвященной 30-летию Государственной независимости Республики Таджикистан и «Годам развития села, туризма и народных ремёсел (2019-2021)» Том 2. Душанбе, 17-ноябри соли 2021.- С.267.
- [30-М]. Калонова, М. Ч. Тобишҳои маъноии лексем аҳои ифодагари “гулҳо” дар ашъори шоирони садаи XIV. [Матн]/ М. Ч. Калонова, Ш. Шарипов, А. Шарипов. Нақши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар иқтисодиёти миллӣ // Маҷмаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба 30-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва эълон гардидани солҳои 2020-2040 “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” Душанбе, 15 ноябри соли 2021.- С. 302-308.
- [31-М]. Калонова, М. Дж. Семантические оттенки фитонимов в таджикском литературном языке XIV века. [Текст]/ М. Дж. Калонова, Ш. Шарипов, А. Шарипов // Электронный научный журнал. Биология и интегративная медицина. №6 ноябрь-декабрь (53).- 2021.- С.124-131.

ЗАМИМАҲО:

ЗАМИМАИ 1

№		Ас ос	Эти мол огия	Л Д	ФТ ЗТ	Ф Ф М	Ф Ф А	Ф М Ф	ФЗ Т	ФО	ФФ С	Ф Ф Ф	Ф Ф	Ф Ц	ФБ	ФВХ
1	ҳам	ис м	тоҷ.	ох ур	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
2	ҳам	ис м	тоҷ.	ош ён	+	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3	ҳам	ис м	тоҷ.	оғ ӯш	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+
4	ҳам	чо ни ш ин	тоҷ.	он	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-
5	ҳам	ис м	тоҷ.	ов о	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
6	ҳам	ис м	тоҷ.	ов оз	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-
7	ҳам	фе ъл	тоҷ.	ов ар д	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
8	ҳам	фе ъл	тоҷ.	ов ез	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-
9	ҳам	ис м	тоҷ.	ох ан г	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
10	ҳам	ис м	тоҷ.	ой ин	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	ҳам	си фа т	тоҷ.	мо на нд	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-
12	ҳам	ис м	ар.	ит ти фо	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

				қ												
13	хам	ис м	ар.	ирти фоль	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	хам	ис м	тоқ.	арз	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
15	хам	ис м	ар.	ис м	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
16	хам	ис м	ар.	асл	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	хам	ис м	туркй	ут оқ	+	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
18	хам	ис м	тоқ.	аф са р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	хам	ис м	ар.	уф уқ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	хам	ис м	тоқ.	бо д	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
21	хам	ис м	тоқ.	бо р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	хам	за рф	тоқ.	бо з	+	+	+	-	-	+	+	+	-	+	+	-
23	хам	ис м	тоқ.	ба р	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-
24	хам	ис м	ар.	би со т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	хам	ис м	тоқ.	би ста р	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-
26	хам	ис м	тоқ.	бу на	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-		

27	ҳам	ис м	точ.	бӯ й	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-
28	ҳам	ис м	точ.	ба ҳо	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29	ҳам	ис м	точ.	по (й)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
30	ҳам	?	?	по р*	-	-	-	+			+	-				
31	ҳам	ис м	точ.	па да р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	ҳам	за рф	точ.	пу шт	-	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-
33	ҳам	ис м	точ.	пӯ ст	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
34	ҳам	за рф	точ.	па ҳл у	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-
35	ҳам	ис м	точ.	пи ёл а	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-
36	ҳам	ис м	точ.	па йм он	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
37	ҳам	фе ъл	точ.	па йв ан д	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-
38	ҳам	фе ъл	точ.	то б	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
39	ҳам	ис м	точ.	та хт	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
40	ҳам	ис м	точ.	ти ро з	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-

4 1	ҳам	ис м	тоҷ.	та ро зу	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-
4 2	ҳам	за рф	тоҷ.	таг (к)	+	+	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-
4 3	ҳам	ис м	тоҷ.	та н	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4 4	ҳам	си фа т	тоҷ.	та нг	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	-
4 5	ҳам	ис м	тоҷ.	ти ра	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4 6	ҳам	ис м	тоҷ.	чо(й)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-
4 7	ҳам	ис м	ар.	ҷус са	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4 8	ҳам	ис м	ар.	ҷу фт	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
4 9	ҳам	ис м	ар.	ча нб	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
5 0	ҳам	ис м	ар.	чи нс	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-
5 1	ҳам	ис м	ар.	ча во р	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
5 2	ҳам	ис м	тоҷ.	ча ро	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
5 3	ҳам	ис м	тоҷ.	ча ш м	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	-	-
5 4	ҳам	ис м	тоҷ.	ча нд	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+	-
5 5	ҳам	ис	тоҷ.	че	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

5		м		хр												
5 6	хам	ис м	ар.	хо л	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5 7	хам	ис м	ар.	хо ла т	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5 8	хам	ис м	ар.	ху чр а	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5 9	хам	ис м	ар.	қа д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 0	хам	ис м	ар.	ха рб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 1	хам	ис м	ар.	хи рф ат	-	-	-							-	-	-
6 2	хам	ис м	ар.	хи со б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 3	хам	ис м	ар.	ху ққ а	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 4	хам	ис м	ар.	ху км	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 5	хам	ис м	ар.	хо си ят	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6 6	хам	ис м	тоқ.	хо к	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
6 7	хам	фе ъл	тоқ.	хо н	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
6 8	хам	ис м	тоқ.	хо н	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
6	хам	ис	тоқ.	хо	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+

9		м		на												
7 0	хам	ис м	ар.	ха рч	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
7 1	хам	ис м	точ.	ху фг	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
7 2	хам	ис м	точ.	хӯ	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
7 3	хам	ис м	точ.	хо б	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-
7 4	хам	фе ъл	точ.	хӯ р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7 5	хам	ис м	точ.	ху н	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
7 6	хам	ис м	ар.	хаё л	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7 7	хам	ис м	ар.	ха йм а	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7 8	хам	ис м	ар.	до ст он	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7 9	хам	ис м	точ.	да н	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
8 0	хам	ис м	ар.	да ра ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8 1	хам	ис м	точ.	да рд	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	+
8 2	хам	ис м	ар.	да рс	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	+
8 3	хам	ис м	точ.	ду ру д	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
8	хам	ис	точ.	да	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-

4		м		ст												
85	ҳам	исм	ар.	дуко н	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
86	ҳам	исм	тоқ.	дил	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-
87	ҳам	исм	тоқ.	дам	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
88	ҳам	исм	тоқ.	дан дон	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
89	ҳам	за рф	тоқ.	дӯ ш	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	-	-
90	ҳам	исм	ар.	дав ра	-	+	+	+	-	-	+	+				
91	ҳам	исм	тоқ.	де ҳ	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
92	ҳам	исм	тоқ.	дин	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
93	ҳам	исм	ар.	де во р	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
94	ҳам	исм	ар.	зав қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
95	ҳам	исм	тоқ.	ро д	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-
96	ҳам	исм	тоқ.	ро з	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
97	ҳам	исм	тоқ.	ро ҳ	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
98	ҳам	исм	ар.	ро й	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
99	ҳам	ис	ар.	ру	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-

9		м		тб а												
1 0 0	хам	ис м	точ.	ра хт	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 0 1	хам	ис м	точ.	ра зм	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-
1 0 2	хам	фе ъл	точ.	ра с	-	+	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-
1 0 3	хам	си фа т	ар.	ри зо ъ	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 0 4	хам	ис м	ар.	ра фи қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 0 5	хам	ис м	ар.	ри ко б	+	+	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+
1 0 6	хам	ис м	точ.	ра нг	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-
1 0 7	хам	фе ъл	точ.	ра в	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
1 0 8	хам	ис м	точ.	рӯ(й)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 0 9	хам	фе ъл	точ.	ре хт	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
1 1 0	хам	ис м	точ.	ри ш	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
1	хам	ис	точ.	зо	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-

1 1		м		д												
1 1 2	ҳам	ис м	тоҷ.	зо ну	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	+
1 1 3	ҳам	ис м	тоҷ.	за бо н	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
1 1 4	ҳам	ис м	тоҷ.	зул ф	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-
1 1 5	ҳам	ис м	ар.	за мо н	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
1 1 6	ҳам	ис м	тоҷ.	за ми н	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 1 7	ҳам	ис м	тоҷ.	зӯ р	+	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 1 8	ҳам	фе ъл	ар.	зӣ	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 1 9	ҳам	фе ъл	тоҷ.	зис т	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 2 0	ҳам	фе ъл	тоҷ.	соз	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
1 2 1	ҳам	ис м	тоҷ.	со л	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
1 2 2	ҳам	ис м	тоҷ.	со мо н	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1	ҳам	ис	тоҷ.	со	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-

2 3		м		н												
1 2 4	ҳам	ис м	тоҷ.	со я	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+
1 2 5	ҳам	ис м	ар.	са ба қ	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-
1 2 6	ҳам	ис м	тоҷ.	си тез	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
1 2 7	ҳам	ис м	тоҷ.	сух ан	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-
1 2 8	ҳам	ис м	тоҷ.	са р	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-
1 2 9	ҳам	ис м	ар.	сат ҳ	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 3 0	ҳам	ис м	тоҷ.	су фғ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 3 1	ҳам	ис м	ар.	са фа р	+	+	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-
1 3 2	ҳам	ис м	тоҷ.	су фр а	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
1 3 3	ҳам	ис м	ар.	си кк а	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 3 4	ҳам	ис м	ар.	си лк	+	-	-	-	+	+	-	-	+	-	-	-
1	ҳам	ис	ар.	са	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

3 5		м		ли қа												
1 3 6	хам	ис м	ар.	си н	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-
1 3 7	хам	ис м	ар.	си нх	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
1 3 8	хам	ис м	тоқ.	са нг	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-
1 3 9	хам	ис м	тоқ.	сӯ	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 4 0	хам	ис м	ар.	са йр	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
1 4 1	хам	ис м	ар.	шо н	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
1 4 2	хам	ис м	ар.	ша ро б	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
1 4 3	хам	ис м	ар.	шу ғл	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 4 4	хам	ис м	ар.	ша кл	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 4 5	хам	ис м	тоқ.	ши ка м	+	+	+	+	-	+	+	-	-	+	+	-
1 4 6	хам	ис м	тоқ.	ша хр	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
1	хам	ис	тоқ.	ши	+	+	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-

4 7		м		р												
1 4 8	хам	ис м	точ.	ше ва	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
1 4 9	хам	ис м	ар.	сӯх ба т	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+
1 5 0	хам	ис м	ар.	са до	+	+	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 5 1	хам	ис м	ар.	са ф	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 2	хам	ис м	ар.	са фи р	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
1 5 3	хам	ис м	ар.	си нф	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 4	хам	ис м	ар.	су ра т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 5	хам	ис м	точ.	то ра м	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 6	хам	ис м	ар.	та бъ	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 7	хам	ис м	ар.	та ри қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 5 8	хам	ис м	ар.	та ри қа т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1 5 9	хам	ис м	ар.	та ви ла	+	+	+	-	+	-	+	-	-	-	-	-
1 6 0	хам	ис м	ар.	ар з	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
1 6 1	хам	ис м	ар.	ас р	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
1 6 2	хам	ис м	ар.	иқ д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 6 3	хам	ис м	ар.	ақ ид а	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 6 4	хам	ис м	ар.	ум қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 6 5	хам	ис м	ар.	ин он	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+
1 6 6	хам	ис м	ар.	ах д	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-
1 6 7	хам	ис м	ар.	иё р	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 6 8	хам	ис м	ар.	ғиз о	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 6 9	хам	ис м	ар.	ғус са	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 0	хам	ис м	ар.	фи кр	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-

1 7 1	хам	ис м	ар.	қо фи ла	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 2	хам	ис м	ар.	қо фи я	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 3	хам	ис м	ар.	қа т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 4	хам	ис м	ар.	қа би ла	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 5	хам	ис м	ар.	қа д	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
1 7 6	хам	ис м	ар.	қа да х	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 7 7	хам	ис м	ар.	қа др	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 7 8	хам	ис м	ар.	қу др ат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 7 9	хам	ис м	ар.	қа да м	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-
1 8 0	хам	ис м	ар.	қи ро н	+	+	+	-	+	+	+	-	+	-	-	+
1 8 1	хам	си фа т	ар.	қа ри н	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 8 2	хам	ис м	ар.	қа ри я	-	+	-	-	+	+	+	-	-	-	-	-

1 8 3	хам	ис м	ар.	қа то р	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-
1 8 4	хам	ис м	ар.	қа ла м	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-
1 8 5	хам	ис м	ар.	қи мо р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 8 6	хам	ис м	ар.	қа вл	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 8 7	хам	ис м	ар.	қу вв ат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 8 8	хам	ис м	ар.	қи ма т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 8 9	хам	ис м	тоқ.	ко р	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
1 9 0	хам	ис м	тоқ.	ко са	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
1 9 1	хам	ис м	юн.	ко лб ад	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 9 2	хам	ис м	тоқ.	ко р	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
1 9 3	хам	ис м	тоқ.	ка т	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 9 4	хам	ис м	тоқ.	ка ро н	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1 9 5	ҳам	ис м	ар.	ка сб	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 9 6	ҳам	ис м	тоҷ.	ка чо ва	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1 9 7	ҳам	ис м	ар.	ку фв	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-
1 9 8	ҳам	ис м	русс	ки ло с	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
1 9 9	ҳам	ис м	ар.	ка ло м	-	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 0 0	ҳам	ис м	тоҷ.	ка но р	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-
2 0 1	ҳам	ис м	тоҷ.	кӯ ча	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 0 2	ҳам	фе ъл	тоҷ.	кӯ ш	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 0 3	ҳам	ис м	тоҷ.	ки са	+	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-
2 0 4	ҳам	ис м	тоҷ.	ке ш	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
2 0 5	ҳам	ис м	тоҷ.	го м	-	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-
2 0 6	ҳам	ис м	тоҷ.	гу рӯ х	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-

207	хам	ис м	точ.	га шт	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
208	хам	ис м	точ.	гав хар	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
209	хам	феъл	точ.	гир	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
210	хам	ис м	ар.	ли бо с	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
211	хам	ис м	ар.	ла хн	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
212	хам	ис м	точ.	ла хт	+	+	+	-	+	+	+	-	-	+	+	-
213	хам	ис м	ар.	ла ка б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
214	хам	ис м	ар.	ла вх	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
215	хам	ис м	точ.	мо да р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
216	хам	ис м	ар.	ма халла	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
217	хам	ис м	ар.	ма др аса	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	хам	ис м	ар.	ма зха	+	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-

8				б												
2 1 9	ҳам	ис м	ар.	ма рт аб а	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 2 0	ҳам	ис м	тоқ.	ма рз	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 2 1	ҳам	ис м	ар.	ми зо ч	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 2 2	ҳам	ис м	ар.	ма сл ак	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
2 2 3	ҳам	ис м	ар.	ма со ф	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 2 4	ҳам	ис м	ар.	ма ън й	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-
2 2 5	ҳам	ис м	ар.	ма қи л	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
2 2 6	ҳам	ис м	ар.	ма нз ил	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
2 2 7	ҳам	ис м	ар.	ма йд он	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 2 8	ҳам	ис м	тоқ.	ме ҳа н	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 2 9	ҳам	ис м	тоқ.	но м	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2	ҳам	ис	тоқ.	на	+	+	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-

30		м		бард												
231	ҳам	исм	тоҷ.	новард	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
232	ҳам	исм	тоҷ.	нажод	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
233	ҳам	исм	ар.	насаб	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
234	ҳам	исм	ар.	насл	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
235	ҳам	исм	тоҷ.	нишон	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
236	ҳам	феъл	тоҷ.	нишаст	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
237	ҳам	феъл	тоҷ.	нишин	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
238	ҳам	исм	ар.	нафас	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
239	ҳам	исм	тоҷ.	намак	+	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-
240	ҳам	исм	тоҷ.	наво	+	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-
241	ҳам	исм	тоҷ.	новард	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-
2	ҳам	ис	ар.	на	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-

4 2		м		вЪ												
2 4 3	хам	ис м	ар.	ви со қ	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	+
2 4 4	хам	ис м	ар.	ваз н	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 4 5	хам	ис м	ар.	ва то	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 4 6	хам	ис м	ар.	ва қт	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
2 4 7	хам	за рф	точ.	эд ун	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+	+	-
2 4 8	хам	ис м	ар.	-	авл од	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 4 9	хам	за рф	точ.	-	акн ун	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
2 5 0	хам	фе ъл	точ.	-	анде ш	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-
2 5 1	хам	ис м	точ.	-	анд оза	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
2 5 2	хам	ис м	точ.	-	анд ом	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 5 3	хам	ис м	точ.	-	баз м	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	хам	фе	точ.	-	бан	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-

5 4		ъл			д											
2 5 5	хам	ис м	ар.	-	бат н	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 5 6	хам	ис м	ар.	-	вата н	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-
2 5 7	хам	ис м	ар.	-	вил оят	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 5 8	хам	ис м	точ.	-	гап	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 5 9	хам	ис м	точ.	-	гард ан	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2 6 0	хам	ис м	точ.	-	гуза р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 6 1	хам	ис м	точ.	-	гӯш т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 6 2	хам	ис м	точ.	-	диё р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 6 3	хам	ис м	ар.	-	зот	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
2 6 4	хам	ис м	ар.	-	ирс	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 6 5	хам	ис м	точ.	-	кит ф	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2	хам	ис	русс	-	курс	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

6 6		м	.													
2 6 7	хам	ис м	ар.	-	қав м	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
2 6 8	хам	ис м	ар.	-	қис мат	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 6 9	хам	ис м	тур кй.	-	қиш лоқ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 0	хам	ис м	ар.	-	лаф з	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 1	хам	ис м	ар.	-	маз мун	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 2	хам	ис м	ар.	-	мак таб	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-
2 7 3	хам	ис м	ар.	-	ман саб	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 4	хам	ис м	ар.	-	мар каз	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 5	хам	ис м	ар.	-	мах рач	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 7 6	хам	ис м	ар.	-	маш раб	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-
2 7 7	хам	ис м	ар.	-	мил лат	-	-	-	-	-	-					
2	хам	ис	ар.	-	муал	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

7 8		м			лиф											
2 7 9	ҳам	ис м	ар.	-	мусо биқа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 8 0	ҳам	ис м	тоҷ.	-	нав ола	+	+	-	-	+	-	+	-	-	-	-
2 8 1	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	нав оз	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 8 2	ҳам	ис м	ар.	-	наза р	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2 8 3	ҳам	ис м	ар.	-	нақ ш	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2 8 4	ҳам	ис м	тоҷ.	-	нар х	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 8 5	ҳам	ис м	тоҷ.	-	них од	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 8 6	ҳам	ис м	тоҷ.	-	ош	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 8 7	ҳам	ис м	тоҷ.	-	пар	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
2 8 8	ҳам	ис м	ар.	-	рад иф	+	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-
2 8 9	ҳам	ис м	тоҷ.	-	ран ҷ	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2	ҳам	ис	тоҷ.	-	риш	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

9 0		м			та											
2 9 1	хам	ис м	точ.	-	сарх ад	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 9 2	хам	ис м	ар.	-	сил оҳ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 9 3	хам	ис м	ар.	-	Соҳ а	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 9 4	хам	ис м	ар.	-	таба қ	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2 9 5	хам	ис м	ар.	-	тақд ир	-	-	-	-		-	-	-	-	-	-
2 9 6	хам	ис м	ар.	-	тарҳ	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
2 9 7	хам	ис м	ар.	-	тои фа	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 9 8	хам	ис м	ар.	-	хиз мат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 9 9	хам	ис м	ар.	-	хисл ат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 0 0	хам	ис м	ар.	-	ҳуду д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 0 1	хам	ис м	ар.	-	ҳуку қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	хам	ис	ар.	-	ҷих	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-

0 2		м			ат											
3 0 3	хам	ис м	ар.	-	чур м	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
3 0 4	хам	ис м	тоқ.	-	шев а	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
3 0 5	хам	ис м	тоқ.	-	шин о	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 0 6	хам	ис м	тоқ.	-	шум ор	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
3 0 7	хам	ис м	тур кй.	-	яро қ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 0 8	хам	ис м	тоқ.	-	-	б у н а	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3 0 9	хам	ис м	тоқ.	-	-	ч и н о ғ (қ)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3 1 0	хам	ис м	тоқ.	-	-	ч и л л а	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 1 1	хам	ис м	ар.	-	-	х и з б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

3 1 2	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	с о я	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3 1 3	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	-	с и р и ш т	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 1 4	ҳам	ис м	тоҷ.			ш о х										
3 1 5	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	ш о г и р д	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
3 1 6	ҳам	ис м	ар.	-	-	ш а р т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 1 7	ҳам	ис м	ар.	-	-	к у н и я	+	-	-	-		-	-	-	-	-
3 1 8	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	-	г у ф т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 1 9	ҳам	ис м	ар.	-	-	ма сл их ат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 0	ҳам	ис м	ар.	-	-	н и д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

						о										
3 2 1	ҳам	ис м	ар.	-	-	Н и с б а т	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 2	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	б о в а р	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 3	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	Т о с а	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 4	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	К и р д о р	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 5	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	К и н а	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3 2 6	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	М о л	-	-	-	-	-	-	+	-	-
3 2 7	ҳам	ис м	мон г.	-	-	-	ё с а	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3 2 8	ҳам			-	-	-	Д у с	-	-	-	+	-	-	-	-	-
3 2 9	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	-	-	-	с а н		-	-	-	-	-	-	-

								ч								
330	хам	ис м	точ.	-	-	-	-	с а н г а р	-	-	+	-	-	-	-	-
331	хам	ис м	точ.	-	-	-	-	с и м о	-	-	-	-	-	-	-	-
332	хам	ис м	ар.	-	-	-	-	С а ф х а								
333	хам	ис м	точ.	-	-	-	-	м а р	-	-	-	-	-	-	-	-
334	хам	ис м	точ.	-	-	-	-	б у д-	-	-	-	-	-	-	-	-
335	хам	фе ъл	точ.	-	-	-	-	Т а в о н	-	-	-	-	-	-	-	-
336	хам	фе ъл	точ.	-	-	-	-	р а ф т	-	-	+	-	-	-	-	-
337	хам	ис м	точ.	-	-	-	-	р а в а н д	-	-	-	-	-	-	-	-
3	хам	ис	точ.	-	-	-	-	с	-	-	-	-	-	-	-	-

3 8		м						у д								
3 3 9	ҳам	си фа т	тоҷ.	-	-	-	-	ш е б	-	-	-	-	-	-	-	-
3 4 0	ҳам	ис м	фар.	-	-	-	-	ф о з	-	-	+	-	-	-	-	-
3 4 1	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	-	ф и ш о р	-	-	-	-	-	-	-	-
3 4 2	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	-	-	-	к а р д	-	-	+	-	-	-	-	-
3 4 3	ҳам	ис м	тоҷ.	-	-	-	-	г е с	-	-		-	-			
3 4 4	ҳам	фе ъл	тоҷ.	-	-	-	-	н и х и ш т	-	-	+	-	-	-	-	-
3 4 5	ҳам	ис м	ар.	-	-	-	-	в а х д а т	-	-	-	-	-	-	-	-
3 4 6	ҳам	ис м	ар.	-	-	-	-	-	чулу с	-	-	-	-	-	-	-
3 4 7	ҳам	ис м	ар.	-	-	-	-	-	-	Тил миз	-	-		-	-	-

3 4 8	хам	ис м	ар.	-	-	-	-	-	-	рақ қос	-	-	-	-	-	-
3 4 9	хам	фе ъл	тоқ.	-	-	-	-	-	-	шин	-	-	-	-	-	-
3 5 0	хам	за рф	ар.	-	-	-	-	-	-	-	Ало н	-	-	-	-	-
3 5 1	хам	ис м	тоқ.	-	-	-	-	-	-	-	Дах ан	-	-	-	-	-
3 5 2	хам	фе ъл	тоқ.	-	-	-	-	-	-	-	Рав он	-	-	-	-	-
	хам	ис м	ар.	-	-	-	-	-	-	-	Сул ул	-	-	-	-	-
3 5 4	хам	фе ъл	тоқ.	-	-	-	-	-	-	-	Ниго шт	-	-	-	-	-

Дар чадвали мазкур 354 вожа аз 13 фарҳангҳои муътабари форсию тоҷикӣ ҷамъоварӣ шудааст. Моддаҳои луғавии мазкур тавассути пешванди “хам-” бунёд ёфтаанд. Дар ин чадвал ҳиссаҳои нутқ ва баромади забонии онҳо муайян карда шудааст. Аз 354 вожа 311 калима исм, 28- асоси феълӣ, 5- сифат, 7- зарф ва 1-ҷонишин мебошанд (*ба истиснои вожаҳои дус ва пор, ки этимологияшон маълум нагардид*). Аз 354 калима 188 -тоҷикӣ, 162 -арабӣ, 2-туркӣ ва 2-русӣ мебошанд.

ЗАМИМАИ №2

№	Пасванд	Миқдори калимаҳои сохташуда бо ин пасвандҳо	Шумораи истифодашавии пасвандҳо дар ашъори Ҳофизи Шерозӣ	Шумораи истифодашавии пасвандҳо дар ашъори Қамоли Хучандӣ	Шумораи истифодашавии пасвандҳо дар ашъори Салмони Совачӣ	Ҷамағӣ
---	---------	---	---	--	--	--------

1	-й/гй	64	214	531	349	1094
2	-а	29	502	929	1285	2716
3	-иш	26	79	64	86	229
4	-гох/гах	27/15	49/58	44/32	178/122	271/212
5	-истон	18	19	50	200	269
6	-дон	6	4	23	2	29
7	-манд	13	12	35	14	61
8	-зор	8	20	23	43	86
9	-гор	12	48	29	129	206
10	-гар	14	22	51	18	91
11	-ор	7	24	120	132	276
12	-она	3	9	-	10	19
13	-сор	7	21	86	116	223
14	-бон	14	18	25	56	99
15	-ол	2	4	1	4	9
16	-када	4	48	30	9	87
17	-ак	6	7	11	7	25
18	-ванд	2	10	11	48	69